JACQUES SÉMELIN

Arındırma ve Yok Etme

Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları

ÇEVİREN
MELİKE IŞIK DURMAZ

iletişim

JACQUES SÉMELIN 1951 doğumlu Fransız tarihçi ve siyaset bilimci. Paris Institut d'études politiques'te profesör. CERI/CNRS'de yönetici. Uzun zamandır uzmanı olduğu aşırı şiddet ve kitle kıyımı konuları üzerinde çalışıyor. Ayrıca uluslararası bir katliam ve soykırım ansiklopedisi projesini yönetiyor.

Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides
© 2005 Editions du Seuil

İletişim Yayınları 1670 • Politika Dizisi 94
ISBN-13: 978-975-05-0965-0
© 2011 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2011, İstanbul

EDİTÖR Can Belge
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Burcu Tunakan - Cem Tüzün
DİZİN Cem Tüzün
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

JACQUES SÉMELIN

Arındırma ve Yok Etme

Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları

Purifier et détruire
Usages politiques des massacres et génocides

ÇEVİREN *Melike Işık Durmaz*

iletişim

Dostluğu ve eleştirileriyle daima
benim için önemli bir entelektüel
esin kaynağı olmuş ve yok etme gücünün
köklerini irdelememde bana hep
cesaret vermiş olan Pierre Hassner'a...

"Ben dünya üzerindeki belki en barışçıl varlığım. Tek istediğim: saz damlı küçük bir kulübe, ama içinde güzel bir yatak, güzel bir masa, süt ve tazecik tereyağı, pencerelerinde de çiçekler olmalı; kapının önünde de birkaç güzel ağaç. Eğer yüce tanrım beni mutlu kılmak istiyorsa, düşmanlarımdan altı yedisinin bu ağaçlara asıldığını görmeyi bana nasip etsin. Hayatları boyunca bana yaptıkları tüm kötülükleri ölümlerinden önce yüreğim sızlayarak affedeceğim – insan elbet düşmanını affetmeli ama asıldıklarını görmeden değil."

– HEINRICH HEINE, *Pensées et Propos*

Varşova'da, bir atlıkarıncanın yanında,
Güzel bir ilkbahar akşamında,
Hafif bir müzik sesi eşliğinde
Gettolardan gelen silah sesleri
Dingin göğe doğru yükselip
Ezginin içinde yitip gidiyordu.
Rüzgâr yakılan evlerin
Parçalarını savuruyor,
Atlıkarıncaya doğru süzülen
Külleri havada dolanıyordu.
Kızların elbiseleri uçuşuyor,
Ve insanlar mutlu mesut gülüşüyordu,
Bu güzel Varşova pazarında.

– CZESLAW MILOSZ, *Campo dei fiori*

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
ANLAMAK? ... 13

BİRİNCİ BÖLÜM
TOPLUMSAL YIKICILIĞIN TAHAYYÜLLERİ ... 23
Yanlış yollar ... 24
Tahayyülün gücü ... 28
Yıkıcı fantazmalar ... 33
Hayal ile gerçek arasında: İdeolojinin rolü ... 37
Kimlik anlatısından hain figürüne ... 39
"Küçük" farklarla damgalamak ... 46
İç düşman figürleri ... 49
Saflık arayışından fazlalık haline gelen Öteki figürüne ... 53
Kimliğe dayalı saflık ve siyasi saflık ... 59
Güvenlik ikileminden düşmanın yok edilmesine ... 63
Komplo ve paranoya ... 65
Sapkın bir akıl yürütme ... 68
"Biz"i kurtarmak için "öbürlerini" yok etmek ... 72

İKİNCİ BÖLÜM
BOZGUNCU SÖYLEMDEN KURBAN EDİCİ ŞİDDETE ... 77
Entelektüel sıçrama tahtası ... 80
Güçlü mitlerin yaratılması ... 85
Entelektüeller savaşa gider mi? ... 87
Siyasi meşrulaştırma zamanı ... 89

Hitler'in iktidara gelişi 90
Milosevic ve "Büyük Sırbistan" hayali 92
Kayibanda ve Ruanda devletinin kurulması 94
Kaos kâhinleri 96
Korkuyu ve hıncı beslemek: Medyanın rolü 101
Propaganda: Zehirli bir ağaç 106
Dinden kurban adamaya 110
Almanya: Dietrich Bonhoeffer'in yalnızlığı 111
Ortodoks Kilisesi ve "Sırp şehitleri" 115
Rejimi desteklemekle iç çatışmalar arasında Ruanda Katolik Kilisesi 117
"Biz"in bir kurban üzerinden yeniden kurulması 119
Katılım, rıza ve direniş arasında toplumsal 123
"Suskunluk sarmalı" 126
Toplumsal bağın çözülmesi 130
Üçüncü kişilerin rolü 134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ULUSLARARASI BAĞLAM, SAVAŞ VE MEDYA 141
Siyasi fırsat yapısı 142
Modern devletler ve katliamlar 145
Etnik şiddet eylemlerinin mirası 148
Katliamlar ve nüfus akışı 151
Devletin çözülmesi ve aşırı şiddet eylemleri 154
Ruanda-Burundi: Etnik ikizler 157
Sırbistan-Hırvatistan: İki kardeş katili 161
Nazi Almanyası - Sovyetler Birliği: Totalitarizmlerin çarpışması 162
"Uluslararası toplum"un ataleti 163
Savaşa sürüklenme 170
Savaşın siyasallaşması 173
"Yaşam alanının" ele geçirilmesi 176
Sivillere karşı savaş 177
İnyenzilerin yok edilişine doğru 179
Ölüm çarkını reddetmek 182
Savaşın yarattığı yeni evren 183
Tanıklık, son çare? 187
Yahudi katliamı: Korkuyu keşfetmek... ve hiçbir şey yapmamak 188
Bosna: Bilmek... ve miş gibi yapmak 193
Ruanda: Bilmek... ve gitmek 198
Sahte "CNN etkisi" ve devletlerin kayıtsızlığı 204

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KİTLE KIYIMININ DİNAMİKLERİ 209
Karar alma süreci ve sorumlular hakkında 211
Nazi Almanyası: Hitler'in üstünlüğü 213
Ruanda: Soykırıma davet 216
Yugoslavya: Federal sistemin dağılması 220
Karar anı 224
Kitle kıyımının örgütlenmesi ve aktörleri 230
Nazi Almanyası: İdeoloji savaşçıları 234
Ruanda: "Çalışmak" 235
Sırbistan: Alternatif silahlı güçler 240
Örgütlü ve özerk uygulamalar 243
Srebrenica: Bir sembol 246
Katliamlara karşı kolektif kayıtsızlıktan kitlesel katılıma 250
Düşmanlık ile kayıtsızlık arasında Yahudilerin kaderi 251
Ruanda: Cinayetin kitleselleşmesi 257
Sırp halkının tepkisizliği 264
Ülke savunması 269
Sıradan kurtarıcılar 275
Direniş: Umutsuzluktan gelen güç 277
Aşırı şiddet biçimleri 280
Tehdit edilen devletten tehdit eden devlete 282
Kısmî yıkımdan tümüyle yok etmeye 286
Kitle kıyım teknolojileri 290
BEŞİNCİ BÖLÜM
CEZASIZ KALAN SUÇLARIN İZİNDE 297
Eyleme geçişte dönüşümler 300
Katletmek, yağmalamak, "business" yapmak 302
Şiddet eyleminde sosyalleşmek 306
Savaş alanında katile dönüşmek 307
Katliam sırasında akıllarından ne geçiyordu? 309
Bilişsel uyumsuzluk ve rasyonelleştirmeler 314
İlahi meşrulaştırma 319
Kitle kıyımına sürükleyecek bir aygıt 321
Emre itaat suçu 321
Gruba uyum sağlamak 326
Katliamı iki yolla öğrenme süreci 330
"Katil benlik" 332
Görevde uzmanlaşma ve cinayetlerin profesyonelleşmesi 340
Katil profilleri: "Kötülüğün sıradanlığı" kavramını yeniden düşünmek 345
Sıradan failler 346

Kadın ve çocukların katılımı 348
Kötülüğün muğlaklığı üzerine 350
"Kötülüğün sıradanlığı"na geri dönmek 354
Cinsel şiddet ve diğer vahşet biçimleri 358
Çoğul ve muğlak yorumlar 360
Rasyonel bir hesap 363
Ölçüsüz şiddete doğru 366
Zulümden haz almak 371
"Gri bölgenin" silinmesi 377

ALTINCI BÖLÜM
KATLİAM VE SOYKIRIMLARIN SİYASİ KULLANIMLARI 381
Tanımlanması imkânsız bir sözcüğün araçsallaştırılışı 384
"Soykırım": Uluslararası hukukun mirası 387
Sosyal bilimler: Öncü çalışmalar 392
Hukuk'tan kurtulmak 398
Refeans noktası olarak "katliam" 400
Yıkım sürecini düşünmek 403
Tahakküm altına almak için yok etmek 406
Savaştan halkların "idaresine" 408
Komünist rejimler: Toplumsal bünyenin yeniden biçimlendirilmesi 410
"Demokratik Kampuchea" örneği 414
Ortadan kaldırmak için yok etmek 415
Siyasette cerrahinin kullanılması hakkında 420
Shoah örneği 423
Siyasi kıyım rejimleri 427
"Etnik temizlik"ten "soykırım"a 429
Başkaldırmak için yok etmek 432
Terörizmin retoriği 433
11 Eylül 2001 örneği 438
"Sıradan" fedailerden kurbana 456

SONUÇ
YİNE YENİDEN "BİR DAHA ASLA!" 451
Krizlerin önlenmesi: İddialar ve yanılsamalar 452
Sorumluluk ahlakı 460
"İhtirasların intikamı" 465

EKLER 469
KAYNAKÇA 485
İSİM DİZİNİ 493
KONU DİZİNİ 501

ANLAMAK?

Ben ne Yahudi, ne Alman, ne Ruandalı bir Tutsi, ne de Bosnalı bir Müslümamm. Köklerim kuşkusuz Vendée taraflarına dayanmaktadır. Ancak Fransız Devrimi'ne başkaldıran Şuanları (Chouans) katletmeye gelen "Cehennem Taburları"nm tarihi aile öykümün bir parçasını oluşturmuyor. Ben, birtakım toplulukların tarihi adına konuşmuyorum. Chateaubriand'm zekice betimlediği biçimiyle "halkların intikamını almaya söz vermiş", daha ziyade güçsüzlerin hakkını koruyan o tarihçi tavrını takınmak da istemiyorum.[1] Bu kitabın konusu üzerinde yıllardır çalıyor olmam, *araştırmacı* olarak soykırımların gizemini anlamaya bir katkı sunmak içindir. Çağdaşlarımın pek çoğunun kendilerine aynı soruları sorduklarından kuşkum yok: Bu nasıl olabilir? Binlerce, on binlerce hatta milyonlarca savunmasız insanı öldürme noktasına nasıl gelinebilir? Ve üstelik, onları yok etmeden önce bunca eziyet, tecavüz ve işkence niye?

Kabul edelim: bazen düşmanımız olarak gördüğümüz şu ya

1 "Alçaklığın sessizliğinde kölenin zincirlerinden ve hafiyelerin seslerinden başka ses duyulmuyorsa, her şey o tiranın önünde tir tir titriyorsa ve onun gözünden düşmek kadar iyiliğine mazhar olmak da tehlikeliyse tarihçi halkların intikamını almakla yükümlü hale gelir. Tacite zaten imparatorluğun göbeğinde doğduğundan Neron'un başarıya ulaşması bir işe yaramaz." François René de Chateaubriand, *Memoires d'outre-tombe*, Paris, Gallimard, 1990.

da bu kişiye karşı intikamcı düşünceler besleyebiliriz. Ve belki de, kim bilir, ona acı çektirmeyi ve hatta onu öldürmeyi düşündüğümüz bile olabilir. Ancak neyse ki bu öldürme arzusu o noktada kalacaktır; yani hayal aşamasında. Öyleyse bu hayal gerçekliğe dönüştüğünde ne olur? Üstelik söz konusu olan sadece bir cinayet değil de bir kitle kıyımı olursa? Düşünce, bizzat kendi barbarlığımızın uçurumunun kıyısında duruyor. Yönetmen Claude Lanzmann *Shoah*'ta tüm bu sorgulamaların çarpıcı bir örneğini özetler: "Öldürmeyi istemekle öldürme eylemi arasında büyük bir uçurum vardır."[2] İşte bu kitapta öne sürülen incelemelerin kalbinde yer alan, soykırım da bu *eyleme geçiş* meselesidir; psişik bir güdüden ziyade son derece karmaşık, siyasi, toplumsal, psikolojik vb. kolektif ve bireysel dinamiklerin iç içe geçtiği bir denge süreci olarak ele alınan bir *eyleme geçiş*.

Peki, bu gizem perdesini aralamaya çalışmak tehlikeli bir iş değil mi? Gerçekten de anlamaya çalışmak gerekiyor mu? Kimileri bu konuda tereddütlü; hatta bundan ödleri kopuyor. Özellikle bir bellek çalışmasını, kurbanların çektiği acıların tanıklıklarını canlı olarak muhafaza etmeyi salık veriyorlar. Anlama isteği mi? Kesinlikle hayır. Bu, cellatların mantığına bürünmek, onların da insani tarafları olduğunu göstermek, onlara hafifletici nedenler bulmak – kısacası, suçlarını affetmek anlamına gelecektir. Bu türden tereddütler de asılsız değildir.

Amerikalı tarihçi Christopher Browning Polonyalı Yahudilerin kitle kıyımcıları haline gelmiş olan Hambourglu Alman polislerin dönüşümü hakkında yazdığı başyapıtında bu tereddütleri "Anlamak, affetmek anlamına gelmez," diyerek yanıtlamıştır. Yazar şunu da eklemiştir: "İnsani terimlerle, katilleri anlamayı reddetmek sadece bu çalışmayı değil tüm bir Shoah tarihini de imkânsız hale getirecek, bu da karikatürden öte bir şey ifade etmeyecektir."[3] Fransız tarihçi Marc Bloch'un Alman işgalciler tarafından öldürülmesinden kısa bir süre önce

2 Claude Lanzmann, "Les non-lieux de la mémoire", *Nouvelle Revue de psychanalyse*, no. 33, 1986, s. 20.

3 Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires. Le 101e bataillon de réserve de la police allemande et la Solution finale en Polongne*, İngilizceden çeviren Elie Barnavi, Paris, Les Belles Lettres, 194, s. 9.

yazdığı şu cümleyi de hatırlamakta fayda var: "Kısacası, tüm çalışmalarımıza hâkim olan ve onları aydınlatan tek sözcük: anlamak."[4] Öte yandan kurbanlar "Tüm bunların anlamı ne?", "Neden ben?", "Benim suçum ne?" sorularını kendilerine sorduklarında anlamaya dayalı bu tutum bizzat katliam deneyiminde köklerini bulur. Oysaki Primo Levi Auschwitz'e geldiğinde şu sert yanıtı almıştı: "Burada 'neden?' yoktur." (*"Hier ist kein warum"*).[5] Cellatların dayattığı şey, anlama isteğini aynı zamanda ahlaki bir göreve dönüştüren bu apaçık tutarsızlığın hâkimiyeti olmuştur. Bu durumda anlamayı reddetmek, onların yok olduktan sonraki zaferlerini kabul etmek anlamına gelecektir. Bu, geçmişte ve günümüzde, kötülük yapma düşüncesinin karanlıkları delip geçmeyi hedefleyen düşünceden daima daha güçlü olduğunu varsaymak olacaktır. Etik bir bakış açısından, böylesi bir konum kabul edilebilir değildir. Kendi kendine "Neden?" diye sormuş olan herkese karşı bir düşünce ödevimiz var.

Bu kavrayıcı yöntem, katliamın karar mercilerini ve uygulayıcılarını temize çıkarmak bir yana, bunların bizzat cinayetlerdeki sorumluluklarını sorgulamayı hedefler. Aslında bunların tıpkı kuklalar gibi zorunlu olarak ve her zaman kendilerinin dışındaki etmenlerce "hareket ettirilmiş" olduklarını, dolayısıyla yıkıcı tutumlarının tamamen önceden belirlenmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. İstisnalar hariç onları "deli" olarak da göremeyiz, çünkü burada da göreceğimiz gibi, cellatlar son derece normal görünürler. Sorun daha ziyade bu noktaya nasıl gelebildiklerini ve yaptıkları işe nasıl bir anlam yüklediklerini (nasıl meşrulaştırdıklarını?) anlamaktır. Sonuç olarak, sorun bireylerin verili bir toplumsal durum içerisinde bu durumu nasıl yorumlayacakları ve ona nasıl tepki vereceklerini, bunu nasıl katliamla yanıtlayabileceklerini bilmektir. Bize özel olarak bu "eyleyici-cellatları" incelemek konusunda yardımcı olabilecek olan tam da Max Weber'in kavrayıcı sosyolo-

4 Marc Bloch, *Apologie pour l'Histoire ou Métier d'historien*, Paris, Armand Colin, 1974. Aktaran Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires*, *a.g.e.*, s. 9.

5 Primo Levi, *Si c'est un homme* (1958), Paris, Julliard, 1988, s. 29.

jik yöntemidir: Onların tutumunu incelemek açısından önemli olan nesnel toplumsal nedenlerden öte, öncelikle eylemlerine yükledikleri anlam ya da anlamlardır. Bireylerin katliam eylemine sürüklenme sürecinin anlaşılması için sosyolojinin umut verici katkısını bu noktada görmekteyiz. Öte yandan sosyoloji bu çalışma alanını uzun süre yok saymış, tarihçilere bırakmıştır. 1989'da Polonya asıllı İngiliz sosyolog Zygmunt Baumann, bizzat Shoah tarihinin yorumlama çerçevelerini yenileme yetisine sahip olduğu için sosyolojinin bu "kirli nesne" tarafından sorgulanması gerektiğini dile getirmişti.[6] Daha geniş bir çerçeveden bakarak diyebilirim ki, sosyolojinin ötesinde bu çalışma alanına daha sistematik biçimde girmesi gereken sosyal bilimlerdir; çünkü sivil toplulukların yok edilmesi 20. yüzyılda kitlesel bir olgu halini almıştır, başlarında bulunduğumuz 21. yüzyıl da ona benzeyecek gibi görünüyor.

Bu bakış açısından, elinizdeki çalışma ikili bir meydan okumaya dayanmaktadır. Bunların ilki, karşılaştırmanın meydan okuyuşudur. Avrupalı Yahudilerin yok edilmesi konusunda yapılan çalışmalar genel olarak soykırım üzerine yapılan çalışmalardan daha ağır basmaktadır ve dolayısıyla bu çalışmalar kaçınılmazdır. Öte yandan bu alanda düşünceyi biraz daha geliştirmek için karşılaştırmalı inceleme kesinlikle zorunludur: Anlamak, aynı zamanda karşılaştırmaktır. Karşılaştırmalı metodoloji sosyal bilimlere hipotezlerini "sınamak" için sunulmuş nadir olanaklardan biridir, zira bunları deneye tâbi tutmak mümkün değildir. Böylece 1990'lı yıllarında başında, Shoah vakasına Ruanda ve Bosna vakalarını da eklemeye karar verdim. Başka vakalar da ele alabilirdim. Maalesef başka vakalar da yok değil – kaldı ki bunların bazılarından, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan Ermeni kıyımından ya da Pol Pot Kamboçya'sından kimi yerlerde bahsedeceğim. Bununla birlikte bu araştırma, daha derinlemesine bir çalışma sunabilmek amacıyla söz konusu üç vakaya odaklanacaktır; kaldı ki bu ülkelerin son derece karmaşık tarihlerini tam anlamıyla kavrayabilmek bile

6 Zygmunt Baumann, *Modernity and the Holocaust*, Cambridge, Polity Press, 1989. Fransızca çevirisi: *Modernité et Holocauste*, Paris, La Fabriques, 2002.

büyük bir çaba gerektiriyor.[7] Aslında tarihçiler genel olarak belirli bir ülkede belirli bir dönem üzerine çalışırlar ve dolayısıyla konuya tam olarak hâkim olurlar. Ancak burada okur birbirine paralel, kimi zaman ortaklaşan, çoğunlukla da farklılaşan güzergahlarını göstereceğimiz üç tarihsel seyri takip edebilecektir. Çünkü karşılaştırma yapmak, vakaların birbirine denk olduğunu söylemek anlamına gelmez. Ancak bu daha ziyade ortak sorunlardan yola çıkarak hangi noktada ortak ve tek bir tarihe sahip olduklarını göstermeye yarar. Karşılaştırmak, farklılaştırmaktır.

Bununla birlikte sorgulamamızı yürütmek için ortak bir kavrama gönderme yapmamız gerekiyordu. Kuşkusuz "soykırım" terimi kullanımı yaygınlaştığı için akla ilk gelen terimdi. Ancak bunun sosyal bilimlerde kullanımını sorunlu kılan tam da söz konusu kavramın çoğunlukla kötüye kullanılmasıydı; çünkü çok sert bir kavramdı. Avrupalı Yahudilerin ve Ruandalı Tutsilerin yok edilmesinin soykırımsal özelliğini kabul etmek sorun yaratmıyorsa da aynı durum kimilerinin soykırım, kimilerinin bir tür "etnik temizlik" olarak gördüğü Bosna için geçerli değildi. Ancak bu kitapta vurgulamak istediğimiz daha ziyade aşırı şiddet biçimlerine kayma süreçlerini daha iyi tanımlamakken, daha en başından bu türden tanımlama sorunlarına takılıp kalmak gerekiyor muydu? Bu türden uyuşmazlıkların var olduğunu akılda tutarak Bosna vakasını da işe katmak bu bakımdan da oldukça önemliydi. Böylelikle geçmişte yapılmış pek çok çalışmadan ayrılarak yöntemi bilinçli olarak tersi-

7 Söz konusu örneklerin tarihleri konusunda uzmanlaşmış meslektaşlarımın bilgi birikimine sahip olduğumu katiyen kastetmiyorum. Onların öneri ve yorumlarından çokça faydalandığımı da belirtmek isterim ve çalışmanın başında onlara teşekkürlerimi sunmamın nedeni de budur. Öte yandan tarihyazımsal bilgi açısından Nazi Almanyası örneği ile Ruanda ve Bosna örnekleri arasında bir ayrım olduğunu da belirtmeliyiz. Yahudilerin gördüğü zulümler ve ardından öldürülmeleriyle ilgili araştırmalar sonucunda binlerce kitap ve makale kaleme alınmışken olayların üzerinden on yıl geçmesine rağmen Bosna ve Ruanda katliamları üzerine yapılan çalışmalar halen yeterli olgunluğa erişememiştir. Bunun sonucunda araştırmacılar arasında çoğunlukla tutkulu tartışmalar yaşanmıştır; ben bunlara mesafeli durmayı tercih ediyorum. Öte yandan bunlar, edindiğim bilgiler ve karşılaştırmalı incelemeler ışığında kendi analizlerimi sunmama engel olmaz.

ne çevirmeye karar verdim; eserin başında ihtilaflı tanımlama (ya da soykırım tanımlamaları) sorununu ele almak yerine, daha önce geliştirilen düşüncelere dayanarak bu konuyu kitabın sonuna bıraktım.

Araştırmanın seyri boyunca en küçük ortak payda olarak "katliam" kavramına başvurmak, en basit referans terim olarak yeterli olduğunu gördüğüm ölçüde bana daha akıllıca geldi. Burada öne sürdüğüm tanım yani *savaşa dahil olmayanların genellikle kolektif bir biçimde yok edilmesine yönelik eylem biçimi*, sosyolojik nitelikte ampirik bir tanımlamadır. Elbette bunun soykırım tanımı sorununu çözmediği ileri sürülebilir. Buna yanıtım, bu kitabın hedeflerinden birinin bir katliam ya da bir katliamlar dizisinin hangi koşullarda bir soykırım durumuna evrilebileceğini daha iyi bir biçimde ortaya koymak olduğunu söylemek olacaktır. Bu yöntem beni böylece, terimin ortaya çıktığı 1944 yılından itibaren konu hakkında yapılan çalışmaların neredeyse tamamını eleştirel bir incelemeye tâbi tutmak suretiyle, günümüzde birçok araçsallaştırmanın konusu olan bu soykırım kavramının yerindeliğini sorgulamaya yöneltti.[8]

Bu çalışmanın ikinci meydan okuyuşu, çok-disiplinli bir çalışma oluşudur. Aslında "katliam" olgusunun kendisi öylesine karmaşıktır ki çok-disiplinli bir bakış açısını, sadece bir tarihçi değil aynı zamanda bir psikolog, bir antropolog vb. bakışını da zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, kuşkusuz beni en çok etkileyen eser, Christopher Browning'in daha önce de sözünü ettiğimiz eseri olmuştur. Yazar, Yahudilerin Alman polisleri tarafından öldürülmelerini anlatırken ayrıntılı bir kronolojiyi takip etmiş, bu kişilerin tutumlarını kendi özgün bağlamları içerisinde yorumlamaya dikkat ederek kitabını "tam bir tarihçi" olarak kurmuşsa da, onların tutumlarını anlamayı kolaylaştıracak bazı psikoloji kuramları ışığında bunları tartışarak çalışmasını sonlandırmıştır. Bu iyi düşünülmüş ve incelikli disipliner açılım, kalemine belirli bir derinlik kazandırmıştır. Ben de aynı bakış açısından ilerlemeye karar verdim ve zaman

8 Bu tanımlama ve karşılaştırma sorunları hakkında, bu kitabın son bölümüne ve Ek II'ye bakılabilir.

içerisinde çağdaş tarih ve iletişim sosyolojisinden geçerek psikolojiden siyaset bilimine kadar almış olduğum çok-disiplinli eğitimin sonucunda kendimi bunu uygulamaya bir o kadar hazır hissettim. Bununla birlikte asıl zorluk ne çok "parıltılı" ne de çokça karanlık bir üslup kullanmamayı başarmaktı. Kısacası, bu farklı disipliner yaklaşımlardan feyz almakla birlikte anlaşılmaz bir dil kullanmaktan kaçınan, ortak bir bilgi alanı sunan ve sonuçta anlatımda uyumu bozmayan bir üslup... Bu son noktada, araştırmanın "kırmızı çizgisinde", kimse bu çalışmanın iktidar sorununu siyaset biliminin genellikle pek de irdelemediği bir açıdan, yok etme gücü açısından, ele alma hedefi taşıdığından şüphe etmesin.

Öte yandan çalışmada ilerledikçe Michel Foucault'nun eserine daha çok dikkat kesildim: Foucault her iktidarın bedene işlemeye çalıştığını ya da tersine bedenin iktidar istencinin özel olarak yoğunlaştığı yer olduğunu söylüyordu. Bildiğimiz gibi *Surveiller et Punir* (*Hapishanenin Doğuşu*) Fransa kralının hayatına kast etmiş olmak suçlamasıyla idama mahkûm edilmiş olan Damiens'in 2 Mart 1757 tarihinde Greve Meydanı'nda halkın önünde korkunç işkencelere maruz kalarak idam edilmesiyle başlar.[9] Foucault, bu ritüelleşmiş bedensel acı sahnesinin, suç edimiyle anlık olarak yaralanmış olan kraliyet iktidarının bütünlüğünü gösterişli bir biçimde yeniden kurmayı hedeflediğini söyler. Kısmen bu yaklaşımdan esinlenerek aslında katletme eyleminin bir iktidarın, düşman addettiklerinin bedenini damgalayarak, yok ederek, ona acı vererek üstünlüğünü ortaya koymak için sahip olduğu en gösterişli pratik olduğunu ileri süreceğim. Bununla birlikte benim çalışma konum, tek bir bireyin acıları değil; yüzlerce, binlerce hatta on binlerce kişinin ve daha da fazlasının katledilmesi olmuştur. Hiç kuşku yok ki bu kitabın konusunu oluşturan siyasi iktidar, Foucault'nun incelediği 17. ve 18. yüzyıl iktidar biçimlerinden farklı özelliklere sahiptir. (Foucault) Saygı ve mesafe duygusu uyandırmak için bedene işkence eden bir iktidara dikkat çekmişse de ardın-

9 Michel Foucault, *Surveiller et Punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard, 1975; Türkçesi: Hapishanenin Doğuşu.

dan bu iktidarın bir asır sonra bedenleri ve ruhlarıyla insanları uysal kılmak adına yeni disiplin uygulamalarını nasıl devreye soktuğunu göstermiştir. Buna karşın benim burada incelemeye çalıştığım şey, bu toplumsal denetimle yetinmeyip hayali ve kutsal retoriklere dayanarak sayısız bedeni, kitle halinde yok etmekten çekinmeyen iktidarlardır. Foucault nasıl hapseden ve denetleyen bir Devlet tanımlamışsa, burada bizim niyetimiz de devletlerin belirli koşullar altında "toplumsal bünyeyi" "arındırmaya" ve yok etmeye dayalı siyasi pratikler olarak adlandırılabilecek, milliyetçiliklerin yükselişiyle 19. yüzyılda görülmeye başlanan ancak 20. yüzyılda büyük bir yükseliş gösteren pratikleri nasıl kışkırtabileceklerini, örgütleyebileceklerini, harekete geçirebileceklerini anlamaktır.

Bu arındırma ve yok etme gücünün, onu her açıdan çok-disiplinli bir bilgi aracılığıyla kavramaya hazırlansak da her şeye rağmen şaşırtıcı bir yöne sahip olduğunu eklemeye sanırım gerek yok. Bu sorunu atlamak mümkün değil: araştırmacının anlamaya yönelik çabaları, konusunun korkutuculuğu karşısında boşa gidebilir. Araştırmacı kuşkusuz neyle karşı karşıya kalabileceğini bilmelidir... Ancak tüm çıplaklığıyla aktarılan bir zulüm anlatısının yaratacağı şoka kim gerçekten kendini hazırlayabilir? İşkencecilerin tutumlarının incelenmesi, araştırmacıyı en azından şu kişisel soruyu sormaya acımasızca sürükler: "Peki, ben onların yerinde olsaydım ne yapardım?" O halde, doğrudur, duygular düşünceyi yaralayabilir. Zaman içinde, araştırmacı kendine gelip mesafesini yeniden kurar. Ancak çalışmasının, insanlık ve insanlık-dışı arasındaki sınırda, kendisi için de bir risk teşkil ettiğine dair keskin bir kanıya sahip olacaktır. Tam da (araştırmacının) duyarlılıklarını açığa çıkaran, kendisinde ret ya da tutku gibi uçlarda bir tutumun ortaya çıkmasına neden olabilecek, uç noktada bir inceleme söz konusudur.

Kuşkusuz, soykırımm "tahayyül edilemez" olduğunu söylemek bugün bana bu konu hakkmdaki tüm söylemlerin birleştiği en basmakalıp laf gibi görünüyor. Elbette soykırım tahayyül edilebilir – hem de maalesef sıklıkla tahayyül edilebilir. Burada sunulan ve üzerine tartışılan çalışmaların zenginliği ve de-

rinliğine vakıf olduğumuzda bunu kavramak adına daha önce sarf edilen çabalardan kuşku duymamız mümkün değildir. Öte yandan genelde katliamla eşleştirilen zulüm eylemleri, gerçekten de, korku ve tiksinti ve dolayısıyla bu konuyla ilgilenmekten, yani onları düşünmekten imtina etme tutumunu yaratmaktadır; ki bu da anlaşılır bir şeydir. Araştırmacı, insanın acımasızlığının ana çekirdeğine yaklaştıkça hiçbir entelektüel bilgiye uymayan bir çeşit "kara delikle" karşı karşıya kalıyormuş gibidir. Bu koşullarda insanların tutumları tam anlamıyla şaşkınlık verici olduğu sürece bu akıl almaz, dipsiz evren yine ve daima yeni araştırmalara konu olacaktır. Bu, aynı zamanda araştırmacının yorumlarında alçakgönüllü olması ve daima yeniden çalışmaya koyulmak konusunda hazır olması gerektiği anlamına gelir.

Bu yüzden okuru, insanları barıştan barbarlığa sürükleyen bu dolambaçlı yollarda beni takip etmeye çağırıyorum. Okurun dikkatini çekmek için zulüm ve röntgencilik kozunu oynamak istemiyorum. Benzer eğilimleri sergileyen onlarca film ve kitap zaten mevcut. Elbette kesinlikle gizlenmesi mümkün olmayan bazı olaylardan kaçınmam mümkün değil. Ancak burada onları sergilemek, bir korku estetiği tarzında ortaya koymak söz konusu olmayacaktır. Hayır, ben daha ziyade kitleleri yok etmeye kadar varabilecek süreçleri tüm çıplaklığıyla –soğukkanlılıkla– ortaya koymak çabasında oldum. Yani birlikte bir tür yolculuk yapacağız; aralarında bizim ülkemizin de olabileceği bazı ülkelerden yola çıkacağız. Savaşta değiller (henüz?), ama iç düzenleri bozulma eğiliminde. Gitgide daha da kritik bir hal alan bu bağlam içinde nefret söylemleri yayılmaya başlıyor. Sonra, daha gardımızı bile almamışken, dünyanın dengesi bozulmaya başlıyor: Bir halk diğer bir halkın celladı haline geliyor... hem de kendisinin bir parçası olan bir halkın. Böylece her şey mümkün hale geliyor.

Halihazırda şiddetin hüküm sürdüğü, devletin vatandaşlarının güvenliğini gerçekten sağlayamadığı hatta bazılarını düşmanı olarak gördüğü bir ülkede yaşayan okurun da bu sayfaları okumak isteyeceğini umuyorum. Burada anlatılanları yaşı-

yor ya da daha önce yaşamış olabilir; bunları kuşkusuz benden çok daha iyi anlatacaktır. Ancak belki de birbirinden son derece farklı ülkeler arasındaki bu karşılaştırma çalışması sayesinde yeni bir şeyler keşfedecektir. Bazen başkalarının acısını öğrendiğimizde, kendi durumumuzu biraz daha iyi ve değişik gözle anlamlandırmaya vakıf olabiliyoruz.

TOPLUMSAL YIKICILIĞIN TAHAYYÜLLERİ

"Katliam". Bu sözcük, insan türünün katıksız barbarlığını çağrıştırıyor: dört bir yandan akan kan, akıl almaz canilikler, paramparça bedenler... Burada yine de katliamın her şeyden önce bir düşünce edimi olduğu fikrini savunacağım; bir "Öteki" yaratma, onu fiziken öldürmeden önce kınama, yerme, hiçleştirme. Daima karmaşık olan bu düşünsel sürecin olgunlaşması kuşkusuz zaman almaktadır. Ancak özellikle de savaş söz konusu olduğunda şaşırtıcı bir hızlanma görülebilir.

Bugün sükûnet içindeki bir ülkede yaşayanlar, böylesi bir trajedinin gerçekliğini, somutluğunu tahayyül etmekte zorlanabilirler. Yine aynı bitmez tükenmez sorgulama: Bu nasıl mümkün olabilir? İnsanlar nasıl, benzerlerinin cellatlarına dönüşebilirler? Öte yandan ülkemiz, sayısı milyonları bulan o tehlikeli işsizler ordusuyla gitgide ağırlaşan ekonomik bir kriz içinde batmak üzereyse, giderek daha da ölümcül bir hal alan sayısız terör saldırısıyla tedirginliğe sürüklenmiş durumdaysa, bu düşünce tarzıyla daha ne kadar devam edebiliriz? Kuşkusuz kendimize sadece sınırlarımızın dışında değil, içinde de düşmanlar bulmalıyız ve –kim bilir?– hatta tam da yaşadığımız yerde: kendi şehrimizde ya da köyümüzde, sokağımızda, apartmanımızda. Çünkü yıllar süren araştırmalarım sonucunda var-

dığını sonuç ya da kanım şudur ki, hiçbir toplum, çözülmeye başladığı andan itibaren bu tür süreçlerden bağışık kalamaz.

Toplulukları "etnik temizliğe" ve soykırıma sürükleyebilecek toplumsal dinamikler bizzat okullarımızın bahçelerinde ya da kentimizin mahallelerinde zımni olarak mevcuttur. Kime ait olduğu bilinmeyen düşman ellerin bir mektup kutusunun üzerine, bir reklam panosuna ya da bir merdiven boşluğuna yazdığı kötücül duvar yazılarından ("Pis Yahudiler" ya da "Pis Araplar") bahsetmiyorum bile. Bunlar bizzat hoşgörülü olduğu öne sürülen demokrasilerimizin bağrındaki ırkçı kişi ya da grupların bir "Öteki"yi düşmanca dışlamasının ifadesidir. Öte yandan, çocuklar zaman zaman her suçu yükleyebilecekleri bir "Günah Keçisi" yaratmaktan hoşlanmıyorlar mı? Bir süre sonra, gençler güçlü bir aidiyet duygusuyla "topluluklar", çeteler oluşturma eğilimine girmiyorlar mı? Dinî duygularımız, temelde kirli olarak tahayyül edilen bir dünya karşısında saflık arayışı üzerine kurulmuyor mu? Şiddetin katliama varan mantığı işte bunlara dayanmaktadır: günah keçisi ilan etmek, dost-düşman çelişkisinin katılığı ve saflaştırıcı eylem olarak öldürme edimi. Katliam kuşkusuz her zaman, onu önceleyen bir kültür ve çatışma aracılığıyla özel bir biçim alır. Ancak insanlığa özgü ortak evrensel bir zemin de taşır. Neyse ki düşünce ile eyleme geçiş arasında oldukça mesafe vardır. Katliamın gerçekleşebilmesi için dolambaçlı yollardan geçmek, karmaşık toplumsal bükülmeler, uygun siyasi koşullar gereklidir. Yine de o, insanın geleceğini, muhtemel sonunu tarif eder gibi her zaman yanı başımızdadır.

Yanlış yollar

Sahayı temizlemekle, yanlış yolları tahliye etmekle işe başlayalım. Tehlike, pek çok etken arasından sadece birine, ekonomiyle, demografiyle ya da kültürle ilintili bir etkene diğerlerinden daha fazla önem vermekte yatmaktadır. Kimi zaman, katliamların, bazı ülkelerin süregiden yoksulluklarıyla ilgili olduğu söylenir. Şiddetle yoksulluk arasındaki ilişki hakkındaki bu

eskimiş sav, toplumsal sistemi derinden sarsabilecek ciddi bir ekonomik kriz durumunda elbette haklılık payı taşır. Öte yandan kitlesel şiddetin, hatta soykırımın nedeni tek başına sefalet değildir. Durum böyle olsaydı, günümüzde yoksulluk sınırının altında yaşayan halkların sayısını göz önünde bulunduracak olursak, bunların birbirini katletmemesine hayret duyardık!

Peki, açıklamayı bazı ülkelerde görülen nüfus artışında mı aramalıyız? Kimileri "tavşan kafesi teorisi" olarak adlandırdıkları bir sav öne sürüyorlar: Çok fazla sayıda tavşan kapalı bir alana konduğunda, tavşanlar kendileri için daha fazla yaşam alanı yaratabilmek için birbirlerini öldürmeye başlarlar. Durum, insanlar için de benzer olacaktır. İnsan davranışlarını hayvanların tutumlarına indirgeme eğilimindeki bu sosyobiyolojik yaklaşım oldukça tartışmalıdır. Kimse insan nüfusundaki aşırı artışın mutlak katliamla sonuçlanacağını da kanıtlayamamıştır. Dünya üzerinde nüfus yoğunluğu en yüksek yerlerden biri olan Petite Hollande'da* bugün hâkim olan büyük endişe bundan mı kaynaklanıyor? Kuşkusuz, Fransız savaşbilimci Gaston Bouthoul'ün savaştan "geç kalmış bir çocuk katli"[1] gibi bahsettiğini düşünürsek demografik etkenlerin ağırlığı yadsınamaz. Ekonomik açıdan azgelişmişliğin doğum oranlarını artırdığı ve doğumların hızlı artışının, nüfusu sayıca az bir komşu grup tarafından tehlike olarak addedilebileceğini biliyoruz. Bu olguya eski Yugoslavya'nın yoksul taşrası durumunda olan, %10'luk Sırp nüfusun %90 oranındaki Arnavutlarla yan yana yaşadığı Kosova örneğinde rastlamak mümkündür. Bu istatistiksel ayrım, geleceğinden endişe eden Sırp azınlığı, Arnavut çoğunluğa karşı kin ve nefrete sürükleyecektir. Bu örnekte bir grubun diğer bir grubu düşman olarak algılaması demografik bir dengesizlik gerçeğine dayanmaktadır. Ancak 1920'ler Almanya'sı için aynı çıkarsamayı yapmak mümkün değildir. Aslında ülkede yaşayan az sayıdaki Yahudi azınlığın (520.000 ki-

(*) Petite Hollande (Küçük Hollanda) Fransa'nın doğusundaki Montbéliard bölgesinde yer alan, ağırlıklı olarak metalürji ve otomotiv sanayi fabrikalarının, toplu konutların bulunduğu, günümüzde göçmen işçilerin de yaşadığı bir mahalledir – ç.n.

1 Gaston Bouthoul, *L'infanticide différé*, Paris, Hachette, 1970.

şi, yani toplam nüfusun %0.76'sı)[2] demografik açıdan ezici çoğunluktaki Yahudi olmayan Almanları nasıl tehdit etmiş olabileceğini anlamak güçtür. Bu örnekte istatistik, antisemitizmin yükselişini anlamamıza yardımcı olamamaktadır.

Öyleyse katliamların nedenlerini halkların kültürel özelliklerinde mi aramalıyız? Zaman zaman Afrikalıların ya da Asyalıların birbirlerini öldürmeye, "uygar beyaz" halklardan daha yatkın oldukları ileri sürülmüştür. Afrika'daki Büyük Göller bölgesi çevresinde (Burundi, Ruanda, Demokratik Kongo Cumhuriyeti) yaşanan savaşlar veya Hindistan'da ya da Endonezya'daki topluluklar arası ayaklanmalar, bu halkların ilkelliğinin kanıtı olarak sunulur. Ancak diğer kıtaları fethetmeye giden, gerektiğinde isyancı toplulukları ezip geçen Avrupalıların yüklü tarihini nasıl unuturuz? Peki ya Kuzey Amerika topraklarını yerlilerin elinden alan İngiliz sömürgecilerini? 1941 yılının 29 ve 30 Ağustos'unda Babi Yar'da, Kiev'de (Ukrayna) yaşayan 33.371 Ukraynalı Yahudi'yi (erkek, kadın ve çocuk) katleden Almanlar da Avrupalıdır. İspanya İç Savaşı'nda (1936-1939) ve Yunan İç Savaşı'nda (1943-1949) öldürülen on binlerce insanı ve çatışmanın yoğunluğunu unutmak nasıl mümkün olabilir? 1995 yılı Temmuz ayında Srebrenitsa'da, General Mladic'in Bosnalı Sırpları, yaklaşık 8.000 Bosnalı Müslüman'ı (özellikle de erkekleri) öldürdüğünde, Avrupalıları katledenler yine Avrupalılardı. Bugün kendisini barışçıl ve barış içinde tahayyül eden, insan hakları ülküsünün taşıyıcısı olduğunu varsayan Avrupa'da yaşayan bizler "ilkel" olduğumuzu aklımızdan geçirmiyoruz; oysa sergilediğimiz "barbarlığın" başka kıtalar üzerindeki başka halklarınkinden hiç de geri kalır yanı yok. Claude Lévi-Strauss'un da belirttiği gibi "Barbar, öncelikle barbarlığa inanan kişidir."[3]

---

2 1920'lerin sonlarında Almanya'da yaşayan Yahudi sayısı hakkında farklı tahminler mevcuttur. Burada verdiğim rakamlar Renée Neher-Bernheim'ın *Histoire juive de la Révolution a l'Etat d'Israel* (Paris, Le Seuil, 2002) başlıklı çalışmasından alınmıştır.

3 Claude Lévi-Strauss, *Race et Histoire* (1952), Paris, Gallimard, Kol. "Folio Essais", 1987, s. 22 (Türkçesi: *Irk, Tarih ve Kültür*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Metis, 5. basım, 2010).

Şu ya da bu halkı, kültürü açısından katliam sergilemeye yazgılı olarak temsil edecek her tür kültürelci yaklaşımı bir yana bırakmalıyız. "Kültür" değişmez değil, pek çok dönüşüme açık, dinamik bir yapıdır. Siyaset bilimci Jean-François Bayart bu konuda "kimlik yanılsamaları"na dair yerinde bir eleştiride bulunmuştur.[4] Şiddet yüklü kültürel mitler çoğunlukla halkların bugünleriyle değil tarihleriyle bağdaştırılır. Öte yandan bu mitler belirli bir düşmana karşı intikamcı bir kalkışmaya bizzat davetiye çıkarabilirler.

Katliamı ilk elden Bosna ve Ruanda gibi ülkelerin kaderine atfedecek bir tür tarihsel zorunluluk düşüncesi de savunulabilir değildir. Böyle bir yorum, her şeyin atalardan kalma dinî ya da etnik nefretlerle açıklanmasına kadar varacaktır. "Özcü" adı verilen bu sav, gruplar arasındaki düşmanca ilişkilerin gelişimini ve sürdürülmesini, bu grupların farklı dinî ya da etnik kimlikleri açısından yorumlar. Bu sav, onların ilişkilerinin uzlaşmaz olduğu çünkü karşılıklı olarak duygusal, irrasyonel kötü niyet ve dışlama anlayışına dayandığı yönündedir.[5] Bu gruplara özgü, onların tarihleriyle iç içe geçmiş kimlik duyguları, zorunlu olarak karşı karşıya gelmelerine ve dolayısıyla şiddete ve katliamlara neden olacaktır.

Ancak pek çok ampirik çalışmada, etnik ya da dinî heterojenliğin şiddet eylemlerinin ortaya çıkması için yeterli olmadığı gösterilmiştir. İngiliz tarihçi Mark Levene'nin de belirttiği gibi "etnik ya da kültürel antipatiler hiçbir zaman katliama kadar varmadan da sürüp gidebilirler."[6] Kuşkusuz etnik ya da dinî gerilimler kimi zaman, dışarıdan bir gözlemci için kendiliğindenmiş gibi görünen isyanlara neden olabilir. Ancak Amerikalı siyaset bilimci Donald Horowitz'in yapmış olduğu sistemli çalışmalar bunlar bir "katalizör" işlevi görebilse de, bu türden isyanların ancak, bazen el altından bazı devlet kurumlarının (po-

---

4 Jean-François Bayart, *L'illusion identitaire*, Paris, Fayard, 1996. (Türkçesi: *Kimlik Yanılsaması*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Metis, 1999).

5 Robert Kaplan, *Balkan Ghosts*, New York, Saint Martin's Press, 1993.

6 Mark Levene, "Introduction" in Mark Levene ve Perry Roberts (der.), *The Massacre in History*, New York, Bargain Books, 1999, s. 19.

lis ya da ordu) desteğiyle ve ancak liderler tarafından düzenlendiğinde gerçek bir yoğunluk kazandığını göstermektedir. Başka bir deyişle verili bir bölgede tarihsel, etnik ya da dinî gerilimlerin saptanması, katliamların neden, ne zaman ve nasıl meydana geldiğini açıklayabilecek nitelikte değildir. Gruplar kendi aralarında birbirlerini öldürmeden de gerilimler ve çatışmalar yaşayabilirler: Bu ikisi arasında doğrudan bir neden sonuç ilişkisi yoktur.

Bu durumda katliama varan sürecin bu varsayılan "nedenlerin" birinin değil de, daha çok bunların birikiminin bir sonucu olduğunu söyleyebilirdik. Bu sezgi de hatalı değildir. Çünkü bu türden olaylara sahne olmuş bir ülkede kötü ekonomik koşullar, ciddi toplumsal eşitsizlikler, nüfus artışı eğilimi ya da yabancı olarak algılanan göçmen akışı, etnik ya da dinsel gerilimler vb. sıklıkla görülebilir. Öte yandan bu "nesnel" nedenlerin çakışması yine de zorunlu olarak katliama götürebilecek türden değildir. Elbette hakkında olumsuz önyargıların, hatta ırkçı tutumların daha önceden var olabileceği şu ya da bu gruba karşı şiddetin ortaya çıkması için uygun bir zemin söz konusudur.

Ancak böyle bir bağlam içerisinde, siyasi erke sahip olsun ya da olmasınlar, kanaat önderlerinin bu durumun bir okumasını yapıp "İşte başımıza gelenler, işte bahtsızlığımızın sorumlusu. Acılarımızın sebebi 'onlardır'. Onlardan kesinkes kurtulmamız gerek. Bundan sonra her şeyin daha iyi olacağının teminatını veriyoruz. Bu vebayı başımızdan savmak için tek yapmanız gereken, bizi desteklemek ve dahası 'bize katılmak'," savını öne sürmeleri gerekli midir? Bu türden bir söylem, kitlesel şiddet olaylarının ortaya çıkması için fitili ateşleyebilecek ve ona eşlik edebilecek söylemin ta kendisidir. Kitabımız işte bu noktadan başlamaktadır.

Tahayyülün gücü

1930'lar Almanya'sıyla 1980'lerin sonundaki Yugoslavya'nın ya da 1990'ların başındaki Ruanda'nm nasıl bir ortak yönü olabi-

lir? Bunların ilki Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkmış ve sonraki yıllarda ciddi bir siyasi kargaşaya sahne olmuş büyük, "medeni" bir sanayi ülkesidir. Rusya'da 1917 yılında yaşanan, kimileri için büyük bir dönüşüm umudunu temsil eden Bolşevik Devrimi aynı zamanda kuvvetli bir komünizm korkusunu da beslemişti ve sağ ve aşırı sağ partiler bu korkudan faydalanmışlardı. İkincisi, İkinci Dünya Savaşı'nm ertesinde farklı milliyetlerin (Sırp, Hırvat, Slovak vb.) birliği üzerine güçlükle kurulan bir federal devlet yaratmayı başarmış olan kurucu atası Josip Broz'un, daha bilinen adıyla Tito'nun 1980 yılındaki ölümünden itibaren siyasi bir istikrarsızlık dönemine girmişti. Gerçekten de düz anlamıyla bir güç söz konusuydu; çünkü Tito, savaşın sonunda gerçek ya da hayalî rakiplerini öldürmekte tereddüt etmemişti, ki Bleiburg ve Kocevje katliamları bugün bunun en bilinen örnekleri arasında yer almaktadır.[7] Fakat "komünist yoldaşlık" mitinin özellikle Sırbistan ve Hırvatistan'da kökünü kazımayı başaramadığı milliyetçilik, Tito'nun 1980 yılındaki ölümünün yarattığı boşlukta yeniden ortaya çıkacağı zemini rahatça bulmuştur. Büyük oranda postkolonyal (önce Almanların sonra da Belçikalıların boyunduruğuna girmiş) bir tarım ülkesi olan Ruanda'da, iktidardaki Hutularla azınlıktaki Tutsiler arasındaki çatışma aniden alevlenmiştir. 1959'da Afrika'nın sömürgecilikten kurtulması sürecinde, Hutular iktidarı ele geçirmiş ve Tutsilerin bir kısmını katletmiş, büyük bir kısmının komşu ülkelere (Burundi ve Uganda) kaçmasına neden olmuştu. Bu tarihsel arkaplanın etkisiyle, Tutsilerin yönetimindeki Burundi ile Hutuların yönetimindeki Ruanda arasında sürüp giden üstü kapalı siyasi krizler, iki ülkenin kendi içlerindeki krizlerle birleşerek daha da ağır bir biçimde yaşanmaya başlamıştı. 1990'dan itibaren, esas olarak 1959 yılında ülkeden kaçanların çocuklarından kurulu Ruanda Yurtsever Cephesi'nin (RVC) iktidara el koymak amacıyla anne ba-

7 1945'in 15 Mayıs-15 Haziran tarihleri arasında katliamla gerçekleştirilen bu tasfiye operasyonunda en az 30.000 kişinin öldüğü tahmin edilmektedir. Bu konuda bkz. Milovan Djilas, *Une guerre dans la guerre. Yougoslavie, 1941-1945*, Paris, Robert Laffont, 1980.

balarının 30 yıl önce terk etmeye zorlandıkları Ruanda topraklarına sızma girişiminde bulunmasıyla, Ruandalı Hutular için gelecek daha da endişe verici bir hal almaya başladı.

Bu üç ülkede, tüm bunların üzerine, birçok kişinin iş ve gelir sahibi olmasını engellemenin yanı sıra geleceğin belirsizleşmesi karşısında endişeleri de artıran ciddi bir ekonomik kriz eklendi. Yarattığı milyonlarca işsizle, özellikle Almanya'da yıkıcı etkiler bırakan 1929 Bunalımı'nı burada yeniden anmaya gerek yok. 1980'lerde ardı ardına gelen "petrol şokları" nedeniyle Yugoslavya'da yaşanan kriz kuşkusuz daha az bilinmektedir, oysa o da çok ciddi bir krizdir; gelir düzeyini %30 oranında düşürmüştür. Amerikalı gözlemci Harold Lydall şunlara dikkat çekiyor: "Ekonomik çöküş (öylesine büyüktür ki) başka bir ülke olsa bu duruma radikal bir siyasi dönüşümle, hatta devrimle yanıt verebilirdi."[8] 1980'lerden itibaren, Afrika kıtasının en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip ülkesi olan Ruanda'da tarımsal üretim nüfus artışını karşılayamaz hale gelmiştir.[9] Yoksunluk hatta kıtlık durumları ortaya çıkmıştır. Belçikalı antropolog Danielle de Lame "1989 yılından beri köylüler durumlarını karanlık olarak tanımlıyordu. (...) Yeter miktardaki son kahve mahsulü (en önemli gelir kaynakları) 1987 yılında alınmıştı ve dünya fiyatları aynı dönemde düşüşe geçmişti," diyor.[10] Büyük bir gençlik kitlesi (nüfusun %57'sinden fazla) 20 yaşın altındaydı; toprakları yoktu ve toprak sahibi olma umutları olmadığından işsiz, iş imkânlarından mahrum bir biçimde sürünüyorlardı. Bu durumda geleceğe nasıl inanılır? Kimden yardım istenir?

Eski değerlerin sarsıldığı, tehlikelerin gitgide daha da kaygı verici bir hal aldığı bu duruma iktidardaki seçkinler nasıl yanıt verebilirdi? Köklü bir ekonomik reformla mı? Yeni idari ön-

8 Harold Lydall, *Yugoslavia in Crisis*, Oxford, Clarendon Press, 1989, s. 9.

9 1991'de (son nüfus sayımı tarihi) Ruanda'nın toplam nüfusu 7,15 milyon idi. Ruanda, kilometrekare başına 271, hatta ikamet edilemeyen bölgeleri de (parklar ve rezerv alanları) sayarsak 300'den fazla kişiyle kıtanın en yoğun nüfuslu ülkesiydi. Öte yandan şehirleşme oranı sadece %7 idi.

10 Danielle de Lame,"Le génocide rwandais et le vaste monde. Les liens du sang", *Annuaire de l'Afrique des Grands Lacs*, 1996, s. 156-177.

lemlerle mi? Uluslararası bir işbirliği programıyla mı? Teknik düzenlemeler ya da farklı kurtarma planları tüm bu sorunların üstesinden gelebilecek nitelikte değildi. Çünkü bu tür koşullarda halkın "ruhu" tutuk, afallamış, hareket edemez durumda kalır. Kişi ciddi bir şokla ya da yoğun bir stresle karşı karşıya kaldığı takdirde, travmatik durum giderilebilir. Ama örneği genişletecek olursak, kimliğini yaralayan kriz ya da krizlerle değişen bir ulus ya da topluluk için "ortak travma" söz konusu olur. Bu ortaklığın, üyelerine "biz, Almanlar" ya da "biz, Hutular" dedirten temel değerleri sarsılmıştır. Krize giren aslında, Cornelius Castoriadis'in terminolojisiyle konuşacak olursak, kurumlarının hayalî temelleridir. Yaşadıkları şeye anlam kazandıran, onları bir arada tutan bu tahayyül her tür teknik düzenlemenin ötesindedir. Ancak işlemez hale gelen, işte "biz" dedirten de bu ortak tahayyüldür. "Biz" kavramı yakınmaya, acıya dönüşür; parçalanır. Kim onu bu kriz durumundan çıkarmayı ve ona yeni bir bakış açısı sunmayı başarabilir?

Söylem ve eylemleriyle bu kitlesel travmaya eklemlenmiş ortak duyguların yükünü, kuşkusuz toplumsal ve siyasi aktörler sırtlayacaktır. Kamuoyuna karşı tutumları açısından her şeyden önce duygulara yöneldikleri için, kamuya seslerini en iyi duyurabilecek konumda bulunanlar onlardır. Ülke tarihiyle ilişkili kültürel metaforları ve sembolleri kullanarak "halka hitap etmeyi" bildikleri söylenebilir. Buradan hareketle, tehdit ve kaos olarak algılanan bir durumla yüzleşmek için kriz halindeki tahayyüle, eskisini yeni temeller üzerinde yeniden yapılandıran başka bir tahayyülle yanıt verirler. Elbette kamuoyu üzerindeki etkileri hiçbir zaman mutlak değildir: Onlarla rekabet halindeki başka siyasi ve toplumsal aktörler bambaşka gelecek tahayyüllerini savunabilirler. Bunlar örneğin kendilerinden öncekilerin şaşırtıcı demagojilerini reddedecektir. Buna bağlı olarak birbirleriyle çatışma içindedirler ve sonuç belirsizdir. Tahayyülün yarattığı dar zemin üzerinde oynamayı bilenlerin, iktidarı ele geçirmelerine olanak veren güçlü silahları vardır.

Tahayyül retoriklerinin ilk amacı, halkın içinde az çok belirginleşmiş olan kolektif kaygıyı tüm tehlikelerin sorumlusu kı-

lınan bir düşmana karşı yöneltilmiş korku duygusuna dönüştürmektir. Kaygı ve korku aslında aynı nitelikte duygular değildir. Kaygının özelliği yaygınlaşabilmesi, hatta anlaşılmaz oluşudur, oysa korkunun nedenleri genellikle adlandırılabilir, yani tanımlanabilirdir. Mesele, bu kaygıyı somut bir "figür" kazandırılan ve toplumun bizzat içinde kötülükle ifşa edilen bir "düşman" üzerinde "dondurmak"tır. Aşırılıkçı söylemler, bu düşman figürlerini korkutucu, hatta şeytani gibi sunarlar. Örneğin, Hitler'in iktidara gelmesinden önce de, kötücül "Yahudi" figürlerine dair karikatürler uzun zamandır etrafta dolaşmaktaydı. Soykırım öncesi Ruanda'da aynı durum "Tutsi" figürü için geçerliydi. 1980 yılında Milosevic'in iktidara gelmesinden önce Kosovalı Sırplar arasında Arnavutların "yeni bir soykırıma" hazırlandıkları söylentisi dolaşıyordu. Kaygının somut bir düşmana yönlendirilmesi teşebbüsü aslında halkın yaşadığı travmayı yanıtlama biçimlerinden biriydi: Onlara tehlikenin nereden geldiği açıklanıyordu. Gizil kaygının düşman "figür" üzerine yoğunlaşmış bir korkuya "dönüşmesi"yle, bu kötücül "Öteki"ye karşı nefret ortaya çıkar. Burada nefret, gruplar arasındaki "doğal" ilişkileri önceden belirleyen temel veri değildir. Bu daha ziyade hem yandaşlarının iradi eylemiyle hem de yayılmasını kolaylaştıran koşullarca inşa edilmiş, üretilmiş bir duygudur. Sonuç olarak, bu dinamiğin (kaygıdan nefrete dönüşün) mantıksal ve korkunç sonucu, bir toplumda korkunun nedeni olarak işaret edilen şeyi yok etme isteğinin yaygınlaştırılmasıdır. Kuşkusuz bu henüz sadece bir "istektir": Halen tahayyül sınırları içindeyiz. Bu yine de, bir ölüm tahayyülüdür.

Bu dönüşümün, onun idaresini eline alanlar açısından görünür yararları vardır. Aslında bu toplumsal-duygulanım sürecinin amacını gözden kaçırmamak gerek: acı içinde kıvranan "biz"i tedavi etmek, onu, içine düştüğü krizden kurtarabilecek bir biçimde yeniden biçimlendirmek. Dikkati "yok edilecek bir düşman" üzerine çekme, bu tehlikeli "Öteki"nin aleyhine kendini yeniden biçimlendirme arayışıdır. Bu noktadan hareketle korku ve nefret, muzaffer "biz"in her şeye muktedir olduğu düşüncesi biçiminde ortaya çıkar: "Biz", ancak "öbürleri-

nin" yok edilmesiyle yeniden güçlenecektir. Uğursuz "ötekilerin" ölümü "biz"in güçlenmesini mümkün kılar. Bu türden bir psikolojik tutum "ilkel", arkaik görünmektedir. Aslında tam da öyledir. Biz halen tahayyül sınırları içerisindeyiz, ancak öncekinin tersine, güç ve zafer tahayyülü içinde. Bunlar birbirine karmaşık bağlarla bağlıdır. İkisi de başarılı olabilir, çünkü örneğin psikanalizin açıkladığı gibi, insan psişizminin temellerine temas etmektedir.

Yıkıcı fantazmalar

Aşırı şiddet olgularını anlamak için bu "disiplin"e (psikanalize) başvurulabilir mi? Yanıt evetse, hangi koşullarda? Çok sayıda psikanalitik düşünce akımı vardır ve bunlar zaman zaman birbirleriyle çelişirler. Kimi tarihçi ya da sosyolog, üzerine düşündükleri konuların bu alanda harcama teşebbüslerine kesinlikle karşı çıkıyorlar ve bunda hiç de haksız değiller. Ayrıca, tarihsel aktörlerin davranışlarını daima "psikolojikleştirmek" ya da "psikiyatrikleştirmek" gibi bir tehlike söz konusu olduğu için, siyasi çözümleme, tutumları anlamak açısından çok daha tutarlı görünüyor. Ancak tarihçi, sosyolog, siyaset bilimci, çoğunlukla kurala uymayan olguları fark etmekte yetersiz kalıyorken, bunları daha derinlemesine anlamak amacıyla psikolojinin hatta psikanalizin bakış açısına niçin başvurulmasın? Bu açıdan Norman Cohn'un[11] antisemitizmin kökeniyle ilgili öncü ve ses getiren yapıtı, sırf yapısıyla bile anlamlıdır. Cohn, *Sion Bilgelerinin Protokolleri* efsanesinin çarpıcı bir analizinin ardından, denemesini "kolektif psikopatoloji" (kuşkusuz Sigmund Freud'un reddetmeyeceği bir ifade) açısından yapılmış bir yorumla sonlandırmaktadır. Bu anlamda Norman Cohn'un çalışmasının vardığı nokta, bu kitabın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Öte yandan, hemen söyleyelim, psikanalizin kurucusunun, şiddetin çözümlenmesine katkısı hayal kırıklığına uğratıcı ni-

11 Norman Cohn, *Histoire d'un mythe. La "conspiration" juive et "Les Protocoles des Sages de Sion"*, Paris, Galliamard, 1967, s. 248.

teliktedir. Freud öfkeyi öncelikle cinselliğe bağlı olarak yorumlamıştır (sadomazoşizmde olduğu gibi). Sonrasında, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından öfkeyi, libidonun bütünleştirdiği her şeyi ayrıştırmak, her tür itkisel gerilimi sıfıra indirgemek amacı taşıyan bir "ölüm itkisinin" bileşeni halinde ele almıştır. Biyolojik temele dayanan "ölüm itkisi" bu trajik kaderden kurtulmak için pek bir şey yapılamamasına ve insanın ya kendisini ya da diğer insanları yok etmesine yol açacaktır. Herhangi bir kanıtı olmadığından, bu Freudcu teori psikanalistler arasında dahi ihtiyatla ele alınan bir postulat olarak kalmıştır. Freudcu mantık yürütme aslında pseudo-açıklamanın güzel bir örneğidir; çünkü "İnsan neden kendi yıkımına meyillidir?" sorusuna son derece basit bir yanıtla karşılık verir: "Çünkü insanın içinde bir yıkım itkisi vardır!" 1932'de Albert Einstein'la o ünlü yazışmalarından birinde ona "Neden savaş?" sorusunu soran Freud, bu alandaki yaklaşımının sınırlarının farkındadır.[12] Elbette, Hitler'in iktidara gelmesinden yaklaşık bir yıl kadar önce bazı öngörülerde bulunur: İnsanların birbirlerini yok etme kapasitelerinin var olduğuna inanarak kolektif şiddeti, hukuk dâhil olmak üzere, önlemek konusundaki kararlılıkları konusunda duyduğu derin karamsarlığı ifade eder. Ardından ünlü fizikçi için çok az ilgilenildiğini düşündüğü yıkım itkisi teorisini yeniden formüle eder. Bununla birlikte mektubunun sonunda, yapmış olduğu açıklamaların yetersiz olduğunu dile getirir: "Gözlemlerim sizi hayal kırıklığına uğrattıysa üzüntülerimi kabul ediniz." Psikanalizin kurucusu, öfke konusunu gerçekten çok az irdelemiştir; kolektif şiddet konusunu ise daha da az. Kendisini şiddet ya da savaş değil, insan cinselliği düşünürü olarak kabul ettirmiştir.

Buna karşın İngiliz psikanalist Melanie Klein gibi Freud'un izinden gidenler arasında, öfke duygusunun bebeklikten itibaren var olduğunu ortaya koyarak konuyu daha derinlemesine inceleyenler de vardır. Klein'a göre aslında öfke duygusunun doğuşunu ilk çocuklukta ve bu dönemin yıkıcı fantazmaların-

12 Albert Einstein ve Sigmund Freud, *Pourquoi la guerre?*, Société des Nations, Institut international de coopération intellectuelle, 1933.

da aramak gerekir.[13] Klein ayrıca, çalışmalarının önemli bir bölümünü bebeklikteki "yırtıcı hayal gücü"nün incelenmesine, arkaik mutlak erk ve yıkıcılık fantazmalarına ayırarak çocuk masumiyeti mitini tamamen yıkmıştır.[14] Ona göre bebeklik dönemi hayal dünyası, bebeğe meme veren, bazen de onu reddeden anneye duyulan aşk ve nefretten müteşekkildir.[15] Tüm bu ilk duyumlar bizim iyi ve kötü, güzel ve çirkin, dost ve düşman hakkındaki algılarımızın temelini oluşturacaktır.

Melanie Klein'ın yaklaşımını geliştiren İtalyan psikanalist Franco Fornari, hak ettiği kadar tanınmayan ama gayet vurucu eserinde, savaşın yorumlanmasına dair psikolojik temelleri ortaya koymayı denemiştir. Freud-Einstein mektuplaşmalarını inceleyerek, "Freud tarzı, değerlerin inşasının temelinde bulunan gizil ve şaşırtıcı yönü ortaya koyarak insanların tüm yanılsamalarını ortadan kaldırma eğilimi olsa da, yanıtlarını okuyunca hayal kırıklığına uğramamak zordur," görüşüne katılır. Fornari, savaş üzerine düşünme fikrini Melanie Klein'm çalışmalarından alır. Onun, yaşamın ilk aylarından itibaren iyi ve kötü anne ayrımından yola çıkarak birbirine dönüşen "paranoid konum" ve "depresif konum" ayrımını yeniden ele alır. Depresif konumda küçük çocuk: "Arzu nesnesini kurtarmakla, o nesneye duyduğu aşk uğruna kendini feda edebilecek kadar ilgilenir. Paranoid konumda ise, tersine, bebek kendisini yok eden nesneyi yıkarak kendi ben'ini kurtarma telaşmdadır."[16] Paranoid konum depresif konumu önceler. Ancak depresif konum temel bir işleve sahiptir; çünkü çocukta ilk defa, arzu nes-

---

13 Melanie Klein, *Essais de psychanalyse*, Paris, Payot, 1972.

14 Freud çocuktan bir "polimorf sapkın" olarak bahsederek bu masumiyet mitine daha önce ciddi darbe vurmuştu.

15 Bebeğin kesinlikle bir zaman mevhumu yoktur. Ağlamasına rağmen neden memenin gelmediğini anlamaz. Bu deneyimi, hakkında yıkıcı fantazmalar geliştirdiği "kötü nesne"nin eylemi olarak yaşar. Buna karşın emzirme dönemindeki oral tatmin, ki tüm bebeklik dönemi buna bağlıdır, onda memnuniyet ve mutlak erk duyguları uyandırır ve memeyi "iyi nesne" olarak algılamasına yol açar. Anne, çok ilkel bir düzeyde bu şekilde muhafaza edilmesi gereken bir iyi nesne ve yok edilmesi gereken bir kötü nesne olarak yaşanır.

16 Franco Fornari, *Psychanalyse de la situation atomique*, Paris, Gallimard, 1969, s. 36.

nesini öldürme isteğinin yarattığı suçluluk duygusunun ortaya çıkmasına neden olur. Fornari bu depresif aşamaya Melanie Klein kadar önem atfeder. O, bu aşamada uygarlığın kökenini görür; çünkü suçluluk duygusu cinayeti yasaklayan bir kuralı öngörür. Ancak bu "psikolojik düzenleyici" bireysel şiddeti bastırmak için yeterli olsa da, savaşı engellemeye yeterli olmaz.

Fornari'ye göre savaş kendiliğinden paranoid bir süreçtir; çünkü düşmanı öldürerek yaşamaya devam edileceğine inanılmaktadır: "Özne, nesneyi kendi varlığına karşı bir tehdit olarak algılar, kendinde ve kendi için aldatıcı, ama psikolojik olarak gerçek bir tehdit."[17] Savaşta ifade bulan paranoid şiddet, tipik psikotik yanılsamadır: Özne, düşman-"Öteki"yi öldürerek ölümü yendiğini düşünür. Sonuç olarak, paranoid konum şu temel denklemi ifade eder: SENİN ÖLÜMÜN, BENİM YAŞAMIMDIR. Fornari'ye göre savaş her şeyden önce bebeklik döneminin yıkıcı fantazmalarına bağlı hayalî bir olgudur, çünkü bebeğin duygusal gelişim sürecinde paranoid konum, gerçek bir düşmandan ileri gelen gerçek bir tehdidi önceler. Amerikalı psikolog René Spitz'in de gösterdiği gibi, 8 aylık bir çocuk, kendisine karşı somut bir kötü davranışta bulunmuş olmamasına rağmen, tanımadığı bir kişiyi (yabancı) düşman yerine koyarak ona hayalî bir öfke yönelimi gösterir. İşte bu yüzden Franco Fornari şunu söylemekten çekinmez: "Toplumların savaş konusunda psikolojik açıdan 8 aylık bir bebeğin yaşadığı kaygı seviyesinde olmaya koşullandıklarını söyleyebiliriz."[18]

Peki, örneğin "Yahudi" ya da "Tutsi" gibi düşmanca atıflar aracılığıyla, bir iç düşmana karşı bu türden bir ilkelleşme mekanizmasının ortaya çıktığını görmüyor muyuz? Bir ülkenin çılgın tarihinin herkesin kendi bildiğini okuduğu derin kriz durumlarında, söz konusu arkaik çelişkiye doğru muhtemel bir kolektif ilkelleşme yaşanmaktadır. Aslında bu koşullar bireyleri uygarlık sürecinde meydana çıkan depresif konuma doğru geriletmektedir. Kaygı içinde, kaderine hâkim olmayacağına kanaat getirmiş olanlar, böylece acılarının sorumlusu ola-

17 Franco Fornari, *a.g.e.*, s. 35.

18 *A.g.e.*, s. 65.

rak gördükleri "ötekinin" kötü çehresini silmek isteyeceklerdir. Bu ilkel çelişki aşamasına geri dönmeye eğilim göstereceklerdir. Bu, güçlü bir çelişkidir, çünkü herkese "hitap eder", her birinin kişiliğinin oluşumunda pay sahibidir. Bu arkaik savunma mekanizması somut biçimde, ilk çocukluktaki mutlak erk konumunu yeniden kurmak için "kötü toplumsal nesne"den –bazen onu yok ederek– ayrışmayı hedefler. "Ben"in paranoid konumda mutlak erkini yeniden tesis etme teşebbüsü sayesinde, bireyler psişik evrim yollarını karşıt anlamda "katederler": Bir "uygarlıktan uzaklaşma süreci"ne girerler.[19]

Genellikle "aşırı" olarak nitelendirilen siyasi söylemler, psikolojik açıdan en geriletici olarak nitelendirilenlerdir. Krizin gerçekliğini "okumak" ve yorumlamak için bu çocuksu hayal dünyası kalıbına gömülürler. "Bakın, biz ne kadar haklıyız," demek için savaşta olsun olmasın, toplumun yaşadığı kaostan beslenirler. Bu bakımdan, hayal ile gerçek arasındaki ilişki sadece görünüşte birbiriyle çelişkilidir. Elbette kurbana, "kendi" kurbanına dair figür öncelikle celladın hayalî temsillerinde inşa olur. Böylelikle Ruanda'da Hutu ideolojisi öncelikle sömürgeci temsillerde kök bularak "Tutsi ırkı"nın sözde üstünlüğünü betimlemiş olan olumsuz Tutsi stereotiplerine (küçümseyici, baskıcı, yabancı, zararlı vb.) dayanır. Kanadalı Frank Chalk ve Kurt Jonassohn'un da belirttiği gibi o, öncelikle celladın bakış açısında bir "Öteki", yok edilmesi gereken bir düşman görünümü kazanmaktadır.[20] Bu yüzden yöntemsel sağduyu, kitlesel şiddet sürecinin nasıl patlak verdiğini anlamak için öncelikle bu tahayyüllün, onun yapısının ve temel temalarının irdelenmesini öngörür. Birinci bölümün amacı tam da bu.

Hayal ile gerçek arasında: İdeolojinin rolü

Ancak dikkatli olmak gerek: Bu, kurbanların kimliğinin tamamen hayalî olduğu anlamına gelmez. Aslında bu olguları

19 Bu açıdan Norbert Elias'a gönderme yaptığı II. Bölümün girişine bakınız.

20 Frank Chalk ve Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, New Haven, Yale University Press, 1990.

salt tahayyüller açısından ele alacak olursak, her şeyin bir "yanılsamadan" ibaret olduğu ve kurbanların herhangi bir "gerçekliğe" sahip olmadıkları sonucuna varılabilir. Ama onlar gerçektir: Naziler Yahudileri kafalarında yaratmadı; onların binlerce yıllık bir tarihi, dini, kavimsel gelenekleri vardı. Bu anlamda "kimlik" kavramı (dini, etnik vd.) müstakbel cellatların yaratımı değildir. Bireyler hakarete uğramadan ve öldürülmeden önce de kendilerini "Yahudi", "Tutsi" ya da Bosna-Hersekli "Müslüman" olarak tanımlıyordu. İşte burada tarif edilen hayalî yaratım süreci bu yüzden tehlikelidir. Bu yaratım her tür gerçekliğin ötesinde olsaydı, ölümcül bir düş olarak kalırdı. Ama dosdoğrü söyleyecek olursak, gerçekliğin bağrında kök salmıştır: "İşte tüm bedbahtlığımızın nedeni onlar." Sonuç olarak, insanın en derin kaygılarında temelini bulan bu tahayyül, gerçekliği bozmak, onu daha korkutucu kılmak için kurban olarak tanımladığı kişilerin gerçekliğinden beslenir. Hayal ile gerçek bu yüzden kaçınılmaz biçimde birbirine bağlı görünür.

Fantazmadan eyleme, yok edilme kaygısından bir başka savunmasızı yok etme edimine geçiş nasıl gerçekleşir? Franco Fornari'nin belirttiği biçimiyle ilkel psişik konumların kitlesel bir şiddetin görülmemiş yükselişine nasıl katkı sunabileceğini sorgulamalıyız. İlk çocukluk sırasında her birimiz arkaik kaygılarla karşı karşıya kalırız; psişik gelişimin çeşitli evreleri bunları normalde önlemeye yardımcı olur ve neyse ki bu yıkıcı hayaller fantazma aşamasında kalır! Psikanalize danışacak olursak, rüyalarımızın da zaten hayal dünyamız aracılığıyla bunları "gerçekleştirme" rolünü oynadığını söyleyebiliriz. Anne-babalarımızın çocukluk dönemimizde bizlere anlattığı öykü ve masallar da bunlarla baş etmemize yardım etmiştir.[21] Peki, ama belirli durumlarda bu fantazmaların "uygulamaya geçirilmesi" nasıl mümkün olur? Gerçekliğe nasıl "geçerler"?

Bu geçiş süreci akışkan, karmaşık ve belirsizdir. Ancak her vakada, bu yıkıcı tahayyülün (ve tabii mutlak erk tahayyülünün) gerçekten uygulanması için "ortak bir çimento" gerekir: tutarlı ve inandırıcı, bireylerin duyduğu kaygıyı giderebilecek

21 Bruno Bettelheim, *Psychanalyse des contes de fées*, Paris, Robert Laffont, 1967.

nitelikte bir söylem. Ona dâhil olmaya razı bireyleri birbirine bağlayan bu ortak çimento, ideolojidir. İdeoloji sayesinde hayal ile gerçek iç içe geçer. "İdeoloji"den anladığım, hem rasyonel hem de rasyonel olmayan argümanlara dayanan, kendisini kötücül "Öteki"ye karşıt olarak inşa eden bir söylemdir. İdeoloji –daha doğrusu ideolojiler (çünkü bu formülasyonlar çoğuldur)– hayalî temsilleri adeta "tortulaştırır". Bünyesinde mitlerle gerçeklerin karşılaştığı bu söylemler, katliamlar için sıçrama tahtası işlevi görebilirler.

Bu ideolojilerin temel retorikleri ve kullandıkları sözcük dağarcığı kesinlikle masum değildir. Söz konusu retorikler, Almanya, Yugoslavya ve Ruanda örneklerinde üç ana tema etrafında inşa edilmişlerdir: kimlik, saflık ve güvenlik. Yaşama, ölüme ve kutsala temas ettikleri için kimse bunlara kayıtsız kalamaz: Hayalle gerçeği birbirine karıştırarak herkese "hitap ederler". Bizim de göstermeye çalıştığımız gibi, düşman figürleri bunlardan yola çıkarak biçimlenir. Bu hayalî temalar (kimlik, saflık, güvenlik) çoğunlukla iç içe geçmiş halde bulunsa da konuya daha fazla açıklık getirmek için bunları ayrı ayrı inceleyeceğim.

Kimlik anlatısından hain figürüne

Paul Valéry daha önceden harika bir biçimde ifade etmişti: "Tarih, zihnin alaşımının bugüne dek ürettiği en tehlikeli üründür. (...) Hayal kurdurur, halkların başını döndürür, onlarda sahte anılar uyandırır, tepkilerini güçlendirir, eski yaralarını kanatır, huzurlarını bozar, onları büyüklük budalası yapar ya da acılara gark eder ve ulusları acımasız, kendini beğenmiş, katlanılmaz ve gereksiz kılar."[22] Fransız yazarın burada altını çizdiği şey, tarihin rolünden çok, halkların kendi geçmişleriyle ilgili olarak kurdukları belleklerinin rolüdür. Çünkü halkların yaşamına etki eden, tarihsel olaylardan çok bu olaylar hakkında yarattıkları temsillerdir.

22 Paul Valéry, *Regards sur le monde actuel et autres essais*, Paris, Gallimard, 1945, s. 43 (Türkçesi: *Bugünkü Dünyaya Bakış ve Diğer Denemeler*, çev. Vahdi Hatay, Tur yay.).

1918 sonrası Almanya örneğinde ülkenin kaderini "belirleyen" şey, Versailles Anlaşması'ndan ziyade Almanya'daki bazı siyasi aktörlerin, milliyetçi ateşi körüklemek için bunun uygun bir ortam sağladığı yönündeki yorumları olmuştur. Bu felaket senaryosuna başka etkenler de eşlik eder: "Büyük Savaş"ın bizzat toplum üzerindeki etkisi, ekonomik kriz, sürekli tekrar eden siyasi çatışmalar vb. Benzer biçimde, tarihçi George Mosse, Birinci Dünya Savaşı'nın son derece yoğun şiddetinin, toplumsal ilişkilerin "bayağılaşması" olarak adlandırdığı olgunun yayılmasına neden olduğunu savunmaktadır. 1920'lerde Almanya'da geliştiği sanılan bu gerçek şiddet kültünü gözlemleyen ve bunun gündelik hayattaki izleri dâhil olmak üzere, göstergelerini anlatan yazarın analizlerinde doğruluk payı olduğu söylenebilir.[23] Peki, ama Fransızlar –tıpkı Almanlar gibi– aynı kurşun yağmurlarına ve aynı kıyımlara maruz kalmalarına rağmen, Fransa neden "savaş kültüründen" bu denli etkilenmedi? İki ulus arasındaki asıl büyük fark, Almanların, Fransızlar gibi bu trajediden kolektif bir zaferden duyulan memnuniyetle çıkamamasından kaynaklanmaktadır: Onlar yenilmişti ve çoğu bu yenilgiyi kabul etmiyordu, özellikle de sağ ve aşırı sağ. Bu siyasi güçlerin ideolojik söylemlerinin anlatılarında ülkenin onuru kurtarılıyor ve ülkeye yeni bir atılım zemini hazırlanıyor, bu yolla her bir ideoloji yenilgi travmasını kendi yararına kullanmayı deniyordu.

Oysa potansiyel olarak yeni bir şiddet çarkını harekete geçiren bu anlatının yapısı, halkın bu "üzüntüsünün" yeni bir okumasına dayanmaktadır. Çok farklı tarihsel durumlar söz konusu olsa da, görünüşte ikna edici bazı bilgilere dayanan aynı "açıklayıcı" şemayı bulmaktayız: "Bugün acı çekiyorsak, bu bizim hatamız değil: Bizler tarihin kurbanlarıyız. Ancak kaderimiz makûs değil. Onurumuza ve zafere yeniden ulaşmaya muktediriz. Bunun için, kendimize, halkımıza, onun geleceğine inanmalıyız."

Bundan böyle acı içindeki bu "biz", zaman-dışı gibi görünen

23 George L. Mosse, *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*, Paris, Hachette Littératures, 1999.

sözcükler tarafından, katlamılamaz "şimdi"den kurtulmayı sağlayan sözcükler tarafından kendini aşılmış hisseder ve halkın, "bizim halkımızın" ebedi ruhuyla yeniden bütünleşemez. Bir şekilde ilk travmanın, bireylerin kolektif diriliş için güç alacakları bu kurtarıcı ve ulu "biz"e dönüşmesi durumuyla karşı karşıya kalırız. İsviçreli tarihçi Philippe Burrin, Nazi tahayyülünün temelleri üzerine düşünürken Hitler ve yandaşlarının sürekli tekrarladığı diriliş temasıyla Alman mutlak erkinin yeniden tesisini birbirine bağlar: "Hınç, güçsüzlük tespitinin eşlik ettiği, maruz kalınan şeyi sürekli olarak anımsatan bir adaletsizlik, hiçe sayılan bir hak duygusudur. Ancak bu yeniden canlanma bazı durumlarda (akla hemen Nietzsche gelir) değerlerin değişimine yol açabilir; yani daha önce arzu edilen ve ulaşılamamış olanın, olumlu bir özsaygı duygusunu yeniden kazandıran yeni bir değerler bütünü adına, öncekinin tersini ifade eden olumsuz bir simgeyi ortaya çıkarabilir." Burrin şunları ekler: "Şimdiye dek değerlerin yer değiştirmesi tarzında bir hınç duygusu ortaya çıktıysa, bu, kuşkusuz Aryan ırkın yaratıcı gücünü öven bir ideolojide yeni bir özsaygı temeli bulan bir meczup Hitler'in hıncı olmuştur. Aynı örnek, esas başarısını (...) büyük ekonomik krizde küçük düşmenin ve 'varoluşsal bir güç' imajının reddedilmesinde bulan Nazi partisi hakkında da verilebilir."[24] Bu varoluşsal güç, Avrupa'yı –kim bilir, belki de dünyayı– egemenlik altına almaya davet edilmiş "Arî ırkın" "halk topluluğu"nda cisimleşmiş olmalıdır.

Halkların tarihine bakıldığında hınç duygusunun benzer bir yönünü Yugoslavya'da da bulabiliriz. Örneğin Hırvatlar ile Sırplar arasındaki derin düşmanlık ne ilk federal devlet döneminde (1919-1941) ne ikincisinde (1945-1991) aşılamamıştır. Öte yandan güney Slavlarının kalıcı biçimde birleşmesi, öncelikle bu iki halkın ulusal farklılıklarına rağmen anlaşabilme gü-

24 Philippe Burrin, *Ressentiment et Apocalypse. Essaie sur l'antisémitisme Nazi*, Paris, Le Seuil, 2004, s. 79-80. Yazar "varoluşsal güç" kavramını felsefeci Eric Voegelin'den aldığını belirtir. Bu kavrama felsefi yaklaşım için bkz. Paul Zawadski, "Le ressentiment et égalité. Contribution a une anthropologie philosophique de la démocratie", Pierre Ansart (der.) *Le Ressentiment* içinde, Brüksel, Bruylant, 20002, s. 31-56.

cüne dayanıyordu. Ancak bu birliğin dayandığı anlaşmalar sürekli olarak tekrar gündeme gelen tartışmalara neden oluyordu. Hırvatlar daima tâbi oldukları duygusunu taşımışlardı: 19. yüzyılda Viyana ya da Budapeşte'ye, 20. yüzyılda da Belgrad'a tâbi oldukları duygusunu. Sırplara gelecek olursak, onlar da daima İmparatorluğun merkezinde olduklarını düşünüyorlardı. İki dünya savaşı sırasında döktükleri kanın karşılığını almadıklarını düşünerek daha fazla tanınma ve iktidar arzusu taşıyorlardı. Hırvatlarla Sırplar arasındaki bu derin antagonizma kuşkusuz bir sükûnet dönemi yaşadı, ancak temelde, Yugoslav devletinin istikrara kavuşmasını engelleyerek, onu parçalamaya daima devam etti.[25] Milliyetçi söylemler, 1980'lerin ekonomik yıkımından yararlanarak her iki tarafta da yeniden gün yüzüne çıktı. İngiliz sosyolog John Allcock'a göre aslında Yugoslav eliti bu dönemde dünya pazarına uyum sağlayarak ekonomik krizi aşabilecek durumda değildi; üstelik komünist özyönetim sistemi büyük olasılıkla böyle bir dönüşümün önünde yapısal bir engel teşkil ediyordu.[26] Bu koşullarda, devletin meşruiyet krizi, siyasi sorumluları *ethos* ile *demos* arasında, başka bir deyişle –etnik bir temelde kurulan– "hayali bir topluluk" ile –Yugoslav kimliğinde– yeniden tanımlanan bir "ortak yurttaşlık" arasında seçim yapmaya sürükledi.[27] Bu sorun siyasi tartışmaları alevlendirmiş; hem Milosevic hem de Tudjman etnik-milliyetçi ilkeyi telaffuz etmiştir. Bir bölgeyi bir halkla ve bu halkın bu topraklarda döktüğü kanla eşleştirme eğilimdeki mitsel temsiller, halkın önüne yeniden sunuldu. "Biz" tahayyüllerinin ya da daha ziyade bir "öteki"ye, hatta "ötekiler"e karşı "biz bize" tahayyüllerinin güzel günleri kapıdaydı.

Ruanda'da da, Hutular arasında Tutsi egemenliği dönemine atfedilen acılar, aşağılanmalar, işkenceler ile yüklü bir geçmişten beslenen kederli bir belleğin oluştuğunu da gözlemleyebiliriz. Ancak bu mağduriyet anlatısının inşası Yugoslavya örneğindekinden çok farklıdır. Hutu ve Tutsi kimlikleri aslında

25 Bkz. Joseph Krulic, *Histoire de la Yougoslavie*, Brüksel, Complexe, 1993.

26 John B. Allcock,*Explaining Yugoslavia*, Londra, Hurst, 2000.

27 *A.g.e.*, s. 418.

son derece karmaşıktır ve Ruanda tarihi boyunca sık sık değişikliklere uğranmıştır. Fransız tarihçi Jean-Pierre Chrétien ve –Uganda kökenli– Amerikalı siyaset bilimci Mahmood Mamdani, komşu Burundi ve Uganda'nın tarihlerini içeren bölgesel bir bakış açısını benimseyerek iki okuma önermektedir.[28] 19. yüzyılın sonunda sömürgecilerin ülkeye gelişinin, Hutu ve Tutsilerin bu değişken kimliklerini, önce Almanların sonra da Belçikalıların Ruanda'daki topluluklar üzerine yansıttıkları ırk temsilleri nedeniyle yavaş yavaş yeniden canlandırmaya katkıda bulundukları konusunda uzlaşırlar. Ülkenin kralı Tutsilerden geldiği için, antropologlar Hutuların daha kalabalık olmalarına rağmen, Tutsi azınlığın egemenliği altına girmiş olmasını "açıklayan" bir ırk teorisi kuracaklardır. Büyük kültürel ve dilsel farklılıklar olmadığı için, görünüşte birbirinden farklı olan fiziksel özelliklerin tanımlanması temel bir farklılaşma kriteri olarak sunulmuştur. Ufak tefek, kısa, kaba yüz hatlarına sahip olarak betimlenen Hutuların, uzun, ince, zarif yüz hatlarına sahip olarak betimlenen Tutsilerle zıt olduğu varsayılmıştır: "Gerçek zenciler", "Ham'm soyundan gelenlere" karşı. Bu iki "ırka" farklı kökenler atfedilir: Hayvancılıkla uğraşan Tutsiler Mısır'dan gelmiş, yerleşik hayata geçmiş olan ve tarımla uğraşan Hutuları kısa sürede egemenlikleri altına alabilmiş olmalıdırlar. Tutsilerin büyük çoğunluğu gerçekten hayvancılıkla uğraştığı için bu önerme akla yatkın görünecektir.[29] Ancak tarımsal faaliyetle ilişkili bu son derece şematik ırksal kategorileştirme, yoksul Tutsilerin ya da daha yüksek toplumsal konumdaki Hutuların varlığını göz ardı etmekteydi. Belçika sömürge yönetimi 1950'lerin başına kadar Tutsilerin ülkeyi yönetmesine destek vererek bu türden temsilleri meşrulaştırmıştır. Ayrıca çok

28 Jean-Pierre Chrétien, *L'Afrique des Grands Lacs. Deux mille ans d'histoire*, Paris, Aubier, 2000; Mahmood Mamdani, *When Victims Become Killers. Colonialism, Nativism and the Genocide in Rwanda*, New Jersey, Princeton University Press, 2000. Ayrıca Ruanda'da yıllarca yaşadıktan sonra bu "etnik" temsiller üzerine derinlemesine bir araştırma gerçekleştiren Fransız sosyolog Claudine Vidal'in önemli eserini de belirtelim: *Sociologie des passions*, Paris, Karthala, 1991.

29 Tutsiler arasında tarımla uğraşanlar ve buna karşın Hutular arasında hayvancılık yapanlar olsa bile.

etkili olan Katolik Kilisesi'nin de katkılarıyla, daha zeki oldukları varsayılan Tutsilerin eğitimini de desteklemiştir. 1930'larda Belçika bireyin "kökenini" (Hutu, Tutsi ya da Twa biçiminde) belirten bir nüfus cüzdanı çıkarmaya kadar gidecektir.[30]

Bununla birlikte yirmi yıl kadar sonra belirmeye başlayan "sömürgecilikten kurtuluş" ortamında, Belçikalılar çark edeceklerdir: Artık yüreklendirilmesi gereken, Hutuların toplumsal yükselişi olacaktır. O tarihten itibaren Hutuların en "eğitimli" kesimi arasında, Tutsi azınlığının sömürüsüne son vermek için ülkenin yönünün çoğunluğu oluşturan halk adına çevrilmesi gerektiğine dair bir söylem yerleşmeye başlar. Bunun sonucunda, Hutuların Ruanda tepelerine Tutsilerden daha önce geldiğini savunan farklı bir geçmiş algısı ortaya çıkacaktır. Ruanda Cumhuriyeti'nin ilk müstakbel cumhurbaşkanı Grégoire Kayibanda, derin bir toplumsal ve siyasi değişimi taçlandıran bu söylemin sözcüsü haline gelir.[31] Böylece genç Ruanda devleti, kuruluşundan itibaren, "biz, Hutular", "çoğunluk halkı" biçiminde ifade edilen hâkim beyan üzerine inşa olur. Gérard Prunier 1994 soykırımıyla ilgili yazdığı ve bu konuda yapılmış ilk çalışma olan kitabında, bu kültürel mitolojinin soykırımm dolaylı ama temel bir nedenini oluşturduğunu göstermiştir.[32]

O halde her vakada, bir kriz, travma ya da derin bir alt üst oluş durumuna kolektif olarak geliştirilen bir yanıt olarak "biz"in yeniden doğuşuna ya da onun sağaltılmasma dair bir kimlik sürecinin işlediğini görmekteyiz. Fransız siyaset uzmanı Denis-Constant Martin'in de belirttiği gibi, kimlik anlatısı "hem somut hem de ahlaki düzlemdeki modern karmaşa ve

30 Halen yaklaşık bir sonuç veren istatistiklere göre Hutular nüfusun %84'ünü, Tutsiler yaklaşık %15'ini ve Twalar %1'ini oluşturmaktadır. İlk ikisinden oldukça farklı olan Twalar oldukça azdır; bunlar tarım ve zanaatle geçimlerini sağlarlar.

31 İkinci Bölüm'ün başında bu kişinin Ruanda cumhuriyetçi kimliğinin "etnik" temel üzerine inşasında önem taşıyan, entelektüel, ardından siyasi figür olarak tarihsel rolüne değinilecektir.

32 Kitabının ilk bölümü "Ruanda Toplumu ve Sömürgeciliğin Etkisi ya da Kültürel bir Mitolojinin İnşası (1894-1959)" başlığım taşımaktadır. Bkz. Gérard Prunier, *The Rwanda Crisis. History of a Genocide*, Londra, Hurst, 1995; Fransızca çevirisi: *Rwanda, 1959-1996. Histoire d'un génocide*, Paris, Dagorno, 1997.

hızlı değişim durumlarında, kaygıyı sözelleştirme imkânı sunar ve böylece –tarihsel, bölgesel, kültürel ya da dinî nitelikte– bildik referanslar sayesinde, artık anlamsız gibi görünen şeylere yeniden anlam kazandırarak bu kaygıyı dindirme"[33] imkânı sağlar. Yazar konuya önemli bir açıklama getirir: Bu kimlik inşasının mutlaka bir zıtlaşma yaratmayacağını ve şiddete neden olması gerekmediğini de ekler. Kimlik, kendisini, tanımı gereği hem Biri'ne hem de Öteki'ne somutluk kazandıran bir farklılık algısı aracılığıyla kurar. Ve bu Biri, bu Öteki ile barışçıl ilişkiler kurabilir: Tarihte bunun sayısız örneği vardır. Ancak Öteki'ye "açık" bu kimliğin, Öteki'nin dışlanması ilkesini sahiplenerek kendi üzerine dönmesi, kendi üzerine kapanabilmesi de mümkündür. Bu ilke, kimi zaman "ırk" ya da "etni" düşüncesine, kimi zaman "ulus" düşüncesine, hatta her ikisine birden dayanabilir. Daha önceleri pek çok bilim adamının (öncelikle de etnologların) savunduğu "ırk" düşüncesi, halen güçlü önyargılara dayanıyor olsa da, günümüzde bütünüyle reddedilmiş değildir. "Etni" düşüncesi de ondan daha net değildir: Antropologlar da kullanmaya başlayınca artık terk edilmeye yüz tutmuştur; çünkü kesin bir tanımlamasını yapmak mümkün değildir. Çağdaşlarımızın geniş ölçüde kabul ve talep ettiği "ulus" düşüncesine gelecek olursak, Amerikalı antropolog Benedict Anderson çarpıcı bir çalışmasında bu kavramın da hayalî bir inşa sürecinden geçtiğini gösterir.[34] Aynı şekilde, İngiliz tarihçi Ernest Gellner "uluslar oldukları gibi var olmazlar; milleti yaratan milliyetçiliktir,"[35] düşüncesini savunmaktadır.

---

33 Denis-Constant Martin, *Cartes d'identité. Comment dit-on "nous" en politique?*, Paris, Presses de la FNSP, 1994, s. 31-32.

34 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, Verso, 1983; Fransızcası: *L'imaginaire national. Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, Paris, La Découverte, 1996 [Türkçesi: *Hayali cemaatler. Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması*, çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis, 1993, (5. Basım 2009)].

35 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1983; Fransızcası: *Nations et nationalisme*, Paris, Payot, 1989 (*Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul: Hil Yayınları, 2008). Ayrıca bkz. Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales. Europe, XVIIIe-XXe siècle*, Paris, Le Seuil, 1999.

"Küçük" farklarla damgalamak

Ancak bakışımızı eleştirel düşüncelerin ötesine taşımamız gerekiyor; çünkü burada tartışılan şey ırkçılık, etnikçilik ya da milliyetçilik değil, bu türden öğretilerin tarihin gidişatını nasıl etkilediğidir. Bu anlamda önemli olan, öncelikle insanların neye inandıkları değil midir? Her şeyden önce gerçeklik hakkında kurdukları, hayalî temsiller değil midir? Sonuçta –bir ülke içinde ve ülke sınırları ötesinde– birleşmiş çok sayıdaki bireyin, tek ve aynı "ırka", tek ve aynı "etniye", tek ve aynı "ulusa" dâhil olduklarına inandıklarında ya da inanmak istediklerinde tahayyülün nasıl bir etkiye sahip olduğu ile ilgilenmekteyiz. Söz konusu bireyler kendileri için "güvenlik siperi" işlevi gören bu kimlik kriterini bilhassa karmaşık bir hal alan toplumsal dönemi aşmak için kullanmaktadırlar. Bireyler aslında kendilerine özgü kılavuzlarını kaybetmeye başladıklarında, bu duruma karşı geliştirilen yanıt genellikle onları yollarından alıkoyan durumla başa çıkabilmek adına ortak kimliklerini oluşturduğuna inandıkları şeye sarılmaktır. Bu durumda kendi bireyliklerini terk ederek ortak aidiyet grubu olarak algıladıkları, kendi "cemaatleri" içinde kaybolma eğilimi gösterirler. Krize yanıt verebilmek için doğuştan gelen ya da eğitimle edindikleri şeyleri (dil, din, uyruk) kolektif güçlerinin kaldıracı haline getirirler. Bir biçimde oldukları ya da olduklarına inandıkları şeyi, mücadelelerinin bizzat tözü haline getirmek için "özselleştirirler".

Öte yandan bu "biz" topluluğunun inşası, son derece farklı "berikiler" olarak algılanan bir "Öteki"nin dışlanmasıyla gerçekleşir: Yahudilere karşı Arî ırktan olanlar, Tutsilere karşı Hutular, *Çetnik ve Ustaşa* olarak yeniden adlandırılan Hırvatlara karşı Sırplar (bu isimler İkinci Dünya Savaşı sırasında bunların milliyetçi gruplaşmalarının isimleridir).[36] Klasik bir toplumsal

36 Anton Pavelic'in *Ustaşa*'ları (sözcük, "başkaldıran" anlamı taşımaktadır) faşist bir Hırvat devleti kurmak için Hitler'le ittifak yapmıştı. Öte yandan Draza Mihajlovic'in *Çetnik*'leri, Alman işgaline ve dolayısıyla Hırvat milliyetçilerine karşı mücadele veriyordu. *Çetnik* sözcüğü, Türklere karşı mücadele veren milliyetçi savaşçıları nitelendirmek için kullanılan "silahlı çete" anlamındaki geleneksel terim olan *çetna*'dan gelir.

olguyla karşı karşıyayız: Bir grubun kimliği başka bir grubun "öteki" olarak damgalanması ile kendini ifade eder. "Farklılık" bu şekilde inşa edilir.[37] Peki ama, bu antagonist kimlik-başkalık dinamiğinin bazı durumlarda neden akkor haline geldiğini nasıl açıklayabiliriz? Sanki her şeye rağmen birbirine yakın olan bireyler arasında sembolik sınırlar çizilmeye başlar. Çünkü asıl paradoks, bu çelişkili sürecin uzak bir "ötekiye" karşı değil, hemen yanı başındakine, komşusuna karşı yürütülüyor olmasıdır. "En iyi düşmanlar, genel kanının aksine, farklılıklardan değil benzerlik ve yakınlıklardan doğar."[38]

Sigmund Freud "küçük farklar narsisizmi" üzerine çalışmasında bu paradoksu anlatmıştır. Freud, insanların –hepsi de birbirine benzer biçimde– küçük farklılıklara fazlaca önem vererek kendilerini diğerlerinden farklılaştırmaya çalıştıklarını saptamıştır. Bu farklılıkların önemini abartırlar ve bu girişim, insanlar arasındaki düşmanlığın nedeni haline gelir. Böylesi bir eğilim tam anlamıyla narsistik niteliktedir: Bakış Öteki'ye kayar, ama kendi tatmini adına, kendisini ondan farklılaştırmak için. Freud aile biçiminde örgütlenmiş uzun erimli duygusal ilişkilerin bile bu türden krizlerden muaf olmadığını belirtir. Genel olarak, insan toplulukları arasındaki ilişkiler yoğunlaştıkça bunların birbirilerine düşmanlık beslemeleri daha da kolaylaşır. Aynı olgu toplumlar ve uluslarda da gözlemlenebilir: "İki komşu kent birbirleriyle kıskançça bir yarış içine girerler. Her küçük kanton, komşu kantonu küçümser. Aynı kökenden gelen etnik gruplar karşılıklı olarak birbirini dışlarlar: Güney Almanya, Kuzey Almanya'ya tahammül edemez; İngilizler İskoçlar hakkında ağızlarına ne gelirse söyler; İspanyol, Portekizli'yi küçük görür."[39]

Freud'un bu metninden esinlenen Michael Ignatieff, milliyetçiliği bir narsisizm biçimi olarak düşünebileceğimizi ileri

37 Michel Wieviorka (der.), *La Différence*, Paris, Baland, 2002.

38 Michel Hastings, "Imaginaires des conflits et conflits d'imaginaires", in Michel Hastings ve Elise Feron, *L'imaginaire des conflits communautaires*, Paris, Harmattan, 2002, s. 45.

39 Sigmund Freud, *Psychologie collective et analyse du moi*, Paris, Payot, 1962, s. 52-53.

sürer. Bir milliyetçilik, kendi içinde küçük farklılıklar barındırır ve bunları büyük farklara dönüştürür. Narsistik bakış, kendi farkım ortaya koymak için Öteki'ye yönelme özelliği taşır. Kriz durumunda, bu varsayılan farklılığın algısı, tam anlamıyla tahammül edilemez bir hal alır. "Bu Sırp sığınağında," der Ignatieff, "Hırvatlarla aynı havayı solumaktan bile nefret ettiğini, onlarla aynı odada bulunduğunda bile tüylerinin diken diken olduğunu söyleyen askerler gördüm. Sadece iki yıl öncesine kadar teneffüs ettikleri havanın, birine ötekinden daha fazla ait olduğunu akıllarına bile getirmemiş olan insanlar için ne tuhaf bir yorum!"[40] Bununla birlikte, Sigmund Freud genellikle bağlamı yeterince hesaba katmayan bir yorum geliştirir. Aslında çelişkiyi yaratan fark değil, bireylerden oluşan bir grubun, kendisini tehdit altında hissettiği bir durumda, kimliğini sağlamlaştırmak için bu farkı özgül biçimde algılayışıdır – ve bunun araçsallaştırılması. Bu kimlik büzülmesi, barış ve refah dönemlerinde ortaya çıkmaz. Dil ve gelenek farklılıkları göreli olarak önemsiz olabilir. Bir Sırp bir Hırvat'ı sevebilir, Hutular ve Tutsiler topraklarını ekerken birbirlerine yardım edebilirler... Çoğu kişi, bu kimlik kriterine önem vermez, hatta bunun farkında bile değildir.

Hitler öncesi Almanya'da, kimileri "Yahudi" olduklarının dahi bilincinde değildi; ta ki Naziler onları buna zorlayana kadar. Felsefeci Victor Klemperer'in tuttuğu günlük, bu evrimin güçlü bir tanıklığını sunar.[41] Klemperer, ülke içinde genel bir "Yahudi" kavramı içinde eriyen bireyselliklerini kaybeden Yahudiler üzerindeki artan toplumsal baskıyı günü gününe aktarır. Bugünden itibaren "farklı etnilerden çiftler ayrılabilir, arkadaşlık ya da iş ilişkileri bozulabilir"(di); oysaki dün bunlar gayet "normal"di. Kimlik ölçütü her şeyi ele geçirir, her şeyi tanımlar: Bireyi ezip geçer. Onun adı artık Martin, Bogdan ya da Séraphin değildir; o öncelikle BİR Yahudi, BİR Sırp, BİR Tutsi'dir. Her biri bu türden bir baskıya direnmeye yeltenebilir. Alman-

40 Michael Ignatieff, *L'Honneur du guerrier. Guerre ethnique et conscience moderne*, Paris, La Découverte, 2000, s. 53.

41 Victor Klemperer, *Je veux témoigner jusqu'au bout*, Paris, Le Seuil, 2000, 2 cilt.

ya'da pek çok "karışık" çift, rejim tarafından dayatılmasına rağmen ayrılmayı reddetti. Zaten bu kalbî direniş, Nazilerin sürekli karşılaştığı bir sorundu.

İç düşman figürleri

Kimlik baskısı, kimliği kışkırtanların somut olarak iktidar aygıtlarını ele geçirmeleriyle daha da güçlü hale gelebilir. Çünkü bu sürecin indirgeyici gücü kuşkusuz sadece kolektif psikoloji çerçevesinde düşünülemez. Bunun dinamiği temelde siyasidir: Ülkesinin bu "kimlik çözümü" ile krizden kurtulabileceğine inananlar, onu toplumsal bünyenin bütününe dayatabileceklerini umarlar. Sonuç olarak halkın bunu benimsemesini sağlamak ve dolayısıyla iktidarları muhafaza etmek için kimlik olgusunun vermiş olduğu duygusal güçten yararlanırlar; duyguları harekete geçirmek için öne sürülecek kartın adı ister milliyetçilik, ister ırkçılık ister etnikçilik olsun. Oysa bu iktidar savaşı aslında, dışlanacak "ötekiler"den ziyade "biz"in parçası olan, ama ülkenin geleceğine dair kimlik perspektifine muhalefet eden kesimlerine karşı yürütülür. Şiddetin muhtemel yükselişi söz konusu olduğunda yaşanan bir diğer paradoks da işte tam bu noktada bulunmaktadır.

Aslında halihazırda sadece hayalî olarak değil, gerçeklikte de oluşturulacak ilk kötü düşman figürü, mutlaka ilk akla gelen figür olmayabilir. Örneğin Nazi toplama kamplarının ilk zamanlarda siyasi, sosyalist ve komünist muhalifleri hapsetmek için inşa edildiğini hatırlıyor muyuz? Milosevic'in Yugoslav komünist aygıt içerisinde, onun milliyetçi çizgisine karşı çıkanları yavaş yavaş kızağa alarak gitgide iktidarını güçlendirdiğinin gerçekten bilincinde miyiz? Ilımlı Hutuların soykırımdan çok daha önce başkan Habyarimana'ya yakın olan aşırıhkçı Hutuların öfke ve saldırılarına maruz kalmış olabileceğini de hesaba katmıyoruz. Aşırılık taraftarları, ılımlıları tanımlarken *ibihindugemb* canavarları, yani "kafası ve kuyruğu olmayan yaratıklar" gibi terimler kullanıyorlardı.

Öyleyse düşman, öncelikle "biz" içinde farklı siyasi konum-

lara sahip olan, Yahudilerin ya da Tutsilerin vb. marjinalleştirilmesine karşı olan kesim olacaktır. Kuşkusuz bu muhaliflere karşı siyasi mücadele "öbürleri"nin dışlanmasıyla at başı gider: Biri, diğeri olmadan mümkün değildir. Ancak son olarak, "biz"in bağrında ilk elde ortaya çıkan bu siyasi çatışmaya önemli bir yer atfedeceğim: Bu çatışma, kimlik sürecinin radikalleşip radikalleşmeyeceğini belirler ve olayların seyrini etkiler. Öte yandan aynı "biz"in içindeki bu siyasi zıtlaşma önceden belirlenmiş değildir: Her şey, mevcut güçler dengesiyle ilişkilidir. Bahis şudur: Grubun diğer üyelerine, tüm "ötekiler"e egemen olma gücü.

Bir kimlik çizgisinin yandaşları için bu "biz"in içindeki düşman genel olarak "şüpheli", hatta hain figürü haline gelir. Ruanda'da bu figür *icyitso*, yani "suç ortağı" olarak adlandırılmıştır. Bu düşmana karşı mücadele, açıkça muhalif olanların, sendika ve derneklerin siyasi sorumlularının etkisiz hale getirilmesinin ya da ortadan kaldırılmasının çok daha ötesine varabilir. Belirlenen düşmana karşı durmak için grubun tüm üyelerinin tam bir dayanışma içinde olması beklenmektedir. Dolayısıyla, "biz"i oluşturan tüm unsurlar üzerinde etkili olma arzusu mevcuttur. Oldukça rasyonel bir süreç söz konusudur: Bu kimlik üzerinden başlatılan seferberliğin kökeninde, acı çeken "biz"in kolektif tehdit altında olduğu duygusu varsa, ortak tehlikeye karşı safları sıklaştırma çağrısı yapmak gayet uygun bir tavır olacaktır. Grubun tüm üyeleri bu varoluş mücadelesine dâhil olmaya ve bunun doğal sonucu olarak, onları yıkmaya çalışanları parmakla göstermeye, hatta dışlamaya davet edilir.

Öte yandan bir ülkenin, toplumsal, mesleki çeşitliliğinden ve kuşak farklılıklarından yola çıkarak totaliter sistemlerin karakteristik özelliğini oluşturan ünanimizm seviyesine ulaşması pek de kolay değildir. Sosyo-tarihsel çalışmalar, tam anlamıyla eşitlenmiş bir toplum düşüncesi olarak "totalitarizm" kavramının, kesinlikle, söz konusu toplumun, sistemin boşluklarında gerçek bir çeşitliliği muhafaza etme kapasitesini ortaya koyamadığını göstermiştir. Bu ünanimizm sadece görünüştedir. Eski Sovyetler Birliği örneğinde, rejimin resmî politikasına kı-

yasla belirli bir ölçüde "toplumsal özerklik" ortaya çıkabilmişti: Sovyet ideolojisi olaylarda kolektif zihniyete derin biçimde işlemiş aile ve toplum çekirdeklerinin direnciyle karşılaşmıştı.[42]

Ne olursa olsun, bu "bütüne nüfuz etme" isteği sadece görünüşte dahi olsa, kimlik idealine sadakat gereğince belirli birey ya da gruplaşmalara karşı şüpheci tutumların ortaya çıkmasına neden olur. Fiilen "hain" durumundaki kişi, tanımı gereği, "biz"in parçası olmakla birlikte, onu bozmak isteyen kişi olacaktır. Onun, "halkın" parçası olmasına karşın bir "halk düşmanı" olduğu ortaya çıkar. Bizimle aynı yüze, aynı çehreye sahiptir, damarlarında aynı kan akmaktadır. Ancak o, bizimle birlikte olmak istemez. Tahayyül dinamiği artık başka bir biçim alır: Tahayyül "küçük bir farklılığın" abartılması üzerine değil, ihanete dönüşen bir benzerliğin tanınması üzerine kurulur. Sonuç olarak şiddet, ikiz kardeşlerden birinin diğerini ortak kimliklerine "ihanet" etmekle suçlamasından kaynaklanan çatışmalı ilişkiden doğar. Bu türden bir parçalanmadan doğabilecek şiddet, korkunç sonuçlar yaratabilir. Bu süreç "hainleri" ihraç etmekten hapsetmeye, hatta yok etmeye kadar varabilir. Örneğin Nazi Almanyası'nda 1930'ların "barış" dönemi esnasında neler olup bittiğini şöyle bir düşünmek bile yeter. Bonn'lu bir Yahudi tüccarın, 9 Kasım 1938'de yaşanan Kristal Gecesi'nde Nazi militanlarınca alt üst edilen dükkânını düzenlemesine yardım etmek isteyen "ari ırktan" Marie Kahle adlı kadının çarpıcı tanıklığı bize biraz olsun yardımcı olabilir. Bu basit, iyi niyetli davranış, kadının basın tarafından ifşa edilmesine, kocasınınsa üniversitedeki işini kaybetmekten endişe duyar hale gelmesine mal olmuştur; çocuklarının okulda maruz kaldığı saldırılardan bahsetmiyoruz bile. Kimliği belirsiz kişilerce evlerinin önüne yazılmış şu birkaç sözcük her şeyi anlatıyor: "Halka ihanet edenler, Yahudilerin dostları."[43]

---

42 Örneğin bkz. Alain Blum, *Naitre, vivre et mourir en URSS (1917-1991)*, Paris, Plon, 1994.

43 Marie Kahle, *Tous les Allemands n'ont pas un cœur de pierre*, Paris, Liana Levi, 2001, s. 27. Yerel düzlemde Nazilerin neler yaptığına ilişkin bir başka tanıklık için bkz: William S. Allen, *Une petite ville Nazie: 1930-1935*, Paris, Laffont, 1967.

Bireylere uygulanan bu şaşkınlık verici baskıyı anlamak mümkün mü? İdeoloji ve terör arasındaki ilişki elbette açıkça ortadadır ve felsefeci Hannah Arendt'in de ileri sürdüğü gibi, totaliter sistemin kökeninde bile bu bulunmaktadır. Diyalektik tümüyle korkunçtur: İdeoloji (yani bir düşüncenin mantığı) herkese terör yoluyla dayatılmaya çalışılıyor ve karşılığında terör, işlenen tüm suçları ideoloji adına meşrulaştırıyor. Nazi Almanyası ile Stalin'in SSCB'si arasında bir karşılaştırmadan yola çıkılarak yapılan bu türden bir analiz yine de yetersiz kalmakta, kısacası, tahayyüllerin gücünün işin içinde olduğu bir noktada, ideoloji ve terörü "yöntem" olarak tanımlayan araçsal bir açıklama getirmektedir: ortak düşmana karşı ne pahasına olursa olsun birlik tahayyülü. Felsefeci Claude Lefort da totaliter birlik kurgusu ile ilgili temayı ele almıştı: "Bir tek Halk" imgesi, onu, parçası olmadığı ya da onu tehdit ettiği düşünülen her şeyi yok etmeye götürmektedir. Kuşkusuz kurgusal birlik arayışı, ne pahasına olursa olsun toplumsal ilişkileri şekillendirme gücüne sahiptir.[44] Ve kitlesel şiddetin yükselişinin en güçlü vektörlerinden biri muhtemelen budur: çelişkisiz, düşmanlardan arındırılmış bir dünya kurmaya dair delice arzu.

Peki, ama kendimizi niçin totaliter çerçeveyle sınırlıyoruz? Tahayyülün gücü daha önce öne sürülen analizin ışığında bize daha geniş bir yaklaşım sunmaktadır. Çünkü "farklı" bir Öteki'nin reddi üzerine kurulan kimlik istenci, temelde sonuçtan ilkeye varan mükemmel bir "birlik" arzusunu ifade etmektedir. Franco Fornari'nin tarif ettiği biçimiyle bebeklik döneminin kötü nesneyi reddeden narsistik mutlak mutluluk fantazması hiç de uzağımızda değil. "Teklik"in, bir Öteki'ye karşı kimliğini yeniden inşa etmesi, bu biricikliği Öteki olmadan fantazma düzeyinde yeniden bulma arzusunun ifadesidir. Tekliğin Teklik ile ya da benliğin Benlik ile birleşmesi arzusu, her tür tartışma ve uzlaşmayı reddeder. "Biz"e dâhil olan bir bireyin, kimlik monadına karşı olduğunu söylemeye cesaret etmesi imkânsızdır. Öyleyse bu Teklik rüyasının, Teklik isteğinin söz konu-

44 Claude Lefort, *L'Invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire*, Paris, Fayard, 1994.

su birlik fantazmasına karşı çıkma isteğini dile getiren herhangi bir kişiye karşı korkunç bir zorlama ve dışlama döngüsü içine çekilebilmesine neden şaşalım?

Saflık arayışından fazlalık haline gelen Öteki figürüne

Bu Teklik arayışı çoğunlukla aşırı bir "saflık" arayışı ile birlikte gitmektedir. Kimlik sürecini "katılaştıran" ve onu kitle kıyımına kadar götüren bir başka hayalî tema daha, işte tam burada karşımıza çıkmaktadır. Kendisini "saf" olarak tanımlamak, aslında "Öteki"yi saf olmayan olarak kategorileştirmek anlamına gelir. Öte yandan saf olmama suçlaması, katledileceklere karşı evrensel bir suçlama biçimini alır. Saflık, "kirli" olarak sımflandırılmış, pislik olarak algılanan bir ötekinin karşısında temiz olma gereğine gönderme yapar. Saflık, kutsala çağrıyı da içerir: Arınma ihtiyacı, Araf'a gönderme yapan şiddeti kışkırtmak için mükemmel bir sıçrama tahtası oluşturan dinselliğin zemberereklerinden biridir (bkz. İkinci Bölüm). Bu klişeler –saf-saf olmayan, temizlik-kirlilik, ak-kara– bize çok bayağı görünüyor. Bununla birlikte bu ikili yapılar, kriz durumundaki insan psişizminin temel işleyişine yanıt vermektedir. Kendimizi ciddi biçimde tehdit altında hissettiğimizde, hemen, kimin bizim iyiliğimizi ya da kötülüğümüzü istediğini merak ederiz. Çocuğun ve erişkinin, temel duygularımızın yapısıyla tam uyumlu olan gayet anlaşılır refleksi işte tam burada ortaya çıkar. İyi-kötü, dost-düşman gibi ayrımlar, yanlışlanmış olsa bile inanılır ve yatıştırıcı görünen ideolojilerin tortulaşabileceği hayalî uzamı oluşturur.

Saflık teması antropologlar tarafından beden lekesi ve daha genel anlamda toplumsal bünyenin "kirlenmesi" açısından incelenmiştir.[45] Bu metafor, uygarlığın saflığını modernitenin yozlaşmasına karşı koruma isteği olarak da anlaşılabilir.

45 Mary Douglas, *De la souillure. Essai sur les notions de pollution et de tabou*, Paris, La Découverte, 2001 (Türkçesi: *Saflık ve Tehlike. Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*, çev. Emine Ayhan, İstanbul, Metis, 2007).

Bu yaklaşım genellikle doğanın ve özel olarak da geleneklerin ve halkın ölümsüz ruhunun gerçek savunucuları olarak köylülüğün yüceltilmesine neden olmuştur. Örfler ve Ulus'un ruhu, ata topraklarının gerçek sahiplerinde, yerlilerde vücut bulur. Ancak tarihçiler, saflık mitinin işleyişini açık seçik olarak ırkçı ya da etnik-ırkçı önder ve militanlarda görmektedir. Saflık ideali Nazilerin ırkçı anlayışında sağlık idealiyle birleşir. Naziler Almanya'da ve Fransa ile İngiltere de dâhil olmak üzere başka Avrupa ülkelerinde de dolaşan hijyenist tıp teorilerini yeniden ele alırlar.[46] "Alman kanının saflığı"nı koruma isteği, onları 1935 Eylül'ünden itibaren "Alman kanının ve şerefinin korunması" için bir yasa çıkarmaya götürür. Bu, kısa süre içinde Alman Yahudilerin dışlanmasını yasal hale getiren iki önemli kanun metnine dönüşecektir: İlki, Aryanlarla Yahudiler arasındaki evliliği –ve daha genel olarak her tür cinsel ilişkiyi– hapis cezası ile yasaklayan; ikincisi, Yahudilerin 1871 yılında kazanmış oldukları hukuk önünde eşitlik hakkına son veren iki metin.[47] Bu "ırkı esenliğe kavuşturma" isteği sadece Yahudilerini hedef almaz; çünkü esas olarak sağlıklı, güzel, temiz vb. bir beden kültünde kök salmıştır. "Sağlıklı, temiz, çalışkan, sportif, kendisine çok sayıda çocuk verecek aynı ırktan bir kadınla evlenen Aryan erkek, model ve norm olarak yüceltilmiştir. Buna karşın bu normdan sapanı, derhal ifşa edip kökünü kazımak için geliştirdikleri tedbirlerinin nesnesi haline getirir: Kalıtımsal hastalıklardan muzdarip Almanların sterilizasyonu (yaklaşık 400.000 kişi), on binlerce 'asosyal'in ve eşcinselin toplama kamplarına gönderilmesi, Çingenelere karşı ayrım siyaseti izlenmesi vb."[48]

Etnolog Ivan Colovic, Yugoslavya'daki "mitsel bir tahayyülün" şifresinin çözülmesinin 1990'ların başında patlak veren savaşı anlamak için çok önemli olduğunu çarpıcı biçimde gös-

46 Bu konuda bkz. André Pichot, *La Société pure de Darwin a Hitler*, Paris, Flammarion, 2000.

47 İkinci metin "yurttaşlığın", sadece "tüm siyasi hakların tek sahibi" olan "Alman kanından" bireyleri kapsadığını öngörmektedir.

48 Philippe Burrin, *Ressentiment et Apocalypse*, *a.g.e.*, s. 58.

termiştir.[49] Yazara göre, çoğunlukla, bu savaşın çıkış nedeninin, geçmiş kültünü dayatmayı başaran, halka gerçek ihtiyaçlarını unutturmaya çalışarak yüzünü kendi ülküleştirilmiş ulusal tarihlerine döndürmeyi başaran savaşçı milliyetçilikler olduğu söylenir. Fakat bu sav ancak kısmen doğru olabilir. Aslında Sırplar'dan istenen, tarihsel bir geçmişe dönüşten ziyade "tarihsel zamandan çıkmak" yani "beşiği kutsal Kosova topraklarında bulunan", "ulvi ve ebedi Sırbistan mitine geri dönmek"tir. Sırp siyasi mitleri, mütemadiyen "özdeşe geri dönmeye", "atalar" ve doğa kültüne geri dönmeye çağırır. İşte bu yüzden Sırpların muzaffer ataları bugünün önderlerinde yeniden vücut bulur; tıpkı Sırp dilinin reformcusu ünlü adaşı Vuke Karadzic'in (1787-1864) mirasını kalıtımsal olarak almış olan milliyetçi lider Radovan Karadzic gibi. "Sırp ruhunun" bu zaman-dışı sürekliliği, nerede yaşıyor olurlarsa olsunlar "aynı ebedi kanın" Sırpların kimliğinin temelinde olduğu ve onu canlı kıldığı olgusuna dayanmaktadır. Colovic'e göre Sırplar "çok bilindik bir deliliğe", etninin saflığı deliliğine tutulmuşlardır. Bunun kanıtı olarak, daha önceleri Bosna-Sırp politikasının önderi de olan biyolog Biljana Plavsic'in kendi bilim dalına gönderme yapan önermelerini anımsatır: "Bosnalı Sırplar, özellikle de sınırlarda yaşayanlar, milletin tehlike altında olduğunu hissetmelerini sağlayacak ve bir savunma mekanizmasını devreye sokmalarına imkân verecek çok hassas bir duygu geliştirmişlerdir. Ailemde Bosnalı Sırpların, Sırbistan Sırplarından daha iyi Sırplar olduğu söylenirdi. (...) Ben biyoloğum ve çevreye uyum sağlayıp yaşamını devam ettirmeye en yatkın türlerin, kendilerine karşı bir tehlike oluşturan başka türlerin yakınında yaşayanlar olduğunu biliyorum."[50]

Amerikalı sosyolog Michael Mann kendisini böyle tamamen homojen, neredeyse yekvücut olarak gören bir halkı ya da ulu-

49 Ivan Colovic, "Les mythes politiques du nationalisme ethnique", *Trans-européennes*, 1994, s. 61-67. Ayrıca aynı yazarın bir diğer kitabına da bkz: *The Politics of Symbol in Serbia. Essays on Political Anthropology*, Londra, Hurst, 2002.

50 Aktaran Ivan Colovic, "Les mythes politiques du nationalisme ethnique", a.g.m., s. 65.

su nitelemek için "organik saflık" kavramını ileri sürmüştür. Modern devletlerin çoğunun, tek ve aynı kolektif "kişi" söz konusuymuşçasına "biz" demek anlamına gelen halk fikrine gönderme yaptığını gözlemler. Örneğin Birleşik Devletler Anayasası'nda: "Biz, yani halk" ("We, the people") denirken Fransız ulusal marşı *La Marseillaise* "Haydi, vatanın evlatları..." sözleriyle başlar. Michael Mann belirli bir bölgede yaşayan nüfusun, kolektif bir egemenlik altında birleşmesi durumunda kendisini, yabancı olarak kabul edilen bir Öteki'ye karşı "organik bir bütün" olarak algılama tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu belirtir. Çünkü "halk" kavramı iki farklı anlamı bir araya getirir. Bu tanımların ilki Antik Yunanhların *demos* ile ifade ettiği "sıradan halk", yurttaşlar kitlesidir. Ancak modern dönemde "halk", yine başka bir Antik Yunan terimiyle ifade edecek olursak *ethnos*, etnik bir grup, başka bir halktan farklı olarak ortak bir mirası paylaşan topluluk, yani hâlâ "ulus" anlamına gelmektedir. Yazar, "saf olmayan bir halk"a kıyasla kendisini "saf bir halk" olarak tanımlamak gibi sabit bir tehlikenin işte buradan geldiğini belirtir. Fransız ulusal marşının dizelerinden birinde de bu ima edilir: "Topraklarımıza dökülen o kirli kan!"

Öyleyse demokrasinin kurucu fikirleri, çeşitli siyasi kitlesel şiddet ya da etnik temizlik biçimlerini doğurabilir. Mann "halkın egemenliği ideali *demos*'u, egemen *ethnos* ile birleştirerek etnik azınlıkların yok edilmesini teşvik edecek biçimde organik bir ulus ve devlet anlayışı yaratmıştır" der.[51] Bu eğilim, Batılı kurumların en kutsalının, yani demokrasinin en yoz ürünüdür. Bu, kışkırtıcı bir sav mı? Yazar Avrupalı güçlerin sömürge haline getirecekleri bölgelerdeki yerlileri tahakküm altına alma yöntemlerinin yanı sıra, aynı anda hem "en ateşli demokrat" kesilip hem de Amerika yerlilerine karşı "en büyük etnik temizlikleri" gerçekleştiren birçok ABD başkanının geçmişiyle de alay eder. George Washington, yerlileri kurda benzetmiş ve Irokualar için, "ülkeleri sadece fethedilmekle kalmasın, yerle bir olsun diye (...) tüm yerleşim yerlerini yok etme" em-

51 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, s. 3.

rini vermiştir. Thomas Jefferson da yerlilerin "soyunun kökünün kazınması" ve "dünya üzerinden tamamen silinmeleri" gerektiğini söylerken, Andrew Jackson, askerleri kadın ve çocukları katletmeye teşvik etmiştir. Son olarak Theodore Roosevelt yerlilerin yok edilmesinin "kaçınılmaz olduğu kadar da yararlı" olduğunu açıklamıştır.[52] Bu geçmiş, "demokrasinin karanlık yüzünü" oluşturur; Mann da analizini bunun üzerinde temellendirir. Sonuç olarak katliamların sadece otoriter ya da totaliter rejimlerin tekelinde olduğunu söylemek mümkün değildir. "Etnik temizlik" demokrasilerin oluşum sürecine sıkı sıkıya bağlı modern bir olgudur.

Yazar bu düşünceyi takip ederek "organik saflığın" bir başka yüzünü daha inceleme imkânı bulur. Mann'a göre faşizmin ve komünizmin tipik olarak modern siyasi biçimleri de demokrasi projesinin yoldan sapmış mirası konumunda olacaktır. Faşizmde "organik birlik", ulus idealinde vücut bulurken komünizmde proletarya fikrinde somutlaşır. İlki için düşmanlar etnik nitelikte olacaktır; ikincisi için ise siyasi. Mann böylece Nazizimin ve komünizmin karşılaştırmasına ilişkin tartışmalara katkı sunarak "ırk" düşmanları ile "sınıf" düşmanları arasında bir tür paralellik kurar. Bu, *Komünizmin Kara Kitabı*'nda Stéphane Courtois ya da Jean-Louis Margolin gibi bazı Fransız tarihçiler tarafından savunulmuş olan bir savdır: "Sınıf" soykırımı "ırk" soykırımıyla aynı anlama gelecektir.[53] Bununla birlikte Mann komünizmin suçlarını tanımlamak için "soykırım" terimini kullanmayı reddeder. Bunun yerine, "kardeş katli" terimini ve "toplumsal sınıfların tümünü kitlesel olarak yok etme niyeti"ni ifade etmek için kendi ürettiği bir sözcük olan "sınıf katli" terimini tercih eder.[54]

---

52 Kitabının Dördüncü Bölüm'üne bakınız, "Genocidal Democracy in the New World", s. 70-110. Bu bölüm demokrasi ile "etnik temizlik" arasındaki ilişkilere dair savına kıyasla akla daha yakın görünen bölümlerden biridir.

53 Özellikle bkz. Stéphane Courtois, "Les crimes du communisme" Stéphane Courtois (der.), *Le livre noir du communisme* içinde, Paris, Robert Laffont, 1997, s. 19 (Türkçesi: Komünizmin Kara Kitabı, Istanbul, Doğan Yayınları, 2000).

54 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy*, *a.g.e.*, s. 17.

Ancak sağın ve solun "organikçi anlayışları" arasında böylesi bir denkleştirme yapmak oldukça tartışmalı görünmektedir. Mann aslında, analizlerinden çıkarılabilecek iki temel saflık tipi arasındaki farkları görmemektedir: kimliğe dayalı bir saflık (ki Nazizim bunun en üst seviyesini ifade eder) ve (Stalinci ya da Kamboçyalı komünistlerin en üst seviyesini ifade ettiği) siyasi türden bir saflık. Oysa her biri birbirinden çok farklı "düşman" figürleri ortaya koymaktadır; bu yüzden, oluşumlarının altında yatan şiddet eylemlerinin dinamiklerini birbirine karıştırmamak çok önemlidir.

Aslında, yukarıda tanımladığımız haliyle kimliğe dayalı bir saflık, başka bir düşman figürü yaratmaya eğilimlidir. "Biz"den kökten biçimde farklı olarak algılanan şu "öbürleri", varlığı fazla gelen bir Öteki haline gelir. Bu düşman figürü, "biz"in yaşadığı kaygının, o figürü yok etmeyi isteyecek kadar billurlaşacağı ölçüsüz bir farklılık düşüncesinden kaynaklanır. Fazlalık haline gelen bu Öteki, elbette bizden nitelik açısından farklıdır: Bizimle ne aynı kanı taşır ne de aynı örfleri benimser; bizimle aynı çehreye ya da vücut yapısına sahip değildir; bizden daha iri yarı ya da daha zayıftır; ten rengi bizimkinden farklıdır... Zaten, bu topraklara bizden çok sonra gelmemişler midir? Öyleyse burada kalmaya hakları yoktur ve varlıkları katlanılır gibi değildir: Atalarımızın, ulusumuzun, Tanrımızın toprağını kirletmişlerdir. Bu Öteki'nin çok büyük bir nüfusu kapsadığı da düşünülebilir: Nüfusunu artırmaya, çoğalmaya, hızla üremeye meyilli olduğuna göre, gardımızı almaya fırsat bırakmadan toprağımızı istila edebilir. Yugoslavya'da milliyetçi Sırplar Kosova sorunuyla ilgili olarak, Arnavut nüfusu azaltmak için bir "nüfus planlaması" yapılması gerektiğini açık açık ifade edebiliyorlardı. 1980'lerin başında, harekete geçmezlerse "etnik temizliğe" maruz kalacaklarından bahsedenler de yine Kosovalı Sırplar olmuştu. Öyleyse bu ifade öncelikle kendini mağdur olarak tanımlamaya hizmet etmektedir. İster gerçek ister hayalî olsun bir nüfus artışı karşısında, kendisini sağlıklı halkının bünyesine bir hastalık yayan Öteki'nin varlığı altında eziliyor gibi algılayan gruba musallat olan bir yok olma fantazması belirir. Ve

bu, çok bildik bir durumdur: "Yahudiler her yerde; dünyaya hâkim olmak ve bizi yok etmek istiyorlar." Bunun için radikal önlemler almamız, bu sapkın ve aşağılık yaratıklara karşı kendimizi savunmamız gerek.

Kimliğe dayalı saflık ve siyasi saflık

Fazlalık haline gelen bu Öteki hâlâ bir insan mıdır? Düşmanın "hayvansılaştırılması", aslında ona karşı girişilecek şiddet eyleminin muhtemel patlak verişi için çok önemli bir belirtidir. Hepimiz birine karşı hissettiğimiz sevecen duyguları ifade etmek için hayvan adları kullanabiliriz. Ama tersi durumda, hayvan adları aynı zamanda şu ya da bu kişiye karşı beslediğimiz düşmanlığın da ifadesi olabilir. Savaşta da zaten askerler bu türden metaforlar üretirler ve bu sayede aslında insan öldürmediklerini düşünürler. Öteki'nin hayvansılaştırılması olgusu bir gruba karşı da gelişebilir ve bu gruba karşı şiddetin yükseltilmesiyle ilişkili olabilir. Çoğu zaman katliamın, kurbanların insani özelliklerinden arındırılmasını gerektirdiği söylenir. Peki, süreç her zaman bu şekilde mi işler? Kesin değil, bunu daha sonra inceleyeceğiz. Öte yandan, insani özelliklerden yalıtmanın Öteki'nin insan ilişkileri alanının dışına itilerek hayvansılaştırılması yoluyla gerçekleştiği konusunda kuşku yoktur. Kurban, insan olma saygınlığı alaşağı edilerek önce sözcüklerle öldürülmeye başlar. Ortaçağ'dan beri "katliam" sözcüğü zaten –örneğin av sırasında– hayvanların öldürülmesi anlamını taşımaktadır. Yabandomuzunun kellesine, yani şatonun kabul salonunda sergilenen ganimete "katliam" (*massacre*) adı verilirdi. Böylelikle sözde insan biçimi taşıyan "yaratıkları" öldürmek de gayet mümkün hale gelir. Dahası kullanılan metaforlar da zararlı olarak kabul edilen hayvanlara dair metaforlardır. Çünkü fazlalık haline gelen bu Öteki'nin bir Ren geyiğinin ya da Afrika aslanının vakarına sahip olabilmesi mümkün değildir. Hayır, tahayyül çok daha düşmanca ve sapkındır: Naziler Yahudilerden tıpkı adi sıçanlardan ya da bitlerden bahseder gibi bahsederken, aşırılıkçı Hutular da Tutsi isyancılarını hamamböce-

ği ya da karafatma (*Inyenzi*) olarak nitelendiriyordu.[55] Öyleyse bu zararlı yaratıklardan kurtulmak bizim en doğal "hakkımız" değil midir? Bu düpedüz "eve" ilişkin bir hijyen talebidir. Bunu herkes yapabilir ve yapmalıdır. Temizliğe ve sağlığa göndermede bulunan tüm bu "temizlik" metaforları da buradan türer. Hitler *Mein Kampf*'ta "Yahudi mikrobu", "Yahudi kanseri" metaforlarını mütemadiyen tekrarlar, onları "toplumun asalakları" olarak tanımlar. Böcekler çoğunlukla iğrenme hissi yaratırlar; onları ezme isteği duyarız.

Siyasi saflık temasına gelecek olursak, Sovyetler Birliği'nde Lenin'in ya da Kamboçya'da Pot'un demeçlerinde bunu rahatça tespit edebiliriz. Bolşevik Devrimi'nin atasının birçok yazısı bu saflık ideali arayışının, partide birleşmesi gereken "cürufsuz demir bir çekirdek" arayışının örneği niteliğindedir. Lenin'in formülü bunu net bir biçimde açık eder: "Parti tasfiyelerle güçlenir." Ona göre bu, tüm topluma yayılması gereken bir yöntemdir.[56] Pol Pot'un birçok söylevi de aynı çizgidedir: "Saf ve mükemmel bir parti imgesi yaratmalıyız."[57] Buradan çıkan mantıksal sonuç şudur: "Saf olmayan" her şey temizlenmelidir; onlardan arınılmalıdır. Ve bizzat Lenin pek çok yazısında düşmanlarını hayvansı özelliklerle tanımlar: "Rus toprağını bu zararlı böceklerden temizlemeliyiz" veya "Ya asalaklar sosyalizme galip gelecek ya da sosyalizm asalaklara." Partilileri harekete geçirmek için yine "Parazitler (ve tifüs) sosyalizmin birincil düşmanlarıdır" diyerek salgın hastalıklarla mücadele için kullanılan metaforları seçer. "Rus kentlerini solucanlardan yani Beyazlardan temizledikleri" için onları kutlar.[58] Pol Pot ve arkadaşları genellikle Lenin kadar sözü dolandırmazlar,

55 Alison Des Forges bu terimin daha önce de, 1963 yılında Ruanda'yı işgal eden Tutsileri tanımlamak için kullanıldığını söyler. 1990'larda RVC'yi tanımlamak için yeniden kullanılmıştır. Bkz. Alison Des Forges (der.), *Aucun témoin ne doit survivre. Le génocide au Rwanda*, Paris, Karthala, 1999, s. 66.

56 Dominique Colas, *Le Léninisme* (1982), Paris, PUF, "Quadrige" serisi, 1998; alıntılar "Rus toprağını temizlemek" adlı bölümün "Tasfiyeler" adını taşıyan Sekizinci Kısım'ından alınmıştır, s. 196-201.

57 Akt. Stéphane Courtois (ed), *Le Livre noir du communisme, a.g.e.*, s. 631.

58 Tüm alıntılar için bkz. Dominique Dominique Colas, *Le Léninisme, a.g.e.*, Sekizinci Bölüm "Epuration, pratique centrale du léninisme", s. 195 vd.

ama açıklamaları neredeyse aynıdır. Phnom Penh'deki, maalesef çok ünlenen, Tuo Slang Hapishanesi hakkında çarpıcı bir çalışma yapan Avustralyalı tarihçi David Chandler'm da belirttiği gibi, Pol Pot, Kamboçya'nın iç düşmanlarının özünde kirli olduklarını düşünüyordu. Bu hapishanenin sorumlusu Douch (burada 14.000'den fazla tutuklu işkence altında öldürülmüştür), düşmanlarının stratejisini tahtayı kemiren ağaç bitininkiyle karşılaştırır. Onları sağlıklı, devrimci halkı kemirmek için CIA'den, Vietnam'dan gelen solucanlara ya da mikroplara benzetir. Kişi bir kez hastalığa tutuldu mu, onu diğerlerine de yayabilir. Karşı devrim, henüz nüve halindeyken yok edilmezse, salgın haline gelebilir.[59]

Siyasi saflık gerekliliği böylece sıradan insanları da etkisi altına alabilir. Düşman figürü kökten biçimde yabancı olarak görülen, fazlalık olan Öteki değil, daha ziyade kötü niyetli olduğu düşünülen benzerlerdir. David Chandler, Kızıl Kmerler rejiminin, bazen gerçek, bazen tamamen hayalî düşmanlarını nasıl çoğaltıp çeşitlendirdiğini gösterir. Hiç kimse bu mütemadi siyasi soruşturmadan muaf değildir. Hain ifşa olduğunda, daha önce Sovyetler Birliği'nde deneyimlendiği gibi, özeleştirisini yazmalıdır. Sonuç olarak Chandler'ın komünist Kamboçya hakkmdaki analizleri, Nicolas Werth'in çok sayıda farklı iç düşmanın ortaya çıkarıldığı Stalin dönemi SSCB'si hakkındaki analizlerini anımsatır: Şüpheli geçmişleriyle "ifşa edilen düşmanlar", "eski soylular" ya da "eski Menşevikler", eski Bolşevikler, kulaklar, beyaz yakalılar, "toplumsal olarak tehlikeli unsurlar" yani serseri ve gezginler, "milliyetçi" halklar vb.[60]

Siyasi saflık bu haliyle daha ziyade önceden tanımlanmış, farklı biçimlerde ortaya çıkabilen ve her yerde karşılaşılan hain figürüne gönderme yapar. Hain, tanımı gereği iki çehreye sahiptir ve ikili bir oyun oynar. Yine Lenin'in sözleriyle anlatacak olursak: "Bizim en büyük düşmanımız kendi saflarımızda-

59 David Chandler, *Le Crime impuni des Khemers rouge*, Paris, Autrement, 2002, s. 65.

60 Nicolas Werth, "Un Etat contre son peuple: violences, répressions, terreurs en Union soviétique", Stéphane Courtois (der.), *Le Livre noir du communisme* içinde, *a.g.e.*, s. 49-295.

dır." Bize halihazırda ihanet ediyor olması bile mümkündür. Devrimden yana olduğunu söyler, ama gerçekte o bir burjuvadır. Halkın yanında olduğunu söyler, ama aslında bir karşı devrimcidir. Fransız Devrimi dönemine kadar geriye gitmemek mümkün mü? Jean-Clément Martin'in de belirttiği gibi, Terör Dönemi'nin retoriği buna aslında çok yakındır: "1793 Olayları döneminde düşmanın tanımı sürekli olarak yeni grupları içine alacak biçimde, gitgide daha muğlak ve daha geniş bir anlam kazanır."[61] Örneğin sağcı, muhafazakâr bir devrim açısından bakıldığında da siyasi kutuplaşmanın terimlerinin tersine çevrilebileceğini unutmayalım.

Bu iki cephe *a priori* biçimde birbirine benzediğine göre, onları birbirinden farklılaştıran temel ilke ideoloji olacaktır. Öte yandan şu ya da bu kişinin ideolojik inancın teyidi yoruma açıktır: Kim gerçekten inanıyor? Bizi kandırıyor mu? "Gerçek" hainin bulunamaması korkusuyla, suçlama kolektif bir suçlamaya da dönüşebilir. Kızıl Kmerlerin bir deyişine göre, "bir suçlunun serbest kalmasındansa on kişinin yanlışlıkla yakalanması yeğdir."[62] Biz düşmanları defetmeden önce bu köyün sakinleri onlara yardım etmedi mi? Onunla hiçbir ilgileri olmadığını söylüyorlar. İyi, ama onu sakladıkları, ona silah verdikleri muhakkak. Kadınlar da kesinlikle masum değil. Öyleyse bu köylülerin hepsi haindir ve hak ettiklerini bulacaklar. Savaşçılar ile savaşmayanlar arasındaki ayrım tamamen silinir; nihayetinde ayrım gözetmeyen bir kitle kıyımı kaçınılmazdır.

Bu durumda kimliğe dayalı saflık ve siyasi saflık, saf olmadığı düşünülen şeyin hayvansılaştırılmasıyla eşit ölçüde ilişkilidir, ancak ifade ettikleri şiddetin mantığı aynı değildir. Kimliğe dayalı saflıkla ilgili bakış açısı, "Yahudi" ya da "Tutsi" gibi tek bir düşman üzerinde yoğunlaşma eğilimindeyken siyasi saflık arayışı, haini ararken tüm bir toplumsal bünyeyi karşısına alır. İlki fazlalık olarak algılanan bir Öteki'yi yok etmeyi hedefler-

61 Jean-Clément Martin, "La Révolution française: généalogie de l'ennemi", *Raisons politiques*, no. 16, Kasım 2004; ayrıca bkz. *Contre-révolution, révolution et nation en France, 1789-1799*, Paris, Le Seuil, "Points" serisi, 1998, Dördüncü ve Beşinci Bölüm.

62 Akt. David Chandler, *Le crime impuni des Khmers rouges, a.g.e.*, s. 65.

ken ikincisi şüpheli olduğu düşünülen düşmanı saf dışı bırakarak toplumu tahakküm altına almaya yönelir. Kuşkusuz belirli bir tarihsel durumda, bazen bu iki şiddet dinamiği arasında ortaklaşmalar gözlemlenebilir. Daha önce de gördüğümüz gibi "ötekilere" karşı "biz" kimliğinin oluşma sürecinde, "biz"in içinde olup "ötekilerin" canavarlaştırılmasına karşı olan kesimlerin denetim altına alınması ya da yok edilmesi gerekmekteydi. Bu iki mantık arasındaki etkileşime dair saptama, her ikisinin de verili tarihsel durum içindeki önemlerini azaltmaz.

Öte yandan, her şey, sanki "birileri" ya da "ötekiler" (ama ikisi birden değil) bir şiddet sisteminin kökenindeki "damgayı" oluşturmaktaymış gibi işler. Ünlü Nazi Almanyası ve Stalin'in SSCB'si bunun en iyi örneklerini oluşturur. İlk örnekte Nazilerin radikal antisemitizmi, Yahudilere karşı şiddetin rejimin temelinde önemli bir rol oynamasına yol açar. İkinci örnekte Bolşevikler iktidarı kaybetmekten öylesine korkmaktadır ki (zihinlerinde Paris Komünü deneyimi vardır) iktidarda kalabilmek için durmaksızın öldürmekten çekinmeyerek sanki tüm topluma karşı savaş açmışlardır. Totaliter olarak gösterilen Bolşevik ve Nazi sistemlerinin temelde bu denli farklı olmalarının nedeni budur. İki farklı total şiddet mantığının ifadesi durumundadırlar; biri tek ya da birden çok grubun yok edilmesine odaklanmıştır, diğeri ise daha sistematik bir biçimde grubun tümünün tahakküm altına alınmasına. Burada katliama varabilecek şiddet süreçlerine ilişkin iki temel okuma şeması çizdiğime inanıyorum, kitabın sonunda ise daha genel bir tablo çizebileceğimi düşünüyorum.

Güvenlik ikileminden düşmanın yok edilmesine

Ancak şiddetin yıkıcı bir noktaya nasıl varabileceğini açıklamak için üçüncü bir başlık daha gerekmektedir. Elbette acı içinde kıvranan "biz" kimliğinin "ötekiler"e karşı yeniden biçimlendirilmesi sürecinin varlığı kesindir. Bu "biz"in tanık olduğu saflık arayışı, merkezî, hatta trajik bir önemdedir. Ancak işin özü-

nü unutmamak gerek: Böyle bir sürecin işlemesi güvenlik ihtiyacı gibi temel bir unsur olmaksızın imkânsızdır. İster hayalî ister gerçek, ister doğal ister manipüle edilmiş olsun, şiddet sürecinin yoğunlaşmasının temelinde bu güvenlik ihtiyacı vardır.

Çünkü korku, sahnenin önünde ve arkasında, tam karşımızda, her şeyin temelinde öylece durmaktadır. Pek çok yazarın söylediği gibi, bu, moderniteden duyulan korku olabilir mi? Geleceğin tıkalı göründüğü, büyük bir hızla değişen bir dünyadan duyulan korku mudur bu? Kuşkusuz. Ama bu korku, ister yabancı ister benzer olsun, düşman olarak algılanan, müphemlik tedirginliğinin billurlaştığı Öteki'ye karşı duyulan bir korkudur aynı zamanda. Sonuçta bu bir benlik korkusudur; pusulası belirsizleşmiş kolektif benliğin duyduğu korkudur. Elbette iktidardaki seçkinler uygun ekonomik ya da siyasi tercihleri yapamamış, ülkeyi modernleştirmeyi başaramamıştırlar ve onu tanımaya hazır değil gibidirler. Meğerki bu ülke bir savaş kaybetmiş olmasın. Ya da savaş kaybetme noktasında bulunmasın. İşte toplumsal uyum bu koşullarda "bozulur" ve korku tüm zihinlere egemen olur.

Korkuyu tetikleyen nedenleri bulma arayışı gayet anlaşılır bir tutumdur. Genellikle, korkunun nedenleri bilinirse, nasıl denetim altına alınacağının ya da yok edileceğinin de anlaşılabileceği düşünülür. Kendimize "Bu noktadaysak bunun nedeni ülkemizin yöneticilerinin doğru seçimleri yapmamış olmasıdır... Ülkeyi yeteneksizler yönetiyor; bunların gitmesi gerek... En azından ben doğru olanı yapmalıyım. Durumu kontrol altına alırsak korkumuzu yenmeyi de öğrenebiliriz," diyebiliriz. Ancak başka bir yanıt daha verilebilir ve bu yanıt, hem içinde bulunulan grubu hem de kendi benliğini sorgulamanın önüne geçebilir: "Her şey kötüye gidiyorsa, korkuyorsak, her şey bu adamlar yüzünden, ONLARIN yüzünden." Bundan sonra bu anlaşılması, yönlendirilmesi zor korku, büyük yarar sağlayacak bir noktada yoğunlaşır: Kendimizi sorgulamamıza lüzum yok. Sonuç olarak endişe, nefret edilmeye başlanan "ötekiler" üzerinde yoğunlaşmaktadır. Nefret büyüdükçe korku azalır. Çünkü nefret korkudan doğar, korku nefretten değil. Bu-

nunla birlikte korku nefreti beslemek için gereklidir. Georges Bernaros'un İspanyol İç Savaşı'nda sarf ettiği sözleri anımsayalım: "Korku, gerçek korku şiddetli bir delilik anıdır; tüm deliliklerimiz içinde en zalimi odur. Onun hızına hiçbir şey yetişemez, hiçbir şey onun yarattığı sarsıntıyla başa çıkamaz. Korkuya benzer bir duygu olan öfke ise sadece geçici bir durumdur, ruhsal gücün dağılmasıdır. Üstelik körtür. Oysa korku bunun aksine, ilk endişe dalgasını savurmuş olsanız bile, nefretle birleşerek en katı psikolojik bileşenlerden biri haline gelir."[63]

Oysa kimileri, bu korkunun nefret biçiminde yapılandırılmasına bile bile hizmet etmektedir. Bunlar, önceleri "Bizler Tarihin kurbanlarıyız. Bizler kurbansak, kendimizi ÖTEKİLERE karşı savunmak en doğal hakkımızdır! Zaten eskiden onlar da bizi katletmemiş miydi?" diyenlerdir. Son savaşta binlerce Sırp'ı öldüren *Ustaşa*'ları (Hırvat milliyetçileri) hatırlayın! Binlerce Hırvat'ı öldürmüş olan *Çetnik*'leri (Sırp milliyetçileri) hatırlayın! 1960'larda ülkemize saldırarak kadınlarımızı ve çocuklarımızı katleden *Inyenzi*'ler (Tutsi savaşçıları) de bugün aynı şeyi tekrarlamak istiyorlar. Acı anıların, halen canlı olan travmaların yeniden uyanması korkunun artmasına ve nefretin ortaya çıkmasına olanak verir. Çünkü antropolog Véronique Nahoum-Grappe'ın belirttiği gibi, ortak bir ölümcül tehlike algısı, trajedi duygusu yaratır. Trajik olarak nitelendirilen durum çıkışsızdır, insanı çoğunlukla çok şiddetli, kötü sonuçlanması olasılığı yüksek bir eyleme zorlar. Ayrıca bu durum, geçmişte yaşanan katliamlarla yaralanmış belleği besleyerek "*ölülerin intikamını alma ödevini*, arzusunu, zorunluluğunu"[64] karşı konulamaz bir biçimde dayatır.

Komplo ve paranoya

Dış düşmanın ülkeyi tehdit ettiği düşüncesi bu endişe ve ölüm duygusunu belirgin biçimde güçlendirir. Analizin bu

63 Georges Bernanos, *Les Grands Cimetières sous la lune*, Paris, Plon, 1938, s. 83-84.

64 Véronique Nahoum-Grappe, *Du rêve de vengeance à la haine politique*, Paris, Buchet-Chastel, 2003, s. 106.

noktasına kadar, ortaya çıkarılması gereken bir iç düşmanın farklı temsillerine odaklandık. Ancak bu korku tahayyülü bununla yetinmez; ülkenin dışındaki tehlikeli bir Öteki'ye yansır. Sınırları tehdit eden bu düşman, akla hemen savaş söylemini getirir. Bu durum, hayalî temsillere bir gün gerçekte somutlaşmasından endişe edebileceğimiz patlamaya hazır bir şiddet potansiyeli kazandıran iki –iç ve dış– düşman figürünün iç içe geçmesidir.

İşte komplo retoriği tam da burada yükselir. Bu evrim kendiliğinden gerçekleşir: İç düşman bir dış düşman tarafından desteklenmektedir. Gerçekte, bizim mahvımızı isteyenler aynı kişilerdir: Yahudiler, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yenilgi kışkırtması yaparak Almanya'yı "sırtından bıçaklamıştır". Nazi propagandası daha da ileri gider, onların varlığını 1917 Devrimi'nden beri Avrupa'da yükselmekte olan "kızıl tehlikeye" bağlar. 1920'lerden itibaren, Hitler, Yahudi tehdidiyle Bolşevizm tehdidini ilişkilendirmiş, sonuç olarak da korkutucu bir "Yahudi-Bolşevik" alaşımı yaratmıştır. Manifesto niteliğindeki kitabı *Mein Kampf* daha yayınlanmadan önce, 1923'te "antisemitizm ile antibolşevizm arasındaki temel mutlak ilişki anlayışı, siyasi misyonunu son noktaya kadar götürecek kati bir biçim alır."[65] Düşman hem Almanya dışında hem de Almanya içindedir ve bu çifte tehdit Alman halkının karşı çıkması gereken en büyük tehlikeyi oluşturur.

Sion Bilgelerinin Protokolleri'nin başarısı da Yahudi ve Bolşevik tehdidinin ortak olarak algılanmasının birbirinden ayrılmaz bir özelliğini gösterir. Bu belge Çarlık polisi tarafından 19. yüzyıl sonunda hazırlanmıştır: (Sion İleri Gelenlerinin Protokolleri). Yahudi bir parlamento üyesi, yirmi dört gizli oturumda dünyanın nasıl ele geçirileceğini anlatmaktadır. Belge, 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar neredeyse kimse tarafından bilinmemektedir. İnanılması güç (örneğin, Yahudilerin Avrupa başkentlerini havaya uçurmak için metro tünellerini kullanacağı söylenmektedir!) bu belgeye "inandırıcılık" kazandıran şey as-

65 Ian Kershaw, *Hitler. Essai sur le charisme en politique*, Paris, Gallimard, "Folio Histoire" serisi, 1995 (Türkçesi: Hitler (2 cilt), İstanbul, Ithaki, 2007).

lında, devrimin Avrupa'da yarattığı korkudur. Bolşevikler arasında Yahudilerin de olması, Protokoller savını, yani "Yahudilerin dünyayı ele geçirme komplosunu" da "kanıtlamaktadır". Almanya'da bile bozgunun yarattığı travmatik hava içinde belgenin önemli etkileri olacaktır; çünkü ülke üzerinde dolaşan kara bulutları "açıklamaktadır".[66] Spartakist devrimciler teslim anlaşmasından sadece iki ay sonra iktidarı almaya çalışmamış mıydı? İşte size Yahudi-Bolşevik komplosunun kanıtı! Yani "Protokoller, komünist tehlikeyle ilişkilidir ve bu yıkım yıllarında ortaya çıkan paranoyayı en üst kerteye taşımıştır."[67]

"Paranoya" sözcüğü burada devreye girer. Çünkü bu hayalî düşman temsillerinin yapılanma biçimi psikiyatrinin paranoyak kişilerle ilgili yapmış olduğu tanımlamaları hatırlatır. Paranoyak karakter, güvensizlik (başkalarına karşı abartılı bir agresiflik), psiko-rijidite (kendi değerler sistemini sorgulama yetisini kaybetme) ve –megalomaniye kadar varabilecek ölçüde– benlik hipertrofisiyle tanılanır ve paranoyak kişiliğin en önemli özelliği yargı yetisinin bozulmasıdır.[68] Paranoyak kişiliğin mantığı, tutkuları yüzünden bozulmuştur; bu da onu gerçekliği saçma biçimde yorumlamaya götürür. Düşünceler, *a priori* bir inancın etkisi altındadır. Özeleştiri paranoyak kişiye ne kadar yabancıysa, kuşku da bir o kadar yabancıdır. Mantığının görünüşte rasyonel olan işleyişi, aslında aşırı duygusal niteliktedir ve nihayetinde duygudurumsal eğilimlerinin doğrulanmasından başka bir şey ifade etmez. Paranoyak kişilik doğru akıl yürütür, ancak yargıları yanlış öncüller üzerine odaklanmıştır. Bu başlangıç noktası, sorgulayamadığı öznel bir *a priori* yüzünden, ona âşikar görünür. Yargı yetisindeki bu bozulma paranoyak kişinin her zaman gerçek sorunların dışında kalmasına, gerçekliğin dışındaymış gibi görünmesine,

66 Hitler'in iktidara gelişini izleyen yıllarda 33 yayın yapıldı ve bunların ardı arkası kesilmedi. Bkz. Norman Cohn, *Les Fanatiques de l'apocalypse*, Paris, Julliard, 1962; Pierre-André Taguieff, *Les Protocoles des Sages de Sion*, Paris, Berg International, 1992, 2 cilt.

67 Saul Friedlander, *L'Allemagne Nazie et les juifs. Les années de persécutions (1933-1939)*, Paris, Le Seuil, 1997, s. 104.

68 Michel Hanus, *Psychiatrie intégrée de l'étudiant*, Paris, Maloine, 1975.

başkalarının düşüncesine kapalı olmasına neden olur. Öte yandan zihinsel yetileri bozulmamıştır. Söyleminin köklerini gerçeğe dayanır, ancak bunlara hayalî yorumlar getirir. Paranoyak kişi, tüm bu güçlükleri, tüm bu başarısızlıkları başkasına yükler. Kendisini sorgulayamaz: Bu da onu, dünyanın kötü olduğuna ya da söz konusu kişinin kötülüğünü istediğine inandırır. Yorumlarının gerçekçi bir yanı vardır; paranoyak da çevresine bunları benimsetebilir.

Sapkın bir akıl yürütme

Böylesi bir psikolojik yapının tanımı bir gruba, hatta bir topluma ne ölçüde uygulanabilir? Bireyden kolektife, psikolojiden toplumsala doğru bir genelleştirme yapmak oldukça sorunlu bir tutumdur. Hitler ya da Stalin gibi büyük tarihî figürler üzerine yapılan az sayıdaki psikanalitik inceleme de, hayal kırıklığı yaratmıştır.[69] Psikolojik yaklaşım zaman zaman kolektif şiddet olguları konusunda verimli bir bakış açısı sağlamış olsa da, tarihsel ya da sosyolojik çalışmanın yerini tutabileceğini söyleyemeyiz. Çalışmalarına inandırıcılık ve derinlik kazandırmak amacıyla konunun kesin ve incelikli bir biçimde kullanılması, hep tarihçiye ya da siyaset bilimcilere düşmektedir. Bu açıdan Amerikalı tarihçi Saul Friedlander'ın çalışmaları, özellikle de *Nazi Almanyası ve Yahudiler* başlıklı yazısı örnek niteliğindedir. Yazar Nazilerin "paranoid söylemi"nden bahsederken şöyle der: "Kolektif bir patolojiyle, bir mezhebin toplumsal patolojisiyle karşı karşıyayız; oysa bir mezhebin modern bir siyasi parti haline gelmesi çok ender görülen bir vakadır; önderleriyle yandaşlarının iktidara geldikten sonra ilk baştaki fanatizmlerini korumaları daha da ender görünen bir durumdur."[70] Ancak asıl sorun bu "mezhebin" dünya görüşünü, herkesçe paylaşılan bir görüşmüşçesine, geniş bir toplumsal tabana yaymayı

69 Burada özellikle Erich Fromm'un Hitler ve Stalin hakkında yaptığı iki psikanalitik değerlendirme içeren *La Passion de détruire*, Paris, Robert Laffont, 1974 adlı kitabından bahsediyorum (Öte yandan, eser oldukça ilginçtir) (Türkçesi: *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*, Payel, 1993).

70 Saul Friedlander, *L'allemagne Nazie et les juifs*, *a.g.e.*, s. 108.

nasıl başarabildiğini anlamaktır. Bu türden bir yayılma, "biz"i, kötücül bir "ötekiler" algısı vasıtasıyla birleştiren paranoyak nitelikli bir söylemden ibarettir. Bu söylem "biz"e kolektif katılımı sağlıyor olsa da, dışarıdan bir gözlemci için gerçekten "delice" görünür. Açıkça irrasyoneldir, ama yine de mantıklı kanıtlara dayandırır.

Katliama kadar varabilecek bir şiddet sürecinin başlangıç noktasını oluşturan bu retoriği tanımlamak için "sapkın rasyonellik" kavramını ileri sürmüştüm.[71] Bu mantık yürütme, ırkçılığı haklı göstermeye kadar varan bilimselcilik gibi, gerektiğinde sözde bilimsel bir söylemi kendisine dayanak alabilir. Bu sayede Naziler, "sosyal Darwinizm" olarak adlandırılan görüşü savunmak için kanıtlarını Charles Darwin'in evrim teorisine dayandırabiliyordu. Hayvanlar arasında doğal seçilimden, hemen "ırklar" arasındaki hayat savaşına, halihazırda var olan "üretici Germen-Aryan ırkı ile asalak Yahudi ırkı arasındaki varoluş mücadelesi"ne geçilebiliyordu. Ancak bu sapkın akıl yürütmenin temel özelliği, Max Weber'in de kullandığı anlamıyla, kendini "araçsal" sanmasıdır: Hedefe ulaşmanın somut araçlarını bulmayı amaçlar. Yani söyleneni gerçekleştirmek için bir plan yapmak, bir strateji geliştirmek gereklidir. Dolayısıyla bu sapkın akıl yürütmenin esas özelliği, sadece yok edilecek düşman figürlerini tanımlayan ideolojik bir söylem yapılandırmak değildir. Bunun yanı sıra, bu söylemi bir yıkım pratiğine dönüştürmek de söz konusudur. Burada yine, hayal ile gerçek arasındaki geçirimliliği de görmüş oluyoruz.

Yine de bu türden bir söylemi yayanlar paranoyak kişilikler olarak adlandırılabilir mi? Muhtemelen evet, Stalin ya da Hitler gibi. Ancak başka liderler söz konusu olduğunda bazı şüpheler doğabilir. Mesela Milosevic? Paranoyak kişi söylediği şeye inanır. Pek çok çalışmada da gösterildiği gibi, komünizmden milliyetçiliğe geçişindeki siyasi oportünizm göz önünde bulundurulursa, Milosevic için aynı şeyi söylemek biraz zor. Ama bu, belirleyici bir nokta olmayabilir. Machiavelli siyaset sana-

71 Jacques Sémelin, "Du massacre au processus génocidaire", *Revue internationale des sciences sociales*, no. 174, Aralık 2002, s. 483-491.

tının inanmaktan çok inandırmakla ilgili olduğunu söylemişti. Kuşkusuz liderin karizması bir halkın kolektif dinamiğinin temel ateşleyicisi olabilir; Nazi Almanyası örneğinde olduğu gibi. Ama pek çok ülkede, karizmatik bir liderin yokluğunda da kitlesel şiddet olayları yaşanmıştır. Bu nedenle, kriz durumlarında kamuoyuna sunulan söylemlerin niteliğine daha fazla önem veriyorum: Halkın katılımının sağlanıp sağlanmayacağını belirleyecek olan, bu söylemlerin yapısı ve içerdiği temalardır.

Derin bir kriz durumunda paranoyak bir söylem son derece çekici olabilir. Kolektif duyguları geniş ölçüde ya da tamamen hayalî bir düşman figürüne yönelterek bu duyguları manipüle etme gücüne sahiptir. Ve bu psikolojik harekâta eşlik eden rasyonel söylem, grubu ikna etmekle kalmaz, aynı zamanda onu bir eyleme de yöneltebilir: Bu baş döndürücü rasyonelliğin tehlikesi buradan ileri gelmektedir. Böylece temelini gerçeklikte bulan ve ona hayalî bir yorum katan bu korku tahayyülünün bir biçimde, ama harekete geçirici biçimde gerçekliğe "dönüştüğünü" görürüz.

Bu noktada eyleme geçişin anlaşılmasının anahtarlarından birini bulmak mümkündür. Bir korku tahayyülünden hareketle tehlikenin çok yakınlarda olduğuna ikna olan insanlar bu tehdidi başlarından savmanın rasyonel yollarını geliştirirler. Raymond Aron, Yahudi soykırımı hakkında kaleme aldığı bir çalışmasında bu noktayı açıklamıştır: "Soykırım söz konusu olduğunda, şaşırtıcı olacak belki, ama bunun apaçık bir irrasyonelliğin görüş hatasından kaynaklandığını söyleyeceğim. Hitler pek çok defa, özellikle de düşmanlıkların ortaya çıktığı ilk günlerde, Yahudilerin, kendi deyişiyle bizzat başlattıkları bu savaştan sağ çıkamayacaklarını söylemişti. Biz onun sözüne inanmadık, ona inanmak istemedik; ama İngilizce'de söylendiği gibi, *he meant it*.* Hitler'in öncelikli hedefinin, Yahudilerin, 'Yahudi zehrinin', 'kirli kanın' ortadan kaldırılması olduğunu kabul edersek, ölüm sanayisi bu amaca, yani soykırıma ulaşmak için rasyonel bir araç haline gelir." Ancak Raymond Aron der-

(*) Söylediklerinde ciddiydi – ç.n.

hal bu rasyonelliğin temelini sorgulamaya girişir: "Rasyonalite kavramının akıldan ayrılmadığı ve tutkularla karşıtlık oluşturduğu durumda, böylesi bir amaç, aklı devre dışı bırakır. Sadece zincirlerinden boşalmış bir tutku ya da bilinçsiz kaygılar bu kararı dayatabilir." Bu rasyonellik, "sadece zincirlerinden boşalmış bir tutku ya da bilinçsiz kaygılar"ın bir ürünü olmasına rağmen, kesinlikle akılla beraber işliyor olmalıydı. Yazar kendisine şunu sorar: "Ne tür bir nesnel güçten, nasıl bir toplumsal işlevden bahsedebiliriz? Burada insanın elini kolunu bağlayan bir sonuca varıyoruz: Soykırımın nedeni, ulusal ya da toplumsal bir kriz durumunda iktidarı ele geçiren bir grup insanın –belki de psikiyatrik nitelikte– takıntılı nefretidir. Bu patlamanın tetikleyicisi, patlamanın büyüklüğüyle uyumlu değildir."[72]

Bu korku tahayyülünün ateşleyici –hatta yakıt– durumundaki baskısı, rasyonel olarak örgütlenmiş bir eyleme dönüşür. "Biz"in artık tam bir düşman olarak algılanan, hem içeriden hem dışarıdan tehditler savuran "ötekiler"i yok edeceği koşulları yaratması gerekir. Bununla birlikte, "biz" ile "ötekiler" arasındaki bu kökten zıtlaşma, başka kriz ortamlarında da ortaya çıkabilir. Siyaset bilimci Barry Posen'm dediği gibi, her şey, sanki bu hayalî çatışma, zorlayıcı bir güvenlik ikilemine, savaş durumuna benzer bir ikileme dönüşüyormuş gibi işler: Savaş durumuna "geçenler", "biz" ya da "ötekiler"dir.[73] "Ötekilerin" yok edilmesi yoluyla "biz"in yaşamaya devam etmesi retoriği, 1920'lerin Nazi propagandasında mevcuttur; ayrıca Sırplar ve Hırvatlar arasındaki gibi "etnik" ya da "dinsel" olarak nitelendirilen pek çok çatışmanın arifesinde de bunu görmek mümkündür.[74] Karşıt grup kimliği duygusu, ölümcül bir tehdit ola-

---

72 Raymond Aron, "Existe-t-il un mystere Nazi?" *Commentaires*, cilt 2, no. 7, Güz 1979, s. 349.

73 Barry R. Posen, "The security dilemma and ethnic conflict", *Survival*, c. 35, no. 1, bahar 1993, s. 27-47.

74 Lübnan asıllı Fransız siyaset bilimci Joseph Maila "küreselleşme" bağlamında etnik ve dinî çatışmalara dair ilginç bir okuma sunar: "Identité et violence politique", *Etudes*, Ekim 1994, s. 293-312. Lübnan asıllı Fransızca yazan yazar Amin Maalouf da bu konuda güzel bir kitap yayınlamıştır: *Les identités meurtrieres*, Paris, Grasset, 1998.

rak algılanmaktadır. Bu durumda eylem kaçınılmaz hale gelir: Bizi öldürmek istiyorlar, o halde biz önce davranalım.

"Biz"i kurtarmak için "öbürlerini" yok etmek

"Öbürlerinin" yok edilmesi girişimi, bu durumda, "biz"in yaşaması harekâtına, Ruanda için söylenebileceği gibi, "bir meşru müdafaa savaşı"na benzemektedir. Sonuç olarak kendisine yönelecek bir şiddet eylemini önleme girişimi söz konusudur! Cellat sıfatını alacak olanlar, aslında kurban olduklarını iddia etmektedir. Bundan daha mantıklı bir şey olamaz: Suçlayıcı söylemiyle bu kurban profilini sahiplenmişlerdir, onu korumaktadırlar ve eyleme geçinceye dek bunu daha da güçlendireceklerdir. Suçlusu olduğu bu kıyımda, kendilerini masum olarak sunarlar.

İşte böylece savaşın eşiğine geliyoruz. Dost-düşman antagonizmasının derinliği, yok edilecek düşman algısının bizzat siyasetin temelinde yer aldığını söyleyen Carl Schmitt'in siyaset anlayışını anımsatır: "Siyasetin siyasi eylem ve tutumlarda gözlemlenebilecek ayırt edici özelliği, dostun ve düşmanın yok edilmesidir."[75] Schmitt, bunun en mükemmel ifadesinin, Cromwell'in İspanyollara ya da Saint-Just'ün "halkın düşmanları"na karşı sarf ettiği ateşli sözlerde bulunabileceğini söyler. Savaş, sadece, bu düşmanlığın nihai gerçekleşme biçimi olacaktır. Bu konudaki fikirlerini Nazizmin yükseliş döneminde geliştiren ve ayrıca Yahudi karşıtı olan Schmitt'in bu derece radikal bir siyaset görüşüne sahip olması şaşırtıcı değildir. Thomas Hobbes'un, *Leviathan*'ı İngiliz İç Savaşı döneminde kaleme aldığını düşünürsek, şiddet üzerine, genellikle aşırı şiddetin hâkim olduğu bağlamlarda fikir üretildiğini öne sürebiliriz. Elbette Schmitt'in anlayışının dışında farklı bir anlayış geliştirmek de mümkündür (Örneğin, siyasetin özü daha ziyade kamusal alanın inşasında, karşıtların uzlaşmasında, uyum ve bir arada yaşama arayışında yatmaktadır vb.). Ancak söyledikleri

75 Carl Schmitt, "La Notion de politique", *Theorie du partisan*, Paris, Flammarion, 1992, s. 64 (Türkçesi: *Siyasal Kavramı*, İstanbul, Metis, 2006).

akla yatkın görünür: Büyük toplumsal gerilim anlarında, tüm üçüncü kişiler geçersizleşir ve çelişki durumu hem fiziksel hem de hayalî dost-düşman çatışmasına indirgenir.

Bu tümüyle düşman "mutlak Öteki"nin temsili, onun farklılığının özleştirilmesine bağlanır. "O" artık "biz" ile hiçbir ortaklığa sahip değildir. "Farklılığın" sembolik sınırı tümüyle geçit vermez bir hal alır. Bu Öteki, tümüyle farklıdır ve aslında artık tam anlamıyla insan dahi değildir. Bu Öteki, hayvansılaştırılmanın da ötesinde, artık neredeyse bir hiç, sadece bir "şey" olacak derecede şeyleştirilir. Simone Weil bunu son derece sert bir sadelikle ifade eder: "Şiddet, kişiden bir nesne yaratan şeydir. Şiddet, en uç noktaya kadar uygulandığında insanı, sözcüğün ilk anlamıyla bir 'şey' haline getirir, çünkü onu bir kadavraya dönüştürür."[76]

Böylece başladığımız noktaya geri dönmüş bulunuyoruz. Farklılık damgasının vurulmasıyla kimliğin inşasından başlamıştık. Bu kimlik sürecinin, kirli, yabancı, yoz ve hain olarak algılanan bir "Öteki"ye karşı saf ve temiz olduğunu iddia ederek radikalleşmesine şahit olduk. Ama onun kötücül farklılığının yaratttığı tehdidin ortaya çıkardığı korku, sonuç olarak onu reddetmeye ve hatta yok etmeye davetiye çıkarır: Güvenlik bunu zorunlu kılmaktadır. Ve "öbürleri"nin yok edilmesinin radikalliği, ölüme meydan okuyan muzaffer bir "biz"in mutlak kudretini göstermektedir. Yok etme ve mutlak kudret hayallerinin çizgisel biçimde inşa edildiği fikrini bir yana bırakalım. Bu üç tema aslında iç içe geçmiştir, her biri diğerleriyle karşılıklı olarak dönüşerek birbirlerini güçlendirirler. Öte yandan bu hayalî düşman alaşımında kesinlikle aynı işlevlere sahip değildirler. Kimlik, şiddet sürecinin biçimleneceği çerçeveyi sunmaktadır. Saflık isteği bu kimlik çerçevesine kutsal, dinî ya da dinden uzak ama yine mutlaklıktan feyz alan bir tema ekleyerek onu somutlaştırır. Bu hayalî olgunun gelişimine yol açan kriz ortamıyla beraber ortaya çıkan güvenlik ihtiyacı, eyleme geçişi ivedi kılar. Dolayısıyla katliama kadar gidebilecek şid-

76 Simone Weil, "L'Illiade ou le poeme de la force", dans *La Source grecque*, Paris, Gallimard, 1953, s. 12-13.

det sürecinin kökeninde, çocukluk dönemi imgeleminde kök salmış olan bu temel psikolojik çekirdeğin yer aldığını ileri süreceğim. Bu psişik çekirdeğin, çok temel nitelikte olduğu için evrensel olduğunu iddia edebiliriz. İnsan ırkının ortak belirleyeni olarak, kültürel farklılıkları aşar. Kuşkusuz, bunun siyasi olarak somutlaşması ülkeden ülkeye, kıtadan kıtaya değişebilir: Bu şiddet süreci, yoğunluğu değişmekle birlikte, daima tekil özelliklere sahip olacaktır. Yine de şu güçlü metafora başvurma gereği duyuyorum: bu hayalî çekirdeğin, belirli bir kriz durumunda onu dinamite çevirebilecek biçimde manipüle edilmesi! Gerilimli bir toplumsal bağlamda "tepkimeye girerek" gerçekten yıkıcı hale gelebilecek "psişik malzeme" işte budur.

Bu düşman tahayyülünün pratiğe geçme gücünü somut olarak nasıl irdeleyebiliriz? Siyasi ve toplumsal olaylar üzerinde nasıl bu kadar somut bir etkiye sahip olabilir? Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar, bize verimli bir düşünce alanı açmaktadır. Örneğin, tarih alanında, Georges Lefebvre 1789 yazında "Büyük Korku" olarak adlandırdığı şeyin Fransız Devrimi'nde köylü hareketleri üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu göstermiştir. Bu sayede kendi kendinden beslenen bir panik havası kırlara hâkim olmuştur. Soyluların hasadı tahrip edip halkı açlığa mahkûm etmek için "haydutlar" göndereceğinden duyulan korku. Köylü hareketlerinin belirli bir düşmana, senyöre karşı yükselişi bu –bölgeye göre farklı kökleri olan– geniş kolektif duyguya dayanmaktadır. Georges Lefebvre, Büyük Korku'nun bir "ek bulgu" olmadığını söyler: "Paniğin ardından, Devrim'in savaşçı gücünü ilk kez gözle görülür hale getiren ve ulusal birliğe ifade bulma ve güçlenme olanağı veren büyük bir tepki hareketi geldi."[77]

İktisatta ya da sosyolojide, hayalî temsillerin gerçek olgular üretme yeteneğine sahip olduğu kabul edilir. Bu tam da, Amerikalı sosyolog Robert Merton'ın "kendi kendini gerçekleştiren kehanet" ifadesiyle anlatmak istediği olgudur: İnsanlar bazı şeyleri gerçekmiş gibi tanımlarsa, uygun koşullar oluştuğun-

77 Georges Lefebvre, *La Grande Peur de 1789, suivie des Foules revolutionnaires* (1932), Paris, Armand Colin, 1988, s. 232.

da bunlar gerçek olur.[78] Merton çok sayıda vaka incelemiştir: 1932 yılında zengin bir bankanın iflas söylentisiyle hileli iflası vakası; kaçınılmaz olduğu düşünüldüğü için kaçınılmaz hale gelen bir savaş vakası gibi. O dönemde iktisatçı Keynes benzer olgular gözlemlemişti. "Kâhin", haklı olduğunu kanıtlamak, "Ben size söylemiştim," diyebilmek için bazı olayları kanıt gösterecektir. Durumun hatalı tanımlanışı, onu gerçek kılan bir tutuma sebebiyet verir.

Bu yorum, etnik çatışmalara ve soykırımlara da kolayca uyarlanabilir. Jean-François Bayart, "Ruanda ve Burundi'de, siyasi ve toplumsal ayrımların etnik temelde tanımlanması, (...) kendi kendini gerçekleştiren bir kehanet gibi işler, mevcut taraflardan her biri, rakibini, onu yok etmeyi planlamakla ve bu yönde hareket etmekle suçlar. Bu denli çelişkili bir durum. Öte yandan bu, komplo vesvesesinin siyasi tahayyülde güçlü ve evrensel bir öğe olarak öne çıktığını göstermektedir," der.[79] Kamusal söylemde cisimleşen "ötekinin" yok edilmesine dayanan bu siyasi tahayyülün, eyleme geçişi hızlandırmaya yeterli olduğu söylenebilir mi? Bu, katliamın uygulamaya konması eğilimine dair soruyu karşımıza çıkarmaktadır; bu soru bir sonraki bölümün konusunu oluşturuyor.

78 Merton bu noktada Amerikan sosyolojisinin en önemli isimlerinden biri olan W.I. Thomas'ın "durum" kavramından esinlenmiştir. Bkz. Robert K. Merton, *Elements de methode sociologique*, Paris, Plon, 1953, Bölüm IV.

79 Jean-François Bayart, *L'illusion identitaire*, *a.g.e.*, s. 179.

BOZGUNCU SÖYLEMDEN KURBAN EDİCİ ŞİDDETE

Daha önce betimlediğimiz bu mutlak erk ve yıkım tahayyülü, bir toplumu nasıl yavaş yavaş etkisi altına alıp gerçek bir bozguncu söylemin yaratılmasına ve sonuç olarak gitgide daha yıkıcı toplumsal etkilere yol açabilmektedir? Bu konuya, Avrupa tarihi boyunca üretilmiş birbiriyle çelişkili iki teorik açıklama getirilmiştir. Bunların ilki Norbert Elias'ın öğrencilerinin geliştirdiği yaklaşımdır: Bunlar, Alman sosyoloğun Avrupa'da Ortaçağ'dan 19. yüzyıla kadar gözlemlediği evrime karşıt yönde ilerleyen bir "uygarlıktan kopuş süreci" fikrini öne sürmüşlerdir. Elias'm temel savı, devletin şiddet tekeli (ve vergilendirme) yoluyla inşasının, giderek devlet şiddeti de dâhil olmak üzere, her tür şiddet içerikli davranışın azaltılması ile ifade edilen "medeni" ya da medenileştirilmiş insan ilişkilerinin ortaya çıkmasına yol açtığıdır. Zaman içerisinde, bireylerin tuvalet ihtiyaçlarını gidermek için gizlenmeleri, çıplaklıklarını saklamaları vb. gibi, gerçek anlamıyla şiddetin de gizli kapaklı bir hal aldığını gözlemleriz.[1] Bununla birlikte gitgide uysallaşan bu toplumda, şiddet daima varlığını korur ve her an yeniden canlanabilir: Barbarlığa kadar varabilecek bir gerilemeye yol açacak

1 Norbert Elias, *La Dynamique de l'Occident*, Paris, Calmann-Lévy, "Pocket agora" kol., 1991.

olası bir "uygarlıktan kopuş" süreci fikri buradan kaynaklanmaktadır. Jonathan Fletcher'a göre, Almanya'da Hitler'in iktidara yükselişinin öncesinde, Weimar Cumhuriyeti'nde bu süreci saptamak mümkündür.[2]

İkinci yaklaşım bu savın tam tersini ileri sürmektedir. Zygmunt Baumann'ın formüle ettiği bu yaklaşım, Yahudilerin yok edilmesine, bizzat kültür ve sanatın en üst noktaya ulaştığı ve "buna ek olarak Yahudilerin en iyi biçimde entegre olduğu" en uygar Avrupa toplumunda karar verildiğini ileri sürer. Baumann'a göre, 1989'da kaleme aldığı çalışmasında da açıkça belirttiği gibi, Auschwitz'i yaratan süreç tipik olarak modernitenin bir ifadesidir.[3] Modern uygarlık, elbette Avrupalı Yahudilerin katledilmesi için tek başına yeterli olmayan, ama gerekli bir koşuldu. Modernite olmadan, kitle halinde yok edilmelerini hayal etmek bile mümkün olmazdı. Bu korkunç olay tarihte meydana gelmiş bir kaza değil, bürokrasi ve teknolojinin modern rasyonelliğinin bir ürünüydü.

Örneğin, Hollandalı sosyolog Abran de Swaan'ın da belirttiği gibi, bu iki teoriyi, aslında farklı bakış açılarından olsa da aynı olgulara değindiklerini söyleyerek uzlaştırmak mümkün olabilir mi?[4]

Yazarların "uygarlık" kavramına aynı anlamı atfetmediklerine kuşku yok. Baumann'ın hiçbir zaman tam olarak betimlemediği "modernite" kavramına gelecek olursak, bu kavramın soykırım yapmamış başka devletleri de tarif ettiği söylenebilir. Ancak ben burada, şu ya da bu iddiayı savunmak durumunda değilim. Benim amacım, daha ziyade, "uygarlıktan kopuş" ya da "modernite" bağlamında ele alınsın ya da alınmasın, belir-

2 Jonathan Fletcher, "The Theory of Decivilizing Processes and the Case of Nazi Mass Murder", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 1994. Ayrıca Fransızca olarak bkz. S. Mennell, "L'envers de la médaille: le processus de décivilisation," A. Garrigou ve B. Lacroix (der.), *Norbert Elias. La politique et l'histoire* içinde, Paris, La Découverte, 1997, s. 213-235.

3 Zygmunt Bauman, *Modernité et Holocauste*, *a.g.e.*

4 Abram de Swaan, "La Décivilisation, l'extermination et l'Etat", Yves Bonny, Jean-Manule de Quieroz ve Erik Neveu (der.) *Norbert Elias et la théorie de la civilisation* içinde, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2003, s. 63-73.

li bir toplum bünyesinde söz konusu "sürecin" izlenebilmesini sağlayacak bir *gözlem metodolojisi* önermek olacaktır. Bu amaçla, bir toplumun en azından dört ana alanda, yani entelektüel, siyasi, dinî ve toplumsal alanlardaki iç dinamiklerini gözlemlemek için pek çok inceleme yapmak gerekmektedir. Bir ülkenin yaşamında bunların her biri, hem birbirinden ayrı hem de iç içe geçmiş durumda bulunabilir. Bununla birlikte, bu alanların her biri için, kolektif eylemin kitlesel şiddet eylemine evrilmesi tehlikesini yaratabilecek önemli birer soru karşımıza çıkar. Bu soruları şu şekilde formüle edebiliriz:

– "Entelektüeller" o topluma özgü mitlerden ve korkulardan yola çıkarak düşmana dair ideolojik bir inşaya girişme amacı güderken kimlik, saflık ve güvenlik gibi temalara nasıl ve ne ölçüde teslim olurlar?

– Bu ideolojik mitsel inşalar, siyasi sahneye bir devlet politikasını esinleyip oluşturacak kadar "yansıtılıyorlar mı?"

– Bu siyasi evrim ülkenin belli başlı ahlaki, özellikle de dinî otoriteleri tarafından güçlendiriliyor, hatta meşrulaştırılıyor mu?

– Son olarak, bu ülkede yaşayan bireyler, gruplar ve cemaatler, bütüne bakıldığında, bu politikaya, özellikle de propagandaya cevap veriyorlar mı? Buna bağlı olarak, işaret edilen kurbanlarla toplumun diğer unsurlarını birbirine bağlayan toplumsal ve kuşaklararası bağlar korunuyor mu, yoksa tersine, çözülmekte mi?

Bu dört soru ilk bölümün omurgasını oluşturuyor. Aslında, bu farklı başlıklar (entelektüel, siyasi, dinî ve toplumsal), katliama "sürüklenme" sürecinin oluşması için uygun koşulları yaratıyor gibi görünüyor. Bunlar bir toplumun yıkıcı pratiklere yönelmiş ana düzenlemeleri gibidirler. Toplumsalın temelinde yer alan ilkenin, yani öldürmenin yasaklanması ilkesinin kolektif olarak geri çekilmesine uygun koşulları yavaş ya da hızlı bir biçimde yaratan evrimi aşama aşama tanımlamaya çalışalım.

Entelektüel sıçrama tahtası

Katliam öncellikle zihinsel bir süreç olarak gelişiyorsa, ilk olarak kitlesel şiddete anlam katan "entelektüel çerçeveyi" incelemek gerekmektedir. Bu anlam çerçevesinin soy kütüğünün tamamen gün ışığına çıkarılması oldukça güçtür ve yoruma açıktır. Hesaba katılacak değişkenlerin karmaşıklığını bir yana bırakacak olursak, yine de ideolojik kökenleriyle farklılaşan örnekleri birbirine bağlayacak ortak bir özellik bulunmaktadır. Tam olarak ifade edersek, şiddet eylemine geçişin üstündeki anlam çerçevesinin, daima ülkelerinin "selameti" adına durumun radikal çözümlemelerine girişen "entelektüeller" tarafından geliştirildiğini görürüz. Bu çözümlemeler, uygulamada şu ya da bu grubun damgalanmasına yol açmıştır. Bunlar, önceki bölümde genel olarak bahsettiğim gibi, acılar içindeki "biz"in asaletini yeniden inşa edecek "yeni bir çözüm" sunmak isteyen aktörlerdendirler. "Entelektüeller" terimi aslında onları tam olarak tanımlayacak sözcük olmayabilir. Daha uygun bir sözcük olmadığı için bunu kullanıyorum.[5] Onları "kimlik müteahhitleri" olarak adlandırmak belki daha doğru olacaktır; çünkü yazılarıyla, sorunun odağının –ve dolayısıyla çözümün–, kendi gruplarının kimliğinin başka bir grubun tehdidi karşısında açıkça ifade edilmesinde yattığını ispatlamaya çalışmaktadırlar. Ancak bunları "siyasi müteahhitler" olarak tanımlamak da mümkündür; çünkü kendi grup kimliklerinin savunusu yoluyla kendi haklarını, yani "üstünlüklerini" kabul ettirmek için siyasi bir kavga vermektedirler.

Her koşulda, bunlar çoğunlukla düşünce, eğitim, bilgi ya da bilimle ilgili meslekleri icra etmektedirler. Eğitimci ya da öğ-

5 Burada bu sözcüğe atfedilen anlam, Jacques Julliard ve Michel Winock'un angajman kavramıyla entelektüellere atfettiği anlamı içermektedir: "Entelektüel, sadece bir dilekçe imzacısı değildir. O, aynı zamanda bu eylemiyle tüm topluma daha önceki çalışmalarında geliştirdiği bir inceleme, bir yönelim, bir ahlak öneren bir erkek ya da kadındır. (...) Doğrulansın doğrulanmasın, entelektüel faaliyetlerin (sanat, bilim, edebiyat, felsefe), onu uygulayan kişileri, toplumun bütününü ya da onu yönetme biçimlerini ilgilendiren genel fikirleri yönlendirmeye zorunlu kıldığı düşünülür" (Bkz. Jacques Julliard ve Michel Winock, *Dictionnaire des intellectuels français*, Paris, Le Seuil, 1996, s. 12).

retmendirler; bazılarınınki tamamlamamış olsa da eğitim görmüşlerdir (bu durumda "başarısız" oldukları duygusuna sahiptirler); yazar ya da gazeteci, akademisyen, doktor ya da mühendistirler; ayrıca sanatçı ya da din adamı da olabilirler. Ülkelerinin içinden geçtiği kriz ortamında, kişisel olarak hissedebilecekleri mesleki tatminsizliğe karşı, bu sorunları yok etmek için bir "çözüm" arayışına (kalemlerinin ya da sözlerinin gücüyle savunmaya soyunacakları bir çözüm arayışı) girenler genellikle ilk önce bunlar olur. Kimlik söyleminin entelektüel ve ruhani rasyonelleştirilişinden tümüyle ve kişisel olarak sorumludurlar. Tarihsel duruma göre, karşılıklı rolleri farklı olabilir: Ya ülkenin siyasi önderi haline gelecek kişi üzerinde belirli bir etki yaratırlar, ya halklarının "duygusal uyanışında" doğrudan bir rol oynarlar ya da bizzat ön plandaki siyaset adamlarından biri haline gelirler. Almanya'da Alfred Rosenberg, Yugoslavya'da Dobrica Cosic ve Ruanda'da Grégoire Kayibanda, bu türden bir evrimin belirgin örnekleri olarak gösterilebilirler.

Almanya'da nasyonal-sosyalizmin yükselişinde kimse Adolf Hitler'in bu gelişimde hem öğretisel hem de karizmatik otorite figürü olarak başat aktör olduğundan şüphe etmez. Öte yandan, 1920'lerin başında bazı kişiler, düşüncelerini beslemesine ve ideolojik silahlarını güçlendirmesine yardımcı olmuşlardır. Tarihçi Ian Kershaw'a göre, Baltık kökenli bir Alman olan Alfred Rosenberg de bunlardan biridir. Rosenberg mühendislik ve mimarlık eğitimine başlar, ama 1917'de Bolşevik Devrimi'nin ardından Rusya'dan kaçar ve Almanya'da "Beyaz Ruslar" arasında oldukça etkin bir rol oynar. 1919 yılından itibaren, henüz çok genç olan Weimar Cumhuriyeti'nde Nazi hareketinin embriyosu durumundaki küçük bir aşırılıkçı gruba girer. Rosenberg burada Hitler'le tanışır. Bu karşılaşmanın, Almanya'nın gelecekteki liderinin düşünce evriminde önemli bir dönüm noktası olduğu düşünülmektedir. Başlarda, Rusya da Bolşevizm de Nazi ideolojisinde önemli bir yer kaplamamaktaydı. Ama Hitler, Rosenberg'le karşılaşınca *Sion Bilgelerinin Protokolleri*'nde geliştirilen uluslararası bir Yahudi komplosu fikrine ısınmaya başladı. Bolşevizmin aslında Yahudi köken-

li bir hareket olduğu fikrini, yani Hitler'in ideolojik yapılanmasının yapı taşı haline gelecek bu fikri ona benimseten, Max Erwin Acheubner-Richter'le birlikte Alfred Rosenberg olmuştur: "Yahudi-Bolşevizminin yok olması, yaşamsal bir alan arayışındaki bir Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni yıkmasıyla eş anlamlı olacaktır."[6]

Rosenberg, yazılarında dünya çapında bir Yahudi-mason komplosunun gerçek olduğuna duyduğu derin inancı yayarak, 1920'lerde genel nasyonal sosyalizm doktrininin (*Weltanschauung*) bekçisi haline gelir. 1930'da (yani Hitler'in iktidara yükselişinden üç yıl önce) yayımlanan en önemli kitabı *Der Mythus des zwanzigsten Jahrhunderts*, Nazizmin *Mein Kampf*'tan sonraki ikinci "incili" haline gelecektir. Hazırlığı yıllar alan bu kitap Gobineau ve Houston Chamberlain gibi ırkçı teorisyenlerden güçlü izler taşır. Rosenberg'in mitleri öncelikle, *Swastika* amblemi altında dünya çapında bir düşünce devrimine, "ırk ruhunun uyanışına" yol açan Arî kanın saflığı efsanesine dayanmaktadır. Sanat, bilim, kanunlar, görenekler, hepsi ırkçı bakış açısından ve genellikle karamsar bir biçimde ele alınıp incelenir. Genel dünya tarihi "ırkların" tarihinden başka bir şey değildir. Nazi inancını perçinlemek için okunması önerilen bu çalışma, aslında çok sayıda kişi için okunması oldukça güç bir kitaptır. Ama belagat gücüyle bu sayıya ulaşmayı başaran kişi yine Hitler olacaktır.

Yugoslavya'da, milliyetçi Sırp yazar Dobrica Cosic örneği bundan biraz daha farklıdır. Eskiden Mareşal Tito'nun hamilik yaptığı Cosic, Sırpların iki dünya savaşı sırasında yaşadığı acı ve ıstırapları anlatan tarihsel romanlarıyla ünlenmiştir.[7] Komünist Parti merkez komite üyesiyken 1968 yılında Kosova'daki Arnavutları hedef alan milliyetçiliği yüzünden partiden ihraç edilir. Ama bu ceza, onu siyasi görüşlerinden vazgeçirmez. 1977'de Belgrad Bilimler ve Sanatlar Akademisine kabul edildiğinde, Sırp halkını savunmasıyla yine kendini gösterir. Daha sonra çokça ünlenecek olan cümlesini burada sarf eder: "Sırp-

6 Ian Kershaw, *Hitler*, *a.g.e.*, s. 58.

7 Örneğin, *Le temps du mal*, Lausanne, L'Age d'homme, 1990.

lar daima savaşı kazanmış ve barışı kaybetmişlerdir."[8] Bu, özgürlüğü için kanını vermeye daima hazır, ama sonuç olarak başka halkların sultası altına girdiği için barışta yenilgiye uğrayan şehit halk mitini canlandırma yöntemlerinden biridir. Bu sayede Cosic, Yugoslavya federasyonunda ezilen ve Kosova'da somut olarak tehdit altında bulunduğuna inandığı Sırp halkının sözcülüğüne soyunur. Kimi zaman "Sırp Tolstoy" olarak adlandırılan parlak bir yazar olan Cosic, Bilimler ve Sanatlar Akademisi'nin, yeniden uyanan Sırp milliyetçiliğinin kalesi haline getirilmesine yardımcı olur. 1986 yılında, akademi üyelerinden bazıları Dobrica Cosic'in fikirlerinden esinlenerek çok patırtı koparacak bir memorandum yazarlar. Akademisyenler burada "Kosova'da Sırp nüfusunun fiziksel, siyasi, hukuki ve kültürel soykırım"a uğratıldığını ileri sürerler.[9] Dahası var! Sırbistan'ı siyasi açıdan baskı altında tutmakla suçladıkları komşu cumhuriyetlere (Slovenya ve Hırvatistan) ve federasyon içinde Sırpların maruz kaldıkları "ayrımcılık"tan sorumlu tutukları Yugoslav federal sisteminin bütününe de eleştiriler yöneltirler.

24 Eylül 1986'da Belgrad'ta çıkan bir gazetede yayımlanan memorandum, o dönem siyasi sorumluların büyük ölçüde kınanmasına neden olur. Ama kamuoyunun bir kısmı, endişelerinin bu prestijli kurumun üyelerince haklı çıkarıldığım görür. Kamuoyunun henüz pek az tanıdığı bir başka siyaset adamı olan Slobodan Milosevic, akademi üyelerinin savunduğu tezlerden nasıl yararlanabileceğini bilmektedir. Dobrica Cosic de zaten Sırbistan'ın ihtiyaç duyduğu liderin Milosevic olduğunu hemen görecektir. Ona muhalefet edenlerden biri olan eski Belgrad Belediye Başkanı Bogdan Bogdanovic'in dediği gibi, yazarın rolü "ulusu büyülemek" olmuştur.

Ruanda'da, müstakbel cumhurbaşkanı Grégoire Kayibanda'nın tarihsel rolünün, ülkenin bağımsızlığını kazanmasını izleyen ilk yıllardan itibaren Hutu halkını "büyülemek" olduğu söylenebilir mi? Onun kişisel ve siyasi güzergâhı oldukça fark-

8 Aktaran: Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Paris, Fayard, 1992, s. 54.

9 Mirko Grmek (der.), *Le nettoyage ethnique. Documents historiques sur une idéologie serbe*, Paris, Fayard, 1993, s. 251.

lıdır. Öte yandan, savunduğu ideoloji, aynı biçimde bozguncu bir söylem üretmiştir; bu söylemin Tutsi azınlığa yönelik yıkıcı etkileri çok geçmeden ortaya çıkacaktır. Entelektüel gelişimini, 1950'lerde bir Hutu karşı-seçkini yaratma hevesinde olan Katolik Kilisesi'nin "Beyaz Pederler"ine borçludur. Nyakibanda Büyük Papaz Okulu'nda eğitim alan Grégoire Kayibanda, Hutuların Tutsi monarşisinin baskısı altında olduğunu ileri sürerek, bağımsızlıklarını kazanmaları adına gitgide daha fazla etkinlikte bulunmaya başlar. 1948-1952 yılları arasında Belçika-Ruanda Dostları'nın sekreterliğini, ardından da ülkenin en çok okunan Katolik yayını *Kinyamatekayapar*'ın baş editörlüğünü yapar.

1957 yılında bazı Hutu entelektüelleriyle birlikte "BaHutu Manifestosu" olarak anılan "Yerli Irk Sorununun Toplumsal Yönleri Üzerine Notlar"ı yazar. Gérard Prunier bu metni, "sömürgeciler tarafından dayatılan ırk kategorileştirmelerine Ruandalıların siyasi olarak ilk defa dâhil edilmeleri" olarak yorumlar. Aslında burada şu düşünceyi bulmak mümkündür: "Sorunun temeli, bir ırkın, Mutitsi ırkının siyasi tekel oluşturmasında yatmaktadır. Var olan koşullar altında, bu siyasi tekel, toplumsal ve ekonomik bir tekele dönüşmektedir. (...) Okuldaki *de facto* ayrımcılık, siyasi, ekonomik ve toplumsal tekellerin BaHutuları daima alt kademe çalışanlar olarak kalma umutsuzluğuna mahkûm eden bir kültürel tekele dönüşmektedir." Kayibanda ve arkadaşları, Hutuların gücünün çoğunlukta olmalarından kaynaklandığı göstermek için "ırk" kavramına vurgu yapmanın siyasi açıdan fayda sağlayacağını da görmektedirler. "Bu ırk tekelini denetim altına almak için, nüfus cüzdanlarındaki 'MuTutsi', 'MuHutu' ve 'Mutwa' ifadelerinin kaldırılmasına şu an için şiddetle karşıyız. Bu ifadelerin kaldırılması, gerçeklerin farkına varılmasını sağlayacak olan 'çoğunluğa dayalı egemenlik'i engelleme tehlikesini taşımaktadır,"[10] derler. Başka bir deyişle, çoğunluğun egemenliği olarak yorumlanan demok-

10 Aktaran Gérard Prunier, *Rwanda, 1959-1996*, *a.g.e.*, s. 62-63. Ruanda dilinde MuHutu ve MuTutsi, Hutuları ve Tutsileri adlandırmak için kullanılan cins isimlerdir. BaHutu, Hutu'nun, BaTutsi ise Tutsi'nin çoğuludur.

rasi, çoğunluk durumundaki "ırk"ınkiyle, yani Hutularınkiyle birbirine karışmaktadır. Bu tür fikirlerin ortaya çıkmasıyla, halen iktidarda olan Tutsiler için geleceğin tedirgin edici hatta tehditkâr bir hal aldığı sezilmektedir.

Güçlü mitlerin yaratılması

Bu üç farklı güzergâh, bir ideoloğun, milliyetçi bir yazarın, partizan bir eğitimcinin yeni siyasi dinamikler yaratabilecek yorum çerçevelerinin oluşturulmasında ne denli önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Kriz durumu hakkındaki yorumların başarısı (ırkçı, milliyetçi vb.) ideolojilerinin hayalî temsiller ve topluma özgü mitler üzerine nasıl kazındığına bağlıdır. Çünkü gerçekliğe kök salmış ve "düşman" figürünü biçimlendiren bu tahayyül alaşımına anlam kazandıranlar, bizzat bu entelektüeller olmuştur. Bu açıdan en önemli rolleri, fikirlere olduğu kadar sembol ya da mitlere de gönderme yapan yeni bir referans sözcük dağarcığı geliştirmek ya da yaratmaktır. Yazar Dobrica Cosic bir biçimde sınıf savaşımı ve komünist yoldaşlık dağarcığının yerine Sırp etnik varlığına ve onun Tarih'teki aşkınlığına atıfta bulunan bir dağarcık koyarak, özellikle bu alanda oldukça etkili olmuştur. Bu sayede, 19. yüzyılın başında bu ülkede olduğu kadar Osmanlı ve Avusturya-Macaristan egemenliği altında Balkanlar'da da oluşmaya başlayan Sırp milliyetçiliğine özgü tarihi, imgeleri, mitleri 20. yüzyılın sonunda yeniden canlandırmıştır. 1980'lerin ortalarında, sayısal açıdan Arnavutların çoğunlukta olduğu Kosova, bu güçlü ve canlı mitlerin yayılmasını sağlayan milliyetçi tezlerin uygulanmasının ve ortaya konmasının en iyi örneğini oluşturmaktadır.[11]

Başka koşullar altında entelektüelin işlevi, daha ziyade, ülkeye yabancı bir ideolojiyi o ülkeye özgü kültürel bağlama "ilişkilendirerek" yaymak ve uyarlamak olacaktır. Bu türden bir girişim ancak, söz konusu ideolojiyi o ülkeye özgü tarihle, mitlerle, simgelerle bağdaştırmayı başarmakla mümkün olabilir. Ameri-

11 Bkz. Julie Merus, *Kosovo. How Myths and Truths Started a War*, Berkeley, University of California Press, 1999.

kalı siyaset bilimci René Lemarchand, Ruanda, Bosna ve Kamboçya örnekleriyle ilgili ilginç karşılaştırmalı çalışmasında, ideolojik etkenin (Marksizm-Leninizm, milliyetçilik ya da sapkın bir demokrasi tanımının) öneminden bahsettikten sonra, özellikle de ülkeye yabancı bir kaynaktan geliyorlarsa, bu ideolojilerin dilinin tam anlamıyla dönüştürülüp yerel kültüre uyarlanmaması durumunda kitleler üzerindeki etkisinin derin olmayacağını söyler. Dolayısıyla ideolojiyi yerel kültüre "iliştirmeyi" sağlayan, bu ülke tarihine özgü mitlerin yeniden yorumlanması hatta üretimidir.[12] İşte bu yüzden, söz konusu ülkede sergilenecek katliamları anlayabilmek için o kültüre özgü hikâyeleri, mitleri, dedikoduları, hafızalarda yer etmiş anıları incelemek önemlidir. Bu imgelemin içine dalmak, ideolojik söyleme tarihsel ve duygusal bir tını kazandıracaktır. Bir biçimde, entelektüelin işi eski olandan yeni bir şey çıkarmak, yani eski temaları yeni bir ideolojik şemaya taşımaktır. Bu yöntem, ideolojinin halka "hitap etmesinin" en etkili yolu gibi görünmektedir. Kimliğe dayalı, zihin üzerinde harekete geçirici güçlü bir etki yaratmaya muktedir mitsel anlatı bu biçimde kurulur. Antropologların ve etnologların çalışmaları burada katliama yol açan sembolik dinamiklerin anlaşılması bakımından çok faydalı olabilir. Böylece sanatçılar, şairler, doktorlar, bilginler, din adamları, bilgi ve inancın temsilcisi niteliğindeki her kişi, kimliğe dayalı bir mitsel anlatı kurmaya girişebilir. Her biri kendi yöntemleriyle, kendi alanlarında ve kendi çalışma sahalarının sözcük dağarcığını kullanarak, bu miti geniş halk kitleleri nezdinde olduğu kadar, zaten ikna olmuş durumdaki çevreler için de çekici kılmaya çalışırlar.

Bir Rosenberg'in, bir Cosic'in, bir Kayibanda'nın sözlerinin kendi ülkelerinde belirli bir etki yaratması, geliştirdikleri "temalar"ın en geniş kesimde yankı bulduğunu gösterir. Almanya'da, açıkça ırkçı olan anatomist Edouard Pernkopf gibi

12 René Lemarchand, "Comparing the Killing Fields: Rwanda, Cambodia, and Bosnia", Steven L. B. Jansen (der.), *Génocide, Cases, Comparisons and Contemporary Debates* içinde, Kopenhag, Danimarka Holokost ve Soykırım Etütleri Merkezi, 2003, s. 141-173.

doktorların "ırkın iyileştirilmesi" adına öjenist kuramı benimsemeleri bilinen bir örnektir.[13] Eski Yugoslavya'da çok prestijli bir kurum olan Belgrad Akademisi'nin üyelerinin milliyetçi tezlerin savunusundaki rolünü az önce aktardım. Jovan Raskovic ve Radovan Karadzic gibi psikiyatrların Sırp milliyetçiliği davasında ideolojik fanatizmlerini bilgileriyle birleştirme fırsatı bulduklarını da eklemek gerek.[14] Ruanda'da iki beyaz pederin yardımıyla kaleme alınan "BaHutu Manifestosu", Hutuların yükselişi konusunda Kilise'den büyük destek görmüştür.

Entelektüeller savaşa gider mi?

Bu bilim insanlarının ya da din adamlarının, şiddete neden olabilecek kimlik ideallerinin oluşturulmasına destek olmalarına şaşırmalı mıyız? Biraz geçmişe dönüp bakalım: Avrupa'da Ortaçağ'dan itibaren geliştirilen ceza yöntemleri bu konuda oldukça açıklayıcı olacaktır. Amerikalı tarihçi Robert Moore 11. ve 12. yüzyıllardan itibaren âlimlerin ve kilise adamlarının, ceza yöntemlerinin meşrulaştırılması ve uygulanması konusunda çok önemli bir işleve sahip olduklarını göstermiştir. Bunlar, "düşmanları" (Moore bu kavramı kullanmıştır), özellikle de sapkınları, Yahudileri ve cüzamlıları –ve sonraları cadıları– bilgiççe bir edayla tasnif ederler. Çeşitli dışlama, lanetleme, işkence, ölüm cezası evrelerinde bilgi ve inanç, toplumun tümü üzerinde siyasi ya da dinî iktidarın çeşitli biçimlerini temellendirmek için kullanılmıştır. Âlimlerin artan etkinliğine, krallık iktidarını ya da dinî iktidarı güçlendiren ceza ve işkence sistemlerinin gelişmesi eşlik eder.[15] 12. yüzyılda Katharlara karşı girişi-

13 Kendi adını taşıyan bir anatomi elkitabının yazarı olan Pernkopf, Hitler'in iktidarı ele geçirmesinden sonra Viyana Tıp Fakültesi'nde önce dekan sonra rektör olacaktır.

14 İlki, –Dalmaçya yakınlarındaki– Sibenik Nöropsikiatri Hastanesi'nin müdürüyken 1988 yılında dinî, milliyetçi ve psikanalitik referansların yer aldığı yazı ve konuşmalarıyla hızlı bir yükseliş gerçekleştirmiştir. İkincisi ise milliyetçi partinin (SDP) başına geçecek ve en gözönündeki Bosna-Sırp siyasi önderi haline gelecektir.

15 Robert Ian Moore, *La Persécution. Sa formation en Europe, Xe-XIIIe siecle*, Paris, Les Belles Lettres, 1991.

len haçlı seferinde saflık –ve vebayla mücadele– metaforlarının, Béziers ve Albi'de işlenen suçlar gibi, Güneybatı Fransa'daki katliamları meşrulaştırmak için de kullanıldığını anımsayalım.

Bu durum bizleri, insanın eğitim yoluyla "yükselme" biçimi olarak kültürün özgürleştirici işlevi söz konusu olduğunda daha da dikkatli kılmalıdır. Elbette aydınlanma düşünürleri bireyin özgürlüğüne ilerlemesinin tek yolunun kültür olduğu düşüncesini savunmuşlardır. Ancak bu inanış en azından biraz daha incelikli olarak ele alınmalıdır. Şüphesiz insanın eğitimi onu sefaletten kurtarmanın, onu dünyanın bilgisiyle buluşturmanın ve kanunlarını tanıyarak daha etkili biçimde hareket etmesine imkân tanımanın bir yoludur. Bununla birlikte kültür, insanı şiddetten uzaklaştırma yetisini, kendi içinde, kendiliğinden barındırmaz. Tam aksine, ona şiddet uygulamasında ya da zalimlikte ustalaşmasını sağlayacak olanaklar sunabilir.

Ruanda soykırımında hayatta kalan bir tanığın aktardığı gibi, eğitim "insanı mükemmel kılmaz, onu daha etkili kılar. İnsanın korkularını bilmek, ahlakını öğrenmek, sosyolojiden anlamak, kötülüğü yaymak isteyenleri daha avantajlı bir konuma getirebilir. Eğitimli insan, eğer kalbi kötülükle, kinle doluysa daha kötücül olabilir."[16] Barbarlığın Almanya kadar bilgili bir Avrupa ulusunda nasıl ortaya çıkabildiğine hâlâ şaşıran insanları işte bu yüzden anlamakta güçlük çekiyorum. Kültür, barbarlığa karşı kendiliğinden bir engel oluşturmaz. Aksine, duygularını ve tutkularını rasyonel biçimde haklı çıkarmak isteyenlere, elverişli silahlar sağlar.

Peki, ama görünümü ülkeden ülkeye değişen bu entelektüeller, gerçekleşecek katliamların doğrudan sorumlusu sayılabilirler mi? Fikirden eyleme doğrudan bir hat çizmek gibi bir tuzağa düşmekten kaçınalım. Aslında her şey siyasi duruma, ekonominin iyiye ya da kötüye gidişine, toplumsal istikrarsızlığa, uluslararası iklime vb. bağlı olacaktır. Durum kötüleşmeye ve tehditkâr bir hal almaya başladıkça, kimliğe dayalı söylem, kolektif bütünlüğün teminatının zihinsel çerçevesi olarak

16 Aktaran: Jean Hatzfeld, *Dans le nu de la vie. Récits des marais rwandais*, Paris, Le Seuil, 2000, s. 106; yeniden basımı "Points" kol., 2002.

kabul edilmeye başlayacaktır. Tabii eğer –başka entelektüeller tarafından savunulacak– rakip bir siyasi söylem, kimlik üzerine kurulu anlatının sapkınca olduğunu göstererek etkili bir biçimde muhalefet edemezse. Kısacası, olayların gidişatı önceden belirlenmiş değildir. Bu korku ve nefret ideolojilerini kurmaya yardımcı olanlar dahi, aslında genellikle gelecekteki şiddet olaylarının aktörleri olmazlar. Hatta bazen, olan bitenden, örneğin kendi taraflarında yer alan bazı askerî birlik ya da milislerin vahşetinden pişmanlık bile duyabilirler.

Bu, entelektüellerin, ülkelerinin kilit bir tarihsel anında uygulanmaları halinde kitlesel bir şiddet olayına zemin hazırlayabilecek türden ideolojik araçlar ürettikleri gerçeğini değiştirmez. Önerdikleri "çözüm" aslında hiçbir uzlaşma perspektifi içermemektedir. Radikal bir kimlik bildirimi üzerine kurulu çözümlemeleri, gerçekte farklılıkları "özleştirme" amacı taşır: Aryanlar-Yahudiler, Hutular-Tutsiler vb. "Öbürleri" ile "biz" arasında varoluşsal bir zıtlaşmayı meşrulaştırırlar. "Biz" tarafından tehditkâr olarak konumlandırılan, "öbürlerinin" kimliğidir. Bu yüzden herhangi bir müzakere mümkün değildir; çünkü farklılık aşılamayacak bir engel gibi konumlandırılır. Ama bu kimlik çerçevesinin tam anlamıyla açık bir siyasi güce tercüme edilmesi gereklidir ve bu süreç kendiliğinden gerçekleşmez.

Siyasi meşrulaştırma zamanı

Tarihte olayları sonuçları açısından yorumlamak kadar tehlikeli bir yaklaşım daha yoktur. Olayın patlak verişini bilebilecek bir konumda bulundukları varsayımına dayanarak olayın mantığını önceden kestirmeye çalışmak, tüm tarihçileri bekleyen tuzak olacaktır. Aktörlerin zihniyetlerinin ve tutumlarının yorumlanmasında en çok karşılaşılan hata budur. Tarihçi Arlette Farge 1750 Fransa'sı üzerine çalışırken daha o tarihte 1789 Devrimi'ni görenleri şöyle eleştirir: "En azından bir şey öğrendiysem, o da, tarihin kesinlikle önceden bilinemez olduğudur." Arşiv çalışmalarından yola çıkarak "bir olayın doğrudan nedeni

olabilecek tek bir olgu yoktur; mutlaka o olaya etki edecek başka durumlar, tutumlar, olgular vardır," düşüncesini savunur.[17]

Tarihi kaleme almak, geçmişin nedenselliklerinin basitleştirici ve belirlenimci her tür yorumundan sakınılarak olasılıklar alanının kapısını aralamaktır. Tarihçinin izlediği yol, en basitinden, şu biçimde ifade edilebilir: "Devrimin gerçekleştiğini bilmeden 18. yüzyıl üzerine çalışacağım." Bu kitabın konusuna uygulayacak olursak, bu temkinlilik şöyle ifade bulabilir: "Auschwitz'i bilmeden, 1930'larda Almanya'da Yahudilerin öldürülmesi üzerine çalışacağım." Bu tavır, sağduyunun tersi yönde hareket etmek olacaktır; çünkü her şey, *Mein Kampf*'ta ifade edilen 1920'lerin yaygın antisemitizmi ile 1930'larda Alman Yahudilerin örgütlü biçimde katledilmesi ve 1940'ların başında soykırıma uğratılmaları arasında bir nedensellik olduğunu düşündürecek biçimde gelişmiştir. Yahudileri yok etme eğiliminin Hitler'in yazılarında daha iktidara gelmeden önce de var olduğu, sözde "maksatçı" tezin üzerinde yükseldiği inkâr edilemez bir zaman dizimine dayandırılmaktadır. Buna göre, tasarının gerçekleştirilmesi o andan sonra sadece bir zamanlama ve fırsatlardan yararlanma sorunu olacaktır. Günümüzde hiçbir tarihçi bu tezi savunamaz. Daha önce belirttiğimiz gibi, fikirden eyleme doğrudan bir yol ya da tarihsel bir hareketle bir diğeri arasında doğrudan bir nedensellik bağı yoktur. Artık günümüzde hiç kimse Almanya'da yaşayan Yahudilerin Nazi iktidarının başlangıcından itibaren –ekonomik, mesleki, idari, medeni vb. haklardan– mahrum bırakılmalarının, yok edilmelerine, *a fortiori* Avrupalı hatta dünya üzerindeki tüm Yahudilerin soykırıma uğramalarına yol açacağı savını savunmamaktadır.

Hitler'in iktidara gelişi

Ayrıca Almanya tarihinde, 1920'lerin Münih birahanelerinin arka odalarında nutuk atanların kısa süre sonra iktidarı ele geçireceklerine dair de herhangi bir belirti yoktu. İngiliz ta-

17 Arlette Farge, "Le parcours d'une historienne. Entretien avec Laurent Vidal", *Geneses*, no. 48, Eylül 2002, s. 115-135.

rihçi Ian Kershaw'ın da belirttiği gibi, Adolf Hitler'in 30 Ocak 1913'te başbakanlık koltuğuna oturması "beklenmedik koşulların ve (Alman sağını oluşturan) muhafazakârların yaptığı bir hesap hatasının sonucudur".[18] 1924 seçimlerinde Hitler'in partisi (NSAİP) %3'ün altında bir oy alır, 1928 seçimlerinde oyları daha da düşerek %2,6'ya geriler. Ama devletin içinden bulunduğu kriz ortamı (Weimar Cumhuriyeti'nde istikrarsızlık) ve onun üzerine eklenen ekonomik ve toplumsal kriz (Almanya'yı 1930-31 yılları arasında derinden etkileyen ve milyonlarca kişinin işsiz kalmasına neden olan 1929 Bunalımı) Alman kamuoyunu, aşırı uçlardaki siyasi kutuplara (komünizm ve nazizm) doğru kuvvetle iter. Hitler de stratejisini krizden en ağır biçimde zarar gören üç kesim yani işsizler, çiftçiler ve orta sınıflar üzerinde yoğunlaştırarak tam bir siyasi manevra olanağı yakalar. Gittikçe yükselen işçi hareketlenmesi karşısında, polisin yerini vurucu birlikler, bir savaş kahramanı (ve 1919'da Bavyera'da gönüllü kıtaların komutanı) olan Ernst Röhm'un komutasındaki SA'lar alır; hem de kanlı çatışmalar pahasına: Bu, Sovyetler Birliği'ne tamamen yerleşmiş olan Bolşevik Devrimi'nin Almanya'ya da hâkim olmasından endişe duyanları memnun edecektir. 1930 Eylül'ünde yapılan seçimlerde Naziler çok önemli bir başarı kazanırlar: Partileri oyların %18,3'ünü alır. Artık Hitler de "devler sahnesinde" yerini almıştır ve bu ona, devlet radyosunda konuşma yapma imkânı sağlar. Ülkede krizin ve şiddet ikliminin halen hâkim olması dolayısıyla, NSAİP 1932 Temmuz'unda Reichstag seçimlerinde yeni bir atılım yapar: Oyların %37,3'ünü alır (kullanılan oy sayısı 13.779.000'dir).

Hitler, ülkenin içine gömüldüğü kriz ortamından faydalanmayı gayet iyi başarmıştır. Gazeteci Josef Goebbels'in desteğiyle, en modern tekniklerin kullanılacağı ve Almanya'nın geleneksel değerlerine dayanan vurucu bir siyasi iletişim stratejisi belirlerler. Nazi partisinin seçmenlerinin çoğunluğu zanaatkâr, çiftçi, tüccar, memur ve beyaz yakalılardan oluşmaktadır.

18 Ian Kershaw ile mülakat, "L'allemagne revait d'un Grand homme", *L'Histoire*, Ocak-Mart 2003, s. 60-63.

Nazilere oy verirler; çünkü öncelikle partilerinin düzeni sağlayacağını ve ülkeyi istikrara kavuşturacağını düşünmektedirler. Muhafazakâr sağ çevreler ise, kendi siyasetlerine hizmet edebileceği oranda Hitler'i ellerinin altında tutabileceklerini düşünmektedirler. Onlar da kendilerini, Hitler'in ön plana çıkardığı değerlerle, milliyetçilik, militarizm, antibolşevizmle ifade etmiyorlar mıydı? Yani Hitler'i "kendi hizmetlerinde kullanabileceklerini" düşünüyorlardı. Ama bu muhafazakâr seçkinler, ellerinden çabucak kaçıp kurtulacak olan bu sıra dışı, öngörülemez, fanatik, gaddar adamın kişiliği ve arzuları konusunda büyük bir yanılgı içindeydiler.

Milosevic ve "Büyük Sırbistan" hayali

Yugoslavya örneğinde Milosevic'in iktidara yükselişi de aslında önlenemez değildi. Hatta Doğu ya da Batı bloğundan bağımsız ve halihazırda Batı'ya yönelmiş olan bu ülkenin Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla gerçek bir siyasi ve ekonomik demokratikleşmeye sahne olabileceği bile düşünülebilirdi. Bu geçiş, federasyonun Hırvat başbakan Ante Markovic'in 1990 yılının başlarında "başarılı bir ekonomik reform paketini uygulamaya koyan, alıp başını gitmiş bir enflasyonu sadece birkaç ayda %26'dan %0'a düşüren (...)," tedbirleri sayesinde şekillenmeye başlamıştı. "Markovic tüm ülkede çok büyük bir halk desteği kazandı. (...) Bu kısa süre zarfında Yugoslavya adeta yeni bir soluk kazandı ve birleşik bir devlet olarak yaşamaya devam edebilme şansını yakaladı. Güçlü liberal anlayışı ve sağladığı büyük ekonomik başarılarla Markovic, Yugoslav ulusları için daha önce denedikleri yıkımı engelleme ve yüzünü geleceğe, modernleşmeye ve Avrupa'yla bütünleşmeye dönme şansını temsil ediyordu."[19]

Ancak bu yorum, federal sistemin Tito'nun ölümünden beri yaşamakta olduğu meşruiyet krizini de hesaba katmıyordu, Ko-

19 Vesna Pesic, "La guerre pour les Etats nationaux", Nebojsa Popov (der.), *radiographie d'un nationalisme. Les racines serbes du conflit yougoslave* içinde, Paris, L'Atelier/Ed. Ouvrieres, 1998, s. 45-46.

sovalı Sırp azınlığın 1980'lerin ortalarından beri *meeting*'lerde (daha modern görünmesini sağlamak için kullanılan sözcük) kendini göstermeye başlayan ve gitgide daha fazla insanı kendine çeken milliyetçi hareketlenmesini de. Yazar Dobrica Cosic'in desteğiyle, hareketlerinin sloganı "halkın –tabii Sırp halkının– uyanışı" haline gelmiştir. Etnik temizlikten ziyade tüm Sırpları "Büyük Sırbistan" hedefi etrafında bir araya getirmek söz konusuydu. Bu analiz, özellikle komşu Hırvatistan'da Sırplardan etkilenen ve 1960'larda Titocu resmî tarihin cesur savunucularından entelektüel Franjo Tudjman'ın timsali haline geldiği başka milliyetçi odakların ortaya çıktığını da görmezden gelmektedir. Son olarak, komünist aygıttan çıkan bir adamın, yani iktidarı ele geçirmek için bu milliyetçi davayı kullanan Sırp Slobodan Milosevic'in siyasi oportünizmini de analizin dışında bırakmaktadır.

John Allcock, Ivan Stambolic'e (o dönemde Sırbistan prezidyumunun başkanı) göndermede bulunarak, ilk zamanlarda Milosevic'in Sırp milliyetçilerinin eylemlerine özel bir ilgi göstermediğini belirtir. Onu "ellerine geçirmişlerdir"; fakat o bunu asla kabullenmez. Ama Milosevic onların davasına katılmanın getireceği siyasi yararları kavramıştır. "Dar görüşlülük ve hayal gücü eksikliği, Sırp sosyalist partisini, Sırbistan'ı ve son olarak tüm Yugoslavya'yı demokrasi dışı yollara sürüklemiştir."[20] Çünkü komünizmin bu şekilde milliyetçiliğe dönüşmesi neredeyse eşzamanlı olarak federal Yugoslavya'nın diğer üyelerinde, özellikle de Slovenya ve Hırvatistan'da da görülür. 1990 yılında, Yugoslavya'nın kuzeyinden başlayıp güneyine doğru yapılan seçimlerde bu evrimi görmek mümkündür: Slovenya (Nisan), Hırvatistan (Nisan-Mayıs), Bosna (Kasım), Sırbistan (Aralık). Halen Markovic'in temsil ettiği federalist çizgi, kendisini seçim sonuçlarıyla göstermekte olan, yükselişteki kimlik taleplerine artık karşı duramamaktadır. Markovic, partisini çok geç bir tarihte kurduğu için (Temmuz 1990) Aralık seçimlerinde yenilgiye uğrarken, Milosevic'in partisi seçimlerden zaferle çıkar. Milosevic, en popüler dönemlerini yaşamaktadır: Kazan-

20 John B. Allcock, *Explaining Yugoslavia*, *a.g.e.*, s. 430-431.

mış olduğu siyasi meşruiyetle, artık "Büyük Sırbistan"ın savaşılarak kurulması tasarısına girişebilecek konumdadır.

Kayibanda ve Ruanda devletinin kurulması

Ruanda'ya gelecek olursak, Nyakibanda Büyük Papaz Okulu'nun eski öğrencisi Gregoire Kayibanda'nın 1961'de ülkenin ilk cumhurbaşkanı olacağını da önceden kestirmek güçtü. 1950'lerin sonlarında, Hutu iktidarını "BaHutu Manifestosu"nda ifade edildiği gibi kısmen ırk temelinde yücelten fikirleri, sadece "eğitimli" ve kiliseye yakın bir Hutu azınlığınca benimsenmiş durumdaydı. İktidara gelmesinin nedeni, özellikle Kilise'nin ve onunla birlikte Belçika idaresinin artık bu yeni Hutu seçkinlerinin tanınma isteklerini destekleyecek olmasında yatmaktadır. 3 Kasım 1959'da Ruanda'nın kuzeybatısında bulunan Gitamara'da, kısa sürede diğer bölgelere de yayılacak şiddetli çalkalanmalar başlar. Bu "Ruandalı Toussaint",[21] Tutsilere karşı bir tür Hutu köylü ayaklanması, yüzlerce ölü, çok sayıda yakılıp yıkılmış ev ve binlerce Tutsi'nin ilk olarak ülke dışına kaçması biçiminde yaşanır. Aslında "Belçika yönetiminin 'desteklediği' 1959-1960 Devrimi, Belçika'nın onlarca yıl boyunca dolaylı yönetim siyasetini temellendirdiği monarşinin ve Tutsilerin tüm siyasi-idari yapısının devrilmesine yol açmıştır."[22] 1961'de düzenlenen ve büyük oranda Kayibanda'nın partisinin ya da *ParmeHutu*'nun (Hutu özgürlük hareketi partisinin) önde gittiği seçimlerde bu durumun teyit edildiği görülebilir. 28 Ocak 1961'de cumhuriyet ilan edilir ve Ruanda 1 Temmuz 1962'de resmî olarak bağımsızlığını kazanır.

Postkolonyal Ruanda Cumhuriyeti devleti böylece meşruiyetini Tutsi feodallere karşı kazanılan zafer üzerine temellendirir. Claudine Vidal "Hutuların zaferi kesindi" der. "Bununla birlikte, galipler eylemlerine devam ettiler; eski Tutsi lider-

21 Jean-R. Hubert, *La Toussaint rwandaise et sa répression*, Brüksel, Academie royale des sciences d'outre-mer, 1965.

22 Filip Reyntjens, *L'Afrique des Grands Lacs en crise*, Paris, Karthala, 1994, s. 24.

leri cumhuriyeti hâlâ tehdit ediyormuş gibi değil de, bir bütün halinde kadim düşman olarak ele alman Tutsiler ülkeye yabancı bir bünye haline gelmişler gibi..."[23] Ruanda Cumhuriyeti'nin bu ilk yıllarından itibaren Tutsilere uygulanan baskılar, onların kitleler halinde ülkeden çıkışlarını açıklar niteliktedir.[24] Buna tepki olarak aralarından bazıları (Uganda'ya göç edenler) 1960'lardan itibaren Hutu iktidarının temsilcilerine saldırmak amacıyla Ruanda topraklarına silahlı baskınlar tertipledi-ler. Bu türden akınlar, neredeyse sistematik olarak, halen Ruanda'da yaşamakta olan Tutsilere karşı baskının artmasına yol açtı. 1963 yılı Aralık ayı sonunda gerçekleştirilen baskın, karşılık olarak pek çok Tutsi'nin katledilmesine neden oldu. Bu katliamların en bilineni 1964 Ocak'mda Gikongoro'da 7.000 ila 10.000 arası ölüye mal olan saldırıydı.[25]

Öte yandan 5 Temmuz 1973'te General Juvénal Habyarimana'nın askerî darbesiyle kurulan ikinci cumhuriyet geçmişle arasındaki bağları koparmışa benziyordu. Yeni cumhurbaşkanının rolü "kendini arabulucu, aşırılıkları denetleyebilecek tek güç olarak konumlandırarak tansiyonu düşürmek,"[26] olacaktı. Yeni rejim, Hutuların Tutsilere karşı korunmasını değil, Ruandalıların birliğini savunur görünüyordu. Ülke böylece "demokrasi çoğunluk yönetimi demektir" şiarını korumakla birlikte, bir Tutsi'nin (André Katabarwa) hükümete girmesinin damgasını vurduğu bir sükûnet dönemi yaşadı. Üstelik ülkenin ekonomik durumu, özellikle de 1980'lerin başlarında hissedilir biçimde iyileşme gösterdi. Yeni doğan ölüm oranları düşmeye başladı ve 1978'de %50'nin altında olan okullaşma oranı 1986 yılında %62'ye ulaştı. Bu ülkenin, on yıl kadar sonra 20. yüz-

23 Claudine Vidal, "Le génocide des Rwandais Tutsi: cruauté délibérée et logique de haine", in Françoise Héritier (der.) *De la violence*, Paris, Odile Jacob, 1996, C1, s. 339.

24 1961 yılında Ruanda'nın nüfusu yaklaşık olarak 2.800.000'di. Bunun %15'ini temsil eden Tutsiler yaklaşık 420.000 civarındaydı; 1963 yılı sonuna gelindiğinde bunların yaklaşık 120.000'i ülkeyi terk etmiş bulunuyordu.

25 Aaron segal, *Massacre in Rwanda*, Londra, The fabian Society, 1964; Luc Deusch, *Massacres collectifs au Rwanda?* Brüksel, Syntheses, 1964, s. 418-426.

26 André Guichaoua (der.) *Les crises politiques au Burundi et au Rwanda (1993-1994)*, Paris, Karthala, 1995, s. 22.

yılın en korkunç soykırımlarından birine sahne olacağını kim düşünebilirdi?

Maalesef, bu ekonomik büyüme devam etmeyecektir. 1989 yılında dünya kahve fiyatları %50'lik bir düşüş yaşarken kıtlık tekrar ortaya çıkar. Ülkede, eşitsizlikler tehlikeli bir artış gösterir; André Guichaoua'nın da belirttiği gibi, köylüler bu durumun ilk kurbanları olacaktır.[27] Ruanda diğer Afrika ülkeleriyle birlikte tekrar krize sürüklenir. 1990'da IMF, ülkede %57'lik bir devalüasyonu şart koşar. Habyarimana rejimi büyük bir çürümüşlük içindedir ve yoksullaşma karşısında seçkinler arasındaki rekabet daha çetin bir hal almaya başlar. Üstüne üstlük Uganda'da yaşayan Tutsi diasporası, iktidarı ele geçirme hedefiyle yeni bir saldırı düzenler. FPR'nin 1 Ekim 1990'daki bu saldırısı, otuz yıl önce dışarıda yaşayan Tutsilerin düzenlediğini saldırının içerideki Tutsilerin katledilmesine yol açtığı olaydaki siyasi refleksleri yeniden canlandırır.

Kaos kâhinleri

Her üç örnekte de, iktidarı ele geçirmek isteyen aktörlerin iradesinin ve onları hedeflerine ulaştıracak uygun koşulların meydana gelmesinin olaylar üzerinde ne derece etkili olduğunu belirlemek zordur. Ancak siyasi yükselişlerinin tam da bir azınlık grubunun damgalanmasından geçtiğini görmek mümkündür. Bu çözümleme yine de Almanya vakasında bir nebze farklılık taşımaktadır: Hitler, Yahudi karşıtlığı kozunu fazlaca oynasa da, seçimlerdeki başarılarında bunun belirleyici bir etmen olup olmadığı kesin değildir. Alman halkını etkileyen, daha ziyade partinin milliyetçi, Bolşevizm karşıtı ve militarist tutumu olmalıdır. Bu yine de Yahudi nefretinin Reich'ın yeni efendisinin kişiliğinin temel özelliklerinden biri olduğu ve bunu derhal rejiminin yapı taşı (Almanların da karşı çıkmadığı) haline getirdiği gerçeğini değiştirmez.

Bu türden bir liderin devlette üst düzey görevlere yükselmesi,

27 A.k., *Destins paysans et politiques agraires en afrique centrale, C1: L'Ordre paysan des hautes teres du Burundi et du Rwanda*, Paris, L'Harmattan, 1989.

çok önemli bir aşamanın geçildiği anlamına gelir: Bundan böyle, aslında şimdiye dek sadece muhalif nitelikte olan (toplumsal korku ve tatminsizlikleri gideren) söylem siyasi meşruluk kazanmıştır ve artık bir hükümet stratejisi haline gelmiştir. Önceleri sadece bazı entelektüellerin, bazı örgütlenmelerin, belirli bir partinin yaydığı aşırılıkçı siyasi bir söylem, devlet politikasına dönüşmüştür. Bu türden fikirler, şurada burada tek tük görülecek şiddet eylemlerine neden olan bozguncu birer söz olarak kalabilirdi. Ancak artık devlet iktidarının ele geçirilmesiyle birlikte, başka bir aşamaya atlanmıştır. İster hızla ister yavaş yavaş olgunlaşmış olsun, böyle bir evrimin, ülkenin hem kurumlarında hem de gündelik hayatında derin dönüşümler yaratabileceği su götürmez bir gerçektir. Toplumun şiddet yüklü ve şiddeti doğuran söylemle tam bir uyum sergileyerek gerçek bir "kimlik biçimlendirmesi" yaşadığı söylenebilir. Peki, ama toplum, içinde barındırdığı sayısız çeşitlilikteki grup ve ağlarla buna nasıl bir tepki verecektir? Peki, bu şiddetin biçimini ve yoğunluğunu, ne zaman ve nasıl ortaya çıkacağını nasıl tahmin edebiliriz? Bu soruların yanıtlarını kestirmek pek de mümkün değil.

Bu çalkantıların tohumlarını ekenler, her koşulda, bu siyasetin cisim bulduğu liderler haline gelecektir. Aslında bir Hitler'in, bir Milosevic'in, bir Kayibanda'nın iktidarı elde eder etmez onları iktidara taşıyan "fikirleri" unuttuğu akla gelebilir. Amaçlarına ulaşan siyasi önderlerin programlarındaki en ölçüsüz ya da en demagojik iddiaları terk etmeleri tarihte ilk defa görülen bir şey değildir. Ama sorun bu değil: Bizim konumuzla ilgili olarak bakıldığında, bu "unutuş" anlaşılmaz bir hal almaktadır; çünkü iktidara yürüyüşleri, koruyuculuğuna soyundukları "halkla" kurdukları ve duygulara hitap eden bir ilişki üzerine temellenmiştir. Bu liderlerin "öbürlerine" karşı "biz"in savunucuları olmak istemeleri, kendileriyle çelişmeleri anlamına gelir. Halk onların söylemlerine ister –tümden ya da kısmen– inansın ister inanmasın, onlar tanrısal bir vahyi ilettiklerini düşünürler. Beyan ettikleri şeyi gerçekleştirmek zorunda olan bir "kâhin" havası takınırlar. Adeta tehdidi bulup ortaya çıkarmak, önceden sezmek, gerektiğinde üretmek ve son ola-

rak da yok etmek için "yaratılmışlardır". "Biz"in koruyucuları olma meşruiyetini daima kargaşa ortamından alırlar.

Eğer hemen hemen hepsi bu psikolojik ve duygusal kozu (korkular, hınçlar, tatminsizlikler) oynuyorsa, Hitler, kuşkusuz, bu kozu akıllara durgunluk verecek bir ustalıkla oynamayı başarmış tek isimdir. Ian Kershaw, ardında büyük bir zekânın saklı olduğu kişiliğinin yanı sıra, olağandışı bir yeteneğe, onu dinlemeye gelen kitleleri kendinden geçirebilecek "karizmatik güce"[28] de sahip olduğunu belirtir. Yaptığı şey, tam anlamıyla halka duygu aşılamaktır. Bunu, anında tepki verebilme ve doğaçlama yeteneğiyle de başarır; örneğin 27 Şubat 1933'te çıkan Reichstag yangınının halkta yarattığı büyük sarsıntıdan yararlanarak, olayın hemen ertesinde Nazi diktasının ilk yasal zeminini oluşturan "halkın ve devletin korunması" yasasını çıkarmıştır. Değişimler şaşırtıcı bir hızla gerçekleşmeye başlar: Komünistlerin kitleler halinde tutuklanması, onları kapatmak için ilk toplama kamplarının yapılması, sendikaların kapatılması, –Nazi partisi dışında– her tür siyasi yapılanmanın yasaklanması. Hitler iktidara gelişinin ilk aylarından itibaren yönetici seçkinlerin desteğini kazanmak için, eski dostları da dâhil olmak üzere, herkese karşı şiddet kullanır: "Uzun Bıçaklar" olarak bilinen 29-30 Haziran 1934 gecesi, potansiyel siyasi rakiplerinden kurtulmak için Röhm ve SA'nın önemli isimlerini öldürtür. Böylece, yaklaşık bir buçuk yılda mutlak bir ferdi dikta rejimi ve toplumu tümden kısıtlayan bir sistem kurmayı başarır. Weimar Cumhuriyeti kesin olarak yok olmuştur.

Bu örnekle karşılaştırıldığında Milosevic'in siyasi tutumu sönük görünecektir. Kişiliğinde şaşırtıcı yönler olmasına rağmen, hayatı ölümün gölgesinde geçtiği için, kuşkusuz daha sönüktür.[29] Ama o da kendi yöntemleriyle korku ve hınç duygula-

28 Tarihçi burada sosyolog Max Weber'in geliştirdiği "karizma" kavramına atıfta bulunmaktadır. Bkz. Ian Kershaw, *Hitler*, *a.g.e.*

29 Milosevic'in Ortodoks kilisesinde rahip olan babası (1945'ten sonra yeni iktidarı tanımayı reddettiği için aforoz edilmiştir) intihar eder. Bundan birkaç yıl sonra eğitimci olan annesi de intihar eder. Bkz. Adam LeBor, *Milosevic. A Biography*, Londra, Bloomsburry, 2002, s. 26-27 (babanın intiharı hakkında) ve s. 36-37 (annenin intiharı hakkında).

rım kullanır. Belgrad Akademisi'nin memorandum tezlerinin söylemini devralarak, Sırpların kendilerini savunmamaları halinde maruz kalacakları süreci tanımlamak için sürekli "soykırım" sözcüğünü kullanır. Konuşmalarında Hırvatlar sistematik olarak Ustaşalara, Almanlar da Nazilere indirgenir. 2004'te Lahey'deki duruşmasında Başbakan Kohl'un 1990'lardaki dış siyasetiyle Hitler'in Balkan siyaseti arasında benzerlik olduğunu söylemekte tereddüt etmez: "'Bir milyon Sırp hayatını kaybetti ve yarısından fazlası korkunç acılara tanık oldu' açıklamasını yapıyor. Goebbels'in temsil ettiği eğilim, Sırplara karşı Hırvatlara tarihte beyaz bir sayfa açmak suretiyle, daha sonraki Alman siyasi pratiklerinde de etkinliğini korudu. 20. yüzyılın sonlarında Almanların Balkanlar'da izlediği siyaset işte budur. Alman siyaseti değişmemiştir."[30]

Duygularla oynamak, vatanperver bir refleks oluşturmak, muhaliflerini susturmak, susturamadığı durumda yok etmek onun en ideal yöntemidir. Halk tehlikede olduğu ortadayken, onu korumak için gerekli önlemleri alamayacak kişi derhal şüpheli durumuna düşer. Hitler'in tersine, Milosevic zaten devlet aygıtında yer almaktadır. Komünist aparatçik iken yavaş yavaş kontrolü eline geçirir ve 1987 yılı Eylül ayında Sırbistan Komünist Ligi'nin* sekizinci toplantısında hedefine ulaşmayı başarır. Hemen orduda, polisler arasında ve medyada (özellikle de televizyonda) ılımlı görünen herkesi uzaklaştırıp tasfiye eder, onların yerlerine başkalarını geçirir.

Ruanda'da başkan Kayibanda'nın üslubu kuşkusuz daha paternalist ama en az diğerleri kadar korkunçtur. Kurduğu rejimin mantığı, Tutsilerden öç alma ve çoğunluğu temsil eden Hutuların demokrasinin somut örneği olduğu düşüncesi üzerine kuruludur. Egemenlik ilişkileri tersine çevrilmiştir; dün egemenliğe tâbi olan topluluk, tek partili bir sistem kuran Kigali'nin yeni iktidarında birinci Ruanda Cumhuriyeti'nin egemenleri haline gelmiştir. 1963 Ağustos'undaki yerel seçimler-

30 Eski-Yugoslavya için Lahey'de kurulan uluslararası ceza mahkemesinin 31 Ağustos 2004 tarihli oturumu.

(*) Daha sonra Sırbistan Komünist Partisi oldu – ç.n.

de başkanın partisi (ParmeHutu) 141 belediye başkanlığının 140'ını kazanır. Tamdık bir süreç: ParmeHutu, otoritesini güçlendirmek için dışarıdan gelecek Tutsi tehlikesi gibi bir takıntıyı siyasi manevra aracı kullanmıştır. 1963 yılı Aralık ayında sürgündeki Tutsilerin gerçekleştirdiği saldırıların ve buna cevaben yapılan karşı saldırının ardından (Ocak 1964'te 100.000 Tutsi öldürülmüştür) başkan Kayibanda 11 Mart 1964 yılında yaptığı konuşmada "soykırım" sözcüğünü bizzat kullanacaktır. Muhtemelen bu terim Ruanda dilinde kamuoyu önündeki ilk kez kullanılmıştır.

Avrupa'da o dönemlerde Ruanda'da gerçekleşen katliamları "soykırım" olarak nitelendiren birkaç ses yükselmiştir. Ama Kayibanda, söylemi tersine çevirir: "Soykırımdan kimler sorumlu?" "Kim soykırım peşinde?" "Soykırım olmasını kimler istiyor?" Ruanda devlet başkanı birkaç dakikalık bir konuşmada bu sözcüğü altı defa kullanarak, ülke dışındaki muhalif Tutsi ordularına "bozguncu" ve "terörist" damgasını vurur. Telaffuz ettiği son derece şiddetli sözler, bu olağandışı ve korkutucu kehaneti içinde barındırmaktadır: "İmkânsızı başardığınızı, Kigali kentini ele geçirdiğinizi var sayalım: İlk kurbanları olacağınız böyle bir eylemin sonucunda ortaya çıkacak kargaşa hakkında ne düşündüğünüzü biraz anlatabilir misiniz? (...) Bu, Tutsi ırkının nihai sonu olacaktır."[31] Bir devlet başkanının soykırım *çağrısı yapması* tarihte az görülmüş bir şeydir. Almanya'da, Hitler 30 Ocak 1939'da Reichstag'da aynısını yapmıştı. Bununla birlikte, o tarihte Avrupalı Yahudileri kitlesel olarak yok etmek için herhangi bir karar alınmış ve yapılanmaya gidilmiş değildi (bu konuya tekrar döneceğiz). 11 Mart 1964'te Ruanda'da da durum aynıdır. Ama öte yandan kamuoyu önünde sarf edilen bu türden sözler hiç de önemsiz değildir: Bir tehdit ve korku ortamında sarf edilen birkaç basit sözcük, birkaç kısa cümle ülkenin geleceğini bir kitle kıyımının eşiğine getirebilir. Soykırım belki gerçekleşir belki gerçekleşmez. Ama eğer gerçekleşirse, kehanet doğrulanmış olur.

31 Saygıdeğer Başkan Kayibanda'nın yurtdışına iltica ya da göç etmiş Ruandalılara çağrısı, 11 Mart 1964, Kigali (Marcel Kabanda'nın bildirisi).

Korkuyu ve hıncı beslemek: Medyanın rolü

Duyguların manipülasyonu bu türden iktidarların kurulmasında önemli bir role sahipse de, bu duygu durumunu koruyup geliştirecek olan, propagandadır. Propaganda, bu türden siyasi sistemlerin kurulmasına mutlaka eşlik eder ve onları güçlendirir. Propaganda genellikle bir düşmanı şeytanileştirmeyi hedefleyen teknikler bütünü olarak algılanır ki gerçekten de böyledir. Ama bu "teknik" yaklaşım, propagandanın öncelikli olarak sunduğu hedefi teğet geçer: Herkes için yeni bir anlam dünyası yaratmak. Önceleri birkaç entelektüel tarafından yaratılmış, siyasi liderlerce devralınıp geliştirilmiş (bu anlam dünyası) söz konusu liderler iktidara gelir gelmez artık tüm bir toplumun önüne konur. Basın, radyo ve televizyon, bu dünya görüşünün daimi taşıyıcısı olmaya "davet edilir" ya da açıkça zorlanır. Propaganda böylece, nüfusu "kuşatma" sistemi haline gelir. Peki, ama bunu nasıl başarır?

Temel ilke hep aynıdır: duygu üretmek. Korku, güvensizlik, hınç yaratmak ve dolayısıyla açıkgözlülük, gurur, intikam gibi tepkileri tetiklemek... Bir propaganda aygıtı, öncelikle genel bir duygu üretme makinesidir; sözlerini devraldığı ve güçlendirdiği siyasi liderler gibi. Duygular üzerinde yapılan bu çalışmayla halkın onayını sağlamayı hedefler: Propaganda, "Seçim şansımız yok, kendimizi bu adamlara karşı korumak için tüm olanaklara sahibiz. Bu bir kimlik sorunu; hayatımız söz konusu" der. Ve işte bu noktada zihne saldırır: "Bu ortak düşman karşısında, daha da güçlenmek ve kimliğimizin gücünü ifşa etmek zorundayız." Propaganda, ait olunan gruptan yola çıkarak herkese "yaşamsal"mış gibi gösterilen bir dünya görüşünü dayatmayı hedefler. Halkın duygusal açıdan kuşatılmasını, ideolojik kuşatma izler. Bunlar birbirinden ayrılamaz: İkisi de zihni ele geçirme girişimidir. Propaganda, her bir bireye kendi dünya görüşünü "nakşetmek" için korkuyu ve endişeyi besler. Bize, "Sizi ister memnun etsin ister etmesin, artık düşünülmesi gereken bu: İşte bizim yeni kılavuzlarımız," der. "Bizimle" misin, "bize karşı" mı?

Peki, bu durumda toplumda totaliter bir baskı rejiminin kurulduğunu söylemek mümkün müdür? Tarihsel koşullar farklılık gösterebilir. Naziler, iktidarı ele geçirir geçirmez, kitle iletişim aracı olarak stratejik önemini derhal kavradıkları radyo başta olmak üzere, medyayı neredeyse tamamen denetim altına alırlar. Yayıncılık etkinlikleri derhal devlet denetimine tâbi kılınır ve gazetecilerle, yazarlarla vb. ilgili meslek odaları kurulur. Böylece herkes devlete tâbi hale gelir: Otosansür kaçınılmazdır. Propaganda bakanlığına getirilen Goebbels "Herkes kendi çalgısını çalabilir, yeter ki aynı müziği icra etsinler" der. "Alman halkı"na ihanetle suçlanan bir gazeteci, yargılanma olsun olmasın, kendini derhal hapishanede bulur. Böylece totaliter bir propaganda sistemi kurulur.

Aynı formül, federal sistemin çöktüğü ve cumhuriyetçi ilkeleri benimseyen milliyetçiliğin yükselişe geçtiği 1980'lerin sonundaki Yugoslavya'ya da uyarlanabilir. Sırbistan'ın prestijli gazetelerinden biri olan *Politika*, Tito'nun ölümünden sonra Sırp milliyetçiliğinin kalesi haline gelirken televizyon federal çizgiyi korur. Ancak 1987'den itibaren bu kanal (Belgrad televizyonu), örneğin 28 Haziran 1989'da Kosova Savaşı'nm 600. anma törenindeki büyük kitle gösterisini canlı yayınlayarak, Milosevic'i desteklemeye başlar. Ama devlete ait medya kuruluşlarının hepsinin aynı biçimde destek verdiğini düşünmek hata olur; çünkü radyo yayınlarında o dönem aynı milliyetçi hava esmemektedir.[32] Nazi Almanya'sına nazaran daha da farklı bir evrim söz konusudur: 1990'da Yugoslavya'da basın özgürlüğü ve tek particiliğin sona erdirilmesi yasayla karara bağlanır. Bunun sonucunda herkesin fikrini beyan etmesi ve bunu özgürce açıklaması hukuki açıdan mümkün hale gelir. Muhalefetin yayın organı olan *Vreme* gibi bağımsız basın yayın organları kurulur. *Studio B*'nin açılmasıyla radyo ve televizyonda da benzer bir süreç yaşanır. Bununla birlikte, ilke ile ilkenin uygulanması arasında büyük bir uçurum mevcuttur. Örneğin, gazeteler bağımsızdır, ama taşradaki dağıtım ağ-

32 Radé Veljanovski, "Le revirement des médias audiovisuels", Nebojsa Popov (der.), *Radiographie d'un nationalisme* içinde, *a.g.e.*, s. 299.

larına ulaşamadıkları için okurlarına ulaşma imkânları yoktur. Ülkenin en içeride kalmış kesimlerine kadar ulaşma imkânı olan tek medya aracı olan televizyon ise Belgrad'm yeni patronunun elindedir.

Ruanda da aynı dönemde benzer bir evrim yaşar. Aslında Habyarimana rejimi 1990'ların başında medyanın bir nebze olsun özgürleşmesini kabul eder ve 1991 yılında tek partili sistemi kaldırma kararı alır. Bunun sonucunda yeni gazetelerin kurulmasıyla birlikte gerçek bir "basın baharı" yaşanır.[33] Ama bu özgürleşme hareketi, paradoksal bir biçimde, aşırılıkçı tezleri savunan medya araçlarının kurulması için devletin kolaylık göstermesiyle, bunların da işine yarar. 1990'da iki ayda bir yayınlanan, Tutsilere karşı gerçek bir nefret ve ayrımcılık çağrısı niteliğindeki ünlü "BaHutuların On Emri"ni yayınlayarak Tutsilere karşı ihbarcılık kampanyaları başlatan *Kangura* yayımlanmaya başlar. 1993 Temmuz'unda özel bir kanal olan Bin Tepe Radyo-Televizyon (RTLM) kurulur. RTLM'nin havası "genç" ve rahattır; kanalda çok eğlenceli halk müzikleri yayınlanmaktadır. Bu, ülke açısından önemli bir gelişmedir; çünkü resmî ulusal kanal olan Ruanda Radyosu'nun programları genellikle çok sıkıcıdır. Ne var ki, RTLM'de iki müzik parçası arasında Tutsilerin "hamamböcekleri" olduğunu söyleyen ve Hutuları göklere çıkaran konuşmalar yayınlanmaktadır.

Medya üzerine bu kısa inceleme, her bir ülkenin evrimini daha iyi görmemizi sağlıyor. Nazi Almanya'sı "klasik" bir vakadır: istikrarsız bir cumhuriyetin sona ermesi, parlamenter rejimin askıya alınması ve tüm iletişim araçlarının mutlak denetimini ele geçiren bir baskı sisteminin şiddetli bir biçimde dayatılması. Eski Yugoslavya ve Ruanda'da ise, daha ziyade en aşırılıkçı akımların da hemen faydalanabileceği türden bir siyasi basın özgürlüğüne görece daha açık, çok partililikle ifade bulan bir diktatörlükten "kurtulma" sürecine tanık oluruz. Bu noktada her iki ülkenin tarihlerini karşılaştırmak mümkündür. Araş-

33 Jean-François Dupaquier'nin çalışmasına bkz. Jean-Pierre Chrétien (der.) *Rwanda. Les medias du genocide*, Paris, Karthala, 1995, s. 29 (yeniden basım 2003).

BAHUTULARIN ON EMRİ*

1990 yılı Aralık ayında aşırılıkçı ga ete *Kangura* ("Uyandırın!") "BaHutu vicdanına" çağrı yapan ve onlara izleyecekleri tutumu öğütleyen son derece anlamlı bir metin yayımlar: Bu, tümüyle kutsal metinlerden aşırma olan bir "On Emir"dir.

İşte "BaHutuların On Emri":

1. Her MuHutu, bir UmuTutsikazi'nin her nerede olursa o sun Tutsi etnisi hizmetinde çalıştığını bilmelidir. Bir MuTutsikazi kadını ile evlenen, MuTutsikazi'yi metresi yapan, hizmetine ya da himayesine alan MuHutu haindir.

2. Her MuHutu bilmelidir ki BaHutukazi kızlarımız kadın, eş ve annelik görevlerinin farkında ve bilincindedir. Onlar daha güzel, daha iyi hizmet veren ve daha namuslu kadınlardır.

3. BaHutukazi kadınları, açıkgözlü olunuz ve eşlerinizi, erkek kardeşlerinizi ve oğullarınızı doğru yola döndürünüz.

4. Her MuHutu bilmelidir ki MuTutsiler dürüst değildir. Onlar sadece kendi etnilerinin üstünlüğünü gözetirler. Öte yandan, BaTutsilerle iş yapan, kendi parasını ya da devletin parasını bir MuTutsi'nin işine yatıran; BaTutsilere iş konularında (ithalat izni verilmesinde, banka kredisi verilmesinde, iskân tahsis etmede, devlet işlerinde vb.) kolaylık sağlayan Muhutlar haindir.

(*) Ruanda dilindeki sözcüklerin anlamları için bkz. s. 84, dipnot 10.

tırmacıların kullandığı kavramsallaştırmalarda şunlar yer alır: Bazıları Sırbistan'da "demokratür" kurulduğundan, Ruanda'da "kontrollü bir demokratikleşmeden" bahsederler.[34] Başka bir deyişle, Almanya örneğinde şiddet devlet "diktasının kurulması" sürecinden kaynaklanırken, Sırbistan ve Ruanda'mn geçirdiği evrim, tersine, şiddetin paradoksal olarak hukuk devletince desteklenmemiş sınırlı bir siyasi demokratikleşme süreci tarafından yaratıldığını göstermektedir. Bu noktada, "demokratik geçiş" olarak adlandırma konusunda fikir birliğine varılmış

34 Joseph Krulic, "Reflexions sur la singularité serbe", *Le Débat*, no. 107, Kasım-Arahk 1999, s. 97-117; Jordane Bertrand, *Rwanda. L'opposition démocratique avant le genocide (1990-1994): le piege de l'histoire*, Paris, Karthala, 2000.

5. Stratejik ve siyasi, idari, ekonomik, askerî ve güvenlikle ilgili görevler BaHutulara verilmelidir.

6. Eğitim sistemi (öğrenciler, üniversite öğrencileri, öğretmenler) çoğunlukla Hutulardan oluşmalıdır.

7. Ruanda askerî güçleri tümüyle Hutulardan oluşmalıdır. Ekim 1990'daki savaş deneyimi bunu bize göstermiştir. Hiçbir asker bir MuTutsikazi ile evlenmemelidir.

8. BaHutular BaTutsilere asla acımamalıdır.

9. BaHutular, her nerede olurlarsa olsunlar, bir arada, dayanışma içinde olmalı ve BaHutu kardeşlerinin geleceğiyle meşgul olmalıdırlar. Ruanda'nın içindeki ve dışındaki BaHutular Hutu davası adına, kendi soydaşlarından başlayarak daima dost ve yandaş arayışında olmalıdır. Her zaman Tutsi propagandasına engel olmalıdırlar. BaHutular ortak düşmanları Tutsilere karşı daima uyanık ve temkinli olmalıdırlar.

10. 1959 toplumsal devrimi, 1961 referandumu ve Hutu ideolojisi her MuHutu'ya ve her kademede öğretilmelidir. Her MuHutu mevcut ideolojiyi geniş kesimlere yaymalıdır. Bu ideolojiyi benimsemiş, yaymış ve öğretmiş olan bir MuHutu kardeşine kötülük yapan MuHutu haindir.

Aktaran Jean-Pierre Chrétien (der.), *Rwanda. Les medias du génocide*, a.g.e., Karthala, 1995, s. 141-142.

olunan bu sürecin, daima olumlu varsayılan erdemleri üzerine düşünmek gerekmektedir.

Propaganda aygıtının gücü ve yaygınlığı, siyasi yapılanma farklılıklarına göre değişecektir; bu propagandanın dili de farklı olacak, farklı kültürel izler taşıyacaktır. Ama propagandaların işleyeceği konular ve işleyiş biçimleri, dolayısıyla imgelem yapısı genellikle birbirlerine çok yakın olacaktır. Çünkü propaganda aynı faillere yönelme eğilimindedir. Bu açıdan bakıldığında bu faillerin kültürel farklılıklarını aşarak aynı özelliklere sahip oldukları görülür. Faillerin işlevi, bu tahayyüllere biçim kazandırmak, duyguları harekete geçiren sözcükler ve imgeler yoluyla onları somutlaştırmaktır. Birinci Bölüm'de bahsettiğim

düşman figürlerinin oluşması –tahayyülü ideolojiye dönüştüren– bu failler sayesinde gerçekleşir.

Propaganda: Zehirli bir ağaç

Size bu propaganda aygıtının işleyişini zehirli ağaç metaforuyla anlatarak kısa bir özet yapmak istiyorum.

Bu etmenlerden ilki (tüm bunların belki de ilk nedeni olduğu söylenebilir), kolektif acı ve travmayla yüklü ortak bir geçmişin araçsallaştırılmasıdır: Naziler için Birinci Dünya Savaşı'nın, Sırp milliyetçileri için İkinci Dünya Savaşı'nın, aşırılıkçı Hutular için Tutsi egemenliğin araçsallaştırılması. Bu, bir halkın belleğini manipüle ederek hınç ve korku duygularını uyandırmanın en etkili yöntemlerinden biridir. Zehirli propaganda ağacı işte bu "geçmişte yaşanan acılar toprağı"nda kök salar.

Bu topraktan, aslında tüm yapıyı oluşturacak iki büyük dal çıkar. Neredeyse ebedî bir ilkeyi, bu türden aşağılanmaları bir daha kaldıramayacak olan halkımızın yüceliği ve saflığı ilkesini temsil eden dal: "Bu aldatmacaya bir kez daha kanmayacağız, değil mi?" Bu dala bağlı olarak, halkımızın başına gelen tüm kötülüklerin sorumlusu sayılan "Öteki"nin canavarlaştırılmasını temsil eden dal gelişir: "Tüm kötülüklerin başı ONLAR. Onlara güven olmaz. Onlar BİZİM gibi değiller."

Bu iki ana daldan, çok tehlikeli yeni yan dallar türer. Bunlardan biri, bizden olup bizim yolumuzu benimsemeyenlere karşı kullanılacak hainlik suçlamasını temsil eder. Bunlar vatan millet düşmanı, vatan hainidirler. Dikkatli olmak gerekir; bu hainler yanı başımızda bile olabilirler. Diğer dal, bizden son derece farklı olan bu "Öteki"nin korkunç bir "komplo" düzenlemekte olduğu suçlamasını temsil eder. Aslında, "bu insanlar bizim ölmemizi istiyorlar. Bunu hemen fark etmek zor, ama biliyorsunuz ki onlar çok güçlüler. İster bizim ülkemizde ister yurtdışında olsunlar, onların esas amacı bizi yok etmektir."

Bunun ardından bu dalları kaplayan yapraklar gelir; bu çifte tehdidi daha da inandırıcı kılmak için bin bir biçime bürünmüş duygusal etiketler. Sık yapraklar söylentilerin manipüle edil-

mesini temsil eder: "Kosova'da Arnavutların kadınlarımızın ırzına geçmekte ve mezarlarımıza saygısızlık etmekte bir an için tereddüt etmediklerini biliyor musunuz?" Tehdit olarak algılanan bir gruba karşı tüm toplumda yayılan bir söylenti... Ama propagandanın esas özelliği, "yeni yeni" söylentiler çıkarabilmek için söylentinin temelini hazırlamaktır – ya da yaratmak. Böylelikle, bu tip söylentiler hemen ertesi gün gazetelerin manşetlerine ya da akşam haberlerine taşınıverir. Ne tesadüftür ki, hepsi de cinselliğe, kutsallığa, nesebe yani kısacası en mahrem konulara temas ederler. Diğer bir yaprak kümesi, endişeyi tırmandırmak için biçilmiş kaftandır; karşıdakini, üstü kapalı bir yanıt niteliğindeki zalimce eylemlerle suçlamayı temsil eder: "Bunlar, gözlerini bile kırpmadan en büyük zulmü edebilecek, hatta bebeklerimizi bile öldürebilecek kişilerdir." Peki, ama aslında hıncın masumlardan alındığı, en korkunç suçlar hangileridir? "Er ya da geç, öcümüzü alacağız!" Bu ağacın başka bir bölgesinde, belki de en tepesinde yine hayvanileştirmeyi temsil eden yaprak kümesini buluruz: Bu suçlardan sorumlu olanlar insan olamazlar. Saygımızı hak etmeyen hayvanlardır onlar. Ve ağacın neredeyse her yerinde, onu tamamen kuşatan yapraklar vardır: düşmanın tasvir edildiği kaba sözcük ve imgeler. Kabalık burada hem gerçek hem de mecazi anlamda kullanılmıştır: Aşırılık, ölçüsüzlük ve pornografi devreye girer. Almanya'da *Sturmer* ya da Ruanda'da *Kangura* gibi gazetelerde karikatürün kullanım biçimi, bu yasakların ortadan kalkmasının bir göstergesidir. Daha şimdiden şiddetin ölçüsüzlüğüne dâhil oluyormuşuz gibidir.

Bu ağaç elbette meyve de verir, ama meyveleri zehirlidir. Her biri birbirinden tiksindirici bu nefret meyveleri, farklı düşman figürleridir. Almanya'da Yahudiler, Kızıllar, aynı zamanda yararsız ya da yozlaşmış addedilenler (engelliler, asosyaller, eşcinseller); Sırbistan'da Arnavutlar, Hırvat Ustaşalar, Müslümanlar (ya da Türkler); başka bir yerde Tutsiler ve Tutsilerle dost oldukları ya da fazla ılımlı oldukları için "kötü Hutular". Sağlıksız ve kötülük saçan tüm bu meyveleri ne yapacağız? Ayıklayacak mıyız? Yoksa hepsini ezip yok mu edeceğiz?

En tehlikeli olanlar bize seçme şansı da bırakmıyorlar: Eğer yaşatırsak hızla çoğalıp toprağımızı kirletecekler. Öyleyse onlardan kurtulmamız lazım. Peki, ama nasıl? Onları yok mu edeceğiz? Soylarını mı kurutacağız? Söz dağarcığı yetmiyor. Bu ağacın dallarını budamak, temizlemek gerek. Sözcükler hâlâ çok muğlak. Halen net bir tasarı değerleri yok. Bu propaganda ağacı "sadece" katliamın ortaya çıkabileceği anlam kalıbı halindedir.

Böyle bir nefret tertibatına maruz kalan bireyler buna gerçekten inanırlar mı? Propaganda üzerine yapılan çalışmalar genellikle, zihinlere nasıl egemen olduğunu göstermiştir. Ancak medya algı sosyolojisi bu bakış açısının çok basitleştirici ve karikatürleştirici olduğunu belirtir. Buna daha sonra değineceğim. Öte yandan böyle bir propaganda sisteminin onu pekiştirecek siyasi bir aygıtla desteklenmesinin, ülkenin gündelik hayatında olduğu kadar kamusal yaşamda da büyük etkisi olacaktır.

İktidar bu propaganda aracılığıyla eylemini ve iç düşmanlarına karşı aldığı ilk tedbirleri meşrulaştırır. Naziler bunu Alman vatandaşlığından çıkarılan, kamusal görevlerden ve pek çok mesleki ve sosyo-profesyonel yapılanmadan el çektirilen Yahudilere karşı hemen uygular. "Alman ırkının ve şerefinin korunması" için çıkarılan 1935 tarihli Nuremberg Kanunları, Yahudilerle Aryanlar arasındaki her tür cinsel ilişkiyi yasaklamasının yanı sıra ("ırk"ın "kirlenmesi" tehlikesi) uyruk ile yurttaşlığı birbirinden ayırarak (yurttaşlık sadece "Alman kanından" olanlara tanınmıştır) Yahudilerin 1871'de kazandıkları hukuk önünde eşitliğe de son verir. Ardından, ülkenin Aryanlaştırılması için, Yahudiler bu sefer de ekonomik faaliyetlerden uzaklaştırılır ve malları ellerinden alınır. Ruanda'da, Tutsilerin, örneğin, yönetimde (en fazla %9'luk Tutsi kotası) etkinliğini azaltmak için benzer önlemler alınır. Milosevic ise 1989'da tek başına Yugoslavya'nın sonu anlamına gelen bir kararla, Kosova Parlamentosu'nun ve hükümetinin özerkliğini iptal eder. Birkaç ay içinde Arnavutların %90'ı sağlık, medya, kültür ve eğitim kurumlarındaki işlerinden atılırlar. 1991'de dört yüz elli bin Arnavut öğrenci, Sırpların eğitim sistemi üzerindeki aşırı baskısını reddettikleri için kendilerini kapıda bulurlar.

Propagandanın amacı eşzamanlı olarak bozguncu bir hava yaratmaktır: Sloganlar ve imgelerle şiddet havası hüküm sürmeye başlar. İçerideki düşmanlara karşı şiddetin mümkün olduğu, buna izin verildiği haykırılır. Philippe Braud'nun da belirttiği gibi, "nefret söylemlerinin, kışkırtıcı üstünlük sıfatlarının dile dökülür hale gelmesi, zamanla, günah keçisi ilan edilen kurbanlara karşı uygulanacak şiddete 'izin verilmesini' gündeme getirir."[35] Yeni rejim, düşmanlara karşı şiddeti sadece hoş görmekle kalmıyor, aynı zamanda teşvik ediyor gibidir. Zaten olayların büyük bir kısmında, şiddetin uygulayıcısı kolluk kuvvetleri ya da az çok gizli silahlı güçler (suç örgütleri ya da milisler aracılığıyla devletin ta kendisi olmuştur. Siyasi ortam, iktidarın gölgesinde bu türden grupların ortaya çıkmasını kolaylaştırır: Sırbistan'da Arkan'ın Kaplanları, Ruanda'da Interahamwe milisleri gibi. Bu gruplar işledikleri suçlardan dolayı cezalandırılmazlar. Kayibanda dönemindeki ve Habyarimana iktidarının son yıllarındaki Ruanda'da Tutsiler bu yollarla katledilmişlerdir. 1990'ların Kosova'sına gelecek olursak; Arnavutlar da tutuklanıp işkence görmüşlerdir. 1930'ların Nazi Almanya'sında da Yahudilere karşı sayısız fiziki saldırı ve cinayet gerçekleştirilmiştir.

Bu aşamada, söz konusu toplumların evrimi kitlesel şiddetin mümkün hale geldiğini göstermektedir. Birlikte yaşamayı kabul eden bireyleri bir arada tutan temel siyasi normun, yani öldürmenin yasaklanmasının tersine çevrildiğini görmekteyiz. Bu yasağın belirli bir gruba karşı ortadan kaldırılması söz konusu olduğunda, bu gerileme nereye kadar gidebilir? Pek çok siyaset bilimcinin de gösterdiği gibi, ilkesel olarak devletin görevi yurttaşlarını korumaktır. Devlet, bireylerin kendisine bağlılığını tesis ederek (bireyler ona boyun eğmeyi kabul ederler) onlara güvenlik vaat eder. Ama burada gördüğümüz örneklerde güvenlik hakkı tüm yurttaşlara sağlanmamıştır. Devlet ar-

35 Aktaran L. Gayer ve A. Jaunait, "Discours de geurre contre dialogues de paix. Les cas de l'ex-Yougoslavie et du Rwanda", *Cultures et Conflits*, 40 (1). Ayrıca bkz. Philippe Braud, *Violences politiques*, Paris, Le Seuil, "Points Essais" kol., 2004.

tık katillerin koruyucusu, cellâdın ta kendisidir. Peki, böyle bir durumda onun şiddetinin önüne kim geçebilir?

Dinden kurban adamaya

Tüm insanlığın temelini oluşturan öldürme yasağını kati biçimde sürekli olarak hatırlatmak özellikle din adamlarının görevi değil midir? Bu temel kanunun hatırlatılması, karışıklıklara sürüklenmiş bir toplumun bağrındaki en önemli ahlaki işaret noktasını oluşturmaktadır. İncelenen üç örnekte de, büyük ölçüde Hıristiyan dini egemendir: Almanya'da Protestanlık, Sırbistan'da Ortodoksluk, Ruanda'da Katoliklik. Oysa Hıristiyanlığın temel çizgilerinden biri, tam da, insana saygıda cisimleşir. İncil'in altıncı emrini hatırlayalım: "Öldürmeyeceksin." Ve İsa'nın daha da titizlikle irdelenmesi gereken sözleri: "Düşmanlarımızı sevelim," ve "Birbirinizi, benim sizi sevdiğim gibi seviniz" (Yahya 15, 12). Bu durumda Hıristiyan kiliseleri siyasetin belirli bir gruba yönelen şiddet eğilimlerini destekleyecek mi yoksa eleştirecek midir?

Bu soru öncelikle, kilise ile devlet arasında kurulmuş olan yapısal ilişkiler genel anlamda incelenerek ele alınmalıdır. İlk bakışta bu ikisi arasındaki ortak yönelim çok çarpıcıdır: Dinle siyaset arasında kısmen kurumsallaşmış bir işbirliği göze çarpar. Almanya'da Protestan ve Katolik kiliseleri yeni Nazi iktidarını destekler ya da kabul ederler. Ruanda'da Katolik kilisesi Kayibanda'nın iktidara gelmesinde bizzat rol oynar. Buna karşın Yugoslavya'da Ortodoks kilisesinin yüksek din adamları komünist bir lider olduğunu düşündükleri Milosevic'e karşıdırlar. Ancak Milosevic'in milliyetçi siyaseti bu kilisenin istekleriyle örtüşmeye başlayınca, kilise kısmen de olsa onu destekler. Söz konusu ülkelerde kilise ile devlet arasındaki yakınlaşma ve bazen de gizli anlaşmalar, çeşitli resmî törenlerde ya da fikir beyanları vesilesiyle görünür hale gelir. Dış siyaset de, özellikle Vatikan'a bağlı Katolikler açısından, hesaba katılması gereken bir unsurdur. Örneğin, Saint-Siege ve Berlin arasında 1934 yılında imzalanan konkordato kuşkusuz Alman Kato-

lik kurumlarım muhafaza etme niyeti taşıyordu, ama Papa'nın Nazi iktidarını tanıması, yani piskoposlarının ve dinî cemaatinin yeni iktidara boyun eğmesi pahasına imzalanmıştı. Elbette bu kiliselerin yetkili isimleri böyle bir gelişmeye karşı olduklarını söyleyebilirlerdi. Genellikle böyle aykırı sesler de oldu. Ama yeni iktidarlarla kurumsal bir yakınlaşma tesis edildikten sonra bu aykırı sesler ne kadar etkili olabilirdi ki?

Kiliselerin açıklamalarım ve tutumlarını, devletin işaret ettiği iç düşmanlara karşı şiddet eylemlerinin başladığı andan itibaren incelemek daha doğru olacaktır. Aslında bu kiliseler yeni hükümetin genel siyasetini kabul edebilir ve söz konusu siyasetin şu ya da bu özelliği karşısında kendilerine belli bir haklılık alanı bulabilirlerdi. Şiddet eylemlerine karşı tepkileri –ya da tepkisizlikleri– kanun koyma sınırlarını olduğu kadar, dinî meşruiyetlerinin sınırlarını da gösteren temel işaretlerden biridir. Sınırları hatırlatacaklar mıdır? Siyaseti tekrar düzene çağırmak, yani herkesin güvenliğini teminat altına almak için ahlak üzerindeki etkilerini daha çok kullanacaklar mıdır?

Almanya: Dietrich Bonhoeffer'in yalnızlığı

Genç bir papaz olan Dietrich Bonhoeffer Almanya'da Hitler'in iktidarı ele geçirmesinin Alman Protestanlığı için bir dönüm noktası olacağını fark etmişti. 15 Nisan 1933 tarihinde yazdığı bir yazısında, kilisenin devlete karşı sorumluluğunun devletin "Yahudi sorununu" nasıl ele aldığıyla doğrudan ilgili olduğunu açıklamıştır. Bonhoeffer, Lutherci düşünce çizgisinde "özellikle siyasi eylemler söz konusu olduğunda kilisenin devlete akıl vermek gibi bir görevi yoktur. Devletin kanunlarını övemez ya da yeremez, (...) onun yetkisini tanımalıdır," demiştir. "Tarihi yapan devlettir," diye ekler, "Kilise değil."

Bonhoeffer yeni rejime çok fazla ödün verir gibi görünmektedir. "Devletin tarihî sorunlarından birinin Yahudi sorunu olduğu ve devletin bu noktada yeni yollara başvurmaya hakkı olduğu aşikârdır." Ama ardından hemen şunları ekler: "Bu yine de kilisenin hiçbir şey yapmadan siyasi eylemin kendi önü-

ne geçmesine izin vereceği anlamına gelmez, tersine (...), devletten eyleminin sorumluluğunu, meşru bir devlet edimi (yani hukuksuzluğu ve kargaşayı değil hukuku ve düzeni gözeten bir eylem) olarak üstlenmesini (*verantworten*) isteyebilir ve istemelidir. Devletin kendi varlığında (*Staatlichkeit*) tehdit altında olduğu durumda, yani tam da elinde bulundurduğu iktidar gereğince düzeni ve hukuku gözetme görevinde, bu soruyu ona ısrarla yöneltmelidir. Kilise bugün devlete bu soruyu Yahudi sorunu konusunda açıkça yöneltmelidir. Bunu yaparak devletin eyleminin sorumluluklarına karışıyor olmaz, tersine devleti kendi imtiyazları ölçüsünde bu ağır sorumlulukla karşı karşıya bırakır."

Başka bir deyişle Bonhoeffer devlete ve kiliseye, karşılıklı sorumluluklarını hatırlatır: Devlet elbette kanun yaparken kendi görevini ifa etmektedir, ama Kilise de, devletin kanununu adaletsiz bulduğu takdirde tepki göstermelidir. Bonhoeffer daha da açık bir biçimde şunları söyler: "Kilisenin devlete karşı üç eylem gerçekleştirmesi mümkündür: İlki (...) devletin eyleminin meşruiyetini sorgulamak, yani ona sorumluluklarını hatırlatmaktır. İkincisi, devletin eyleminin kurbanlarına yardım etmektir. Kilise'nin, Hıristiyan cemaatinden olmasalar bile toplumun tüm katmanlarındaki mağdurlara karşı sorumlulukları vardır: 'Herkese iyilik yapınız.'[36] Her iki durumda da Kilise böyle davranarak devlete açıkça yardım etmiş olur ve hukukun değişikliğe uğradığı anlarda dahi, asla bu iki görevinden feragat edemez. Üçüncü olasılık, tekerleğin altında ezilen kurbanların yaralarını sarmakla yetinmeyip bu ölümcül tekere çomak sokmaktır. Böylesi bir eylem doğrudan (*unmittelbar*) kilisenin siyasi eylemi olacaktır ve ancak devletin hukuk ve düzeni sağlama görevinde başarısız olduğunu gördüğü durumlarda, yani düzen ve hukukun tesisinde aşırıya kaçtığında ya da yetersiz olduğunda, mümkün ve gerekli olacaktır. Her iki durumda da kendi varlığı kadar devletin varlığının da tehdit altında olduğunu düşünmelidir."[37]

---

36 Galates 6,10.

37 Dietrich Bonhoeffer, "Die Kirche vor der Judenfrage", *Berlin, 1932-1933*, Münih, Christian Kaiser Verlag, 1997, s. 350-354. Fransızca'ya çevrilmemiş olan

Bonhoeffer, tüm Yahudileri kamu görevlerinden ihraç edecek olan "kamu görevlerinin yeniden düzenlenmesi" kanunun kabul edilmesini izleyen hafta içinde bu metnini tamamlayarak düşünceyle eylemi birleştirip kendi Kilisesi'ni Yahudilerin yardımına koşmaya ikna etmek için her şeyi yapacaktır. Ama başarılı olamaz. Kendini "Alman Hıristiyanları" (Nazi yanlısı Protestanlar) akımına muhalif azınlığın içinde bulur ve İtiraf Kilisesi'nin* kuruluşuna katılır. Ama bu yeni kiliseyi kuranlar dahi onun kadar soğukkanlı kalamazlar ve "Yahudi-Hıristiyanları"(Hıristiyanlığa geçen Yahudileri) dışlayan, Bonhoeffer'in asla onaylamadığı "Aryan maddesi"ni[38] kabul ederler. Bonhoeffer'e göre dünya kilisesi bu nedenle, rejime karşı dinî temeller üzerinde yükselen bir direnişi başlatmış olsa bile, tarihsel sorumluluklarında başarısız olmuştur. Bundan otuz beş yıl kadar sonra, Nazizme karşı Protestan direnişinin simgesi olan büyük teolog Karl Barth, Bonhoeffer'in öngörüşlülüğüne vurgu yapar ve onun "1933 yılında Yahudi sorununu bu kadar dikkatle ele alan ve onun uğruna bu kadar büyük bir özveriyle mücadele etmiş olan ilk ve belki de tek kişi" olduğunu belirtir.[39]

Hermann Umfried adlı bir başka Luther Kilisesi papazı, 1933 yılı Mart ayında pek çok Yahudi'nin maruz kaldığı şiddeti açıkça protesto etme cesareti gösterir. "(Kendisine karşı yapılan) Saldırılar yağmur gibi yağmaya başlayınca hiçbir yerel, bölgesel ya da ulusal din yetkilisi ne ona destek vermeye ne de Yahudilere uygulanan şiddete karşı ses çıkarmaya cesaret edebildi."[40]

---

bu metni bana sağlayan ve çevirisinde yardımcı olan Andréa Tam'a teşekkür etmeliyim.

(*) Alman Protestan Kilisesi'nin Nazilerle işbirliğine muhalefet eden Kilise – e.n.

38 7 Nisan 1933'te mesleki görevlerin yeniden düzenlenmesi için çıkarılan yasa din adamlarını da kapsıyordu. Kilise artık Yahudi-Hıristiyan papazlar çalıştıramayacaktı; Bonhoeffer buna "Aryan maddesi" adını vermişti.

39 Karl Barth şunları ekler: "*Kirchenkampf*'ta, bunun çok önemli bir sorun olduğunu, en azından açıkça (örneğin 1934'te Barmen'de yazdığım iki dinî bildiride) savunamadığım için, kişisel olarak kendimi uzun zamandır suçlu hissediyorum." Akt. Andréa Tam, "Dietrich Bonhoeffer et la question juive", *Les Engagements catholique et protestant contre le nazisme en France et en allemagne* içinde, CIERA seminerleri, Paris, 21 Mayıs 2003.

40 Saul Friedlander, *L'Allemagne Nazie et les juifs*, *a.g.e.*, s. 53.

Üstleri tarafından görevden alınan papaz, 1934 yılı Ocak ayında intihar eder. Protestan ve Katolik Kiliseleri, Aix-la-Chapelle bölgesinin Katolik liderleri ve Spire'deki birkaç Evanjelist papaz dışında, ayrımcı Nuremberg Kanunları'nın ilan edildiği dönemde de suskun kalmayı seçerler. Hıristiyan kiliselerinin Nazizm'e karşı en güçlü kurumsal tepkisi, 1937 yılı Mart ayında XI. Pie'nin Almanca yayımlanan ve tüm Alman Katolik çevrelerinde okunan *Mit brennender Sorge* başlıklı papalık genelgesi olmuştur. Papa bu genelgede Yahudilerin çektiği acılara doğrudan gönderme yapmamakla birlikte, açıkça Nazi sözde-dinini ve rejimin ırk üzerine kurulu teorilerini lanetler.

Hitler'in iktidara gelişinin beşinci yılında yaşanan ve "Kristal Gece" olarak bilinen 9 Kasım 1938 pogromu,* Almanya'daki Yahudilerin katledilmesinin doruk noktasını temsil eder. Katliamın arifesinde Goebbels'in radyoda yaptığı katliama ve yağmaya çağıran konuşmayla ilan edilen ve partinin örgütlediği bu eylem, görülmedik bir şiddetle gerçekleştirilmiştir: Yüzden fazla Yahudi öldürülmüş, sinagoglar yakılmış ve Yahudilerin dükkânları yağmalanmıştır. Binlerce Yahudi toplama kamplarına gönderilmiştir. Öte yandan, ne Protestan ne de Katolik din yetkililerinden, olan biteni protesto eden tek bir ses yükselmemiştir. Papa XI. Pie Berlin'le ilişkileri kesmek ister, ama onun halefi olacak Alman yanlısı Eugenio Pacelli onu bu düşüncesinden vazgeçirir. Ayrıca konkordato, Yahudi karşıtı olmayan Alman piskoposların elini kolunu bağlamaktadır.[41] Bonhoeffer elbette kiliselerin bu olaya tepkisiz kalmalarını İncil'den kopuş olarak görüyordu. 1938 yılında suskun kalmaları, devletin propaganda bakanının ağzından Almanları açıkça Yahudileri öldürmeye çağırdığı dönemde, insanlara öldürmeyi yasaklama çağrısı yapamayan dinin bizzat çöküşünü gösteriyordu. Siyaset şiddet çağrısı yaparken din adamları artık bu şiddeti lanetlemek için kendi geleneğine yaslanamıyorsa, bu çağrının ardından neler olabileceğini kim tahmin edebilir?

(*) Yahudi kıyımı – ç.n.

41 Bu konuda incelikli ama ödün vermeyen bir çalışma için bkz. Michael Phayer, *L'Eglise et les Nazis, 1930-1965*, Paris, Liana Levi, 2001.

Ortodoks Kilisesi ve "Sırp şehitleri"

Yugoslavya'da Ortodoks Kilisesi Sırp milliyetçiliğinin yeniden doğuşunu açıkça desteklemiştir. Din yetkililerinin düşündüğü gibi, Sırpların temel çıkarları tehlike altındaysa Kilise'nin, siyasi iktidarın şiddet yüklü atılımlarını engellemesini beklemek mümkün değildi. Aslında ülkede, ulusla dinin birbirinden ayrılması herhangi bir anlam ifade etmiyordu. Kilise'ye göre ulusal sorun özel bir siyasi sorun değil, bizzat dinin tözel bir unsuruydu. Bizans ruhani dünyasında Kilise ve devlet birbirine denkti. Radmila Radic'in de belirttiği gibi ulusal aidiyet öncelikle "Sırp Ortodoks Kilisesi"ne bağlılıkta ifade buluyordu.[42] 1980'lerde Sırp Ortodoks Kilisesi, Sırp halkının davasını savunmak için tekrar halkın karşısına çıkar. 1982'de yirmi bir papaz (bunlardan üçü çok ünlü birer teologdur) yüksek siyasi ve dinî makamlara "Kosova-Metohiya'da (Yakova) Sırp halkının ruhani ve biyolojik özünü" gözler önüne sermek için bir "çağrı" metni imzalarlar. Aynı yıl *Orthodoxie* dergisinde "topraklarını geri isteyen Arnavutlarının çağrısının" aslında "gerçek hedeflerini, yani Kosova topraklarındaki Sırp halkının yok edilmesini" gösterdiğini söyleyen bir yazı yayımlanır. "Arnavut Nazilerin bu çağrısı (...) onyıllardır dile getirilmektedir."

Sırp halkının Kosova'da karşı karşıya kaldığı durumu tanımlamak için "soykırım" sözcüğünün ilk defa 1987'de yapılan bir din işleri kurulunda Ortodoks Kilisesi tarafından, yani Milosevic'in konuşmalarından da önce kullanıldığı görülmektedir.

Bu mutlak kurban durumunda olma bilincinin üzerine Hıristiyanlıktan ödünç alınmış dinî bir retorik eklemlenir. Bunlar tam da İsa'nın Sırbistan tarihine biçim veren ıstırabının imgesinde halen var olan ya da çoğunlukla geçmişte yaşanmış acı deneyimlerdir. Böylelikle "Sırpların şehidi", Kilise'nin önemli temsilcilerini, örneğin "kutsal Sırbistan" temasını işlemeye yönlendirir. Bu tema mutlaka intikamcı bir hava estirmek zorunda değildir. Hıristiyan teolojisine gönderme yapar ve çektiği

42 Radmila Radic, "L'Eglise et la question serbe", Nabojsa Popov (der.), *Radiographie d'un nationalisme* içinde, *a.g.e.*, s. 137.

acılara rağmen ruhani bir ulus olan Sırbistan'ın bir gün tekrar dirilebileceğini ifade eder, tıpkı Hz. İsa gibi. Ancak bu dinî retoriğe korkunç bir yıkıcılık katan şey kullanıldığı bağlamdır.[43]

Sabac-Valjevo piskoposunun 1988'de Prens Lazar'nı kutsal emanetlerinin Kosova'ya getirilişi şerefine yazdığı mektubundaki sözleri bunun iyi bir örneğidir: "Sırplar öncelikle kutsal bir Sırbistan yaratıyorlar. Bu ülke, günümüzde kuşkusuz en büyük kutsal devlet haline gelmiştir. Sadece son yaşanan savaşın masum kurbanlarını, kadın ve erkek, çocuk ve yaşlı, öldürülmüş ya da büyük acılar içinde işkencelere maruz kalmış ya da zalim Ustaşalar tarafından kuyulara ya da toplu mezarlara atılmış binlerce, milyonlarca Sırp'ı bile düşünsek bugün göklerdeki Sırp imparatorluğunun büyüklüğünü tahayyül edebiliriz."[44] Öyleyse, günümüzde Sırplar yine bir "soykırım" tehlikesiyle karşı karşıya kalırsa, Kilise, ister Kosova'da ister başka bir yerde olsun, onları korumak için yanlarında olacaktır. Çünkü kendilerine yönelen bu tehditler Hırvatistan, Bosna-Hersek gibi yerlerde de mevcuttur.

Din adamları Kosova sorunundan yola çıkarak Sırp milliyetçiliğini uyandırmaya ve güçlendirmeye gayret etmektedirler. Bosnalı Sırp lider Radovan Karadzic pek çok defa hiçbir şeyin Kilise olmaksızın başarılamayacağını dile getirir. "Birbirinizi, benim sizi sevdiğim gibi seviniz" sözü tabii ki Sırplar için meşru müdafaa hakkı doğuran Arnavutlara karşı değil, ancak Sırplar arasında uygulanabilir. Bu yüzden Ortodoks Kilisesi'nin, Sırplar tarafından uygulanan ve Arnavutların gitgide daha fazla maruz kaldığı işkence ve aşağılamaları nasıl protesto edebileceğini anlamak güçleşiyor. Onlar açısından şiddet yasağı zaten kaldırılmıştır ve "savunma" savaşı mümkün görünmektedir. Yine de böyle bir bakış açısını reddeden bazı papazlar ya da Ortodoks din adamları olmuştur; Kosova'da Arnavutlarla diyalog geliştirilmesini öneren Peder Sava ya da dinî olduğu kadar insani

43 Branimir Anzulovic'in kitabı, kültürel mitlerin ya da dinî inanışların kitleler önünde siyasetlerini meşrulaştırmak için milliyetçi yeniden uyanışın taraftarlarınca nasıl yeniden kullanıldığını göstermektedir. Bkz. Branimir Anzulovic, *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*, Londra, Hurst, 1999.

44 *A.g.e.*, s. 147.

açıdan da savaşa karşı çıkan Profesör Ignatije Midic gibi... Ama kutsal metinlere dayanarak konumunu meşrulaştıran Kilise hiyerarşisinin eğilimi bu yönde değildir. Patrik Pavlos, savaşı meşrulaştırmak için Habil'in Kabil tarafından öldürülmesini kullanmıştır: "Kötülük daima saldırır ve iyilik kendini savunmalıdır, der. Kabil sürekli Habil'i öldürmeye çalışır ve Habil kendini savunmalıdır. Kötülerin saldırılarına karşı kendini korumak, kendi hayatını savunmak, suçlulara karşı yakınlarımızın hayatını ve barışı savunmak. Haklı savaşın sınırları işte bunlardır."[45]

Rejimi desteklemekle iç çatışmalar arasında Ruanda Katolik Kilisesi

Ruanda'da Ortodoks Kilisesi'yle devlet arasındaki güçlü kurumsal ilişkiler, kilisenin iktidara özgürce ve eleştirel biçimde herhangi bir söz söyleyebilme olanağını engellemektedir. Monsenyör André Perraudin (İsviçre'den gelmiş beyaz bir peder) ile cumhuriyetin ilk devlet başkanı Grégoire Kayibanda arasındaki kişisel bağlar bilinmektedir. Ruanda Katolik Kilisesi'nin bu yeni lideri, 1959 Şubat'ında yazdığı bir mektupta açıkça Kayibanda'nın siyasi arzularını meşrulaştırır: "Ruanda'mızda son derece farklı ırklar yaşamaktadır" ve "toplumsal eşitsizlikler büyük oranda ırk farklılıklarıyla ilgilidir".[46] "BaHutu manifestosu"nun ruhuna yakın bu tavır, geçmiş yıllarda Tutsi egemenliğini desteklemiş olan Kilise'ninkinin tersine bir ilerlemeye işarettir.

Perraudin'in yerine geçen Hutu Başpiskoposu Vincent Nsengiyumva ise ikinci devlet başkanı Habyarimana'nm dostluğunu kazanacaktır. Üstelik Nsengiyumva iktidardaki partinin merkez komitesindeki görevine devam edecektir, ta ki 1990'da bu resmî aidiyete son vermeye ikna edilinceye kadar. Bu yüzden Kilise hiyerarşisinin, rejim tarafından Tutsilere dayatılan kota siyasetini eleştirmemesi ve onlara uygulanan şiddet karşısında da suskun kalması hiç de şaşırtıcı değildir. Vatikan haber ajansı FIDES'in yayınladığı bazı bildirileri ve yazıları inceleyince, Va-

45 *A.g.e.*, s. 162.

46 Akt. Jean-Pierre Chrétien, *L'Afrique des Grands Lacs*, *a.g.e.*, s. 264.

tikan'ın bazı çıkışlarının, kıyımları lanetlemek konusunda belli bir etkiye sahip olduğunu görüyoruz.[47] Acaba bu "dış" tavır alışlar gerçekten etkili olmuş mudur?

Her ne olursa olsun, hiyerarşinin suskunluğuna rağmen kiliseler 1960'lara kadar katliam dönemlerinde Tutsilerin sığınağı olmuştur: Saldırganlar kutsal mekânlara girmeye cesaret edememiştir. En azından 1994'e kadar, şiddet olayları tehlikeli boyutlarda olsa da, kutsal mekânlar öldürmenin hâlâ yasak olduğu yerlerdir. Fakat daha sonra, kiliseler, oralara sığınanlar için tuzak halini almıştır. Nüfusun %18'ini temsil eden Protestan kiliselerine gelecek olursak, bunların da rejime karşı ortaklaşa bir tutum takınmadıkları, ama genel olarak Anglikan ve Baptist kiliselerinin yüksek din adamlarının rejimi destekledikleri görülür. Kısacası, "Katolik ve Protestan din adamları, ayinlerinde devletin elinden çıkan bildirileri yaygınlaştırarak görevlilerle işbirliği yapıyordu,"[48] denebilir.

İktidarla Katolik Kilisesi arasındaki ilişkilerinde çalkantılı dönemler de yaşanmıştır. Katolik Kilisesi'nin bileşimi bu gerilimlerin tek nedeni olmasa da göz ardı edilmemesi gereken bir unsurdur. Aslında Kilise, Hutu piskoposlarınca yönetiliyor olsa da (1990'da dokuz piskopostan yedisi), din adamları çoğunlukla Tutsi'ydi (yaklaşık %65). Öte yandan din aygıtının tepesindekilerle Tutsi din görevlilerinin de içlerinde bulunduğu kilise cemaatinin yaşamı arasında büyük bir uçurum vardı. Zaten kilise cemaatinin tabanında bunların çoğunlukta olması Tutsilerin ölüm tehdidi altındayken kiliselere kabulünü kolaylaştırmıştır (Hutu rahipleri de aynısını yapmıştır). Bu paradoksal durum (çoğunluğunu Hutuların oluşturduğu bir toplumda Hutuların egemenliği altında, ama çoğunlukla Tutsilerden oluşan bir papaz sınıfı) Ruanda Kilisesi'nin hassas konularda neden suskun kaldığını bir nebze de olsa açıklamaktadır: Bir uzlaşıya varmak imkânsızdı. Ama Hutu piskoposlarla Hutu rahipleri arasında da herhangi bir diyalog yoktu. Hiyerarşinin üst kademeleriyle ta-

47 Véronique Avril, *L'Eglise, le Rwanda et la décolonisation. Influences et alliances*, Yüksek lisans tezi, Institut d'études politiques de Grenoble, 1996-1997.

48 Alison Des Forges (der.), *Aucun témoin ne doit survivre*, *a.g.e.*, s. 57-58.

ban arasındaki kopukluk, sadece Başpiskopos Perraudin'in rejimle işbirliği dolayısıyla değil, din görevlilerinin zenginleşmesi ya da korkaklıkları yüzünden de çok derinleşmişti. "Çok nadiren ortak karar alınabiliyordu; açık bir tutum takınıldığı da nadirdi. (...) Bundan dolayı, Ruanda toplumunun (ve kilisesinin) bazı temel sorunları asla ele alınmıyordu (ya da çok nadiren ele almıyordu). Bu da ırk sorunundan kaynaklanıyordu."[49]

Kilise'nin tabanıyla yüksek kademeleri arasındaki bu derin uçurum, rejim daha da eleştirilir ve yoz hale geldikçe, bir ölçüde bağımsız bazı çıkışların da önünü açtı. Bu, bizzat Katolik Kilisesi'nin o dönemde Rahip André Sibomana yönetimindeki iki haftada bir çıkan yayını *Kinyamateka* gibi dergilerde de yer bulabiliyordu. Açıkça rejim muhalifi olan bu rahip, hapse atılmış, işkence altındaki gazetecileri savunmuş ve Ruanda insan hakları ve kamusal özgürlükler derneğinin başkanlığına getirilmiştir. Papa II. Jean Paul'ün 7-9 Eylül 1990 tarihleri arasında gerçekleşen Ruanda ziyareti de belli ölçüde bir ifade alanı yaratmıştır. 1991'de Monsenyör Thaddée Nsengiyumva'nın –"Kabgayi papaz evi" olarak bilinen– Tutsilerin kurbanı olduğu ayrımcılığı eleştiren mektubu bir nebze yankı bulur.

Bu dönemde hem Katolik hem de Protestan Kiliselerince siyasi rakipler arasında diyalog geliştirmeyi hedefleyen başka girişimlerde de bulunulur (bkz. Üçüncü Bölüm). Ama bu girişimlerin etkisi sınırlı kalır. RVC'nin başlattığı savaşın tehdidi altındaki rejimin etnik temelli siyaset ortadan kaldırılamaz. İktidarın "geleneksel" tavrı söz konusu olduğu için, Tutsilerin katledilmesi 1990'lardan itibaren rejimin ilk yıllarındaki yoğunluğuna tekrar ulaşacaktır.

"Biz"in bir kurban üzerinden yeniden kurulması

Birbirinden farklı bu örnekler, öldürme yasağının kaldırılması noktasında birleşirler: Din adamları meşru müdafaa amacıyla bunu destekler (Yugoslavya), karşı çıkamaz hatta benim-

49 Guy Theunis (der.), *Les crisies politiques au Burundi et au Rwanda (1993-1994)*, *a.g.e.*, s. 295.

ser (Almanya), bazı vakalarda sığmak yeri sunabilseler de bu çıkış noktalarını da zamanla terk edeceklerdir (Ruanda). Büyük olasılıkla şiddet patlamasıyla bir eşik aşılmak üzeredir ya da aşılma tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Hıristiyan kiliselerinde kurumsallaşmış din, artık öldürme yasağının ruhani teminatı olamamakta, olmamakta, hatta bunu istememektedir. Dolayısıyla *öldürmeyi,* dinin ya da daha ziyade başka bir kutsiyetin odağına yerleştiren yeni bir mantık ortaya çıkar; duruma göre ırk, ulus ya da etninin yüceltilmesinin ortak nesnesi haline gelen bir kutsiyet. "Seçilmiş" ya da çoğunluğu temsil eden halkın bu biçimde kutsallaştırılması, "Öteki" olarak tanımlanan tehlikeli yabancıları yok etmek için adeta kutsal bir kurban sunağı dikilmesini gerektirir. Kurbanın dışlanması aslında benliğin, "biz"in yüceltilmesinin kurucu unsurudur.

Bu durumda şiddet ilişkisi tamamen tersine çevrilmiştir: Öldürme artık uyulması gereken bir yasak olmaktan çıkar ve tersine yeni bir dinin ya da kurulu dinî pratikler üzerinde temellenen, hatta onları yeniden biçimlendiren farklı bir kolektif aşkınlık anlayışının kurucu pratiği haline gelir. Sonuç olarak, grubu yeniden bir araya getiren şey, krizin sorumluları olarak gösterilenlerin kurban edileceği öldürme ve şiddet eylemleridir.

Kurban etme üzerine kurulu bu toplumsal dinamiğin gelişimi, Kilise'nin temsil ettiği kutsiyetin varlığını devam ettirmesini engellemez. Ancak onu aşmaya hatta onun yerine geçmeye meyleden bir "öldürme yoluyla kutsallığı geri kazanma" mantığıyla rekabet içinde bulunur. Almanya örneğinde, din kurumları, sanki en büyük gösterisi "Kristal Gece"de yaşanmış olan inanılmaz bir kurban etme dalgasının yükselmesiyle yara almış, değersizleşmiş gibi görünür. Yugoslavya'da, tüm Sırplara "Kutsal Sırbistan" gibi ortak bir arzu nesnesi sunarak kimlik krizini körükleyen, bizzat din kurumları olmuştur: Bu kurumlar, bir biçimde, kullarına kurban etmeye dayalı bir din sunmuşlardır. Ruanda'da, RVC'nin saldırılarından sonra, kurban etme dinamiği, giderek, Bagogwe ya da Bugesera'daki Tutsilerin katledilmesine sessiz kalan din kurumlarına sıçrar.

Bu çözümlemeler, René Girard'ın "Şiddet kutsallığın gerçek odağını ve gizli ruhunu oluşturur,"[50] biçiminde ifade ettiği tezinden ilham almaktadır. Aslında Girard'ın sözcük dağarcığı, incelediğimiz ülkeleri katliamlara sürükleyen süreci kavramsallaştırmaya bir ölçüde yardımcı olmaktadır. René Girard "günah keçisi"[51] gibi dinî bir kavrama gönderme yaparak, kriz durumundaki toplulukların içinde suçlu ilan edilen bir kurbana yönelen şiddetin yeni bir yorumunu sunmaktadır. Günahları taşıyacak olan kurbanın öldürülmesi, bu şiddetin temizlenmesine ve grubun sükûnete kavuşmasına olanak sağlar. İster Almanya'da, ister Yugoslavya'da ya da Ruanda'da olsun, işaret edilen birtakım kurbanların ceremesini çekeceği bir kurban etme krizinin ortaya çıktığını görmüyor muyuz? Kurbanın kim olacağını belirlemede tarihsel ve kültürel etkenler de devreye giriyor: Toplumda marjinal durumda olanlar, yıllar boyunca biriktirilen eski kinlerin hedefi olanlar, yani kısacası zaten halihazırda kurban durumunda olanlar. Sayısal büyüklükleri ya da söz konusu toplumdaki etkileri, günah keçisi olan topluluğun tayininde pek de etkili değildir: Bunlar, acılarına anlam arayan kriz durumundaki bir toplumda biçimlenen düşman temsilleridir. Toplumsal marjinallikleri artma eğiliminde olan Yahudi, Tutsi ya da Arnavut figürleri bunun örnekleridir. Seçimin ardından, işaret edilen kişilerin aslında insani özellikleri olmadığını ifade eden, onlara kabalık, barbarlık gibi hayvani özellikler atfeden bir dil ve tutum ortaya çıkar ya da gelişir. Topluma hâkim olan kriz derinleştikçe, kurbanlara yöneltilen arındırıcı şiddet eğilimi daha da artar. Peki, ama bu türden bir şiddet eğilimi, grubu gerçekten yeniden bir araya getirebilecek bir kutsiyeti hangi koşullarda yaratabilir?

Girard'ın çalışması, toplumsal ve tarihsel olaylarla ilgilenenleri pek tatmin etmez. Teorisi, tüm insan ilişkilerinin temelinde *mimemis*'in ("Daima bir başkasının arzu nesnesini arzularım") bulunduğu varsayımına dayanmaktadır; Girard buradan

50 René Girard, *La Violence et le Sacré*, Paris, Grasset, 1972, s. 52.

51 İsrail'in tüm günahlarının sembolik olarak bir keçiye yüklenmesine ve çöle gönderilmesine dayanan dinî bir ritüel.

yola çıkarak, savaş gibi aşkı da açıklamaya çalışır. Shakespeare'in ya da Dostoyevski'nin kahramanlarının psikolojisini çözümlerken ikna edici görünse de, günümüzün çelişkileri konusunda suskun ya da ancak imalı bir tavır sergilemektedir. Düşüncesini asla tarihsel bağlama oturtmaz ve tezinin merkezine "mimetik varsayımı" koyduğu için ister istemez sistem düşüncesine kayar. Bir diğer güçlük, şiddet ile kutsal arasındaki ilişkileri, ilkel topluluğun, üyelerinden birini keyfî olarak kurban etmesi ve bu kurbanın topluluğa sükûnet getirmesi gibi mitsel bir anlatı üzerine kurmasından ileri gelmektedir. Uzlaşımın nasıl sağlandığının bilincinde olmayan insanlar, bu öyküyü anımsatacak ayinler ve mitler sayesinde kurbanın ardından gelenlere hayranlık duymaya başlarlar.

Ama bu kurucu cinayet anlatısının, Sigmund Freud'un *Totem ve Tabu*'da geliştirdiği yorumla (ilkel topluluğun babayı öldürmesi) rekabet edebilecek bir yorum olduğu şüphelidir; inanıp inanmamak bize kalmış. İnancın bu boyutu Girard'ın İsa'ya atfettiği merkezî rolde de görülmektedir: O, masum kurban olarak kurban etme mekanizmasını yeniden ortaya çıkaracak, insanlar da barışa ulaşmak için tekrar şiddete meyledecektir. Bir başka deyişle, İsa'nın ölümü dolayımında, insanlık tarihinin bir "öncesi" ve bir "sonrası" vardır; Girard da, bizzat bir Hıristiyan olarak, kuşkusuz bunu savunur. Ancak sosyal bilimler açısından bunun doğruluğunu ve evrenselliğini nasıl teyit edebiliriz? Bana pek açık görünmüyor...

Öte yandan, ben René Girard'ın grubu bir "Öteki"nin dışlanması ya da uzaklaştırılması pahasına "yeniden kuran" kurbana yönelik şiddet anlayışını aklımda tutacağım. Bu yeniden kurma işlemi hem grubun kimliğinin yeniden biçimlendirilmesini hem de arınmasını hedeflemektedir. Birinci Bölüm'de ele aldığımız kimlik ve saflık kavramlarının tekrar karşımıza çıkması pek de şaşırtıcı değildir. Kurban edici şiddet bu tahayyüller üzerinde yükselmektedir. Muğlak bir dünyada şiddet, kimliği billurlaştırır: "Ötekiler" ile "biz" arasında aşılamaz engeller inşa ederek, belirsizliğin hüküm sürdüğü yerde bir kesinlik yaratır. Bu, "ötekiler"i kurban ederek "biz"in "bir arada yaşam"ını

yeniden kurmanın yöntemlerinden biridir. Dolayısıyla kurban edici şiddet eylemi bir tür saflaştırma pratiği olarak ortaya çıkar. Yabancı hatta şeytani olarak görülenleri avlamaya yönelik bir saflaştırma edimi haline gelir. Ülkelere özgü din ya da büyü inancının kültürel çerçevelerine dayanır. Çünkü şeytan düşüncesi çoğunlukla düşman temsillerine çok yakındır: Düşmanı öldürmek, "düşmanı kovalamak", "kötülüğü defetmek" anlamına gelir. Grup da böylece hem arındığına hem de kurtulduğuna inanır. Kurban edici kitle kıyımı grubun selametinin koşulu haline gelir. Peki, ama o grubu oluşturan üyelerin hepsi bu ölüm dansına bu kadar kolay iştirak edebilir mi?

Katılım, rıza ve direniş arasında toplumsal

Siyasi iktidar artık öldürme yasağının teminatı değilse, din de artık şiddetin önünde ruhani bir engel oluşturmuyorsa, şiddeti önlemek için, bizzat bu toplumu oluşturan bireylerden başka elimizde ne kalıyor? Din ya da siyaset mitlerini ve ideolojilerini pasif bireylere ya da tahakküm altındaki topluluklara mekanik biçimde işlemezler. Bir toplumun tümüyle yekpare ve tektip olduğu fikri tam bir soyutlamadır; insan zihninin tahakküm ve inanç şemalarına meydan okuma yetisini küçümser. Antik Çağ tarihçisi Paul Veyne'nin sorduğu soru bu noktada önemlidir: "Yunanlar mitlerine gerçekten inanmışlar mıydı?"[52]

Bu önemli soru, incelediğimiz örneklere birebir uygulanabilir. Bu soruya *a priori* şöyle bir yanıt verilebilir: Tüm Hutularm Tutsiler'den nefret ettiği, tüm Sırpların milliyetçileştiği ve tüm Almanların Hitler iktidarı ele geçirir geçirmez kendileri "Aryan" hissettiği söylenemez. Pek çok tarihsel ve antropolojik çalışma, bireyler ya da gruplar ölçeğinde yaşanmış deneyimle, kolektif mitsel ve ideolojik temsillerin ürünleri arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir.[53] Öte yandan, toplumsalın direniş potan-

52 Paul Veyne, *Les Grecs ont-ils cru a leurs mythes?*, Paris, Le Seuil, 1983.

53 Örneğin bkz. Martin Broszat ve Eike Fröhlich (der.), *Bayern in der NZ-Zeit*, Oldenbourg-Münih, 1977-1983, 6 cilt; Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnain Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village*, Princeton, Princeton University Press, 1995; Danielle de Lame, *Une colline entre nulle ou le*

siyelinden, kimliğe vurgu yapan şiddetin gelişmesine karşı toplumsal bir direnişten bahsetmek mümkündür. Oysa görünüşte, bu açıdan hiçbir şey yapılmıyormuş gibi görünebilir. Şiddet asla frenlemez ve daima yeni atılımlar yapar. Pek bundan bu kadar emin miyiz? Gizli direniş biçimleri asla var olmamış mıdır?

İlk bakışta, baskı her şeyi ele geçirecek, ezecek kadar güçlü görünür. Masum halkları ezen hayalî iktidarlar gibi basitleştirici düşüncelerden uzaklaşmamız gerekiyor. Çünkü bu zorba iktidarların bir tarihi vardır: Bizzat kendi toplumlarının bağrında yeşermişlerdir ve onların birer ürünüdürler. Hitler ya da Milosevic gibi siyasi önderler devletin en tepesine kadar yükselebiliyorsa, bunun nedeni, toplumun büyük bir bölümü tarafından meşru kabul edilmeleridir. Ülke tarihinin belirli bir anında toplumsal bir beklentiye yanıt vermektedirler. Pek çok çalışmada Führer, Almanların ülkeyi kurtarmak ve ona eski şanını kavuşturmak için beklediği "kurtarıcı" olarak tasvir edilmiştir. Başka bir bağlam içerisinde, bürokrasinin tahakkümünden kurtulmuş, tarihte hak ettiği yere yeniden kavuşacak "yeni Sırbistan" umudunu temsil ettiği için pek çok Sırp'ın 1980'lerin sonlarında kendilerini buldukları Milosevic için de benzer sözler sarf edilmiştir.

Bu bölümde öne sürdüğümüz mantık yürütme, bu yorum çizgisine dayanmaktadır: Aşırılıkçı entelektüellerin, fikirlerini yaymayı başarmaları ve siyasi liderlerin bu fikirleri başarılı bir biçimde devralmaları, kendi tezlerine uygun bir toplumsal zeminde yeşermiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu noktada, Etienne de La Boétie'nin *Discours de la servitude volontaire* (Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev) adlı metnini anımsamamak mümkün mü? Aslında bu, söz konusu gizem hakkında çok güçlü sezgilerin ifade bulduğu bir metindir: Bireyler zorba iktidara boyun eğmeye razı olurlar. Ama dikkatli olalım: "Uygun zemin", "iktidara tamamen teslim olunduğu ve boyun eğildiği" anlamına gelmez. Tarihsel ya da sosyolojik çalışmalar, toplumsal ve bireysel tutumların çok çeşitli olduğunu gözler önü-

calme avant la tempete. Transformations et blocages du Rwanda rural, Tervuren, Musée royal de l'Afrique centrale, 1996.

ne sermiştir. Bir azınlığın egemen ideolojiye gönülden bağlılığından sisteme rıza göstermeye ya da onu onaylamaya yönelik tutumlara ve kısmen görünür uyumsuzluk hatta direniş biçimlerine kadar sayısız tutum saptamak mümkündür. Nazizm etkisindeki Alman toplumunun tarih yazımı, Führer'e verilen genel desteğe rağmen, gündelik hayatta güvensizlik, hatta reddetme gibi tutumların da görüldüğünü göstermektedir. Martin Broszat buna *Resistenz* adını vermektedir. Yazar, Almanların gündelik yaşamda Nazi normlarını kabul edip etmediği konusunda somut bilgilere ulaşmak için bölgesel çalışmaların çok önemli olduğunu kanıtlamıştır. Örneğin, Katoliklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde rejimden hoşnutsuzlukların daha yoğun olduğuna dair işaretlerin bulunduğunu saptamıştır. Bu araştırma dizgesi içerisinde Pierre Aycoberry de toplumsal sınıf ve yaş gruplarına göre rejime uyum ya da reddetme davranışlarını araştırmıştır.[54]

André Guichaoua, Ruanda'da 1980'lerin "etnik barış"ıyla koşut giden görünüş sanatından bahseder. Etnik temelli söyleme katılsın katılmasın, tüm Ruandalılar, özellikle de sistemde bir yer edinmeyi, ticari hayatta, Katolik Kilisesi içinde, uluslararası ağlarda ve benzeri alanlarda etkin olmayı başaran Tutsiler bu söyleme uyum sağlamıştır. Ayrıca Hutu ya da Tutsi köylüleri, kibirli ve beceriksiz addettikleri merkezî iktidarın müdahalelerine karşı gelişen pasif kendiliğinden direniş biçimleri geliştirebilmişlerdir. Dikkat çekici bir başka nokta da, Claudine Vital'in, dini, sömürgeleştirmeye karşı bir direniş biçimi olarak yorumladığı *kubandwa* ritüelinin gizlice uygulanmaya devam etmesidir.

Bireylerin, düşüncelere hükmeden siyasi bir propaganda sistemi tarafından "ezildiği" fikri de oldukça abartılı bir düşüncedir. Propaganda elbette iktidarın ideolojik evrenini tanımlayan anlam çerçevesini biçimlendirir. Nazi Almanya'sında filolog Victor Klemperer'in günü gününe aldığı notlar bu açıdan son derce önemlidir: Nazizmin "dilini" ayıklayarak, bu dilin önce sözlerle öldürmeyi amaçlayan "zehirli sözcüklerini" gün ışığına çı-

54 Pierre Aycoberry, *La Société allemande sous le III Reich*, Paris, Le Seuil, 1998.

karır. Ama bu propagandaya maruz kalan halk ona tam anlamıyla teslim olmuş olabilir mi? Buna kesin ve net bir yanıt vermek imkânsız. Medya algısı üzerine yapılan sosyolojik çalışmalar, bunların genel etkisini gerektiğinden fazla abarttığımız konusunda yeterince kanıt sunmuştur.

Bireyler aslında kişisel deneyimleri ve çevreleri ölçüsünde, bu propagandanın şifrelerini çözmelerini ve bu iletileri yeniden yorumlamalarını sağlayacak belirli bir eleştirel yetiye sahiptir. Bir propagandanın etkisi sadece içeriğiyle ilgili değildir. Etki, aynı zamanda ve belki de öncelikle, propagandaya maruz kalan ve ona inanmak isteyenlerin onu *kabullenme eğilimine* dayanmaktadır. Bu propagandayı daha etkin kılan, onun algılandığı bağlamdır, bir kriz ya da kolektif korkunun hüküm sürdüğü bağlam. Bu durum oluştuktan sonra, propagandanın içerdiği "bilgi" inandırıcı olmasa bile ona inanılabilir. Bu bakımdan korku ve propaganda diyalektik ilişki içindedir. Korku ya da gelecek kaygısı gibi duygular, niteliksiz bile olsa propagandanın alımlanması için uygun koşulları sunar. Ölümcül addedilen bir tehdidin yarattığı korku, onu engellemeyi vaat eden bir söylemin irrasyonelliğini dahi inanılır kılabilir. Buna karşılık, propaganda da, kaygı verici iletileri sürekli olarak tekrar ederek zaten halihazırda tedirgin olan bir topluluğun bağrındaki korkuyu daha da körükler. Dolayısıyla propaganda kendisini tehdit altında hisseden grubu harekete geçirebilir ve grubun ölümcül bir tehlike olarak algıladığı şeye karşı nefreti daha da körükleyebilir.

"Suskunluk sarmalı"

Korkuyla ilişkili bir diğer olgu da Alman sosyolog Elisabeth Noelle-Neumann tarafından geliştirilmiş bir kavram olan "suskunluk sarmalı"dır: Bireyin, yok edilmekten değil, içinde bulunduğu aidiyet grubundan dışlanma korkusu. Yazar, gruptan yalıtılmamak hatta dışlanmamak için bireyin kendi düşüncelerini ifade etmekten kaçınabileceği fikrinden yola çıkar. Bu uyumluluk eğilimi, aslında onun toplumsal entegrasyonunun

koşullarından biridir. Bu, istikrarsızlık durumunda karşıt konumlar arasında bir çatışmaya tanık olan bireyin tarafını seçmesi gerektiği anda daha da ciddi biçimde kendini dayatır. Birey, egemenin bakış açısına katılarak kendine olan güvenini tazeler ve bu, farklı görüşleri savunanlar karşısında yalnız kalma tehlikesi taşımadan kendini çekincesiz biçimde ifade etmesine olanak sağlar. Ya da tersine, savunduğu düşüncelerin mevzi kaybettiğini fark edebilir: Artık eskisi gibi değildir ve kendinden daha az emin olacaktır; taraf seçmeye daha az isteklidir. Belirli bir durumda düşüncelerini ifade etme, başka bir durumda ise susma eğilimi, egemen görüşü kademe kademe yerleşikleştiren bir suskunluk sarmalı doğurmaktadır. Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*'da (Eski Rejim ve Devrim) bu süreci çarpıcı biçimde anlatmış, dini küçümsemenin 18. yüzyıl Fransa'sında nasıl son derece yaygın bir tutum haline geldiğini göstermiştir. Yazar şu saptamaları yapar: "Eski inançlarını muhafaza edenler, ona sadık kalan son kişiler olduklarından endişe ediyor ve hata yapmaktan ziyade yalnız kalma endişesi içerisinde, farklı düşünüyor olsalar da kitleye katılıyorlardı. Ulusun sadece bir kesiminin paylaştığı bu duygu adeta herkesin ortak kanaati gibi görünmeye ve ona bu sahte görünümü verenlerin gözünde dahi karşı çıkılamaz bir hal almaya başladı."[55]

Elisabeth Noelle-Neumann, bu "suskunluk sarmalından" yola çıkarak, kamuoyunu, "kamusal olarak hiçbir cezai tehdit taşımaksızın ifade edilebilen ve kamusal eylemin dayandırılabileceği görüş" olarak tanımlar.[56] Dolayısıyla kamuoyu "Yahudiler beş para etmez", "Bosnalı Müslümanlar Türktür", "Tutsiler Ruanda'yı işgal etmiş ve tahakküm altına almıştır," diyebilir. Buna koşut olarak, söz konusu kamuoyu, haykırdığı şeyi gerçekleştirmeyi amaçlayan bir kamu siyaseti tarafından da desteklenir. Elisabeth Noelle-Neumann, bireylerin, çoğunlu-

55 Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, Paris, Gallimard, 1967, s. 250.

56 Elisabeth Noelle-Neumann, "La sprial du silence. Une théorie de l'opinion publique", *Hermes*, no. 4, 1989, s. 182.

ğun düşüncesine gerçekten inandıklarım söylemez. En inançlılar için elbette öyledir, ama çoğu kişi uyum sağlamak için ya da herhangi bir cezaya uğrama korkusuyla inanır görünürler. Sonuç olarak farklı görüşler şu ya da bu şekilde varlığını korur, ama susturulmuş durumdadır. İfşa edilen ve dile getirilen görüş, "Yahudileri asla sevmemeliyiz," biçiminde ifade bulan görüştür.

Ancak bu buyruk, Yahudi olmayan bir kişinin bir Yahudi'yle her somut karşılaşmasında hayata geçirilir mi? Muhtemelen evet, çünkü Elisabeth Noelle-Neumann'ın geliştirdiği model, bireylerin ceza ve yalıtılma korkusuyla çoğunluk görüşüne tâbi olmasına dayanmaktadır. Ama bazen de yanıt hayır olacaktır, çünkü yazar, teorisinde kamusal katılımla bireysel inanış arasında bir ayrım da tanımlamaktadır. Dolayısıyla direniş faaliyetine girişen bireyler marjinalleşme endişesine meydan okuma cesareti gösterebildiklerine göre, çoğunluğun görüşlerine karşı direniş de imkân dahilindedir: "Ancak yalıtılma tehdidine direnebilecek bir kişi, söz konusu görüşün oluşma sürecini başlatmada etkin rol oynayabilir."[57]

Düşman olarak tasvir edilen bu Öteki'nin dışlanmasına direnmek için kim irade gösterebilir? İşte bölümün en can alıcı sorununa gelmiş bulunuyoruz. Bu kişi, iki yalıtılma türü arasında varoluşsal bir seçim yapmak zorundadır: Halihazırda kurban konumunda olanlar ve onlara herhangi bir biçimde yardım edecekleri bekleyenler. Bu krizin düğüm noktası, sosyologların "toplumsal bağ" olarak adlandırdığı ilişkide, yani bir toplumun üyelerini birbirine bağlayan, onlara aynı yaşamsal topluluğa dâhil oldukları duygusunu veren bağda gizlidir. Bu toplumsal bağ "gevşemekte" midir yoksa hâlâ sağlam mıdır? Cereyan etmekte olan olayların en önemli sorunsalı budur. Bu sorun, ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkileri koparacak kuşaklararası bağlara kadar varmayacak mıdır? Nazi iktidarı bunu bizzat hedeflemiştir. Tarihçi Omer Bartov, Hitler rejiminin, sadece kitlesel bir Alman gençlik örgütlenmesi yaratmakla kalmayıp, gençleri aile çevresi içinde muhbir olarak kullanarak

57 *A.g.e.*

ebeveynlerini "devlet düşmanı" olarak ifşa etmelerini teşvik etmeye kadar vardırdığına dair pek çok örnek sunmaktadır.[58]

Soykırım çalışmalarını başlatanlardan biri olan Amerikalı sosyolog Helen Fein'a göre, toplumsal bağ "zorunluluklar evreni" (*universe of obligations*) olarak adlandırdığı olguya dayanmaktadır. Yazar, zorunluluklar evrenini, "karşılıklı olarak birbirini koruma taahhüdüyle ilişkilenen ve bağları, bir kutsallıkla ya da kutsal bir otoriteyle ortak ilişkilenme ile kurulan (devlet, bireylerin sadakatlerini sunduğu en yaygın otorite biçimlerinden biridir) bireylerin oluşturduğu çevre" olarak tanımlar.[59] Kurbanların insan olmadıklarını söylemek için, onları bu zorunluluklar evreninin dışında bir yerde konumlandırmanın yeterli olduğunu söyler. Böylece bu düşman "öteki", karşılıklı tanıma ilişkisinden koparılarak tümüyle "öteki" haline gelir. Bu, bireyleri kendi aidiyet gruplarından dışlayan tam bir kimliksizleşme (ya da psikologların deyişiyle kültürsüzleşme) sürecidir.

Bu anlamda söz konusu çelişki, iç savaş ortamındakinden daha vahim görünür. Çünkü bu durumda, çatışma halindeki aktörler halen aynı siyasi ya da ulusal topluluğun üyesi olduklarını kabul ederler. Örneğin İspanya İç Savaşı'nda Frankocular ve cumhuriyetçiler, son derece korkunç bir savaşı sürdürürken dahi yine de birbirlerini İspanyol olarak kabul ediyorlardı. Biz burada çok farklı bir durumla karşı karşıyayız. Nazi Almanya'sında Yahudilerin maruz kaldığı zulüm, 1930'ların sonundan itibaren uç bir örnek haline gelmeye başlar: Kademe kademe ileriye gider, Yahudileri hukuki, siyasi, ekonomik ve fiziksel olarak ihraç ederek daha da şiddetlenir. Onlar da kendilerini "zorunluluklar evreninin" dışında, ulus topluluğunun dışına atılmış bulurlar. Bu anlamda toplumsal bağın çözülmesi gibi bir durumdan bahsetmek çok hafif kalır: Her boyutta tam anlamıyla bir yıkım, yok etme söz konusudur.

Felaket hakkında bir fikre sahip olabilmek için Victor Klem-

58 Omer Bartov, *L'Armée d'Hitler. La Wehrmacht, les Nazis et la guerre*, Paris, Hachette, 1999, s. 161 vd.

59 Helen Fein, *Accounting for Genocide: Victims and Survivors of the Holocaust. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*, New York, The Free Press, 1979, s. 4.

perer'in günlüklerine biraz daha göz atalım. Klemperer, örneğin, toplumdan gitgide daha da yalıtıldığı süreçte eski okul arkadaşlarının da kendisine destek olmayı bıraktıklarından bahseder. Jean Améry adında eski bir direnişçi Yahudi, anılarında, terk edilmenin ötesinde bir duygu yaşadığını belirtir: "Her gün, dünyaya olan inancımı biraz daha kaybediyorum. Hiçbir olumlu sıfatla tanımlanamayacak olan Yahudi, (...) dünyaya inancı olmadan yaşamak zorundadır. Komşum bana gülümseyerek 'Günaydın beyefendi' diyor. Şapkamı çıkarıp 'Günaydın hanımefendi' diyorum. Ama bu beyefendi ve hanımefendi arasında gezegenler kadar büyük bir mesafe var; çünkü geçen gün bir hanımefendi, bir beyefendi götürülürken kafasını çeviriyordu ve beyefendi, tıkıldığı arabanın parmaklıklı camlarından, dupduru ve Yahudiler için sonsuza dek kapanmış bir göğün altında taştan bir melek gibi duran hanımefendiyi izliyordu."[60]

Toplumsal bağın çözülmesi

Toplumsal bağ pek çok değişik tarzda çözülmeye uğrayabilir. Yugoslavya'da bu bağın kopuşu Almanya'dakinden çok farklı biçimde gerçekleşmiştir. Pek çok araştırmacı, İkinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilen katliamların hafızalarda yarattığı yaraların ve travmaların etkisine vurgu yapmıştır. Asla tam anlamıyla dindirilmemiş olan nefret duyguları ve hınçlar, bu olaydan yıllar sonra, Tito'nun arzu ettiği Yugoslav federasyonunu oluşturan halkların bağrında varlığını sürdürebilmiştir. Ancak bu travmatik miras, komünist Yugoslavya'nın mirasını göz ardı etmemizi gerektirmez. Aslında, komünist özyönetim döneminde Tito'ya ve "halkların kardeşliği" ideolojisine siyaseten muhalif olanlar, muhalefetlerini ancak ulusal düzlemde ifade edebilirlerdi.

Rejimin bu temel tabusuna karşı gelmek, kendini özgürce ifade etme hakkını kazanmak için gerekli görünmektedir. Tito'nun ölümünü izleyen yıllarda özgürlük ve demokrasi talep-

60 Jean Améry, *Par-dela l ecrime et le chatiment. Essai pour surmonter l'insurmontable*, Arles, Actes Sud, 1995, s. 157.

leri gitgide milliyetçi davayla birbirine karışmaya başlar. 1990, 1991 ve 1992 yıllarında ardı ardına yapılan seçimler neredeyse daima aynı "özgürlük" senaryosu üzerine temellenmiştir: Demokrasiye oy vermek, "kendi" ulusunu temsil eden partiye oy vermektir. Öte yandan bu senaryoda çok büyük bir çelişki vardır; çünkü senaryo, parti ile demokrasi arasındaki karşıtlığa dayanmaktadır. Tek etniye dayanan parti, farklı ifade biçimlerini kabul etmemektedir. Federal sistemin adeta patlamasının nedeni bu iç çelişkilerdir. Somut olarak, herkes aslında üzerine hiç düşünmediği bir soruyu yanıtlamak zorunda kalmıştır: Ben kimim? Şu "Öteki" de kim? Sırp mı, Hırvat mı, Bosnalı mı? Önceden bundan endişe etmeleri için bir neden yoktu. Şimdi, bu etnik özellik kafalarda yer etmiş durumdadır. Sonuç, hem bireyin hem de siyasetin etnikleştirilmesi olmuştur.[61] Bununla birlikte, söz konusu süreç aslında her bölgede aynı yoğunlukta yaşanmamıştır. Slovenya'da böyle bir sorun yaşanmamıştı; Slovenlerin %92'si kendilerini Sloven olarak algılıyor ve kendilerini güvende hissediyorlardı. Hırvatistan'da komünlerin büyük bir bölümünde, insanlar yine kendilerini Hırvat olarak tanımlıyordu; demek ki Hırvatistan'ın üçte ikisinde insanlar, dışarıdan bir askerî saldırı olması haricinde komşunun gelip boğazına yapışacağı korkusu yaşanmıyordu. Bu tedirginliğin trajik bir hal aldığı tek yerin Bosna olduğu anlaşılmaktadır.

Bu anlamda, Xavier Bougarel bu yurttaşlık krizinin federal sistemi içten içe nasıl kemirdiğini ve sonucunda topluluklar arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin (*komşuluk* özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalmıştı) sorgulanmasına neden olduğunu gösterir. Türkçe kökenli bu terim, bütün içerisinde yakınlık, komşuluk ilişkilerini, farklı toplulukların barış içinde bir arada yaşamasını (işlerde ve gündelik yaşamda yardımlaşma, dinî törenlere davet etme, düğün gibi kutlamalarda bir araya gelme vb.) ifade eder. *Komşuluk*, Bosna toplumunun, halen aynı topraklarda bir arada yaşamalarına olanak verecek olan "millet" esasına dayalı (hükümran olmayan ve bağını top-

61 Bkz. Jean-François Gossiaux, *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*, Paris, PUF, 2002.

rak üzerinden kurmayan dinî cemaat) Osmanlı-sonrası bir toplum olması açısından önemlidir. Hiçbir yazılı yasaya ya da formel kurala dayanmayan komşuluk, daha ziyade kendine özgü ritüelleri olan toplumsal bir pratiktir. Kesinlikle "iç içe geçme, birbirine karışma" gibi bir anlamı yoktur; iki farklı topluluktan iki kişinin farklı evlerde yaşamasını gerektirir; oysa örneğin, karma evlilik iki farklı topluluktan bireyin aynı evde yaşamasını gerektirir. Dolayısıyla bu, aslında herkesin kendi evinde, topluluklar arası bir mübadele sistemini varsayar. Bu sistemin teminatı da devlettir.

Aslında, "gündelik yaşam düzeyinde topluluklar arasında istikrarlı ve barışçıl ilişkiler devam etmektedir; çünkü devlet bu istikrarlı ve barışçıl ilişkileri siyasi düzlemde teminat altına alma gücüne sahiptir. Bu teminatı vermeyi taahhüt etmez ya da toplulukları birbirine karşı kışkırtırsa, komşuluk –karşılıklı güvenlik ve barış arayışı– suça, yani dışlama ve savaş yoluyla güvenliği sağlamaya evrilebilir."[62] 1990'ların başında Bosna toplumunun gitgide parçalanması ve siyasi savaşımın etnik bir karaktere bürünmesi ile karşı karşıya kalman tehlike işte budur. Bu durumun ilk sonucu, iyi komşuluk ilişkilerinin bozulması olmuştur. Ortak sosyalleşme mekânları (örneğin kahvehaneler) ya da aynı etkinliklere katılma sıklığı (folklorik danslar) azalmaya başlar. Herkes "kendi" grubu içinde kalma eğilimdedir ya da bu teşvik edilmektedir.[63]

Bosna-Hersek'teki bu etnik yönelim tektip değildir. Örneğin, Tuzla kenti ve yöresi milliyetçi baskılara direnir. Toplumsal kimliğin halen güçlü olduğu bir sanayi ve madencilik kenti olması dolayısıyla dengeleri ve eski Yugoslav sisteminin başka bölgelerde dağılmış ve bozulmuş olan işleyiş biçimlerini korumayı başarmıştır. Bu yüzden Bosna'daki etnik ideolojiyi genelleştirmeden, durumu örnekler üzerinden incelemek daha doğ-

62 Xavier Bougarel, *Bosnie. Anatomie d'un conflit*, Paris, La Découverte, 1996, s. 84.

63 Antropolog Lynn D. Maners'ın folklorik ifade biçimleriyle milliyetçi düşüncelerin gelişimi arasındaki ilişkileri incelediği çalışması çok ilgi çekicidir: "Clapping for Serbs: Nationalism and Performance in Bosnia and Herzegovina", Joel M. Halpern ve David A. Kideckel (der.), *Neighbors at War* içinde, University Park, Pennsylvania State University Press, 2000, s. 302-315.

ru olacaktır: İlişkilerin karmaşıklığını çözebilecek şey, bölgesel ve yerel tarihtir. Aynı tespiti Ruanda için de yapmak mümkündür. Etnik nitelikli söylem egemen olsa da Tutsilerin damgalanması ülkenin farklı bölgelerinde aynı düzeylerde gerçekleşmez. Etnik antagonizma, bölgelere göre ve bölgelerin içinde, toplumsal gruplara ve siyasi ağlara göre farklı görünümlere sahiptir. Örneğin ülkenin güneyindeki Butare bölgesinde Hutu-Tutsi kategorileştirmesi, toplumsal ilişki dokusu üzerinde pek bir etkiye sahip değildir. Bu örnekte, tıpkı Tuzla'da olduğu gibi, toplumsal bağlar, onları koparmaya meyilli bir siyasi ortama rağmen sağlam kalmıştır. Ama bu ne kadar devam eder, bilinmez.

Her koşulda olgu enine boyuna tüm yönleriyle ele alınmalı: –Hem iyi hem de kötü anlamda– toplumsal bağları yok etmeye ve korumaya dair ne varsa ele almak gerek. Sosyolog Anthony Oberschall, Yugoslavya örneğiyle ilgili olarak, ülkenin etnik savaşa sürüklenmesini açıklamak üzere öne sürülen yorumları sorgular ve toplumsal ilişkiler hakkında birbiriyle çelişen iki "düşünce çerçevesi"ni (işbirliğini ve nefreti) bir arada düşünmenin ne denli zor olduğu sonucuna varır. Bu iki çerçeveden biri ya da diğeri, o anın ekonomik ve siyasi koşullarına göre etkin hale gelebilir.[64]

Benzer biçimde, Belçikalı antropolog Danielle de Lame 1988-1990 yılları arasında, iç savaştan hemen önce Ruanda'nm güneyindeki tepelik bir bölgedeki yaşam üzerine ilginç bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yazar olayı tüm yönleriyle ele alır: üretim, tüketim, para akışı, toplumsal ilişkiler, etki mekanizmaları, çelişkiler. Yaptığı çözümlemelerde yaklaşık dört yıl kadar sonra patlak verecek savaşa dair öncülleri saptayabilmek çok güçtür. Yine "fırtına öncesi sessizlik"[65] söz konusudur. Ruanda kültürü belirli durumlarda intikamı (atalara sadakat, o soyda işlenen tüm cinayetlerin intikamının söz konusu soydan gelen herhan-

64 Anthony Oberschall, "The Manipulation of Ethnicity. From Ethnic Cooperation to Violence and War in Yugoslavia", *Ethnic and Racial Studies*, cilt 23, no. 6, 2000, s. 982-1001.

65 Danielle de Lame, *Une colline entre mille ou le calme avant la tempete*, *a.g.e.*

gi bir erkeğin öldürülmesi yoluyla alınmasını gerektirir) meşru kılabiliyor olsa da, iyilik ve yüce gönüllülük de bu kültürün bir parçasıdır. Danielle de Lame bu kültürün temsil sisteminin ahengini sağlayan anlam dünyasının, 1980'lerin sonunda patlak veren ekonomik ve siyasi kriz dolayısıyla birden bire çöktüğü kanaatindedir: Bu kargaşanın bir tehdit olarak algılanmaya başlamasıyla, yeni bir düzen tarzı gündeme geldi ve cinayetler böyle bir teşebbüs olarak görülmeye başladı. Ama bu kurban edici dinamik kriz ortamında bile, dayanışma tamamen ortadan kalkmamıştı.

Üçüncü kişilerin rolü

Bir ülke "etnik şiddete" evrildiğinde gazeteciler çoğunlukla sadece şiddete dikkat çekme eğilimindedir. Kendiliğinden gelişen bu tutum oldukça anlaşılırdır. Şiddet eylemi en görünür eylemdir; gazetecilerin önüne kolayca seriliverir. Ama bu türden bir medya kalkanı yanıltıcıdır. Çünkü aynı anda başka aktörler, gizli olarak yani gürültü patırtı çıkarmadan yürüttüğü etkinliklerle fırtınayla sürüklenme tehdidi altındaki kurbanları kurtarmak için hiçbir çaba sarf etmemiş midir? Bu dayanışma edimleri son derece alçakgönüllü olsa dahi, sonraki yıllarda tarihçinin görevi genellikle bunu kanıtlamak olacaktır. Büyük ve trajik şiddet edimi, hiçbir koşulda hümanist ve genellikle isimsiz olan yardımlaşma faaliyetlerini unutturamaz.

Bu birbirine tezat konumlanışlar, bu olayların algılanışı konusunda temkinli ve incelikli davranmayı gerektirir: Bu çelişkili durumu hesaba katan bir analiz çerçevesi çizmek gereklidir. Şimdi artık benim açımdan şu nokta son derece önemli: Toplumsal bağın evrimi şiddetin gelişiminde belirleyici bir role sahipse, şiddet salt cellatlar-kurbanlar ikiliğine indirgenemez. Bu, toplumsal bağların ve ilişkilerin karmaşıklığının düalist ve indirgemeci bir tarzda ele alınması olurdu. Bu iki terim arasında, daima bir "üçüncü kişi", bir "üçüncü taraf" vardır. Anglosaksonlar bu üçüncü kişilere *bystander* derler, kavram Fransızca'ya "seyirci" olarak çevrilmiştir, ama anlamı tam karşılamaz.

Çeviri güçlüğünün yanı sıra aslında bu terim yeterince "derinlikli" de değildir: Yapısı gereği "bir köşede duran" ve tam anlamıyla bir taraf seçmeyen bir kişiyi çağrıştırmaktadır.

Oysa durum aslında bunun tam tersidir: Bu üçüncü kişi, pekâlâ, işaret edilen kurbanları marjinalleştirecek toplumsal dinamiğin tam ortasındadır. Jean Améry'nin de belirttiği gibi, somut olarak, Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasındaki gündelik ilişkilerde ve Bosna'da, bu üçüncü kişiler komşulardır. Peki, bu üçüncü kişi de ortama uyacaktır? Olup bitene göz mü yumacaktır? Açık ya da gizli kapaklı bir biçimde dostluk ve dayanışma mı sergileyecektir? Bu komşu üçüncü kişi, bu yakın üçüncü kişi mutlaka yeni rejime karşı olmak durumunda değildir. Kendisini yeni otoritelerin izlediği siyasetle aynı "çizgide" hissediyor ama şu ya da bu uygulamalarını eleştiriyor olabilir. Bu sebeple şu ya da bu grubun ezilmesi ve marjinalleştirilmesi konusunda "çok ileriye gidildiğini" düşünüyor olabilir. Bu, her gün maruz kaldığı propagandanın da etkisiyle "Evet, Yahudilerle ilgili bir sorun var," demesine mani olmayabilir. Yakın çevresindeki ya da rastlantı eseri karşılaşacağı bir Yahudi'ye şefkatle yaklaşması mümkündür. Başka bir deyişle, "antisemitizm" olarak adlandırabileceğimiz soyut bir düşünceye katılmakla birlikte, Yahudi olduğunu bildiği bir kişiye yardım ederek bu düşünceyle çelişen bir tutum takınabilir.

Bu durumda, üçüncü kişiler özellikle cellat-kurban ilişkisinin gelişiminde çok önemli bir rol oynarlar. Bu asla ikili ve antagonist ilişkilere indirgenemez, daha ziyade üçlü bir yapı biçiminde işler. Üçüncü kişi kurbanların yanında bir tutum takınırsa, şiddeti engelleyecek bir girişimde bulunma imkânına sahip olabilir. Dahası "tabandaki" bu dayanışma belki de yeni bir kamuoyunun, ama bu sefer direnen bir kamuoyunun oluşmasına zemin hazırlayabilir; tıpkı Elisabeth Noelle-Neumann'ın önerdiği modelde olduğu gibi. Ancak bu üçüncü kişi, kurbanların çektiği acılara tamamen kayıtsız kalırsa, işte o zaman çok daha yoğun bir şiddet sahnelenebilir.

Tarihçi Léon Poliakov Yahudilere uygulanan işkenceler konusunda bu üçüncü kişilerin önemini fark eden ilk isimlerden

KRİSTAL GECE, 9-10 KASIM 1938

"9 Kasım akşamı, Propaganda Bakanı Goebbels gerçekliği inkâr eden ve insanları cinayete davet eden öfkeli bir söylev verir. [Nazi] partisinin bu gösterileri düzenlemek ya da örgütlemek gibi bir niyeti olmadığını söylemiş, "Ama mademki kendiliğinden bu t r bir gösteri patlak vermiş, bunları bastırmak bizim vazifemiz değil" demiştir. [...] Bu cinayet davetine tüm Almanya'da onlarca SS, SA ve cesur yurttaşlar icabet etmiştir. Ertesi gün, Berlin'de Yahudilere ait 3.767 dükkân ve konutun hasar gördüğü, yıkıldığı ya da yağ alandığı, kentteki 14 sinagogdan 9'unun yakıldığı, diğer 5'ine ise neredeyse hiç dokunulmadığı görülmüştür. Genç Nazilerin arı kovanı denebilecek büyük Humboldt Üniversitesi ile Doğu'dan gelen Yahudilerin (*Ostjuden*) oturduğu, antisemit nefretin somut nesnesi durumundaki "ambar" mahallesinin kesiştiği yerde bulunan en büy k ve en güzel sinagogun, konumu itibariyle adeta yok edilmeye yazgılı olduğu düşünülebilirdi. Peki, öyleyse bu sinagoga neden dokunulmamıştı?

Tarih kısacık ve çok basittir. Kahramanlık destanlarının tarihi değildir bu, alışıldık bir hikâyedir. Berlin polisinin 16. Bürosu, ambar mahallesini kuşatmıştı. Başlarında, 1880'de Danimarka sınırında doğmuş, Berlin'de görev yapmakta olan ve şeflik görevine 1932 yılı Eylül ayında, yani Hitler'in cumhurbaşkanlığına aday gösterilmesinden birkaç ay önce atanmış şefleri Wilhelm Krützfeld vardı. 1937'de, Hitler iktidarı döneminde, Kristal G cesi'nden çok kısa bir süre önce, ulaşabileceği en üst makama yani başmüfettişliğe atanmıştı. 1938 yılı 9 Kasım akşamında evinde, karısı ve iki çocuğuyla oturduğu sırada bir olis arkadaşından haber aldı: SA'lar dükkânları, sinago u yağmalıyor ve ateşe vermek için, sinagogun içine çalı çır ı dolduruyorlardı. Krützfeld birkaç telefon görüşmesinden sonra silahını ve çantasını alıp olay yerindeki birkaç olis memuruyla buluşmaya gitti. Oranienburgerstrasse'de birkaç adamını sinagogun karşısına yerleştirdi, ortalıkta dolaşan yağmacıları kovaladı, itfaiyeyi çağırdı ve hazine odasından yükselen kıvılcımları sön-

dürmeleri emrini verdi, bazı değerli belgeleri de korumak için yanına aldı. Sinagog böylece kurtarılmış oldu. Hiçbir SA, hiçbir SS, hiç kimse ona itiraz etmedi. Sinagoga sadece birkaç metre uzaklıktaki Yahudi okulunu korumaları için polis gönderdi. Okul da alevlere karşı korunacaktı. Polisler, sadece bir kişinin kararıyla tarihin önlenemez akışını, kader addedilen seyri tersine çevirebilmişti.

Sonraki günlerin seyri bu davranışın bilinçsizlikten ya da ataklıktan kaynaklandığını göstermiştir. Olayın ertesi günü ve aslında gidişatın mantığına uygun biçimde, Alman Güvenlik şefi ve Himmler'in sağ kolu olan Heydrich, başsavcıya 'Yahudilere karşı işlenen suçlarla *[Judenaktion]* ilgili olarak soruşturma yapılmamasını' bildiren bir resmî yazı göndermişti. Böylelikle 10.000 Yahudi, soruşturma ya da dava açılmaksızın doğrudan kamplara gönderilebilecekti. Polis soruşturmayacak, adalet susacaktı. Rejim daha 1938'de adaleti bir kenara bırakmıştı. Polis şefi Krützfeld sokağındaki terziyi, Herr Hirschenberg'i çağırıp, aynı şekilde, tek bir telefonla büyük sinagogun hahamının hayatını aynı biçimde kurtarmıştır. Haham, aynı akşam Stuttgart'a, ardından da İngiltere'ye kaçar. 11 Kasım günü Krützfeld derhal Berlin emniyet müdürünün, Helldort kontu SA-*Obersgruppenführer* Wolf Heinrich'in makamına çağırılır. [...] Hitler döneminde milliyetçi çıkışlarıyla polislik mesleğinde yükselmiştir. Yine de 1938 yılından sonra Hitler'e karşı birçok askerî komploya katılmıştır; bunlardan biri 20 Temmuz 1944'te diktatörün neredeyse hayatına mal olacak bir suikast girişimidir: 20 Temmuz 1944'te, Berlin polisini tamamen etkisizleştirmiş ve suikast girişimine katılan birçok kişinin SS'lerden kaçmasına yardım etmiştir. 15 Ağustos 1944'te idam edilecektir. O da sahte pasaportlarla Yahudilerin Almanya'dan kaçmasını sağlamıştır. Ama sadece zengin Yahudilerin. Yani onlardan talep ettiği 250.000 *Reichsmark*'ı getirebilenlerin."

Fabien Jobard, "Au nom de l'ordre. Policiers en résistance lors de la nuit de Cristal", *Alternatives non violentes*, no: 118, İlkbahar 2001, s. 40.

biri olmuştur. 1951 yılında, Nazilerin, Alman kamuoyunun tepkilerini takip ettiklerini ileri sürmüştür.[66] 1933-1934 yılları arasında Almanlar Yahudi dükkânlarının boykot edilmesi çağrısını pek dikkate almamış ve bu çağrıyı uygulamamıştır. Ama başka ayrımcı uygulamalar karşıt tepkiyle karşılaşmadıkça yeni bir şiddet eşiği daha aşılabilmiştir. Sonraki çalışmalar, konuyu daha çetrefil bir hale getirmiş olsa da, bu temel model, sonraki uygulamalarda da geçerliliğini korudu. Örneğin Alman kamuoyunun 1938'de Kristal Gecesi'nde yapılanları kınadığı bilinmektedir. İsrailli tarihçi David Bankier'in de belirttiği gibi Almanlar Yahudileri "artık görmemeye" alışmıştı. Bu kıyım onlara Yahudilerin varlığını yeniden hatırlatmıştı ve böylesi bir şiddet patlaması karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdi.[67] Peki, Naziler bu tepkiden, Yahudilere karşı daha merhametli olmaları gerektiği sonucunu mu çıkaracaklardı? Kuşkusuz hayır. Onlar bu tepkiden, Yahudilerin toplumun geri kalanından daha fazla yalıtılmaları ve gönderilmeleri gerektiği sonucu çıkaracaklardı. Kıyımın sonucu zaten böyle oldu: Yaşanan korku dolayısıyla iltica talepleri arttı. 1939 yılı sonunda 250.000'den fazla Yahudi Reich'ı terk etmiş bulunuyordu. Artık mesaj çok daha açıktı: Burada istenmiyorlardı, durumları 1933'ten beri gitgide daha da kötüleşmişti. İçlerinden 200.000'inin kalmayı tercih etmesi şaşırtıcı görünebilir; çünkü bu şiddet patlamasını hiç kimse çıkıp protesto etmemişti. Kiliseler yine suskunluğu seçmişti. Otoritelerin tutumunu değiştirebilecek muhalif üçüncü kişi rolünü oynamamışlardı.

Almanya'da telaffuz edilmeyen bu muhalif söz, ülke dışından yükselebilecek miydi? Bu var olmayan destekçi üçüncü kişi, uluslararası düzlemde, onun vekili gibi sahneye çıkabilecek miydi? Aslında, bu soru yeni bir inceleme alanı açılmasına imkân vermektedir: Katliama varacak bir şiddet sürecini sadece ülkedeki gelişmeler ışığında değil, uluslararası bağlamda irde-

66 Léon Poliakov, *Le Breviaire de la haine* (1951), Raymond Aron'un önsözü, Paris, Calmann-Lévy, 1983.

67 David bankier, *The Germans and the Final Solution. Public Opinion under Nazism*, Oxford, Blackwell, 1992.

lemeyi sağlayacak bir inceleme alanı. Bu kitabın yapısı bu iki boyutu birlikte ele almaya imkân vermiyor. Ama ikisinin karşılıklı etkileşim halinde işlediği açıktır. Dolayısıyla artık, bakışımızı uluslararası kriz ortamına çevireceğiz ve birden bire, durum daha da vahim bir hal alacak. Çünkü sonuçta görüşleri daha da radikalleştirecek, aktörleri daha fazla sarsacak şey, söz konusu şiddet sürecinin bir savaşa dönüşmesidir.

ULUSLARARASI BAĞLAM, SAVAŞ VE MEDYA

Soykırım üzerine yapılan çalışmaların çoğu, egemen ideolojiye ya da kendi halkının katili olmaya başlayan bir iktidar gibi, ülkeye içkin etkenlere odaklanmıştır. Belirli bir toplumda, yakın çevreden (komşu ülkeler "bölgesi") ya da daha geniş bir çevreden (dünya) bağımsız biçimde, anlam verilemeyen gelişmeler olduğunu söylemek yeterliymiş gibi... Dış dünyadan yalıtılmış böyle bir çözümleme hiç de elle tutulur bir çözümleme olmayacaktır. Almanya'da, Yugoslavya'da ya da Ruanda'da olan biteni dış dünyadan yalıtarak incelemek mümkün değildir. Bu devletler ve toplumlar, kuşkusuz, bölgesel bir tarihin ve daha geniş ölçekte uluslararası ilişkilerin ürünüdürler. Dolayısıyla asıl zorluk, tıpkı savaş konusunu ele alırken olduğu gibi, hem yerel hem küresel bağlamı hesaba katarak katliama geçişi mümkün kılan yolları düşünebilmekte yatmaktadır.[1]

Ancak böyle bir ilişkiyi incelemek için genel bir şema kurgulamak mümkün değildir. "Katliamlar" ve "uluslararası sistem" arasındaki ilişkileri düşünmeye teşebbüs etmek, kısaca söylemek gerekirse, bahse tutuşmak gibidir. Yine de iki farklı yorumu burada sizinle paylaşmak istiyorum. Bunlardan ilki, bazı

1 Pierre Hassner ve Roland Marchal (ed.), *Guerres et Sociétés. Etat et violence après la Guerre froide*, Paris, Karthala, Coll. "CERI", 2003.

verilerin (devletler, eski katliamlar, mülteci hareketleri, erkler arası rekabet) şiddeti artırma eğiliminde olduğunu göstermek amacıyla, uluslararası sistemin kökenine ve özel olarak da bölge tarihine eğilmektedir. İkinci yaklaşım, –belirli bir ülkede– şiddetin daima artma eğiliminde olduğunu söyler ve bunun nedenini uluslararası düzlemde şiddeti önleyecek hiçbir engel, ciddi hiçbir mani olmamasına bağlar. Bu iki yaklaşım aslında birbirini tamamlar niteliktedir: Biri daha ziyade yapısal bir inceleme sunarken (çünkü tezini bir sistemin ya da bölgenin durumuna dayandırmaktadır) diğeri daha işlevselidir (çünkü çelişkinin dinamiklerine eğilir). Ancak bu etiketleme oldukça göreceli dir; çünkü ileride de göreceğimiz gibi, yapısal veriler ve çelişkinin dinamikleri birbirini karşılıklı olarak etkiler.

Bir dinamik söz konusudur, evet, ama nereye yönelmiştir? Savaşa. Savaş çok yakın bir olasılık gibi görünmese de aslında çoğu defa öngörülebilir olduğu söylenebilir. Oysa savaşa sürüklenme olgusu hem çatışma halindeki aktörler hem de kurban olarak işaret edilmiş olan gruplar açısından somut sonuçlara yol açacaktır. Savaş durumu artık, zulmün hatta bu kurbanların yok edilmelerinin daha kolayca meşrulaştırılmasına yarayabilir: Gebe olunan şiddet süreci "patlayabilir". Ama nereye kadar? Katliamın önünde gerçekten herhangi bir engel yok mudur? Olup biteni kim açıklayabilir? Örneğin, medyanın günümüzde "uluslararası toplum" olarak adlandırılan kitleyi harekete geçirmek gibi üst bir rol oynaması beklenebilir mi? Ya da hukuk adına askerî müdahaleye karar verilmesi? Halihazırda tehlike altında olanlar için son dakika senaryosu! Maalesef, çok geç olmadan yapılabilecek müdahaleler üzerinde durulmaz bile. Burada incelenen örneklerde, her şey daha da kötüye gitmektedir. Şimdi bunun nedenlerini anlamaya çalışacağız.

Siyasi fırsat yapısı

"Yapısal" yaklaşım öncelikle bizzat uluslararası sisteme hâkim hukuki ilkeleri sorgulamaya yönelik bir yaklaşımdır. Bu sistem, katliamın gerçekleştirilmesine izin veren ve hatta devlet

eliyle yapılan katliamları meşru kılan bir sistem değil midir? 1648 tarihli Westphalia Antlaşması'nca, devletin toprağa dayalı hükümranlığı ilkesine göre, devlet kendi sınırları dâhilinde istediği tasarrufta bulunabilir. İlk karşılaştırmalı soykırım çalışmalarını yapanlardan biri olan Amerikalı sosyolog Leo Kuper'a göre "hiç şüphe yok ki hükümran devlet, kendi hükümranlığına içkin olarak, egemenliği altındaki halklara karşı katliam uygulama ya da soykırıma girişme hakkını talep eder ve uluslar, pratik nedenlerden ötürü bu hakkı savunurlar". Yazar şunları ekler: "Hiçbir devlet böyle bir hakkı açık açık talep etmez (bu, uluslararası çevrelerde bile ahlaki açıdan kabul edilemez) ama bu hakkı başka gerekçelerle, özellikle de kanunu ve düzeni korumak ya da devlet topraklarını savunmak gibi sözde kutsal bir görev adına kullanır."[2] Bunlara, Paraguay'da Guayaki yerlilerinin katledilmesi, Uganda'da Amin Dada'nın ya da Kamboçya'da Pol Pot'un gerçekleştirdiği katliamlar örnek verilebilir.

Birleşmiş Milletler Sözleşmesi tüm bunların bir özeti gibidir. Kuşkusuz bu sözleşme, tarafların, insana saygısının ve insani değerler ışığında temel insan haklarına olan inancının bir ifadesidir. Öte yandan, sözleşmenin ikinci maddesi söz konusu sözleşmenin hiçbir düzenlemesinin Birleşmiş Milletler'in bir ülkenin ulusal sınırları içerisindeki yetkilerine müdahale edemeyeceği şartını da içermektedir. Sonuç olarak, söz konusu devlet, kendi isteğince, demokratik olduğu kadar diktatör, mutlakıyetçi, totaliter de olabilir ve halkını istediği gibi yönetebilir. Bu yüzden devletler esasen hiçbir hukuki yaptırıma uğramaksızın kitlesel kıyımlar gerçekleştirebilirler.

Trajik 20. yüzyıl tarihi bunun bir örneğidir: Amerikalı araştırmacı Rudolph Rummel'a göre, 20. yüzyılda 164 milyon insan, bizzat kendi hükümetlerince öldürülmüştür. Bu rakam, aynı dönemde meydana gelen savaşlarda –iki dünya savaşı da dâhil olmak üzere– ölen 35 milyon insanla kıyaslanınca çok büyük bir rakamdır.[3] Rummel, devletlerin "kendi" halklarını kat-

2 Leo Kuper, *Genocide. Its political use in twentieth century*, New Haven, Yale University Press, 1981, s. 161.

3 Rudolph J. Rummel, *Death by Government*, New Brunswick-Londra, Transacti-

letme imkânları olduğu ölçüde, "halk kıyımı"[4] yapabileceklerini söyler. Ona göre, en büyük halk katili liderler Mao, Stalin, Hitler, Çan Kay-şek, Lenin, Hideki Tojo (Japonya), Pol Pot, Yahya Han (Pakistan) ve Tito'dur. Hükümranlık ilkesi yine de tümüyle reddedilmek zorunda değildir; çünkü küçük devletleri, onları yutmak isteyecek komşularına karşı hukuki açıdan korumaktadır. Söz konusu ilke, bu anlamda güç seviyeleri eşit olmasa da, tüm devletleri aynı düzleme çekmek açısından en net yöntemlerden birini oluşturmaktadır. Hükümranlık ilkesi tek başına, devletin insan haklarını ihlal eden politikalarını meşrulaştırmak ya da bu hak ihlallerine kayıtsız kalmak için başvurabileceği şiddetin nedenlerinden biri değildir. Her iki durumda da, devlet egemenliği, onun eylemini ya da eylemsizliğini teyit etmek için başvurabileceği hukuki savlardan sadece biridir. Pek çok uzmanın bu ilkenin düzenlenmesini, çerçevesinin çizilmesini ya da sınırlandırılmasını ama asla terk edilmemesini savunmaları işte bu yüzdendir. Bu açıdan, Mario Bettati gibi bazı uzmanlar, müdahale hakkından ve hatta görevinden dem vurmuştur.[5] Bununla birlikte, bazı hukukçular da bu ifadeyi eleştirmiş, eski sömürge ülkelerinin devletlerinin bu müdahale hakkını büyük güçlerin üstü kapalı biçimde ülkenin iç işlerine karışmasına devam etmesi olarak algıladığına dikkat çekmiştir. Ayrıca bunlar, Robert Badinter gibi, devletin tehlikedeki bireyleri koruma hakkı olduğuna göre "tehlike altındaki nüfusa yardım etme" hakkından da bahsedilebileceğini söylerler.[6] Aslında uz-

---

on Publishers, 1994. Rummel'm kullandığı hesaplama yöntemleriyle kimi zaman tartışmalı sonuçlara ulaşılmaktadır, ama büyüklükleri tartışma götürmez.

4 Rummel'in kullandığı *"halk kıyımı/democide"*in anlamı şudur: Bu sözcük *demos* (Yunanca "halk") ile *cide*'den ("öldürmek") oluşmaktadır. Terim, bir devletin kendi halkından bir milyondan fazla kişiyi kitlesel olarak katletmesi anlamına gelmektedir.

5 Mario Bettati, *Le Droit d'ingérence. Mutation de l'ordre international*, Paris, Odile Jacob, 1996.

6 Bu açıdan "üst kademe şahsiyetler topluluğu" tarafından yapılmış olan (Robert Badinter de bunlardan biridir) bir rapora bkz. *Un monde plus sur. Notre affaire a tous*, Groupe de personnalités de haut niveau sur les menaces, les défis et le changement, New York, BM, 2004; internet üzerinden: http://www.un.org.

manlar her koşulda, tıpkı 1930'larda Polonyalı hukukçu Raphael Lemkin'in öğütlediği gibi, kitle kıyımlarının cezalandırılmasını sağlayacak özgün bir uluslararası ceza hukukunun geliştirilmesi konusunda hemfikirdirler.[7]

Modern devletler ve katliamlar

Katliamlar ve uluslararası ilişkiler konusunda sosyopolitik olmaktan ziyade hukuki bir diğer yapısal yaklaşım da, Michael Mann'ın, genel olarak "etnik temizlik" konusunda yaptığı çalışmalarında ortaya konmuştur. Mann'm tezinin merkezinde, şiddet potansiyeli taşıyan, toprakla ve egemenlikle ilişkili bahisler üzerine kurulu çatışmalı bir yapı sorunsalı bulunmaktadır. Mann savaş teorilerinin bu klasik sorusalından yola çıkarak şu postulatı öne sürer: İki rakip etnik-milliyetçi hareket aynı toprak üzerinde devlet kurma talebinde bulunduğunda, çatışma "tehlikeli bölgeye" ulaşmış demektir. Bunların karşı karşıya gelmesi, birbirlerini şiddete sürüklemelerine neden olabilir. Bu, daha güçsüz aktörün dışarıdan gelecek bir desteğe güvenerek, boyun eğmektense dövüşmeyi tercih etmesi ya da baskın tarafın ezici ve ani bir güç gösterisi sergileme umudu dolayısıyla gerçekleşebilir. Bunun dışında, savaş gibi dış baskılar "devletin cepheleşmesine" ve radikalleşmesine neden olabilir. Yazar bu türden çatışmaların mutlaka şiddete ve katliama yol açmayacağını söyler: Açık şiddet gösterileri olmadan da "etnik temizlikler" (nüfus mübadelesi) ve uzlaşılar olabilir. Yine de ölümcül "etnik temizlikler" olma tehlikesi büyüktür. Yazar Balkanlar'da ya da dünyanın başka bölgelerinde meydana gelmiş sayısız etnik savaş örneği verir. Öte yandan, Yahudilerin Avrupa'da toprak talebi olmamasından ötürü, teorisinin Nazi Almanya'sında Yahudilerin öldürülmesi örneği-

7 Lemkin, ceza hukukunun birleştirilmesi için 1934 yılında Madrid'de beşincisi yapılan konferansta, "ulusal, dinî ya da ırksal gruplara ait bireylere yönelik baskı ve cebir eylemleri" olarak tanımlanan yeni bir "barbarlık suçu" ve ayrıca "bir grubun özgün yaratımı olan ve onun kültürel mirasını oluşturan sanat ürünlerini yok etme eylemi" olarak tanımlanacak "Vandalizm suçu" kategorilerinin tanınmasını önermiştir.

ne tam olarak uymadığını belirtir. Dolayısıyla bu vakayı incelemek için söz konusu modelden çıkıp, paranoyak Yahudi-Bolşevik düşman figürünün Naziler açısından önemine bakmak zorunda kalmıştır.

Mann'ın teorisinin ortaya koyduğu bir diğer ek sorun, bu türden çatışmaları daima demokratik bir devletin inşasına bağlamakta inat etmektir. Zira "etnik temizlik" ona göre *ethnos* ile *demos*'un birbirine karıştırılmasından kaynaklanmaktadır (bkz. Birinci Bölüm). Ama bazı yorumcular pek çok "etnik temizlik" vakasında, *ethnos*'un olduğuna, *demos*'un olmadığına dikkat çekmişlerdir.[8] Örneğin Sırbistan, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan gibi 19. yüzyılın sonunda Osmanlı hâkimiyetinden kurtularak kurulmuş tüm "etnik temelli" devletleri "demokratik" olarak nitelendiremeyiz. Bunu söylemek Mann'ın incelediği olguların demokrasilerin doğuşuyla değil, daha ziyade ve daha genel olarak "demokratik", "otoriter", "faşist" vb. olarak nitelendirilebilecek ulus-devletlerin oluşumuyla ilgili olduğunu söylemek anlamına gelecektir. Sonuç olarak Mann'ın kitabının ismi yanıltıcıdır: "Demokrasinin karanlık yüzü"nden daha çok, demokratik dönemde "ulus-devletlerin karanlık yüzü"nün karşılaştırmalı olarak incelenmesi söz konusudur.

Bu bakış açısından yola çıkan İngiliz tarihçi Mark Levene, ulus-devletle soykırım (yazılarında "ölümcül etnik temizlik" deyişine denk olarak kullanılan bir terim) arasındaki ilişkileri irdelemiştir. Bu iki yazar 20. yüzyılda meydana gelen kitlesel kıyımları uzun erimli bir tarih içerisinde yorumlamaya çalışmışlardır; en azından 18. yüzyılda Batı'da meydana gelen devrimlere kadar geriye giderek... Ancak Mann, etnik-milliyetçi aktörler arasındaki çatışmalı yapıyı incelerken, Levene öncelikle ilk ulus-devletlerin kuruluşundan yola çıkarak siyasi ve ekonomik düzlemde uluslararası bir sistemin doğuşunu incelemeye girişir. Günümüzde "küreselleşme" olarak adlandırılan

8 Örneğin, Association for the Study of Nationalities'in Columbia Universitesi, New York'ta, 16 Nisan 2005 tarihinde düzenlenen onuncu dünya toplantısında, Michael Mann'ın kitabı için düzenlenen yuvarlak masa toplantısında Robert Hayden gibi.

sürecin başlangıcı olan bu ilerleme yarışında soykırımlar, hızla "modernleşme" telaşındaki bazı devletlerin kendi iktidar arzularının karşısında tehdit ya da engel olarak gördükleri toplulukları hedef göstermesi durumunda gerçekleşmiştir.[9]

"Soykırım" böylelikle yerli ya da geleneksel toplumları, çok hızlı bir biçimde, genellikle devrimci nitelikteki büyük "atılımlarla" yeniden biçimlendirmeyi hedefleyen devletlerle ilişkilendirilmektedir. Mark Levene'e göre, modernliğe özgü ilk "soykırımların" 17. ve 18. yüzyıllarda, ulus-devletlerin inşası hareketinin başını çeken devletlerde yaşanmış olması bir rastlantı değildir. Böylece, devrim dönemi Fransa'sı (Vendée Katliamı), Amerika Birleşik Devletleri (yerlilerin yok edilmesi) ve İngiltere (önce İrlanda'da, sonra da "kolonilerdeki" katliamlar), "soykırımın" modern prototipini oluşturmuştur. Sonuç olarak "modernliğe doğru ilerleme" olarak adlandırılan süreç, devletlerin, toplumu, uygun biçimde "parçalayıp" sömürmek için katliamlar gerçekleştirerek inşa etmesiyle koşut bir süreçtir. Bu modernlik modeli kıtalar aşıp yayıldığı ölçüde, diğer ulus-devlet kurucuları da artık tüm dünyaya yayılan bu hareketin öncülerini taklit etmeye girişmiştir. Dolayısıyla dünya üzerindeki büyük katliamlar ister Almanya'da, ister Endonezya'da, Burundi'de, Irak'ta ya da Guatemala'da olsun birbiriyle ilişkilendirilebilmektedir.

Bu türden bir mantık yürütme çok geniş bir genellemeye dayanmaktadır; çünkü birçok modern devlet de katliamlarla kurulmamıştır. Bu yüzden büyük ölçekli bir katliam neden orada değil de burada yaşandı sorusu yanıtsız kalmaktadır. Bu yaklaşım faydalıysa da, inceleme ancak bölgesel nitelik kazandığında, yani sınırları ve gelenekleriyle belirli bir uzama uygulandığında gerçekten doğru ve yerinde sonuçlar verebilir. Dikkatimizi, bizi en çok ilgilendiren Avrupa ve Afrika'ya çevirecek olursak, öncelikle şu soruyu sormamız gerekiyor: Almanya, Yugoslavya ve Ruanda'da ortaya çıkan etnik şiddet pratikleri daha önce bir ya da daha fazla komşu ülkede uygulanmış

9 Mark Levene, "Why is the 20th Century the Century of Genocide?", *Journal of World History*, cilt 11, no. 2, 2000, s. 305-336.

mıydı? Bir aşırı şiddet *habitus*'u söz konusu olamaz mı? Yakın bir geçmişte de katliamlar gerçekleştirildiğine göre, o halde bu yıkım teknolojisinin "ithaline" dair ciddi bir tehlike söz konusu değil midir? Özgül bir katliam vakasını anlayabilmek için söz konusu devlette bu olgunun gerçekten "yeni" bir şey olup olmadığını, –Amerikalı sosyolog Charles Tilly'nin deyişiyle– bu bölgeye özgü eski kolektif eylem repertuarında var olup olmadığını, eski tarzlarla bir biçimde ilişkilenip ilişkilenmediğini vb. kendimize sormamız gerekiyor. Kuşkusuz daha önce bir katliam yaşanmış olması, yeniden yaşanacağı anlamına gelmez. Her şey elverişli bir bağlam içerisinde bunu teşvik edecek ya da engelleyecek siyasi etkenlere bağlıdır.

Etnik şiddet eylemlerinin mirası

Avrupa tarihi her türden "etnik temizlik"le doludur; oysa bu deyişin kullanılmaya başladığı dönem 1990'lardır. Amerikalı siyaset uzmanı Norman Naimark da 20. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen farklı etnik temizlik vakalarını karşılaştırmalı olarak incelemiştir: Anadolu'da Rum-Türk nüfus mübadelesi, Stalin döneminde Çeçenlerin, İnguşların ve Tatarların Kırım'a sürülmesi, Polonya ve Çekoslovakya'dan Almanların sürülmesi.[10] 19. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa kaynaklı milliyetçi fikirlerin yayılması, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluklarının dağılmasının ve Güneydoğu Avrupa'da yeni ulus-devletlerin doğmasının zeminini hazırlamıştır. Sırbistan'ın 1878'de bağımsızlığını kazanmasından, 20. yüzyıl başındaki Balkan Savaşları'na kadar bu genç devletler, toplumlarının istenmeyen kesimlerini kısmen yok ederek, onları ülkeyi terk etmeye ya da asimile olmaya zorlayarak şiddet yoluyla kurulmuşlardı. Carnegie komisyonunun daha 1914 yılında yayınlanan raporunda da belirtildiği gibi "Köyleri yakmak ve mağlup toplulukların ülkeyi terk etmesi, Balkanlar'daki savaş ve ayaklanmaların normal ve alışıldık uygulamaları arasında

10 Norman M. Naimark, *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in the Twentieth-Century Europe*, Cambridge, Harvard University Press, 2001.

yer almaktaydı."[11] En uç noktaya, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul'dan ülkeyi yöneten Jön Türk hükümetince Ermenilerin kitlesel olarak katledilmesiyle ulaşılır. Olay İngiliz Arnold Toynbee tarafından hızla doğrulanmıştır.[12]

Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunda genel ölçekte çokuluslu eski imparatorluklar yıkılmış ve bunun sonucunda azınlıkların kaçışı da hızlanmıştır. Amerikan başkanı Woodrow Wilson'un geliştirdiği ve savaşın galiplerince öne sürülen ulusların kendi kaderini tayin hakkı doktrini, 1918 Versailles Antlaşmasını da büyük ölçüde etkilemiştir. Moskova'da Lenin'in iktidarı ele geçirmesinden yaklaşık bir yıl kadar sonra İtilaf devletleri, Bolşevik devriminin "enternasyonalist kozuna" karşı Wilsoncu "ulus kozunu" öne sürerler. Ancak İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm Avrupa'da yaşayan tüm toplulukların Wilsoncu ilkenin tam olarak uygulanamayacak yönleriyle, yani devlet sınırlarının ulus ve dil sınırlarıyla kesişmesi gerektiğini belirten ilkeyle ilgilendiklerini gözlemler. "Bir kıtanın birbiriyle bağlantılı topraklarda, her biri farklı ayrı ama etnik ve dilsel açıdan türdeş bir nüfusa sahip egemen devletler olarak bölümlenmiş biçimde inşa edilme girişiminin mantıksal uzantısı, azınlıkların kitlesel olarak sürülmesi ya da yok edilmesi olmuştur. Geriye sadece toprağa dayalı milliyetçiliğin ölümcül *reductio ad absurdum*'u kalmıştır (...). Kitlesel sürgünler ve hatta soykırımlar bir bir ortaya çıkmaya başlamıştır."[13]

Bu genel evrimin sonucu şu olmuştur: 60 milyon Avrupalı Birinci Dünya Savaşı öncesi bir dış güç tarafından yönetiliyorken savaştan sonra bu sayı 20 ila 25 milyona düşmüş ama 1926 yılında Avrupa'da 20 milyondan fazla mülteci kaydedilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce çok etnili imparatorluk-

---

11 Carnegie Endowment for International Peace, *Reports of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington DC, 1914, s. 73.

12 Arnold J. Toynbee, *Les Massacres des Arméniens (1915-1916)* (1. basım: 1916), Paris, Payot, 1981.

13 Eric J. Hobsbawm, *Nations et nationalisme depuis 1780*, Paris, Gallimard, 1997, s. 172.

larda yaşayan toplulukların dağılması ve ayrışması da kıta Avrupa'sının istikrarsızlaşması da önemli bir etken olmuştur. Macaristan, 1920 yılında topraklarının üçte ikisini ve nüfusunun beşte üçünü kaybetmiştir: 3 milyon Macar birden komşu devletlerde azınlık haline gelmiştir. Aynı biçimde, Habsburg İmparatorluğunun Avusturya kesimindeki 4 ila 5 milyon Alman ve Alman imparatorluğunun doğu topraklarında yaşayanlar, egemen ulus (Staantsvolk) olma özelliklerini kaybetmiş, Polonya, Çekoslovakya ya da İtalya gibi milliyetçilik yolunda ilerleyen ülkelerde azınlık konumuna düşmüşlerdir. 1918'den sonra Çekoslovakya'daki Südetler'de yaşayan 3 milyon Alman başta olmak üzere toplamda 6 milyon Alman ulusal azınlık konumuna düşmüştür.[14] Bu açıdan başta bizzat Almanya'daki sağcı ve aşırı sağcı hareketler olmak üzere Avrupa'daki milliyetçi iktidarların diledikleri gibi körükleyebilecekleri pek çok gerilim odağı ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte yeni Avrupa devletlerinin Wilson ilkelerine gerçekten karşılık verebildiği söylenebilir mi? Özellikle de Polonya, Romanya ve yeni kurulmuş olan Yugoslavya gibi "çok etnili" devletler göz önünde bulundurulacak olursa bu sorunun yanıtı kuşkusuz hayır olacaktır. 1918 mağluplarının uyguladığı diplomasi tıpkı 1921-1922 Yunan-Türk savaşının ertesinde olduğu gibi ulusal türdeşleştirme girişimlerini ortaya çıkarmakta, onlara eşlik etmekte, hatta neden olmaktadır. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan antlaşması Türkiye'nin (Homeros döneminden beri bu topraklarda yaşayan) 1.200.000 Anadolu Rumunu sürmesine ve 700.000 Türkün de Yunanistan'ı terk etmek zorunda bırakılmasına izin verilmiştir. Uluslararası hukuk, ilk defa olarak devletlerin onayladığı karşılıklı bir etnik temizlik biçiminin gerçekleştirilmesine yardımcı olmuştur. Tüm bunlar Eric Hobsbawm'ın keskin bir dille "Wilsoncu mantıkta bir milliyetçi" olarak tanımladığı Hitler'in iktidarı ele geçirmesinden çok önce yaşanmıştır. Çünkü Hit-

14 Bkz. Roger Brubaker, "De l'éclatement des peuples a la chute des empires. Approche historique et comparative", *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 98, Haziran 1993, s. 3-19.

ler, "Güney İtalya'daki Tyrol gibi vatan toprakları üzerinde yaşamayan Almanların Almanya'ya getirilmesini sağlamıştır. Aynı biçimde, Yahudilerin de kati olarak ülkeden gönderilmesini sağlamıştır."[15] Peki bu durumda 1937 yılı itibariyle Sırp Vasa Cubrilovic'in Sırbistan ulus kimliğini güçlendirmek adına Kosovalı Arnavutların Türkiye'ye tehcirini öğütleyen bir hatırat yayınlamasına şaşabilir miyiz?[16]

Katliamlar ve nüfus akışı

Ruanda örneğinde, önceki soruya olumlu yanıt vermek çok zordur: Afrika'nın Büyük Göller bölgesinde "etnik katliama" tanıklık etmiş tek ülke kuşkusuz Ruanda değildir. Ruanda'nın güneyinde, yine Hutu, Tutsi ve Twalardan oluşan yaklaşık üç buçuk milyonluk nüfusuyla küçük bir ülke olan komşu Burundi'nin tarihi hakkında pek az şey bilinmektedir. Büyük Göller bölgesindeki bu eski Afrika krallığı, 1962 yılında bağımsızlığını kazandığında başlarda komşusundan farklı bir gelişme çizgisi izler. Kral Mwanbutsa'nın oğullarından biri olan Louis Rwagasore önderliğinde ulusal ilerleme için birlik partisi (UPRONA) 1961 yılında ülkedeki farklı etnik grupları temsil eden bir hükümet kurmuştur. Ama yavaş yavaş Burundi'de siyasi yaşam özellikle de Ruanda'da cereyan eden olaylara tepki olarak "etnikleşmeye" başlar. 1960'lı yılların ortalarında UPRONA Hutular ve Tutsiler arasında bölünür. Bir Hutu olan Antoine Serukwavu tarafından 1965'te başlatılan silahlı ayaklanma vesilesiyle, ülkenin merkezinde, Muramvya'da Tutsi köylüleri katledilir. Misilleme olarak yirmi dört önemli Hutu idam edilir, binlercesi tutuklanır ya da kurşuna dizilir. Bundan sonra, Burundi tam bir "etnisist enflasyon girdabına"[17] sürüklenecektir.

15 Eric J. Hobsbaawm, *Nations et nationalisme depuis 1780, a.g.e.*, s. 172.

16 Konuyu inceleyenler: Mirko Grmek, Marc Gjidara ve Neven Simac, in Mirko Grmek (ed.), *Le Nettoyage ethnique, a.g.e.*, s. 150.

17 Jean-Pierre Chrétien, "Ethnicité et politique: les crises du Rwanda et du Burundi depuis l'indépendance", *Guerres mondiales et conflits contemporains*, no. 181, Bahar 1996, s. 116. Ayrıca bkz. Claudine Vidal, "Situations ethniques au

En dramatik sahne ise 1972 yılında şiddetin, Ruanda tarihinde o güne dek tanık olunmamış bir yoğunluğa erişmesiyle yaşanır. Devlet başkam Michel Micombero hükümeti 29 Nisan 1972'de ülkenin güneyinde, komşu ülke Tanzanya'dan gelen ayaklanmacıların da içinde bulunduğu isyancı gruplar tarafından başlatılan bir Hutu ayaklanmasıyla karşı karşıya kalır. Saldırganlar hançerlerle onlarca hatta yüzlerce sivil Tutsi'yi öldürür. Micombero yandaşları, rejime karşı bir tehdit olarak yorumladıkları bu saldırıya orantısız bir misillemeyle karşılık verirler. 1972 yılı Nisan ila Haziran ayları arasında Burundi'nin tüm taşra bölgelerinde büyük baskılar yaşanır. Ordu, polis ve jandarma, Devrimci Rwagasore Gençliği'nin (DRG) de desteğini alarak tüm ülkede Hutu avına girişir. Başkent Bujumbura'da Hutu kökenli hükümet görevlileri ve kamu çalışanları da dahil olmak üzere 5.000 ila 10.000 Hutu öldürülür. Ruanda, Tanzanya ve Kongo'ya kaçmayı başaranlar dışında, Bujumbura üniversitesi öğrencileri de dahil olmak üzere ülkedeki neredeyse tüm Hutu seçkinleri yok edilir. Toplamda yaklaşık olarak 100.000 Hutu öldürülür.

Afrika uzmanı René Lemarchand bu cinayetlerin korkunç bir vahşetle gerçekleştirildiğini bildirir. Ama dikkat! Yazarın da belirttiği gibi bu olayları salt etnik bir düzlemde okumak çok yanıltıcı olabilir: Bu katliamların sorumlusu Tutsi "etnik grubu" değil o grubun bazı radikal öğeleridir.[18]

Asıl önemli olan, ne Burundi'nin ne de Ruanda'nın bağımsızlıklarını kazanmadan önce bu türden büyük katliamlara sahne olmamış olmasıdır. Bu durum, söz konusu ülkelerin eskiden çok barışçıl olmalarıyla ilgili değildir; buralarda da daha önce savaş dönemleri yaşanmıştır. Ancak Hutularla Tutsiler arasında Ruanda ve Burundi devletlerin oluşma evresinden yani 1960'lı-1970'li yıllardan itibaren yaşananlar kadar büyük ve kitlesel sistematik katliamlar gerçekleştirilmemiştir.

Bu türden siyasi dönüşümler, genelde nüfus akışı ve bunun

Rwanda", in Jean-Loup Amselle ve Elikia M'Bokolo (ed.), *Au coeur de l'ethnie*, Paris, La Découverte, 1985, s. 167-184.

18 René lemarchand, *Burundi. Ethnic Conflict and Genocide*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

sonucu olarak bölgeler arası demografik dengeler üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Buradan yine "yapısal" nitelikte bir başka soruya geçebiliriz: Nüfusu kaynaştırma-yeniden tasnif etme hareketlerinin aslında bizzat kısa ya da orta vadede yeni şiddet odaklarına dönüşebilecek gerilim odakları yarattığı söylenebilir mi? Ruanda tarihi bunun en açık örneklerinden birini oluşturur: Pek çok Tutsi'nin 1959-1961 yıllarında yaşanan ilk katliamlardan sonra yurtdışına kaçışının (bunlar bağımsız kara Afrika'nın ilk mültecileridir) uzun vadede etkileri olmuştur oysa gözlemcilerin çoğu o anda bunun farkına varmamıştır. Aynı sahne 1963, 1966 vb. katliamlarının ertesinde de yaşandı. Toplamda yüzbinlerce Ruandalı Tutsi ülkelerinden kaçıp (o dönemde tam sayı bilinmiyordu) Uganda, Burundi, Tanzanya ve Zaire'ye sığındılar. O dönemde hâlâçalılık ve bataklık bir bölge olan Bugesera'ya kaçanlarla birlikte Ruanda'nın özellikle kuzey kesimlerinde (Ruhengeri, Gisenyi, Byumba) Tutsi nüfusu azaldı. Kigali'de aslında kimse onlar için endişe duymuyordu; onlar kesinkes mağlup olmuş eski "feodaller"di.

Ancak zaman geçtikçe mültecilerin bu dağılımı, iltica ettikleri ülkelere entegrasyon sorunlarıyla birleşerek bölgede Ruandalı yetkililerin önemini tam olarak kavrayamadığı ciddi bir sorun halini aldı. 1960'lı yıllarda mülteciler sığındıkları ülkelerde iyi muamele gördüler. Sömürgecilikten kurtuluş süreci bunda etkili olmuştu: Afrika yüzünü geleceğe dönmüştü ve eksikliğini hissettiği şeyleri tamamlama ihtiyacı duyuyordu. Ruandalı mülteciler de görece iyi eğitimliydi. Ancak on yıl kadar sonra durum değişmeye, bozulmaya başladı. 1981 yılında, Zaire, Ruandalı mültecilere bir süre önce verilen vatandaşlık üzerine tartışmaya, entelektüeller ve siyasetçiler de sözde "Kivu'nun Tutsilerce sömürgeleştirilmesi planı" tezini öne sürmeye başlamıştı. Uganda'da da *Banyarwanda*'lar artık istenmiyordu. 1982 yılı Ekim ayında Uganda devlet başkanı Milton Obote tarafından ülkeden kovulanların on binlercesi yine onları istemeyen Ruanda'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Bunların bir kısmı Tanzanya'ya kaçarken iki sınır arasında sıkışıp kalanlar için durum gitgide daha da tuhaf bir hal almıştı.

Uganda deneyiminin doğurduğu emniyetsizlik duygusu, kendilerinin "istenmeyen kişi" olduğunu düşünmeye başlayan bu mültecilerin bir kısmının politikleşmesine yol açmıştır. Her yerde karşılarına "Kendi evinizde olmadığınızı bilin," cümlesi çıkmaktadır. Bölge ülkelerine (Uganda, Zaire...) entegre olma konusunda karşılaşılan güçlükler, onları vatandaşlık haklarını talep etmeye ve kendilerine bu soruyu sormaya zorlamıştır. 1980'li yılların sonlarında 600.000 ila 700.000 arası Ruandalı, mülteci olarak yaşıyordu. İkinci kuşak içerisinde (1959 sürgünlerinin çocukları) geri dönüş hakkını, gerekirse silah zoruyla kazanma talebi güçlenmeye başlamıştı. 1987 yılında Ruanda Vatanperver Cephesi (RVC) işte bu bağlam içerisinde kurulmuştur. Grup, 1 Ekim 1990 tarihinde Kigali iktidarının güçsüzlüğünden yararlanarak saldırıya geçer. İlk yıllarda önderliği üstlenen Fred Rwigema'nm 1990 yılında ölmesi üzerine RVC Paul Kagamé tarafından yönetilmeye başlar. Dolayısıyla aslında Ruanda'da patlak veren iç savaşın kökeninde, otuz yıldır çözümlenemeyen bu sorun, yani pek çok ülkeye dağılmış bir nüfusun statü sorunu vardır.[19]

Devletin çözülmesi ve aşırı şiddet eylemleri

Avrupa'da şiddet hatta katliam tehlikesini nüfusun demografik yapısıyla ilişkilendirmek mümkün olabilir mi? Amerikalı tarihçi Omer Bartov ve ekibi son çalışmalarında imparatorlukların kesişme noktalarındaki coğrafi bölgelere dikkat çekmektedir. Bartov aslında bu eski kıta üzerinde yaşanan en büyük katliamların sıklıkla, Orta Avrupa ve Baltık bölgesinden Güney doğu Avrupa'ya ve hatta Anadolu'ya kadar uzanan ve *borderland region* olarak adlandırılan topraklarda yaşandığının altını çizer. Pek çok açıdan birbirinden son derece farklı özelliklere sahip bu topraklar yine de en azından iki ortak özelliğe sahiptir. Bu bölgeler, dört imparatorluğun –Germen, Rus, Avus-

19 Ruandalı mülteciler sorunuyla ilgili olarak bkz. José Kagabo ve Théo Karabayinga, "Les réfugiés, de l'exil au retour armé", *Les Temps modernes*, no. 583, Temmuz-Ağustos 1995, s. 63-90.

turya-Macaristan ve Osmanlı– kesişme noktalarıydı ve çok sayıda etnik, dinî ya da ulusal grubun bir arada yaşadığı yerlerdi.[20] İki dünya arasında, iki ya da daha fazla imparatorluk arasında yer alan bu tampon-bölgeler kırılgan hatta denetlenemez görünmektedir. Toplulukların bir arada bulunuşu, gerek bazı topluluklar gerekse çevre ülkeler açısından istikrarsızlık ve şiddet tehlikesini barındırmaktadır.

Dolayısıyla, "Balkanlar'daki Osmanlı ve Avusturya toprakları 19. yüzyılın eşiğinde aynı bölgede yan yana yaşayan farklı nüfus yapılarının, dil ve dinlerin karışımına ev sahipliği yapıyordu."[21] Ivo Andric'in ana "kahramanı" Drina Köprüsü olan, bu mekânda Doğu ile Batı'yı sembolik olarak birbirine bağlayan tarihsel romanı, bu durumu dikkat çekici bir biçimde anlatmaktadır.[22] Yazar yaklaşık dört asır boyunca yaşanan çalkantıları, Sırbistan ve Bosna sınırında, köprü yakınlarındaki Visegrad kentinde yaşamış kuşaklar üzerinden anlatır. 19. yüzyılda yani ulus-devletlerin oluşma döneminde, yaşanan savaşlar ve katliamlar kimi zaman bazı toplulukların söz konusu toprakları terk etmek sorunda kalmasına neden olmuştur. Visegrad kenti sakinleri de köprüden Sırbistan'dan Saraybosna'ya kaçan Müslümanların geçişini, karşı taraftan da bazılarının Türkiye'ye ulaşmaya çalışmasını gözlemlerler. 28 Haziran 1914'te imparator François-Joseph'in öldürülmesinden sonra, bu sefer endişelenmesi gerekenler Sırplardır; çünkü Avusturya-Macaristan ordusu onları düşman olarak görmekte ve Visegrad'da ve tüm bölgede Sırpları öldürmektedir. Bu tarihsel kesit, farklı toplulukların bir arada yaşamayı başardığı bu bölgenin, çevre ülkelerde ortaya çı-

20 Omer Bartov'un girişimiyle başlatılan *Borderlands. Ethnicity, Identity, and Violence in the Shatter-Zone of Empires since 1848* adlı disiplinlerarası ve uluslararası araştırma programı, milliyetçiliklerin ortaya çıktığı 19. yüzyıldan günümüze, Shoah'ı da içerecek bir biçimde Orta, Doğu ve Güney Doğu Avrupa'nın sınır bölgelerinde yaşanan etnik, dinî ve toplumsal şiddet gösterilerini ve kökenlerini incelemektedir. Program ABD, Brown Universitesi Watson Institute for International Studies tarafından yürütülmektedir.

21 Paul Garde, *Les Balkans*, 2. Basım, Paris, Flammarion, kol. "Dominos", 1996, s. 57.

22 Ivo Andric, *Le Pont sur la Drina*, Paris, Belfond, 1994. Türkçesi: *Drina Köprüsü*, çev. H. Ali Ediz, İstanbul, İletişim, 2000.

kan şiddetli sarsıntıların etkisine ilk maruz kalan topraklar haline nasıl gelebildiğini göstermektedir.

Bununla birlikte, ne Avrupa'da ne de Afrika'da tarihsel veriler (eski katliam deneyimleri) ya da özel demografik veriler (toplulukların bir arada yaşaması) belirli bir *t* anında neden şiddete başvurulduğunu tek başlarına açıklayamazlar. Bölgedeki güç dengelerini ya da dengesizliklerini irdeleyebilmek için jeopolitik verileri dikkate almak gerekir. Avrupa'da emperyal bir gücün hâkimiyeti ya da çöküşü, sınır bölgelerinde yaşayan halkların kaderi üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bu açıdan bu bölgelerde yaşayan nüfusun bir kısmının katledilmesi iki farklı senaryoyu gündeme getirebilir.

İlk senaryoya göre gitgide güçlenen bir devlet bu sınır bölgelerinde neredeyse emperyal bir irade ortaya koyabilir. Örneğin 1917'de Sovyet devletinin ardından 1933'te Nazi devletinin kuruluşu Orta Avrupa ve Baltık bölgesindeki aracı devletleri *de facto* çok elverişsiz bir konuma sürüklemiştir. Bolşevik devrimin ulusal sınırları aşma isteği, doğal olarak Moskova'nın totaliter nüfuzundan endişe etmelerine neden olmuştur. Diğer halklar arasında bunun ceremesini en acı biçimde çekenler, özellikle Stalin'in 1933-34 yıllarında direnişi kırmak için yarattığı kitlesel kıtlık sırasında yaşananlardan ötürü, Ukraynalılar olmuştur. Komşu ülke Polonya da son derece hassas bir konumda bulunmaktaydı. Kaderi, 23 Ağustos 1939 tarihinde yapılan gizli bir toplantıda ülkenin Almanya ve SSCB arasında bölüşülmesi kararının alındığı Alman-Sovyet anlaşmasıyla belirlenmişti. Berlin'de kimi uzman büyük Reich'a gerekli "yaşam alanı" adına, arkaik olduğu düşünülen, sömürgeleştirilebilecek büyük bir bölge olarak görülen Doğu Avrupa'nın tümüyle yeniden biçimlendirilmesi üzerine düşünmekteydi.

İkinci senaryo, –ilkinin tam tersi– o güne dek hâkim olan bir imparatorluğun (ya da çokuluslu bir devletin) çöküşüne dayanmaktadır. Bu siyasi irade burada geniş ölçüde kabul ediliyor olduğu için bölgede bir huzursuzluk çıkması ihtimali görülmektedir. 19. yüzyıla kadar Güney Doğu Avrupa'da egemen olan Osmanlı imparatorluğu ya da 1940'lı yılların sonu ila

1980'li yılların başı arasında Tito egemenliğindeki Yugoslavya bunun örnekleridir. Ancak bu imparatorluk ya da bu çokuluslu devlet, yükselen milliyetçi duyguların tetiklediği içerden bir muhalefetle karşılaşmışsa, durum daha da hassas bir hal alır: Devleti oluşturan topluluklar eski tabiyetlerinden kurtulur ve şiddet mümkün hale gelir. 1980'li yılların sonunda Eski-Yugoslavya'da olanlar tam da bu duruma işaret etmektedir.

Ruanda-Burundi: Etnik ikizler

1960'lı yıllarda Afrika'nın sömürgecilikten kurtuluşu bağlamında emperyal gücün çöküşü senaryosu, Belçika'nın Kigali'den çekilmesi açısından Ruanda'ya da uygulanabilir. Ancak 1980'li yılların sonlarında, RVC'nin ülkeyi fethetmeye hazırlandığı dönemde bağlam son derece farklılaşmıştır. Fransa, kuşkusuz devlet başkanı François Mitterand'm İngiliz nüfuzunu engellemek için bölgedeki Fransız varlığını güçlendirmeyi çıkarlarına uygun görmesi nedeniyle bu dönemde Ruanda'nın bir anlamda hamisi haline gelmişti. Uluslararası düzlemde önemli bir aktörün verdiği bu destek, devlet başkanı Habyarimana açısından büyük bir koz durumundaydı. Kuşkusuz La Baule zirvesinde (20 Haziran 1990) Afrikalı devlet başkanlarına Fransa'nın yönelttiği ülkelerini demokratikleştirme buyruğu, Fransız devlet başkanını memnun etmek için verilmemişti. Paris artık iç siyasi demokratikleşmeye doğru ilerleme yolundaki ülkelere ekonomik destek verecektir. Bundan böyle herkes dünya çapında bir demokratikleşme hareketinin doğacağına dair bir umut yaratan bir yıkımın, Berlin Duvarı'mn yıkımının yarattığı rahatlık içindedir; kimilerinin "Tarihin sonu" olarak adlandırdığı bir yıkım... Ruanda ise daha ziyade yeni bir tarihin başlangıcına... ya da homurtularına tanıklık etmektedir.

Çok partili hayata zorunlu geçiş, kendisini özellikle Demokratik Cumhuriyetçi Hareket (DCH) ya da Sosyal-demokrat Parti (SDP) içinde ifade eden bir Hutu muhalefetinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu muhalifler etnik ayrışma üzerine temellenmeyen bir anlayışla gerçekten demokratik bir Ruanda kurmak

istemekteydi; meğerki 1990-1994 yılları arasında ülkedeki siyasi yaşam Tutsi azınlığa karşı ayaklanacak bir "Hutu bloğuyla" karşı karşıya kalmasın.[23] Ancak, aşırılıkçı Hutular durumu kendi lehlerine çevirmeyi başarırlar. Yeni dergileri *Kangura*'da François Mitterand'ı "gerçek dostları" olarak takdim ederler. Aslında RVC'nin 1990 yılı ekim ayında yaptığı saldırı, başkenti koruma altına alan Fransız askerî birliklerini müdahalesiyle durdurulabilmiştir.[24] 1990'dan 1993'e kadar Fransa, kendi kamuoyunun bilgisi dahilinde olmamasına rağmen Habyarimana iktidarının ayakta kalmasında belirleyici bir rol oynar.[25]

Bununla birlikte Paris RVC, Ruanda hükümeti ve muhalifler arasında bir uzlaşı için arabuluculuk da yapar. Bazı kiliseler, ABD ve Afrika birliği örgütü Tanzanya öncülüğünde yürütülen müzakerelerde etkin rol oynar. Bu çabalar Arusha sözleşmesi (4 Ağustos 1993) ile sonuçlanır. Habyarimana sözleşmeyi imzalamayı reddeder ve Fransa da bu koşulda onu desteğini çekmekle tehdit eder. Aşırılıkçı Hutuların önyargılı yaklaşıma rağmen bu anlaşma tüm oyuncular arasında siyasi bir uzlaşı olduğunu düşündürmektedir. *Sözleşmenin uygulanmasını* sağlamak için Birleşmiş Milletler bölgeye, büyük oranda Belçikalı mavi berelilerden oluşan, Kanadalı general Roméo Dallaire yönetimindeki Minuar'ı (Ruanda destek misyonu) barış gücü ola-

23 Bu Hutu siyasi muhalefetinin gelişimi ve yenilgisi hakkında bkz. Jordane Bertrand, *Rwanda, a.g.e.*

24 1990 yılı Mayıs ayında kurulan *Kangura*, Aralık sayılarında Mitterand'ın resmini "Ruanda'nın gerçek dostu. İyi dost, kötü günde belli olur" başlığıyla vermiştir. "BaHutuların On Emri" de aynı sayıda yayınlanmıştır. Akt. Jean-Pierre Chrétien (ed.), *Rwanda, a.g.e.*, s. 141.

25 Paul Quiles başkanlığında faaliyet yürüten ve Fransa'nın Ruanda'daki rolü hakkında araştırma yapmak üzere 1998 yılında kurulan parlamento komisyonunun inceleme raporu için bkz. Marc Le Pape, "le Rwanda au parlement: enquete sur la tragédie rwandaise", *Esprit*, Mayıs 1999, s. 81-92. Fransa'nın 1994 yılı Nisan-Haziran ayları arasında meydana gelen soykırımın sorumlularına yardım ettiğini düşünen gazeteci Patrick de Saint-Exupéry'nin yorumları için bkz. *L'Inavouable. La France au Rwanda.* Paris, Ed. Des Arenesi 2004. Daha yakın tarihlerde, Survie derneği Fransa'nın Ruanda soykırımına karışmış olup olmadığına dair araştırma komisyonunun raporunu yayınlamıştır: laure Coret ve François-Xavier Vershave, *L'Horreur qui nous prend au visage: l'Etat français et le génocide au Rwanda. Rapport de la commission d'enquete citoyenne*, Paris, Karthala, 2005.

rak gönderme kararı alır. Bununla birlikte bu barış çabalarına rağmen ülkedeki durum hızla kötüleşmeye başlar.

Peki, 1990'lı yılların başında Ruanda'da yaşanan şiddet patlamasını açıklamak nasıl mümkün olacak? Tüm bu arabuluculuk çabaları sonuç olarak neden hiçbir işe yaramamıştır? Aslında az önceki açıklamaların hepsinde bir biçimde tüm sistemi Öteki'nin reddi üzerinden harekete geçiren eksik "bir şey", çok temel bir unsur var. Az çok her yere yayılan ve aktörlerin çoğunun zihnini ele geçiren, ellerimizden kayıp giden ve sonuç olarak her şeye nüfuz eden bu unsur, korkudur. Sanki bir makinenin işlemesi için gereken yağ gibi, burada söz konusu olan adeta bir ölüm makinesi. Korkunun bu rolünü iç düşman figürünün ya da figürlerinin yaratılmasında da görmüştük. İşte şimdi korku, yani olası bir yıkım tehlikesi artık dışarıdan da gelmektedir. Bu çift yönlü –iç ve dış– korku hareketi çatışmayı trajediye dönüştürebilir.

Alison de Forges Ruanda'da korkunun yayılmasına ve insanları hareketsiz kılmasına dikkat çeker. 1990'lı yılların başında korku iki kampta hüküm sürmektedir: "Ruandalılar ve Hutular kadar Tutsiler de RVC'nin saldırıları karşısında dehşete düşmüştü. Tutsiler 1960'lı yıllarda mültecilerin saldırılarına karşı misilleme olarak gerçekleştirilen katliamları anımsıyor ve yeniden hedef haline gelme endişesi taşıyorlardı. Önceki deneyimleri akıllarında tutan RVC yöneticileri, saldırıların yeni Tutsi katliamlarına neden olacağının bilincindeydi. Hutular ise 1972, 1988 ve 1991 yıllarında komşu ülke Burundi'de Tutsilerin onbinlerce Hutu'yu öldürdüğünü unutmamıştı: RVC'nin aynı yoğunlukta katliamlara girişeceğinden endişe ediliyordu."[26] İşte bu açıdan, her iki ülkede yayılan korku üzerinde durmak gerekiyor; korku olmaksızın daha önce ifade ettiğimiz diğer unsurları harekete geçiren çatışma dinamiğini anlamak mümkün olmayacaktır.

Çalışmamızın bu noktasında, en önemli Ruanda araştırmacılarından birinin deyişiyle öncelikle kendimizi sorgulamamız gerekiyor. Korkunun gerçekten neyi hedeflediğini biliyor mu-

26 Alison des Forges (ed.), *Aucun témoin ne doit survivre*, *a.g.e.*, s. 81.

yuz? Onun korkutucu gücüne maruz kalmamış biri olarak ben, o ülkede olup biteni gerçekten anlayabilir miyim? Böyle bir iddiam yok. Bir sosyolog refleksiyle ilk aklımıza gelen korkunun tümüyle hâkim olamayacağı, korkuya direnen kesimlerin, bazı bölgelerin ya da kişilerin olacağıdır. Tarihçi refleksi de, daha önce belirttiğimiz gibi korkunun belleklerdeki katliamlara uzanarak gelişeceğini düşündürtüyor. Siyaset bilimci olarak da korkunun başka bir ülkeyle, Burundi'yle ilişkili olarak inşa olduğunu tasavvur edebiliyorum.

Bu dram anının en çarpıcı noktası da budur: olayların akışına başka bir gözle, Ruanda-Burundi gibi tuhaf bir ikiliğin kendine özgü tarihinin ışığında bakmak. Her iki ülke de "bağımsızlıklarından" beri tarihleri birbirine bağlı ikizler gibi değiller miydi? Her ikisi de bazı küçük farklarla birlikte her biri kendi "ulusal" kimliklerine bağlı aynı "etnik kimliği" taşımaktadır. Birinde "etnik bir kriz" ortaya çıktığında bunun kuşkusuz ötekinde de etkileri olacaktır. 1960'lı yıllarda, Ruanda'da 1963 yılı Aralık ayında ve 1964 yılı Ocak ayında Tutsilerin katledilmesinden kaynaklanan korku, Burundi'yehâkim olur. Buna karşılık 1972 yılında 100.000 Burundili Hutu'nun katledilmesiyle birlikte, 1970'li yılların başında bu sefer Burundi kaynaklı bir korku Ruanda'yahâkim olur. Bu olay 1973 yılında Ruanda'da Tutsi karşıtı ayaklanmarın ortaya çıkmasına neden olur. Ayaklanmalar iktidarını kaybemek istemeyen devlet başkanı Kayibanda tarafından araçsallaştırılır ama aynı yılın Temmuz ayında koltuğunu Habyarimana'ya kaptırmasına engel olamaz. Dolayısıyla her şey sanki gitgide radikalleşen kimlik hareketlenmeleri yüzünden Ruanda ve Burundi arasındaki ilişkilerin, şiddetin tırmanmasını hızlandırdığını düşündürtmektedir.

Bu tespit çözümleme yöntemi açısından çok önemli görünmektedir: Ruanda ve Burundi'nin iç içe geçen tarihleri ilişkilendirmek, paylaşılan bir korku dolayısıyla yeni eşikler aşındıran şiddeti anlamak açısından bir olanak vermektedir. Her iki ülkenin kendi iç değişkenleri elbette belirleyici durumdadır. Ancak çatışmayı derinleştirebilecek şey, birbirine yakın dış etkenlerle bu ikisinin etkileşimidir.

Sırbistan-Hırvatistan: İki kardeş katili

Yugoslavya'da Sırbistan-Hırvatistan ikiliği de aynı biçimde ortaya çıkmaktadır. Ancak bu ikilik farklı bir yönde ilerler, çünkü her iki ulusun karşılıklı milliyetçi propagandaları doğrudan silahlı bir çatışmanın yaşanması olasılığını doğurmuştur. 1980'li yılların sonunda Milosevic'in Sırbistanıyla Kosovalı Arnavutlar arasındaki gerilim gitgide tırmanabilirdi. Ama Arnavutlar Sırpların misilleme yapabilecekleri silahlı bir direniş sergilemiyordu. Aksine, Kosovalı Arnavutların önderi, 24 Mayıs 1992 yılında perde arkasında cumhurbaşkanı seçilen İbrahim Rugova, barışçıl bir direnişten yanaydı çünkü silahlı çatışmanın Milosevic'in Kosovalıları ezmek için kullanabileceği bir tuzak olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla Sırplarla Arnavutlar arasındaki çelişkiler, 1990'ların başlarında oldukça düşük yoğunlukta seyredecekti.

Buna karşılık asıl şiddet potansiyeli, Yugoslav devletini "oluşturan" iki ulus arasındaydı. 1918 yılında ilk Yugoslavya ve 1945 yılında da ikincisi bu iki ulusun uzlaşmasıyla kurulmuştu. Federal devletin yıkılışı da yine bu ikisinin zıtlaşmasından kaynaklanmıştı. Öte yandan, daha önce de gördüğümüz gibi, bölgede milliyetçiliğin yükselişi korkunun yükselişine ve korku da milliyetçiliğin yükselişine eşlik etmişti. Sırp ve Hırvat milliyetçi propagandaları tam da İkinci Dünya Savaşı katliamlarının yeniden hatırlanmasıyla birlikte gerilimi tırmandıracak karşılıklı suçlamaları kanıtlamaktaydı. Azınlıkların bir arada bulunuşu, ulus devlet kurma isteği şiddete davet çıkaracak nitelikteydi. Örneğin, Hırvatistan'da 600.000 Sırp vardı ve bunların yarıya yakım Krajina ve Slavonya'da yaşamaktaydı. 1980'lerin sonundan itibaren Belgrad ve Zagreb Hırvatistan'daki Sırp azınlık çizgisinde karşı karşıya gelmeye başlar. Tudjman'ın Hırvat milliyetçiliğinin yükselişinden korkan bu azınlık Belgrad'ın da desteğiyle silahlı ayaklanmaya sürüklenip Sırp ulus devletinin kucağına düşer. Son dakikada uzlaşı sağlanmazsa savaş pek yakındadır.

Gerçekten de, 25 Mart 1991'de Tudjman ve Milosevic, Kara-

djordjevo'da gizli bir toplantıda bir araya gelirler ama barış için değil yine önemli sayıda Hırvat ve Sırp azınlığın yaşadığı Bosna-Hersek'in paylaşılması konusunda uzlaşmak için. "Dönemin Yugoslavya başbakanı Ante Markovic, uzlaşmak kavramını farklı yorumladıklarını belirtir. Milosevic Bosna-Hersek'in Tito tarafından yaratıldığını (ve) burada yaşayan Müslümanların çoğunun aslında din değiştirmeye zorlanmış Ortodokslar olduğunu söylüyordu. (...) Bana, Müslümanların barınacağı bir iç bölge kurmayı tasarladıklarını söylemişti. (...) Tudjman ise Avrupa'nın, kendi göbeğinde Müslüman bir devletin kurulmasını istemeyeceğini (ve) her koşulda Müslümanların aslında din değiştirmeye zorlanmış eski Katolikler olduğunu söylemişti."[27] Sonuç olarak Yugoslavya'nın en güçlü iki ulusu bu toprakların büyük bölümünü "yutmaya" hazırlanmaktadır. Burada da savaş pek yakındır.

Nazi Almanyası - Sovyetler Birliği: Totalitarizmlerin çarpışması

Bu çelişkili ikiliklerin –Ruanda-Burundi, Sırbistan-Hırvatistan– saptanması anlamlıdır ve dolayısıyla patlamaya hazır Nazi Almanyası-Sovyetler Birliği ikiliğinin stratejik önemini incelemek de oldukça ilgi çekici olabilir. Nazizm'in esasen Sovyetler Birliği'ne tepki olarak kurulduğunu söyleyen Alman felsefeci Ernst Nolte'ye yöneltilen şiddetli eleştirileri biliyoruz. Ona göre Bolşevizm'le Nazizm arasındaki çatışmadan doğan büyük bir Avrupa iç savaşının patlak vermesi için tüm koşullar mevcuttu.[28] Nolte bu durumdan ahlaki bir sonuç çıkarır; komünizmin suçları Nazizm'inkinden daha ağırdır çünkü Nazizm Bolşevizm'e tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu mantık onu Nazizm'in, Hitler fanatizminin üzerinde yükseldiği Alman antisemitizmi dahil olmak üzere tamamen Almanya'ya özgü davaları-

27 Eski-Yugoslavya için uluslararası ceza mahkemesi, Milosevic davası, 23 Ekim 2003 oturumu.

28 Ernst Nolte, La Guerre civile européenne, 1917-1945, Paris, Ed. Des Syrtes, 2000.

nı görmezden gelmeye götürmüştür. Bu iki açıdan bakıldığında aslında iddiaları kabul edilebilir değildir. Nazizm'in yükselişinin hem iç hem de dış nedenlerini, bunları önem sırasında göre sıralamaksızın dikkate almak gerekmektedir.

Bununla birlikte Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliğini büyük bir Avrupa içi çatışmaya neden olabilecek stratejik bir ikilik olarak ilişkilendirmekte haklı olduğunu da söylemek gerek. Nazizm'in en önemli temeli olarak düşündüğü korkuya önem atfetmekte de haklıdır: geleneksel Almanya'nın komünizmin tehdidi altında yok olmasından duyulan korku – kaldı ki birçok Bolşevik liderin düşmanlarını yok etmeyi hedeflediklerini ve komünistlerin bir gün Almanya'da bile iktidara gelebileceğini söylemiş olmaları bu korkuyu daha anlaşılır kılar. Öyleyse burada da iki rakip arasında büyük bir antagonist ilişki söz konusudur. Zaten Nolte de kitabının bir bölümünü karşılıklı propagandalara ayırmıştır.[29] iki gücün Polonya'yı bölüşmesi için uzlaşmasına imkân tanımasaydı 1940 Alman-Sovyet paktını anlamakta güçlük çekebilirdik.[30] Hitler için "gerekli ve tamamen geçici bir stratejik düzenleme" olan bu uzlaşı, onun ırka dayalı ve emperyalist görüşlerini değiştirecek bir çözüm sağlamıyordu.[31]

"Uluslararası toplum"un ataleti

Böylelikle, kafamızı nereye çevirsek tüm bölgelerin içkin ya da halihazırda patlak vermiş yüksek şiddet potansiyeli taşıdığını görürüz. Dolayısıyla burada karşımıza önemli bir soru çıkmaktadır: Bugünkü deyişle "uluslararası toplum" ne yapabilir? Hangi koşullarda ve hangi araçlarla krize müdahale edebilir? "Uluslararası toplum" deyişi oldukça tuhaf bir deyiştir. Bu tam bir oksimoron örneğidir. Uluslararası deyişinin aslında "toplumla" hiçbir ilgisi olamaz, zira devletlerin çıkarları birbiriyle

29 "Tek partili iki devletin yapıları" başlıklı 4. bölümde "Edebiyatta kendi ve öteki imgeleri ve propaganda" konusunun incelendiği bir bölüm bulunmaktadır, s. 417-438.

30 Bu bir bakıma Milosevic ve Tudjman'ın Bosna-Hersek'i bölüşmek için anlaşmasına benzer.

31 Ian Kershaw, *Hitler*, *a.g.e.*, s. 237.

çelişebilir. "Uluslararası toplum"dan bahsedildiğinde, aslında büyük güçlerin rolünden bahsedilmektedir çünkü güçlüdürler ve daha küçüklere kendi kanunlarını dayatabilir ya da baskı ve zorlamayla, hatta silah zoruyla tehditkâr bir devlete haddini bildirmek için birleşebilirler. Sözlük anlamının ötesinde, sorun aslında krizin gelişimi açısından çok daha önemlidir: Söz konusu uluslararası toplum bir biçimde, yoğunlaşan şiddetin hız kesmesini sağlayıp, onu denetleyip içerebilir mi? Şiddet süreci hakkında açık bir anlayışa sahip olması ve bu analizden yola çıkarak gerçekten harekete geçme iradesi taşıması gerekir. Oysa incelediğimiz örneklerde uluslararası toplum suskun kalmıştır. Neredeyse genelleşmiş bu ataleti nasıl tanımlayabiliriz: kayıtsızlık, bilgisizlik, iki yüzlülük, korkaklık? Tüm bu sözcükler –bazılarına atfedilen ahlaki yan anlamlara rağmen– uygun tanımlamalar olabilir; çünkü her krizde bu farklı tutumların karmaşık bir alaşımını az çok bulmak mümkündür.

Genellikle söz konusu uluslararası toplumun krizin yaklaşmakta olduğunu görmediğini ya da görmezden geldiğini belirtmek gerek. Yugoslavya vakası bu açıdan örnek niteliğindedir. 1980'li yılların sonunda dünya, Mikhail Gorbaçov'un Moskova'da başlatmış olduğu *Glasnost* dönemini yaşamaktaydı. 9 Kasım 1989'da Berlin duvarının yıkılması, hiçbir uzmanın kansız atlatılamayacağını düşündüğü dünya çapında önem taşıyan bir olaydı. Peki ama şimdi ne olacaktı? İki Almanya arasında nasıl bir ilişki kurulacaktı? Peki ya SSCB de çökecek miydi? Bu bulanık sularda Avrupalı ve Amerikalılar Yugoslavya'yla pek ilgilenmiyordu. Her koşulda, Yugoslavya daha ziyade *a priori* "iyi" devletlerdendi çünkü yıllar önce Batı'ya açılmıştı ve tarafsızlar kampında yer alıyordu. Peki, Kosova'da 28 Haziran 1989 tarihinde gerçekleşen kitlesel gösteride Milosevic'in sarf ettiği sözler ne ifade ediyordu? Bir yıl sonra, taşra bölgesinin özerkliğini iptal etme kararından kim endişe duyuyordu? Dünyanın aklı başka yerdeydi, Hırvat ya da Sırp milliyetçilerinin işleri de bu yüzden kolaylaşmıştı.[32] Milosevic'in ele geçirmeyi başardığı

32 Patlak vermek üzere olan şiddet hakkında yazan birkaç araştırmacı arasında bkz. Joseph Krulic, "La crise du systeme politique dans la Yougoslavie des an-

Yugoslav ordusu 1991'de harekete geçmeye hazırlanır. Moskova'nın başarısız silahlı ayaklanması da dünyanın dikkatini Yugoslavya'ya değil SSCB'ye çevirmesine neden olur. Ardından Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'e saldırması da Batı Avrupa'nın dikkatini Ortadoğu'ya çevirmesine neden olur.

Bu süre zarfında Hırvatistan'daki Sırp azınlık, Sırbistan'dan aldığı silah yardımıyla ayrılmaya hazırlanmaktadır. Belgrad'ta ordu harekete hazır ancak Körfez Savaşı'ndan yeni çıkan batılı devletlerin Yugoslavya'ya müdahale etmeyeceğinden endişelidir; ki bu endişe hızla kendini gösterir. Büyük güçlerin diplomatik arşivlerinde yapılacak karşılaştırmalı bir inceleme elbette bir gün 1990 ve 1991 yıllarında Yugoslavya'nın geleceği konusuyla ilgilenip ilgilenmediklerini daha açıklıkla gün yüzüne çıkaracaktır. Ancak Belgrad'taki diplomatlar, onları gidişat konusunda uyarmış olsun olmasın, bunları dikkate almadıkları kesin.[33]

Ruanda örneğinde, yaklaşmakta olan kriz konusunda kör olunduğu bile söylenemez. Aslında Arusha sözleşmesi sonrası uluslararası toplum, Kanadalı komutan Roméo Dallaire yönetimindeki Minuar güçleri dolayısıyla halihazırda bölgedeydi. Komutan büyük çaplı katliamların yaşanması tehlikesinin farkına varmıştı. 11 Ocak 1994 tarihinde BM'ye gönderdiği bir telgrafta şöyle diyordu: "Bu türden olayların bir daha tekrarlanmayacağını ve silahlanmanın arttığı ve etnik gerilimlerin genel bir hal aldığı ülkenin herhangi bir bölgesinde yeniden yaşanmayacağını düşünmemizi gerektirecek hiçbir şey yok."[34] Bu telgraf 1993-1994 yılları arasında gönderilen uyarı mesajlarından sadece biridir: bunlara Belçika istihbarat servisinin, pek çok insan hakları örgütünün raporlarını da eklemeliyiz. Silah depolarının ortaya çıkarılmasından ve yepyeni Bin Tepe Radyo-te-

nées 1980", *Revue française de science politique*, cilt. 39, no. 3, Haz. 1989, s. 245-258.

33 Bu konuda Yugoslavya'daki son Amerikan büyükelçisinin hatıralarına bakınız: Warren Zimmermann, *Origins of a Catastrophe: Yougoslavia and its destroyers. America's Last Ambassador Tells What Happened and Why*, New York, Times Bokks, 1996.

34 Akt. Alison Des Forges (ed.) *Aucun témoin ne doit survivre*, s. 176-177.

levizyon'un ırkçı söylemlerinden bahsetmeye gerek bile yok. Jean-Pierre Chrétien, "Batılı ortakların olan biteni bilmemesi mümkün değildi," diye yazar.[35]

O halde diplomatik çevrelerde hâkim olan bilgisizlik değil müdahalenin tümüyle reddedilmesidir. Küçük bir Afrika devleti olan, stratejik önemi bulunmayan, doğal kaynaklar açısından kıt bir Ruanda, bölgedeki etkinliklerini artırmak açısından onu önemli bir koz olarak gören Fransa ve ABD dışında büyük güçlerin ilgi alanına girmiyordu. Ama Arusha sözleşmesinin imzalanmasından sonra Paris, ülkede iç karışıklıkların artması dolayısıyla işten çekilme eğilimine girer. BM'nin bölgeye gelişi bunun bahanesi olur. Ama BM, daha fazla olanak isteyen komutan Dallaire'nin sürekli taleplerine rağmen hiçbir şey yapmaz.

Bu kayıtsızlık yeni bir şey değil. Bağımsızlığını kazandığından beri Ruanda'da ya da Burundi'de yaşanan katliamları şöyle bir anımsayacak olursak, büyük güçlerin bunlara son vermek için hiçbir girişimde bulunmadığını da hatırlarız. Afrika kıtasında patlak veren çatışmalar, Orta Doğu bölgesindekilere ve daha genel olarak Avrupa'daki Doğu/Batı kutuplaşmasına kıyasla ikincil önemde addedilmiştir. Kuşkusuz ülkenin ilk Hutu devlet başkanı Melchior Ndadaye'nin öldürülmesinin ardından 1993 yılının Ekim ayında Fransa'nın Burundi'ye müdahalesi çokça karşı çıkılan bir görüş olarak bir nebze kural dışı bir durumdur. Bununla birlikte gazeteci Stephen Smith'e göre bu, "kendi" başkanlarının intikamını almak için tepelerden inen Hutuların gerçekleştireceği katliamları sınırlandırmaya ve baskıları frenlemeye yardımcı olmuştu. Bu katliamların bilançosu (öncelikle Tutsilerden ve ardından Hutulardan 800.000 ölü) çok daha ağır olabilirdi.[36] Öte yandan bu bölgede katliam gerçekleştirenler uluslararası toplumun baskısından endişe etmiyorlardı. Bu açıdan, uluslararası suskunluğun, Ruanda'da ya da

35 Jean-Pierre Chrétien, "Le noeud du génocide rwandais", *Esprit*, no. 7, Haziran 1999.

36 Stephen Smith, "France-Rwanda: évirat colonial et abandon dans la region des Grands Lacs", in André Guichaoua (ed.), *Les crises politiques au Burundi et au Rwanda (1993-1994)*, *a.g.e.*, s. 452.

başka bir yerde, potansiyel katliamcılara izin vermenin bir yolu olduğunu düşünecek olursak, olayların trajik bir biçimde gelişmesine sadece bir adım mesafe kalmış demektir.

Nazi Almanyası'na gelecek olursak, dünyanın olup bitenden haberdar olmadığını kesinlikle söyleyemeyiz. Herhangi bir ülkeye kıyasla en büyük Avrupa toplumlarından biri söz konusu olduğunda bilgi sahibi olmama savım ileri sürmek daha da zor. Ama bilgilenme eyleme geçme açısından unsurlardan sadece biridir. Her şey bu bilginin alınacağı bağlam ve onu yorumlamak için kullanılacak kategorilerdir. Öte yandan dönemin halen Birinci Dünya Savaşı travmalarının izlerini taşıyan büyük güçleri, 1930'lu yıllarda Hitler tehlikesinin gerçekliğini taşımak istememişlerdi. Bu açıdan çözüm bulma konusunda kaçırılan fırsatların listesi son derece uzundur. Almanya'nın 1933 Aralığında Milletler Cemiyeti'nden çekilmesi ya da 1935 yılında Versailles anlaşmasının hiçe sayılarak askerliğin zorunlu hale getirilmesi ve yeni bir Alman ordusu kurulmasını geçelim. Peki ama 7 Mart 1936'da Renanya'nın, Versailles anlaşmasının koşullarından birini *de facto* geçersiz kılacak biçimde yeniden işgal edilmesine ne demeli? Hitler, diplomatların karşı çıktığı bu "darbeyi" gerçekleştirmekte son anda tereddüt etmişti. Ama cesareti paye yapmıştı. Hitler sevinçliydi ve Goebbels gazetesinde "Führer parıldıyor. İngiltere atalet içinde, Fransa kıpırdamıyor, İtalya hayal kırıklığına uğramış durumda ve Amerika konuyla ilgilenmiyor,"[37] diye yazabilmişti. 29 ve 30 Eylül 1938 tarihlerinde Hitler'in Fransa ve Büyük Britanya'nın rızasıyla Südetleri almasını sağlayan Münih anlaşmasının imzalanmasından hiç bahsetmeyelim. Bu iki ülkenin kamuoyunun onayladığı bu anlaşma batı demokrasilerinin, savaş hazırlıkları yaptığını görmek istemedikleri totaliter bir devletin saldırgan diplomasisine teslim oldukları anlamına gelmektedir.

Konumuz açısında daha da ilginç bir başka nokta da Yahudi azınlığa karşı gitgide artan şiddete karşı olası uluslararası tepkilere Nazilerin dikkat ediyor olmasıdır. 1936 Olimpiyat oyunları zamanında Martin Bormann'm taktikleri bu değişkeni he-

37 Aktaran Ian Kershaw, *Hitler*, s. 206.

saba kattıklarını açıkça göstermektedir: "NSDAP'nin Alman ulusunun tüm yaşam alanlarında Yahudiliğin kökünü kazıma amacı sabit olmakla birlikte dış politikadaki bazı zorunluluklar yüzünden Yahudiliğe karşı mücadelemizde daha ihtiyatlı davranmalıyız," der.[38] Aynı biçimde, en önemli İsviçreli Nazi sorumlularından Wilhelm Gustloff'un 1936 yılı Şubat ayında öldürülmesi Olimpiyat Oyunları'nın hazırlıklarının yapıldığı bu aynı dönemde misillemelere yol açmaz. Buna karşılık 7 Kasım 1938'de Almanya büyükelçiliği birinci katibi Ernst von Rath'm öldürülmesi Kristal Gecesi için iyi bir bahane yaratır.

Burada bağlam son derece farklıdır çünkü ünlü Münih anlaşması henüz imzalanmıştır, yani Naziler bu sefer büyük güçlerin pasif kalacağı üzerine bahse girmiştir. Bu konuda yanılmazlar. Bazı ülkelerde, özellikle de Hollanda ve Büyük Britanya kamuoyu nezdinde büyük protestolar gerçekleşir. Ama devletler tepki göstermez; onlar "seyirci devlet"[39] konumunda kalırlar. Kuşkusuz ABD Washington'daki büyükelçisini geri çağırır ama bakan yardımcısı George Messersmith hemen olayı farklı bir yöne çevirir: "Büyükelçimizi 'istişare amacıyla' çağırmış olmamız, Almanya ile siyasi ya da ticari ilişkilerimizi etkilemeyecektir ve Almanya'yla ilişkilerimiz zayıflamayacaktır."[40] Beyaz Saray'ın bu tavrı Alman kamuoyunu etkilemek ve dahası Kristal gecesi yüzünden öfke içinde olan Amerikan kamuoyunun denetimini elde tutmak amacıyla sergilenmiştir.

Devletlerin Almanya'daki antisemit zulme karşı ataleti Almanya ve Avusturya'dan kaçan Yahudi sığınmacılarını kabul etmek istememeleriyle yakından ilişkilidir. İsviçre'nin tutumu bilinmektedir ama onları kabul etmek istemeyenler aslında tüm Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Avusturya'dır. Başkan Roosevelt öncülüğünde 6 ila 15 Temmuz 1938 tarihleri arasında gerçekleştirilen Evian Uluslararası konferansı bu

38 Aktaran Dominique Vidal (ed.), *Les historiens allemands relisent la Shoah*, Brükel, Complexe, 2002, s. 43-45.

39 Rita Thalmann ve Emmanuel Feinermann, *La Nuit de Cristal*, Paris, Robert Laffont, 1972, s. 197.

40 A.g.e., s. 227.

tavrın tüm devletlerce paylaşıldığını göstermiştir. Çoğu, zulüm gören Yahudilerle duygudaşlıklarını ifade etmiş olsalar da ülkelerinin ekonomik ve toplumsal durumunun göçmenleri kabul etmeye yeterli olmadığını belirtirler. Hiçbir somut karara varmayan bu konferans Nazi yöneticilerine devletlerin öfkeli protestolara rağmen Alman ve Avusturyalı Yahudi göçmenlere kapılarını açmayacaklarını bir defa daha göstermiştir. Protestan yazar Jochen Klemmer 23 Ağustos 1938 tarihinde gazetesinde şunları yazar: "Evian konferansı yabancıların alman Yahudilerin yardımına koşmayacağını göstermesinden beri her şey çok daha trajik bir hal aldı."[41]

Kafamızı nereye çevirsek, bir ülkede ya da bir bölgede sergilenen şiddet uluslararası düzlemde hiçbir engele ya da onun hızını kesecek bir yasağa çarpmamaktadır. Yerel aktörler bazı durumlarda bir biçimde onlara uluslararası bir "siper" sağlayan büyük bir güç tarafından korunmaktadır. Bu koruma onlarda cezalandırılmayacakları duygusunun yanı sıra başka devletlerin de duruma müdahale etmeyecekleri düşüncesini doğurmuştur. Fransa ile Ruanda arasında oluşan ve aynı zamanda bir ölçüde de Sovyet ve Yugoslav askerleri arasındaki hamilik ilişkisi böyle kurulmuştur.[42] Aklımıza başka örnekler de gelebilir, mesela 1975 yılında Pol Pot'un Kamboçyasıyla komünist Çin arasındaki ilişkiler, 1915 yıllındaki Jön Türk yönetimi ile Almanya, 1970'li yılların ortalarında Şili ya da Arjantin ile ABD ilişkileri gibi. Ama bu şemanın, başka bir gücün etkisi altında bulunmayan Nazi Almanyası örneğinde pek işlemediğini söylemek gerek. Olaya daha geniş bir çerçeveden yaklaşmak gerekmektedir.

Toplumsal hareketler sosyolojisinde Sidney Tarrow "siyasi fırsat yapısı" kuramını ileri sürmüştür. Tarrow'a göre toplumsal bir hareketin başarısı ya da yenilgisi, onun gelişimini olumlu ya da olumsuz yönde etkileyen bağlamsal etkenlerle ilgilidir.[43] Katliama yol açabilecek bir şiddet süreci açısından ben-

41 *A.g.e.*, s. 31-32.

42 Bu konuda bkz. Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, *a.g.e.*

43 Sidney Tarrow, kuramını İtalya'da 1960'lı yılların sonlarında yaşanan "demir yılları"na dair incelemesinden yola çıkarak oluşturmuştur. Bu çalışma siyasi sis-

zer bir çözümleme yapmak mümkündür. Ayrıca eyleme geçişi kolaylaştıran elverişli koşulların varlığından da bahsedilebilir. Şiddetin patlak vermesi (II. Bölümde ele alınan) bir dizi iç etkene ve (burada incelediğimiz) dış etkenlere bağlıdır. Aktörlerin elbette bu süreci engellemek adına bir nebze de olsa hareket alanı vardır. Kaderci bir determinizme gömülmeye gerek yok; insanların tarihini inceleyen kişi bu tarihin beklenmedik ani tepkilere açık olduğunu, yani kapısının geleceğe açık olduğunu bilir. Yine de krize müdahale edebilecek konumdaki aktörlerin, manevra sahaları daraldıkça müdahalede geciktiği açıktır. Pasif kalmaya devam ederlerse çatışma dinamiğinin güçleneceği ve sonuçta savaşa yol açabileceği de aşikardır.

Savaşa sürüklenme

Savaşın da bir tarihi vardır. Peki ama bu tarihin Berlin'de, Belgrad'ta ya da Kigali'de olup bitenler üzerinde nasıl bir etkisi vardır? Savaş tarihi çoğunlukla Yunanlı Homeros'un yaptığı gibi bir destan biçiminde anlatılır ya da yine eski çağlardaki Çinli Sun Tse'nin yaptığı gibi salt stratejik açıdan yorumlanır. Daha kışkırtıcı biçimde, insanların savaşla kurduğu aşk hikâyesinden bahsetmek de mümkündür. Beğensek de beğenmesek de insanlar, en azından içlerinden bazıları, savaşma tutkusu taşır ve savaşmayı severler. İnsanların savaşta, ölüm kadar zafer tutkusu arama temayülünü görmezden gelmenin bir alemi yok. İsrail askerî tarihçisi Martin Van Creveld, "Çatışmanın çoğunlukla sadece basit bir gösteri olarak değil en büyük gösteri olarak kabul edildiğini aklımızdan çıkarmamalıyız"[44] der. Ama bu büyük savaş gösterisinin büyüsü, savaş meydanındaki vahşeti maskeler. Burada savaş olgusunun en karanlık yüzünü, askerî anlatılarda pek görünmeyen ama Joanna Bourke, Annette Becker ve Stéphane Audoin-Rouzeau gibi tarihçilerin göz önünde

temin toplumsal hareketlenmeye ne kadar açık ve elverişli olduğunu değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu yaklaşımı anlatan bir çalışma için bkz. Erik Neveu, *Sociologie des mouvements sociaux*, Paris, La Découverte, 1996, s. 102-105.

44 Martin Van Creveld,*La transformation de la guerre*, Monaco, Ed. Du Rocher, 1998, s. 212.

bulundurmaya çalıştığı savaş meydanındaki şiddete ve sonuçta katliama dair yüzünü anlatma nedenim budur.[45]

Çünkü savaş açıkça katliam "üretme" özelliğine sahiptir. Katliam elbette sadece savaş koşullarında gerçekleşmez. 1938 yılında yaşanan Kristal Gecesi, barış zamanında "soğuğu soğuğuna" gerçekleştirilmiş bir kıyım örneğidir. Ukrayna'da kulaklar, Sovyetler Birliği savaşta değilken Stalin tarafından kıtlığa mahkûm edilmiştir ve her savaş mutlaka katliamla sonuçlanacak da değildir, özellikle de savaşa dahil olmayan sivil halkın değil, öncelikle –savaşmak için az çok istekli ya da paralı– askerlerin düzenlediği bir şiddet eylemi olarak ortaya çıktığında.

Ama evvel zamandan beri savaş Yunanlılar da dahil olmak üzere katliamla hep sıkı ilişki içinde olmuştur. Onların uygarlığını yüceltme eğilimindeyiz çünkü onlar bize "demokrasiyi" miras bıraktılar. Öte yandan Yunanlıların da acımasız davrandıkları "barbarları" vardı. Peloponnese savaşlarının anlatıcısı Thucydide, MÖ 416 yılında Atinalıların Melos kenti sakinlerini nasıl katlettiğini anlatır:[46] kimi yazarların tarihte bilinen ilk "soykırımlardan" biri olarak kabul ettiği bir olaydır bu.[47] İncil'e bakmak ya da yeniden gözden geçirmek de mümkündür; özellikle de Eski Ahit'in şu cümlelerine: "Efendimiz Tanrımızın sana teslim ettiği tüm halkları yok edecek, onlara acımayacaksın" (Tesniye 7, 16) ya da "Efendimizin sana miras bıraktığı bu halkların yaşadığı topraklar üzerinde tek bir canlı bırakmayacaksın. Tanrınız efendinizin sana buyurduğu gibi Hitit, Amor, Kenan, Periz, Hiv ve Yevus halklarını tümüyle yok edeceksiniz ki ilahlarına taparken yaptıkları iğrençliklere uymayı size öğretemesinler," (Tesniye 20, 10-18). Bu metinler tabii ki yazıldıkları bağlam içerisinde yoruma açık cümlelerdir. Yine de bize, insanlık tarihi ve onun şiddetle ilişkisi açısından bazı ipuçları vermektedir.

---

45 Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing. Face-to-face Killing in Twentieth-Century Warfare*, Londra, Granta Books, 1999; Annette Becker ve Stéphane audoin-Rouzeau, *14-18. Retrouver la guerre*, Paris, Gallimard, 2000.

46 Thucydide, *Les Guerres du Peloponnese*, Paris, Les Belles Lettres, 1964-1972, c. II, V. Kitap, 84-116.

47 Örneğin, Frank Chalk ve Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, *a.g.e.*

Demek ki katliam çoğunlukla savaşa eşlik eder; özellikle da galipler mağlupların intikamını hak ettiği ya da silahsız kalmış düşman askerlerini öldürdüğünde. Chateaubriand, *Mezar Ötesinden Hatıralar*'da Napoleon'u "insan haklarını" ihlal eden şiddet eylemlerinden, örneğin 10 Mart 1799'da Suriye seferinde mağlup askerlerin öldürülmesi emrinden ötürü eleştirir.[48] Katliam öldürülen ya da göçe zorlanan halkların mallarının yağmalanmasıyla hızlı bir zenginleşme de sağlar. Antik dönem savaşlarından sömürge savaşlarına, oradan da modern savaşlara kadar neredeyse her zaman katliamlar gerçekleştirilmiştir ve bunlar savaşın "aşırılıkları" olarak değil bizzat ona özgü bir boyut olarak yaşanmıştır.

Şimdi biraz daha netleşmeye çalışalım. Almanya, Yugoslavya ve Ruanda'nın tanık olduğu krizler bizi 20. yüzyıl tarihine, masum sivil kurbanların sayısında olağanüstü bir artış yaşanan bir yüzyılın tarihine götürür. Rakamlar gerçekten de çok etkileyicidir: Savaş kurbanları arasında sivillerin sayısının 1900'lerden 20. yüzyıl sonuna kadar %10'dan %90'a ulaştığı sanılmaktadır. Bu artış, 1866'da Alfred Nobel tarafından icat edilen dinamitle başlamak üzere gitgide daha da gelişen savaş araç ve tekniklerinin icadıyla ilgilidir. Sanayileşmedeki gelişmeler de modern ateşli silahların gücünü dikkate değer biçimde artırmış ve bu da sivil ölümlerinin sayısının artmasına yol açmıştır. Ama bu teknolojik gelişmeler olguyu ancak kısmen açıklayabilir. Bununla eş zamanlı olarak, savaşı düşünme biçimi de 18. yüzyılın sonundan itibaren köklü biçimde değişmiştir.

İngiliz tarihçi John Horne'ye göre, Fransız devriminin mirası olan "silahlanmış halk" modeli "savaşın siyasileşmesi" olarak adlandırılan olguyu doğurmuştur: Ulusal egemenlik doktrini her yurttaşı daha önce görülmemiş bir biçimde askerlikle ilişkilendirmiştir. Böylelikle, "kitlesel ayaklanma"nın mirası, yani "erkek yurttaşların" zorla silah altına alınması benlik ve düşman temsillerini alt üst etmiştir.

48 François René de Chateaubriand, *Mémoires d'outre-tombe*, Paris, Librairie générale française, 1973, c. II, s. 102.

Savaşın siyasallaşması

Bu kitlesel ayaklanma, öncelikle tüm halkın savaşmak için seferberliğe davet edilmesiyle görünürlük kazanır. Seferberlik çağrısı Birinci Dünya Savaşı'yla doruğa ulaşmıştır. Tüm (genç) erkeklerin orduya çağırılmasının yanı sıra halkın geri kalanı da savunma cephesine katılmaya davet edilir. Devlet böylece ülkenin tüm kaynaklarını – sadece askerî değil, beşeri, ekonomik ve ideolojik kaynaklarını da seferber etme iradesini temsil eder. 1793'te kadınlar ve çocuklar silah yapımına ve yaşlılar da muhbirliğe davet edilmiştir.[49] Dolayısıyla savaş artık tüm halkın seferberliğine dayanmaktadır. Bu yüzden (silahlı ya da silahsız) savaşçı ile savaşmayan arasındaki biçimsel ayrım silikleşmeye başlar. Günümüzdeki savaşların neredeyse tümünün merkezinde asker ile sivil, savaşan ile savaşmayan arasındaki ilişkilerdeki bu muğlaklaşma yer almaktadır.

Bu değişimlerin en önemli sonucu, düşman temsillerinin alt üst olmasıdır. Aslında seferberlik doktrini mantıksal olarak hasım bir halkı askerî hedef haline getirmektedir. Ülkenin her bir kesimi potansiyel bir düşman olarak algılanmaktadır çünkü o ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel kaynaklarının bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Böylelikle, Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren Belçika'yı ve Fransa'yı işgal eden Alman orduları, sivil halkın ayaklanmasıyla silaha sarıldıklarını, bunun bir "nefer" savaşı olduğunu düşünüyordu.[50] Bunun dışında, tüm savaşçıların zihinleri, kesin olsun olmasın vahşet uygulamakla suçlanan insani niteliklerden yoksun düşman temsilleriyle doluydu. Bu vahşeti sergileyenler siviller de olabileceği için, misillemeler (ya da bu türden eylemleri engellemeye yönelik tedbirler) onlardan esirgenmiyordu.

Her türden kaynağın (propaganda da dahil olmak üzere) seferber edildiği bir mücadelede karşısındakinin maddi ve mane-

---

49 John Horde, "Populations civiles et violences de guerre", *Revue internationale des sciences sociales*, no. 174, Aralık 2002.

50 Id. Ve Alan Kramer, *German Atrocities, 1914. A History of Denial*, New Haven, Yale University Press, 2001.

vi direnişini kırmayı başaran ilk taraf muzaffer ulus olacaktır. 1930'ların başlarında Erich Ludendorff'un kuramsallaştırdığı bu topyekûn savaş çerçevesinde "cephe" ile "cephe arkası" ayrımı silinmeye başlar. Bu Alman strateji uzmanına göre halkın mutlak bağlılığını gerektiren topyekûn savaş, arka cepheyi derinden vurup ekonomik altyapıyı ve sivil halkı yok ederek hasmı küçültmeyi hedefler.[51] Arka saflar nasıl vurulabilir? Hem de general Guilio Douhet'in belirttiği gibi yeni bir bakış açısıyla. yüzyılımızın savaşı, topyekûn bir savaştır, onun deyişiyle "*guerre integrale*"dir. Siviller savaş için seferberliğe girişmenin ötesinde savaşın gerçek özneleri haline gelmiş durumdadır. Ve savaş uçakları tek belirleyici olmuştur. Ona göre, artık düşman hattının gerisini yok etmek, yararlı hedefleri, sanayi, enerji, askerî hatta beşeri yapıları vurmak gerekmektedir.[52]

Savaşın bu biçimde siyasallaşması sivillere yönelik şiddeti başka bir açıdan açıklamaktadır: iç düşman olarak sunulan ulusal azınlıklara ya da yabancı unsurlara karşı siyasi ve kültürel bir seferberlik. Bu açıdan, "işgal korkusunun karşı devrimci komplo şüphesiyle katlandığı devrimin başkenti bir Paris'te, 1792 Eylülünde gerçekleşen katliamlar, modern biçimiyle iç düşmanın oluşturulmasına neden olan en önemli olayı temsil eder."[53] Birinci Dünya Savaşı sırasında sivillere yöneltilen en vahşi şiddet eylemleri de bu türden eylemlerdir. 1914

51 Erich Ludendorff, *La Guerre totale*, Paris, Payot, 1936.

52 Bkz. Dominique David, "Douhet ou le dernier imaginaire", *Stratégiques*, 49, no. 1, 1991 ve aynı yazarın makalesi için: Thierry de Monbrial ve Jean Klein (ed.), *Dictionnaire de stratégie*, Paris, PUF, 2000, s. 194-195.

53 John Horne, "Populations civiles et violences de guerre" a.g.m. Brunswick dükünün, 80.000 adamıyla devrimci Fransa'yı işgal ettiği dönemde (Longwy'ın alınması, 22 ağustos 1792), kaynamakta olan Paris'te karşı gelen rahipler "tehlike altındaki vatan" ihanet eden hainler olarak gösterilmişti. 27 Nisan 1792 tarihli yasayla zaten şüpheli konuma düşen rahiplerin bazıları aynı yılın Ağustos ayı sonunda Paris'te ve taşrada tutuklandılar. Prusyahların Verdun'u aldığı haberi (1 Eylül) başkente ulaştığında kolektif hal alan iç ihanet psikozuyla sayısız yönden devrimi ezmeye çalışan soyluluğa bağlı bir ruhban sınıfının temsilcileri olarak görülmeye başladılar. Bu psikoz havasında, 2 ila 5 Eylül tarihleri arasında hem başkentte hem de taşrada (Meaux, Provins) bu rahiplerin bir kısmı katledilir. resmî rakamlara göre 260'ı Paris'te yaşayan (115'i Carmes'te, 67'si Saint-Firmin'de, 22's, Abbaye'de) din adamı olmak üzere 1100 kişi öldürülmüştür.

Ağustos'undan itibaren, hayali bir ispiyonlama ya da gizli bir işgal düşüncesine karşı büyük bir yabancı düşmanlığı dalgası yayılır. Düşman ajanı ya da sempatizanı olmalarından şüphelenilen azınlıklar manevi bir marjinalleşme yaşarlar ya da daha da beteri, seferberlik sürecinden dışlanırlar. Rus ordusunun 1915 yılında geri çekilirken gerçekleştirdiği tehcir ve kıyımlar sınır bölgelerindeki çoğunluğu Ruslardan oluşan nüfusu hedef almıştı. Daha önce de bahsettiğimiz kitlesel Ermeni kıyımı örneğinde bu durum daha da açıktır. Ermeniler Jön Türkler tarafından sadece modern devletin kurulmasının önüne bir engel olarak işaret edilmekle kalmayıp, savaş ortamında düşman Rusya'nın müttefiki olarak görülmüş ve dolayısıyla Türk milletine ihanet etmekle suçlanmıştır. Almanya'da da 1916 yılında milliyetçi çevrelerce "pusu kurmakla" itham edilen Yahudilerin ordudan atılması iç düşman imgesinin şeytani özelliklerle donatılmasına yol açar ki bu antisemitizmin ana unsurlarından biri olacaktır.

Sonuç olarak dış düşman figürü, iç düşman figürüyle birleşir. Bu üleştirmeyi yaratan, savaş koşullarıdır. Propaganda, barış döneminde iç düşman figürünün oluşmasına zaten katkı sağlamıştır. Savaş zamanı geldiğinde de söylem bir biçimde geçerlilik kazanmış olur. Savaş, kehanetin "kendi kendine gerçekleşmesini" sağlar: "Bizim kötülüğümüzü isteyen bir iç düşman var. Ve bu iç düşman, dış düşmanımızın aynısıdır." Savaş durumuna geçişin en net sonucu işte bu çifte düşmana karşı "safları sıklaştırmaya" zemin sağlamasıdır. Barış zamanında yok edilecek bir "Öteki"ye karşı oluşturulan kurban etme söyleminin üretilmesine yol açan bu benlik krizi, artık savaşla bir "çözüme" ulaşmıştır. İster Almanya'da, ister Yugoslavya'da ya da Ruanda'da olsun savaşa giren aktörler üzerinde bir biçimde baskı kuran modern miras budur. Ama her biri kendilerine özgü bağlamlar içerisinde, ellerindeki iktidar olanakları ölçüsünde yine kendilerine özgü iç-dış düşmanlara karşı savaşma yöntemleri "icat edeceklerdir".

"Yaşam alanının" ele geçirilmesi

Hitler 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'ya saldırdığında Stalin'le yaptığı gizli bir anlaşmayla kendisine ayırdığı toprakları ele geçirmeyi hedefliyordu. Bu Alman istilası Sovyetlerin ülkenin doğu kesimini, Vistule'ün doğusunu işgalini başlattı. Küçücük Polonya elbette hiçbir şey yapamazdı. Fransa ve İngiltere'yle ittifakına bel bağlamaktaydı. Ama bu ülkeler onun yardımına koşmazlar. Hitler bir kez daha pasiflik üzerine bir bahse girmiş ve kazanmıştır. Peki burada duracak mıydı? Polonya operasyonu biter bitmez kuzey Avrupa'ya (Danimarka, Norveç) olduğu kadar Belçika ve Fransa'ya da saldırmak –Nisan-Haziran 1940 arasında gerçekleştirilen operasyonlar– için hazırlığa girişir. Avrupa tümüyle, görmek istemediği bir savaşa sürüklenmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'na yol açacak bu ilk belirtiler sivil halk üzerinde doğrudan ve gözle görülür etkilere yol açar. Almanya'da bunun acısını ilk çekenler, akıl hastaları olur. "Irkın" iyileştirilmesi adına bu akıl hastaları sterilizasyon, ayrımcılık, dışlama ve yalnızlaştırma tedbirlerine maruz kalırlar. Savaşa doğru koşunun hızlanması 1939 yılı yazında gizli olarak bir "ötenazi" programı dahilinde topluca öldürülmeleri kararının alınmasına ve sonbaharda uygulanmasına götürür. Polonya'da, Alman istilasına, Hitler'in emirlerine uygun olarak kısa süre içinde Polonyalı seçkinlerin öldürülmesi eşlik eder. Aynı dönemde bölgenin Almanlaştırılması da başlar (özellikle Silezya'da); halkın doğuya sürülmesiyle "Germen ırkından" yerleşimciler bölgeye yerleştirilir. Ayrıca 21 Eylül 1939'da ülkede yaşayan iki milyon Yahudi'nin kapatılacağı gettoların yaratılması kararı da alınır. Ardından, 12 ila 30 Ekim tarihleri arasında Avusturyalı ve Çekoslovakyalı Yahudiler Polonya'ya getirilir. Sovyet cephesinde de tablo en az bu kadar karanlıktır: ülkeyi işgal etmelerinden birkaç ay sonra Sovyetler de Katyn ormanında Polonyalı subayları katlederken (Nisan 1940) Polonyalı, Ukraynalı, Belaruslu vb. Yahudilerin tehciri de başlar.

Hitler askerî düzlemde kazandığı bu ilk zaferlerle yetinmeyecekti. Son derece hızlı başarılar elde etmesine yarayan (özel-

likle de Fransa'ya karşı) yıldırım savaşı stratejisi daha da hırslanması için teşvik ediciydi. İngiltere'yi işgal denemesindeki başarısızlığının ardından yakın çevresini Sovyetler Birliği'ni işgal etme konusunda ikna eder. Bu kararda stratejik düşünceler belirleyici bir rol oynamıştır (ülkenin zenginliklerini ele geçirip İngiltere'ye yönelmek). Dolayısıyla Naziler, "yaşam alanlarını" fethetme peşinde egemenlik altına alacakları Slav halklarını köleleştirmek için sömürgeci bir tahayyülle doğuya yönelirler. Avrupa'da o döneme dek kurulmuş en büyük orduyla yürütülen *Barbarossa* operasyonunun gidişatı kısa süre içinde sivil halkların kaderini belirleyecek önemli sonuçlara yol açacaktır. Bu istila stratejik zorunluluklara hizmet ediyor olsa da bu aynı zamanda "Yahudi-Bolşevizmine" karşı yöneltilen ırksal-siyasi bir savaştı. Almanların Sovyetler Birliğine saldırısı iç düşman ile dış düşmanın birleştirilmesini sağlar. Askerî açıdan ceremeyi Kızıl ordu askerleri çekecektir çünkü Wehrmacht milyonlarcasını açlıktan ölmeye terk edecektir. 1942 yılı başında ölen esir Sovyet askeri sayısı iki milyonu bulmuştur.[54] Sivil halk açısından ilk kurbanlar Yahudiler olacaktır: Savaşta çifte tehdit, hem iç hem de dış tehdit unsuru olarak şeytanileştirilmişlerdir. Böylece Sovyetler Birliğinin işgalinden hemen sonra Alman birliklerinin arkasında Wehrmacht'ın da katıldığı *Einsatzgruppen*, yani özel olarak Yahudileri öldürmek için silahlanmış gruplar oluşturulmuştur.

Sivillere karşı savaş

Yugoslavya'da 25 Haziran 1991 tarihinde Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri Yugoslavya'yı çöküşe götürecek fitili ateşler. Markovic'in federal hükümeti Slovenya'yı Birlik içinde tutmaya çalışır; ama başarılı olamaz. Her koşulda Slovenya'da Sırplar yaşamamaktadır ve Milosevic bu ülkenin ayrılmasıyla pek de ilgilenememektedir. Hırvatistan va-

54 Omer Bartov, *L'Armée d'Hitler*, *a.g.e.*, s. 127. Rusya seferi sırasında Almanların 5.700.000'den fazla Kızıl ordu askerini esir aldıkları, bunların 3.300.000'inin öldürüldüğü tahmin edilmektedir.

kasında ise Belgrad'a bağlanmayı talep eden Sırp azınlığı desteklemeyi tercih eder. 1991 Temmuz'undan itibaren Hırvatistan'da ilk "etnik temizlik" operasyonları başlar. Komşuluk ilişkileri içinde, etnik ya da dinî aidiyetlerinden endişe etmeksizin yıllarca bir arada yaşamayı başaran halklar bir anda avlanacak "düşmanlar" haline gelir; tabii kendilerini büyük bir tehlike altında hissedip kendi istekleriyle bu toprakları terk etmeyi istemedikleri sürece. O dönemde yüz binden fazla Sırp Zagreb ve civarında halkla karışmış biçimde yaşamaktaydı. Ancak savaş ortamı artık durumlarını zorlaştırmış ve pek çok karma evlilik bozulmuştu. Bunların yarıdan fazlası Hırvatistan'ı terk etti. Ardından, tehdit altındaki bir halka karşı topyekûn bir savaş, Mirko Gremek'in deyişiyle "bellek kıyımı" başladı: amaç sadece bu "temizlenecek" topraklarda artık istenmeyen kişilerden kurtulmak değil onların varlıklarını hatırlatacak her şeyi (okulları, dinî mekânları) yok etmekti.[55]

Savaşa hazırlıksız olan Hırvatistan 26 Ağustos 1991'de seferberlik ilan eder. Belgrad'ta, Milosevic büyük güçler karşısında ayrılıkçı güçlere rağmen Yugoslavya'nın bütünlüğünü koruma isteğini dillendirir. Ancak, uygulamada bazı muhalif seslere rağmen kontrolü altında aldığı "Yugoslav" ordusu, yani JNA tam tersini yapar. Ordu 27 Ağustos 1991'de Hırvat Vukovar kentine, ardından, 17 Ekim'de de Dubrovnik'e saldırır. Vukovar kuşatması hastanede yatan yüzlerce hastanın katledilmesiyle 17 Kasım'da sona erer; bu katliam milislerin, özellikle de Arkan Kaplanları'nın eseriydi (bkz. Bölüm 4). Çevre köylerde de benzer biçimde "etnik temizlik" operasyonları gerçekleştirildi. Hırvatlar ise Krajina'nın denetimini ele geçirmeye çalıştılar. Sırplar ve Hırvatlar mümkün olduğunca daha fazla toprak kazanmaya çalışırken uluslararası arabuluculuk çabaları krizi yatıştırmaya yeterli olmadı. Belli başlı Avrupa devletlerinin gücü savaşa son vermeye yetmeyecekti. Hırvatistan Almanya ve İtalya tarafından desteklenirken Fransa, İngiltere ve İspanya ise daha ziyade Sırbistan'a lütufta bulunmakta, hatta onlarla suç ortaklığı yapmaktaydı.

55 Mirko Gremek, "Un mémoiricide", *Le Figaro*, 19 Aralık 1991.

Bundan birkaç ay sonra, 15 Ekim 1991'de Bosna Hersek'in kısa süre içinde Avrupa Birliğince de tanınan bağımsızlık ilanı bu ülkelerde savaşın patlak vermesine neden olur.[56] JNA 6 Nisan'da Saraybosna'yı kuşatırken Bosna'nın doğu kesiminde, Drina vadisi boyunca "etnik temizlik" operasyonları gerçekleştirilir. 1993 yılı başında bu sefer Hırvatlar orta Bosna'ya girer ve Sırplarla aynı yöntemleri kullanır, evleri yakıp insanları öldürürler vb. Bu sefer de kendilerini korumak zorunda kalan Bosnalı Müslümanlar, Aliya İzzetbegoviç önderliğinde Sırp ve Hırvatlara karşı vahşet sergilemeye başlarlar. Katliamlar, taklit edercesine, tıpkı bir "ölüm dansı"[57] gibi yayılırken onları gerçekleştirilenler de sonunda birbirlerine benzemeye başlarlar. Tarihin tekerrürü mü? İkinci Dünya Savaşı döneminde korkunç katliamlara sahne olan Bosna toprakları yine korkuyu, belki de elli yıl önce aynı köylerde gerçekleştirilen cinayetleri yeniden yaşar.

İnyenzilerin *yok edilişine doğru*

Ruanda'da 1993 yılı Ağustos ayında imzalanan Arusha anlaşması, 3 yıllık savaşın ardından barış umutlarının yeniden yeşermesini sağlamıştı. Belli başlı aktörler arasında uzlaşma ve denge sağlanmış görünüyordu: Başkan Habyarimana ve grubu, onun içerdeki muhalifleri ve RVC. Kigali sokaklarında kitleler uzlaşmayı sevinçle karşılamış, ortam binlerce kişinin ölümüne ve yüz binlerce insanın evinden yurdundan olmasına neden olan bir çatışmanın sona ermesiyle sakinleşmişti. Bu coşkunun ortasında, tam dokuz ay sonra her yerin kan gölüne döneceğini kim hayal edebilirdi ki? Tarih daima büyük alt üst oluşlara gebedir. Aslında bu anlaşmanın imzalanmasından kısa süre sonra farklı kesimlerden radikaller, anlaşmayı geçersiz kılmanın yol-

56 Bosna Parlamentosunun bu bağımsızlık ilanından sonra Avrupalılar bunun referanduma gidilmeden meşruiyet kazanamayacağını bildirirler. Referandum 28 Şubat ve 1 Mart 1992 tarihlerinde gerçekleştirilir ve bağımsızlık onanır. Bosna 6 Nisan'da içlerinde ABD'nin de olduğu pek çok devlet tarafından tanındı ve Birleşmiş Milletler'e katıldı.

57 Xavier Bougarel, *Bosnie*, *a.g.e.*, s. 13.

larını aramaya başlamıştı. Habyarimana'nın pek çok askeri, ordu yenilmemiş olmasına rağmen başkanın anlaşmayı kabul etmiş olmasından hoşnutsuzdu. Subaylar ve idari görevlerdeki çeşitli yöneticiler, anlaşmanın uygulanmasından ve sürgünden dönecek yurttaşlarına yerlerini teslim etmek zorunda kalacaklarından endişe etmekteydi. Siyasetçiler de birçok suçun işlenmesine iştiraklerinden dolayı cezalandırılma ihtimalinden endişe ediyordu.

Son olarak, komşu Burundi'deki siyasi olaylar bir kez daha Ruanda'da trajik yankılara yol açacaktı. 21 Ekim 1993'te, Tutsi subayların çıkardığı bir ayaklanma devlet başkam Melchior Ndadaye önderliğinde başlayan iktidarın demokratikleştirilmesi çabalarına son verir. Ndadaye cinayete kurban gider ve Burundi bir kez daha diğer devletlerin mutlak bir kayıtsızlık sergilediği korkunç bir katliam dönemi yaşar. Bu olaylar Ruanda'da da paralel biçimde Arusha anlaşmasının uygulanmasını daha da tehlikeye sokan bir siyasi radikalleşmeye neden olur. Aslında, Ruandalı aşırılıkçı Hutular Burundi'de olan bitenleri sadece dışarıdan değil (RVC) ülke içinden de tehdit eden düşman Tutsilere karşı kendilerini savunmanın zorunlu hale geldiği biçiminde yorumluyordu. "İnyenzilere (hamamböceklerine) güven olmaz," demişlerdi. Ve bu etnik çizgiyi reddeden rejim muhalifi Hutular da seslerini duyurmayı başaramıyor hatta bazıları Tutsi tehlikesini kabul ediyordu.

Sonuç olarak yeni bir eşik aşılmış durumdaydı; ulusal bir uzlaşının halen mümkün olduğunu düşünen Ruandalıların sayısı git gide azalıyor ya da bunun gerçekleşebileceğine artık inanmıyorlardı. Aşırılıkçılar kendilerini daha güçlü hissediyordu. Ndadaye'nin öldürülmesinden iki gün sonra Kigali'de radikal Hutulardan oluşan bir grup olan ve Hutular arasındaki siyasi ayrımları aşan bir yapı olarak kabul edilen *Hutu Power*'m ilk halka açık toplantısı gerçekleştirilmişti. *Hutu Power*'m şiarı açıktı: Tutsi tehlikesini bir an önce başımızdan savmalıyız. Önderleri de zaten hemen saldırıya geçme kararı almamış mıydı?

Birkaç ay sonra cumhurbaşkanı Habyarimana'nın uçağının 6 Nisan 1994'te Kigali havalimanına inerken düşürülerek öldü-

rülmesi bahaneleri olur. Bu suikastın sorumluları halen bulunamamıştır ve bu konu etrafında dönen tartışmalar hâlâcanlılığını korumaktadır. Suçlamalardan bağımsız olarak bu olayın doğrudan etkileri ise bilinmektedir. Bundan birkaç ay önce Burundi'de olduğu gibi Cumhurbaşkanının öldürülmesi hemen katliamlara neden olur. 7 Nisan'da Kigali sokaklarında yüzlerce Tutsi öldürülürken Hutu başbakanı Agathe Uwilingiyimana da cinayete kurban gider. Aynı gün Minuar'm on mavi bereli Belçika askeri de öldürülür. 8 Nisan'da Kigali'de belli başlı partilerde her tür ulusal uzlaşıya karşı olan siyasi temsilcilerden oluşan geçici bir hükümet kurulur ve başbakanlığa Jean Kambanda getirilir. Aslında perde arkasındaki asıl adam, ismi hiç zikredilmeyen eski Savunma bakanlığı kabine üyesi Théoneste Bagosora'dır.

Yeni iktidar halkı sürekli olarak Tutsi tehlikesine ve Hutu muhaliflere karşı kendini savunmaya çağrılırken, açıkça onları yok etme emri vermektedir. Ama bu katliamların ulaşacağı boyutu kimse tahmin edemezdi. Gérard Prunier'ye göre, bu katliamları örgütleyenler bir tür "siyasi Saint-Barthélemy",[58] özellikle seçkinlerden ve yöneticilerden birkaç bin insanın katledilmesini, sonuç olarak James Grow'un Yugoslavya örneğinden yola çıkarak adlandırdığı "seçkin kıyımı" hedeflenmekteydi. Ancak Ruanda'da bu süreç sonlanmaz ve katliamdan soykırıma evrilir; şaşkınlık verici bir biçimde hızlanır; ölü sayısı üç ayda birkaç binden 500.000 ila 800.000'e ulaşır.[59] Böylece katliamlar, 1972 yılında bölgede eşi benzeri görülmemiş büyük-

58 Gérard Prunier'nin Ruanda olayları hakkında Belçika senatosu parlamento komisyonunda yaptığı konuşma, 11 Haziran 1997.

59 Bunlar Human Rights Watch ekibinin 1999 yılında *Aucun témoin ne doit survivre, a.g.e.*, s. 22'de belirttiği minimum rakamlardır. Ancak bu rakamlar tartışmalıdır ve çoğunlukla daha yüksek olduğu söylenmiştir; kimi yazarlar sayının 800.000 olduğunu bildirirken bazıları sayının 1 milyonu bulduğunu hatta geçtiğini ileri sürmüştür. Örnek olarak iki gazetecinin çalışmaları verilebilir: Colette Braeckman, *Rwanda. Histoire d'un génocide*, Paris, Fayard, 1994, ve Laure de Vulpian, *Rwanda, un génocide oublié? Un proces pour mémoire*, Brüksel, Complexe, 2004. Aslında, bir kitle kıyımının kurbanlarının sayısı her zaman tartışmalı olmuştur. Bu vakada asıl sorun, Ruanda'da 1991 yılı nüfus sayımında Tutsilerin sayısının güvenilir olmamasıdır.

lükte bir katliam dönemi yaşamış olan Burundi'yle bile kıyaslanamayacak bir boyuta ulaşır. 10 ila 22 Nisan tarihleri arasında Ruanda'nm diğer bölgelerinde, özellikle Kivungo, Cyangugu ve Kibuye'de de cinayetler görülür. Katliam 18 Nisan'da ülkenin güneyine, Butare'ye kadar yayılır.

İç düşmana karşı sürdürülen bu savaş yine de RVC'nin başkente ilerleyişini engelleyemez. Ruanda ordusu düzenli bir biçimde Paul Kagame'nin Tutsi askerlerince yenilgiye uğratılır. Yol üzerinde bunlar da Hutulara karşı şiddet gösterileri yaparlar. Başlıca hedefleri Hutuları soykırıma uğratmak değil yenilen halkı egemenlikleri altına almak ve bundan faydalanmaktır. Bu anlamda Ruanda'da çoğunluğu oluşturan Hutu halkına yönelen şiddet eylemleri, soykırım tehlikesi altında bulunan Tutsi azınlığa karşı örgütlenen şiddet eylemleriyle karşılaştırılamaz. Nisan ayı sonunda RVC askerleri ülkenin doğusunu denetim altına almış durumdadır. 4 Temmuz'da Kigali'yi ele geçirirler.

Ölüm çarkını reddetmek

Bu üç kısa anlatı savaşta olup bitenler ve katliama nasıl sürüklenildiği hakkında neredeyse hiçbir şey ifade etmemektedir. Savaş birdenbire insanların kaderi haline gelir; bazılarım savaşçı bazılarını da kurban haline getirir. Hem düz hem de mecazi anlamıyla savaş onları ezip geçer; onları psikolojik olarak ezdiği gibi bombaların altında da yok eder. Savaş kişilikleri şeyleştirir; herkes ya vatanperver, ya hain ya da düşmandır. İster katılsınlar ister katılmasınlar, savaş insanlara bir rol, bir görev yükler. Bunu reddetmek için ellerinde herhangi bir hareket alanı kalmış mıdır? Pek çok örnek yanıtın evet olduğunu göstermektedir.

Almanya'da binlerce genç Wehrmacht'a katılmayı reddeder ve toplama kamplarına kapatılırlar. Sırbistan'da 100.000'den fazla genç Milosevic'in savaşı için orduya katılmayı reddederken 40.000 kadar genç askerden kaçar.[60] Ruanda'da bazı su-

60 Bkz. B. Useljeni, "Les traitres". Déserteurs et pacifistes dans la Serbie de Milosevic", *Les Temps modernes*, no. 545-546, Aralık 1991-Ocak 1992.

baylar Albay Bagosra saflarına katılıp Tutsi avına çıkmayı reddeder. Bu muhalefet hatta itaatsizlik örnekleri bazı bireylerin marjinalleştirilme ve cezalandırılma tehlikesine rağmen şiddete halen hayır diyebileceğini göstermektedir. Ama onlar akıntıya karşı kürek çekmektedir. Dönemin siyasi koşulları gruba uyum sağlamalarını gerektirse de onların ahlaki ve siyasi direnişleri sınırlı olsa bile insanın her tür toplumsal belirlenime karşı durabileceklerini göstermektedir. Amerikalı psikolog Ervin Staub'un belirttiği gibi "şiddeti engellemek için gereken cesaret çoğunlukla fiziksel bir cesaret ya da yaşamını ortaya koymak değil, içinde bulunulan gruba karşı çıkabilme ve o grup içindeki konumunu ya da kariyerini tehlikeye atabilme cesaretidir."[61]

Bununla birlikte bu direnişler devlet tarafından örgütlenen kolektif şiddeti engellemeye çoğunlukla yeterli olmaz. Savaşın esas özelliği grubun mobilizasyonunu aşırı uçlara çekmek yani Ben'in düşman "Ötekilere" karşı yekpare hale getirilmesidir. Barış zamanında geliştirilen düşman figürleri savaş zamanında gerçeklik kazanır. Kehanet böylece gerçekleşmiş olur. Öncesinde düşman addedilenlerin vay haline! Savaş, eski dayanışmayı yok eder, önceden kurban olarak gösterilenlerle kurulmuş olan cemaatsel ya da toplumsal bağları koparır. Norveçli antropolog Tone Bringa'nm Bosna Savaşı sırasında çektiği film bir köydeki dostça komşuluk ilişkilerinin savaşın başlamasıyla nasıl tümüyle yok olduğunu gösterir (bkz. "Savaş Komşuyu Düşmana Çevirdiğinde" çerçevesi, s. 184).

Savaşın yarattığı yeni evren

Daha genel olarak savaş durumu sadece ötekiyle ilişkileri değil zaman ve uzamla ilişkileri de alt üst eder. Uzam artık emniyetsizliğin (dolaşılmaması gereken bir yer) ya da sığınağın (korunaklı bir yer) eş anlamlısı haline gelmiştir. Zaman ise belirsizliğin zamanı haline gelir: Yarın neler olacağını kimse kestiremez. Halklar tümden çeşitli çöküntüler yaşayabilir ya da aşı-

61 Ervin Staub, *The roots of evil. The origins of genocide and other group violence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

SAVAŞ KOMŞUYU DÜŞMANA ÇEVİRDİĞİNDE

Norveçli antropolog Tone Bringa'nın *We are all neighbours* adlı filmi 1993 yılı Ocak ayında Hırvatlarla Müslümanlar arasındaki Bosna savaşı sırasında geçer. Bringa yaptığı çeşitli ziyaretler aracılığıyla aynı köyde yaşayan insanlar arasındaki ilişkilerin gelişimini gözlemlemiştir. Burada yaşayanların üçte ikisi Müslüman, diğerleri Katoliktir. Her iki taraftan kişilerle görüşmeler yapmıştır.

Filmin başında köydeki en eski dostu Katolik bir kadına ziyarete giden oldukça yaşlı Müslüman bir kadınla karşılaşırız. Bu iki kadın birbirlerini kırk yıldır tanımakta, komşu evlerde yaşamaktadırlar: tıpkı iki kız kardeş gibidirler. "Ne olursa olsun, biz her zaman kahvemizi birlikte içeceğiz," derler. Uzaktan silah sesleri gelir, belki bir tüfek sesi. Ağaç keserken gördüğümüz bir adam savaşa, cepheye gitmiştir. Savaş yaklaşmaktadır: komşu bir köyde geçen gece çatışma olmuştur. Hırvatlar, Müslümanlara saldırmıştır. Köyde korkuhâkim olmaya başlar. İki eski dostu artık yan yana göremeyiz. Çevrede Müslümanların evleri yakılmaktadır. Bazıları öldürülmüştür. İki kadının yaşadığı yerden dört kilometre kadar uzakta olmuştur bunlar. Biri: "Korkuyorum, burada da aynı şeylerin olmasından korkuyorum," diye bağırır.

İnsanlar hep yaptıkları gibi komşu köye alışverişe gitmeye korkmaktadır. Bölge tümüyle karışmış durumdadır: yollarda,

rı temkinlilik gösterilerine sahne olabilir (ki bunun en önemli semptomu uykusuzluktur). Zaman sanki askıya alınmış gibidir ve yaşam kol gezen ve her an "cephede" ya da başka bir yerde karşı karşıya kalınabilecek ölüme rağmen devam etmektedir.

Savaşa girmek, aslında insan davranışlarının biçim değiştirdiği başka bir evrene girmek gibidir. Hiç savaş görmemiş olan bir insan savaşta olup bitenler hakkında gerçekten fikir sahibi olabilir mi? Savaşın özelliği korku tahayyülünü körüklemektir (bkz. 1. Bölüm): Ya "onlar" ya "biz". Güvenlik ikilemi bahanesiyle her şey meşrulaştırılır. Yani savaş tam anlamıyla yasakların ve engellemelerin aracı olmuştur. Beylik bir laf olsa da, o

güvende olmak için nereye gideceklerini bilemeyen her iki taraftan göçmenler görülmektedir. Herkes korku içindedir. Genç bir Müslüman kadın: "İnsanlar kendi içlerine kapandılar. Burada boğuluyoruz. Hangi milletten olursak olalım hepimiz korku ve panik içindeyiz "der.

İki komşu kadın birbirlerinden kuşkulanmaya başlarlar. Hırvatlar artık ortalıkta görünmemektedir. Müslüman erkekler devriye gezmeye başlamıştır. Filmin başında gördüğümüz yaşlı Müslüman kadın "Bunların Hırvat komşularımızın değil Çetniklerin [Sırp milliyetçiler] başının altından çıkacağını düşünürdük. Önceleri, biz iyi günde kötü günde her şeyimizi paylaşırdık. Bunu hiç beklemiyorduk... Bunu atlatmamız lazım... Artık günaydın ya da iyi akşamlar bile demiyoruz birbirimize. insanların birden bire yüzü, çehresi değişiyor. Kendi adıma, bu bir günde oldu. Bunu ifade etmek imkânsız," der. Ve evinde olduğunu bildiği eski dostuna seslenmek. Bu artık mümkün değil. İki eski dost artık birbirleriyle konuşmamaktadır. Gece, Müslüman erkekler savunma için nöbet tutmaktadır. Köyde artık kimse uyumamaktadır.

Hırvat savaşçılar bir gün çıkıp köye gelirler. Müslümanların evlerini yakıp bazılarını da öldürürler. Diğerleri köyü terk etmeye zorlanır. Bu tam bir yıkım sahnesidir ama Hırvatların evleri de yağmalanmıştır. Ve hayatta kalanlar da kaçmak zorunda kalmıştır.

ana dek sakin ve saygın bir yaşam sürmüş bir adamın birkaç saat, birkaç gün içerisinde bir katile nasıl dönüştüğünü gözlemlemek son derece şaşırtıcıdır. Benzerini öldürmek artık bir suç değil bir ödev ya da görevdir.

Öldürme yasağının kaldırılması başka suçlara da zemin hazırlar ve izin verir: evlere girmek, başkalarının gıda malzemelerini ve mallarını yağmalamak, kadınların (ve bazen de erkeklerin) ırzına geçmek vb. Kolaylıkla çamur atılabilecek, ırzına geçilebilecek, öldürülebilecek bu öteki artık bir benzerin değil, yok edilecek bir "barbar"dır. Propaganda savaş öncesinde kendine düşeni gerçekleştirmiştir. Onları ortadan kaldırmayı he-

defleyen uygulamaları kabul ettirmek için yok edilecek bir ötekilik inşası savaş döneminde işlemez mi? Propaganda sadece savaş öncesine özgü bir unsur değil; bazı belirli çizgilerini korumakla birlikte koşullara göre değişen dinamik bir inşa sürecidir. Hayata geçirilir geçirilmez, savaş durumu propagandayı "diriltir". Savaş korkunçlaştıkça bu türden uygulamaları meşrulaştıracak bir propagandaya daha çok ihtiyaç duyulur.

İşte ister savaş alanında ister dışında gerçekleşsin, katliam savaşa "içkin" hale gelir. Aslında savaş katliam gerçeğini en az iki biçimde gizler. Bunu öncelikle retorik aracılığıyla yapar. Katliam savaşta olan biten bir eylem olarak sunulur. 1939 Polonya seferinde sivillere yöneltilen silahlar, Birinci Dünya Savaşı'nda Belçika'nın işgalinden sonra Alman ordusunun uygulamalarında görülmeye başlayan güvenlik takıntısının yansıması olarak, "çetecilere" karşı mücadele adı altında meşrulaştırılmıştır.[62] Almanya ile Sovyetler Birliği arasında savaş patlak verince Himmler günlüğüne (18 Aralık 1941 tarihiyle) Yahudiler konusunda şunları yazmıştı: "Yahudi sorunu. Partizan olarak öldürülecekler."[63] O anda yazdıklarına kendisi ne kadar inanıyordu? Bu soruyu kimse yanıtlayamaz. Hitler'le bir toplantıdan sonra bir günlük sayfasına karalanmış bu birkaç sözcük kişisel bir düşünce kadar astlara verilecek bir emir olarak da yorumlanabilir. Her koşulda Sovyet topraklarında Yahudilerin katledilmesi, kaldı ki on binlercesi zaten kurşuna dizilerek öldürülmüştü, "partizan" olarak kabul edilenlere karşı yürütülen savaşın basit bir uygulaması olarak "düşünülmektedir".

İkinci olarak, savaş koşulları, dışarıdan bakan biri açısından savaş meydanında gerçekleştirilen katliamları da "görünmez" kılar. Güvenlik adına bölge abluka altına alınır ve gazetecilerin girişi yasaklanır. Peki ama orada olup biteni kim bilebilir? Savaş katliamları gizler çünkü o adeta kapalı bir kutudur. Üçüncü kişileri olayın dışında bırakarak cellatlarla kurbanları baş başa

62 Christian Ingrao, "Violence de geurre, violence génocide: les Einsatzgruppen", in Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker ve Henry Rousso (ed.), *La Violence de guerre*, Brüksel, Complexe, 2002.

63 Aktaran Christian Gerlach, *Sur la conférence de Wannsee. De la décision d'exterminer les juifs d'Europe*, Paris, Liana Levi, 1999, s. 53-54.

bırakır. Bu kapalı kutunun içinde katliam çok daha kolay gerçekleşebilir.[64]

Katliamı tek maskeleyenin savaş olmadığını da belirtmekte fayda var. Dışarıdaki gözlemcinin konumunun da sorgulanması gerekir. Olan biteni gerçekten "görmek" isteyip istemediğini sormak gerek. Nazilerin, kurbanlarını ürkütmemek adına Yahudi soykırımını gizlemek için her yolu denediği doğrudur. Ama bu tespit Ruanda için geçerli değildir; Ruanda'da katliamlar Kigali sokaklarında ya da başka yerlerde açık açık, gizlenmeden gerçekleştirilmiştir. Bu örnekte kapalı kutu yoktur: Katliam, halkın da katılmaya teşvik edildiği kamusal bir faaliyettir. Öte yandan olayların ciddiyetini fark edenlerin sesi duyulmamıştır. Bu, bizi ilgilendirmediğini düşündüğümüz bir ülkedeki durumun vehametini kavramayı reddettiğimiz anlamına mı gelir? Duymak istemeyen kişiden daha sağır kimse yoktur...

Daha önce de gördüğümüz gibi üçüncü kişilerin kayıtsızlığı genellikle kurbanların kaderini daha da çıkışsız hale getirir. Suskunluk ve kayıtsızlık duvarlarını kim yıkabilir? Trajedi önceden planlanmış olmasına rağmen, dünyayı uyarıp yardıma çağırabilecek bu üçüncü kişi kim olabilir?

Tanıklık, son çare?

Bu sonuncu kişi, öncelikle katliamın yaşayan tanığıdır. Genellikle ve kitle kıyımının yöntemi ne olursa olsun –şans eseri, suç ortaklığı ederek ya da bir yolunu bularak– bundan kurtulmayı başaran birileri olur. Halen konuşabilir durumdaysa, hayatlarını kaybedenler ve tehlike altında olanlar adına dünyaya kendi başından geçenleri söylemek isteyecektir. Diğer olası üçüncü kişi: İngilizce *bystander* terimiyle adlandırabileceğimiz, (bkz. 2. Bölüm) katliamı gerçekleştirenlerin tarafında olanlardır. *Bystander* sadece seyirci konumunda değildir; konuşmaya hatta

64 1999 yılı Mart ayında NATO'nun Sırbistan'ı bombalaması böyle bir durum yaratmıştır. Eski-Yugoslavya için uluslararası ceza mahkemesinin yürüttüğü soruşturmalar bunu *a posteriori* olarak kanıtlamıştır: böylece Sırpların bombardıman başlar başlamaz Kosova'daki Dubrava Hapishanesi'ndeki Arnavutları öldürür ve bunların Amerikan bombardımanı sırasında öldüğünü ileri sürerler.

harekete geçmeye karar verebilir. Mesleğine göre –diplomat ya da mühendis, doktor ya da hemşire– olayın yakınında bulunmuştur. Mahkûmların geçişini görmüş, silah seslerini duymuş, kadavralara tanık olmuştur. Ve bu "gösteri" onun için öyle katlanılmaz hale gelmiştir ki konuşmak ister, belki de mesleğinin gerektirdiği gizlilik ilkesini bozar. Bunun ötesinde onun görevi –bazı durumlarda belki de görevi gereği (örneğin bir insan hakları örgütü üyesiyse)– tanıklık etmektir. "Bir şeyler yapılsın", bu kıyım sona ersin diye tanıklık etmek. Tanığın söyleyecekleri, halen vakit varken katliamın sona ermesi için son derece önemlidir. Peki ama ona inanacaklar mıdır?

Yahudi katliamı: Korkuyu keşfetmek... ve hiçbir şey yapmamak

Avrupa'da Yahudi kıyımı konusundaki bilgiler bu türden bir sorunu ortaya koymaktadır. Hitler kitlesel Yahudi kıyımını gizli tutmak ister. Ancak soykırım girişimi birçok Avrupa başkentinde, özellikle de tarafsız ülkelerde (Cenevre, Stockholm ve İstanbul) duyulur. Haberler bu kentlerden Londra ve Washington'a kadar ulaşır. Dolayısıyla, Orta Avrupa'da Naziler tarafından işgal edilmiş topraklar savaşa rağmen tam anlamıyla kapalı değildir. Kitle kıyımlarının tanıkları vardır: Alman askerleri, Reich'ın uydusu bazı devletlerin temsilcileri, hatta katliamdan sağ kurtulanlar. İlk duyulan haberler *Einsatzgruppen* tarafından gerçekleştirilen katliamlarla ilgili olanlardır. Ardından gaz odalarıyla ilgili haberler de duyulmaya başlar. Bu bilgiler ilk olarak Polonya'daki *Bund* gibi Yahudi örgütleri aracılığıyla yayılır. Bu ağ sayesinde 1942 yılında Londra'ya önemli bir belge ulaştırılır. Bu belgede "1941 yılı Kasım-Aralık aylarında Reich'la eklemlenmiş Polonya topraklarında Yahudilere yönelik katliamlar başlamıştır. Bu cinayetler Chelmno köyünde kimyasal gazlarla gerçekleştirilmiştir," ibareleri yer almaktadır.

İkinci dağılım ağı, Büyük Britanya'da sürgünde olan ve Polonya hükümetine ilk elden bilgi ulaştıran Polonya direniş hareketi olur. Hareketin en önemli üyelerinden biri olan Jan Karski 1942

yılı Kasım ayında Londra'ya Varşova gettosuna ve Belzec toplama kampına sızmayı başaran bir tanık getirir. Ama bu bilgileri duyanlar, ona inanmazlar. 1942'den itibaren gelmeye başlayan bu haberlere genellikle, Kudüs, Londra ya da New York'taki Yahudi cemaatlerinde de dahil olmak üzere hep şüpheyle yaklaşılır.

Bu olguyu Walter Laqueur şöyle tanımlar: bilginin inandırıcı olması, ona inanılmasını gerektirmez. Yargıç Frankfurter Londra'da Jan Karski'den Polonya'daki kitle kıyımlarıyla ilgili raporları aldığında ona "bunlara inanmadığını" söyler: "Karski itiraz eder ama Frankfurter Karski'nin yalan söylediğini ima etmeye çalışmadığını ama sadece bunlara inanamayacağını ve bu ikisi arasında fark olduğunu söyler."[65] Öte yandan Thomas Mann, Aralık 1941'de ve Ocak 1942'de BBC mikrofonlarına Yahudilerin kitlesel olarak öldürüldüklerini söyler. İngiliz gazetesi *The Daily Telegraph* 25 Haziran tarihinde "dünya tarihinde görülmüş en büyük katliamlardan birinde 700.000'den fazla Polonyalı Yahudi'nin Almanlar tarafından öldürüldüğünü" bildirir. Ardından, 30 Haziran'da aynı gazete 1 milyon katliam kurbanı olduğunu yazar. Yahudi katliamıyla ilgili haberlerin "geleneksel" pogromlara benzemediğini düşünen gazete açısından bu yazılar, önemli bir dönemeci ifade eder: Nazilerin amacı "Yahudi ırkını" Avrupa kıtasından silmektir. 30 Haziran ve 2 Temmuz tarihlerinde tartışmaya *New York Times* da katılır ama şaşırtıcı bir biçimde haberlere iç sayfalarda yer verir. Laqueur şuna dikkat çekmektedir: "Editörlerin ne yapacaklarını bilmedikleri çok açık. Bir milyon insanın öldürüldüğü doğruysa bunu ilk sayfadan vermek gerekirdi: Her şeyden önce, bu her gün gerçekleşen bir olay değildi. Eğer haber doğru değilse, bu yazıları yayımlamaya gerek yoktu. Şüphelerine karşın yazıları yayımlamak ama bunlara dikkat çekmeyecek, önemsiz bir yer vermek gibi bir orta yol bulmuşlardı. Bu bakımdan gazetenin haberlere ihtiyatlı yaklaştığı görülüyordu; haberlerde kuşkusuz bir doğruluk payı vardı ama olaylar kesinlikle abartılıyordu."[66]

---

65 Walter Laqueur, *Le Terrifiant Secret. La "Solution finale" et l'information étouffée*, Paris, Gallimard, 1981, s. 9.

66 *A.g.e.*, s. 94-95.

İnanılırlık ve inanma arasındaki bu tutarsızlık bir bilginin alımlanma biçimleri hakkında karmaşık bir sorunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Bireylerin bilinç alanı dışında kalan bir haberi "anlayabilmelerini" sağlayan bu dolambaçlı yol nasıl bir yoldur? Bu açıdan krizlere göre süreleri farklılaşan üç aşamadan bahsedebiliriz.

Bunların ilki *bilgiye direnç* aşamasıdır. Yahudi katliamı örneğinde bu aşama tam bir inanmama tavrıyla kendini ortaya koyar; bu denli büyük bir katliamın görülmemiş olması inanılırlığını sarsmaktadır. Bu durumda haberin abartıldığı ve kuşkusuz Naziler tarafından kötü muameleye maruz kalmış olan Yahudilerin zorla çalıştırılıyor oldukları düşünülür. Bu itiraz aşamasında geçmişten kalma alımlama biçimleri büyük rol oynar. İngiliz basını 1916 yılında, Birinci Dünya savaşı sırasında Almanların gliserin ya da sabun yapımında kullanılmak üzere yağ üretmek amacıyla asker cesetlerini yaktıkları "haberini" yayınlamıştı. *Financial Times* gibi saygın bir gazete bile Kaiser'in üç yaşındaki çocuklara işkence edilmesini emrettiğine dair haberler yayınlarken *Daily Telegraph* Avusturyalı ve Bulgarların boğucu gazlarla 700.000 Sırp'ı öldürdükleri yazmıştı. Ama savaş sonrasında tüm bunların yalan olduğu ortaya çıktı. Dolayısıyla bu türden saçmalıklara paye vermek istemiyorlardı. Başka örneklerde, bu yeni bilgiye direnç gösterme aşaması ideolojik bir savunu üzerine temellenir: Böylece, yıllar boyunca Batılı entelektüeller komünist rejimlerin kitlesel baskı uygulamalarını görmeyi reddetmişlerdi çünkü söz konusu rejimlerin yöneticilerinin iyinin ve ilerlemenin yanında olduğunu düşünmüşlerdi. Direnç, geçmiş temsillerine dayanan kayıtsızlıktan da kaynaklanıyor olabilir, dünyanın başka bir köşesinde, Afrika'da ya da başka bir yerde olup bitene karşı ortak kayıtsızlık gibi.

İkinci aşamada, haber savaş ortamının yarattığı sınırsız bir bilgi akışı ve kulaktan kulağa yayılan söylentilerin arasında kendine bir yol açar. Haberler, *güç ilişkileriyle* belirlenen bu aşamada gitgide artan sayıda insana kendini dayatır. Bu dayatma niceliksel bir dayatmadır çünkü tanıklıklar gitgide artmaktadır. Yahudi soykırımı örneğinde, Renée Poznanski bazen bir-

birleriyle çelişseler dahi art arda gelen raporların gitgide aynı fikri, Polonya topraklarında Yahudilerin kitleler halinde öldürüldüğü fikrini nasıl güçlendirdiğini gösterir. Haberin inşasında art arda gelen dokunuşlarla birbiri üzerine eklemlenerek gelişen bir süreç yaşanır. Örneğin, "Bund'un mektubu gerçekleri görmeyi reddedenlere, bunları benimsetmeye yetmemişti elbette ama sonraki raporlara karşı daha duyarlı olunmasını sağlamıştı."[67] Gerçekten "yeni" bir bilginin bu şekilde dikkate alınması sayesinde aslında psikolojik bir süreç başlamış oldu: Bu bilginin bireylerin bilincinde "kuluçkaya yatması" süreciydi ve geçmişin alımlama biçimlerini "yıkabilecek" tek şey buydu.

Üçüncü aşama ise, bugünün gerçekliğini kabul etmek için eski savunu araçlarının yıkılmaya başladığı tam bir *bilinçlenme* aşamasıdır. Bu aşamada, genellikle tuhaf bir olgunun ortaya çıktığı görülür: daha önceden bilinen bir şeyi kanıtlayan bir rapor, bir tanıklık, bir olay "delil" haline gelir. Sanki bu bilinçlenme, kendi kendini doğurur gibi, sonunda gerçekleşebilmek için katartik bir ana ihtiyaç duyuyormuşçasına gelişir. Örneğin, Amerikalı Yahudiler arasında Yahudi soykırımının farkına varmak konusunda eşik, Cenevre'deki Dünya Yahudileri Kongresi temsilcisi doktor Gerhart Riegner'in gönderdiği bir telgrafla aşılmıştır. Söz konusu telgrafta bir Alman işadamından aldığı ve tüm Avrupa Yahudilerinin yok edileceğine dair bir planı anlatan rapordan bahsetmektedir. Bu amaçla Yahudiler 1942 yılında Doğu Almanya'da toplama kamplarına yerleştirilmiştir; raporda ayrıca hidrojen siyanür kullanıldığı da belirtilmiştir.

Bununla birlikte, bu haber Dünya Yahudileri Kongresinde büyük sarsıntıya neden olmuş olsa da Amerikalı ve İngiliz yöneticiler arasında hâlâ kuşkuhâkimdir. Aslında bu bilinçlenme anı bireylerin haberle doğrudan ilişkili olup olmadığıyla yakından ilgilidir ve genellikle içinde bulundukları çevreye ve ülkeye göre farklılaşabilir. Haberin alımlanması konusunda uluslararası bir kültürel ve sosyolojik çalışma yapılmalıdır. Böyle-

67 Renée Poznanski, "Que savait-on dans le monde?", in Stéphane Courtois ve Adam Rayski (ed.), *Qui savait quoi? L'extermination des juifs (1941-1945)*, Paris, La Découverte, 1987, s. 35.

likle, bilinçlenme süreci yavaş yavaş gelişir, yayılır, belirli yerlerde dirençle karşılaşır ve son olarak artık inkâr edilemeyecek bir gerçeklik olarak kendini dayatır. On bir müttefik devlet ve özgür Fransa komitesi tarafından 17 Aralık 1942'de imzalanan ortak bildiri bu türden bir bilinçlenmenin örneğidir. Bu bildiride söz konusu devletler "Alman yetkililerin Hitler'in sıkça tekrarladığı Avrupa'daki Yahudi halkını yok etme isteğini uygulamaya koyacaklarına dair Avrupa'dan gelen birçok rapora dikkat çekmektedirler. Yahudiler işgal altındaki tüm devletlerden büyük bir korku yaratacak biçime ve acımasızca Doğu Avrupa'ya götürülmüşlerdir. (...) Artık götürülenlerden bahsedilmemektedir. Gücü yerinde olanlar çalışma kamplarında güçlerinin son damlasına kadar çalıştırılmıştır. Sakatlar açlıktan ölmeye terk edilmiş, aç bırakılmış ya da kitle kıyımları sırasında katledilmişlerdir. Bu kanlı vahşetin kurbanlarının sayısı yüz binlerce masum erkek, kadın ve çocuktur."[68]

Bu bildiri büyük yankı yaratmıştır. Ama 1943 ve 1944 yıllarında Auschwitz'te olanlar dahil olmak üzere yeni raporlar gelmeye devam ediyor olmasına rağmen aslında müttefikler Nazilerin eylemlerini engelleyecek gerçek hiçbir tedbir almamıştır. Yahudi örgütlerinin amacı ise artık olanların bilinmesini sağlamak değil harekete geçilmesini sağlamaktır. Naziler 1944 yılında Macaristan'ı denetim altına aldığında bu ülkedeki Yahudilerin kaderinin ne olacağı herkesçe bilinmekteydi. Kudüs Yahudi ajansı Londra'dan Auschwitz'e giden demiryollarını bombalamasını istemişti. Ama Royal Air Force operasyonun teknik açıdan imkânsız olduğunu bildirir. Öte yandan İngiliz hava kuvvetlerinin kampın yakınlarındaki bir silah fabrikasını bombaladığı bilinmektedir.[69] Müttefiklerin ahlaki açıdan şaşırtıcı olan bu ataleti, Yahudilerin "terk edilmesinin" nedenleri açısından ABD de dahil olmak üzere pek çok yerde tepkilere neden olmuştur.[70] Tek geçerli "açıklama" tamamen stratejik niteliktedir: Müttefikler 1942 yılında Mihver devletlerine karşı kazanacakla-

68 *A.g.e.*, s. 37.

69 Bkz. Leon Poliakov, *Le proces de Jérusalem*, Paris, Calmann-Lévy, 1963, s. 252.

70 David S. Wyman, *L'Abandon des Juifs*, Paris, Flammarion, 1987.

rından emin olmadıkları topyekûn bir savaş başlatmışlardır. Temel hedefleri Alman ve Japon savaş makinelerini yok edebilecek tüm güçleri bir araya toplamaktır. Bu topyekûn savaş ortamında Auschwitz onların gözünde stratejik önem taşımamaktadır.

Televizyon kameraları Auschwitz'e girebilmiş olsaydı "dünyanın" her şeyden daha önce haberdar olup bir şeyler yapabileceğini ise kimse söyleyemez. Yahudi soykırımı hakkındaki bilgilerin 1942 yılından beri biliniyor olmasına rağmen tamamen "soyut" kaldığı doğrudur. Bu kabul edilen bir görüştü, elle tutulur bir gerçeklik değil. İnsanların duygularına hitap ederek onları harekete geçirebilecek tek şeyin sürmekte olan trajediyi görünür kılan görüntüler olduğu ileri sürülmektedir. Yahudi vakasında bu görüntülere artık her şey için çok geç olduğunda erişilebilmişti, yani savaşın sona ermesine doğru: İngiliz birlikleri 15 Nisan 1945'te Bergen-Belsen kampını keşfettiklerinde. İlerleyen günlerde Belsen'de yaşananlarla ilgili haberler tüm dünyaya yayılır; yüzlerce gazeteci ve fotoğrafçı kampı görmeye gelir. Ama trajik bir paradoks söz konusudur; çünkü bu kampın Yahudi soykırımıyla ilgisi olmamıştır! Burası bir soykırım kampı değildi, hatta toplama kampı bile değil, bir *Krankenlager* yani muhtemelen açlıktan ya da soğuktan ölmeye terk edilenlerin konulduğu bir hasta kampıydı.

Bosna: Bilmek... ve miş gibi yapmak

Başkalarının acısının ya da ölümünün görüntülerinin çok güçlü bir etki yaratacağına dair inancı sorguladık; bu görüntüler her zaman kurbanlar lehine harekete geçirici bir bilinç yaratmıyor. "Küresel köy" fikri dahilinde 20. yüzyıl sonunda yaşadığı olağanüstü gelişme ile medyanın her tür katliamı önleyebileceği çünkü televizyon kamerasının tüm vahşeti gözler önüne sereceği düşüncesi tam bir yanılsamadır. Bosna'ya bir bakalım. Burada da "etnik temizlik"[71] hakkındaki haberlere karşı

---

71 Bu ifadenin gelişimi ve batılı gazeteciler ve militanlarca kullanımları konusunda dilbilimci Alice Krieg-Planque'in, *"Purification ethnique". Une formule et son histoire*, Paris, CNRS, 2003 adlı çalışması okunabilir.

bir direnç aşaması yaşanmıştır. Yine burada geçmişin yorumlanmasına dair şemalar ilk zamanlarda olayların anlaşılmasına engel olmuştu. Sırplar Birinci Dünya Savaşı'ndan beri Fransızların tarafında olmamış mıydı? Başkan François Mitterand onlara desteğini sunmak ve onlar hakkında gitgide artan kötü söylentilere inanmadığım göstermek için bunu sık sık hatırlatıyordu. Kısa süre sonra, Saraybosna kuşatması "delilleri" tüm dünyanın gözleri önüne sermiş oldu. Televizyon kameraları oradaydı. Bosna televizyonu anti-atomik bir sığınaktan yayınına devam ediyordu. Kent kuşatmaları tarihinde böylesi bir olaya hem de kuşatma altındaki bir kentin içinden tanık olunması son derece sıra dışı bir olaydı.

Yaşanan trajedinin tanığı olan o üçüncü kişi rolünü demek ki televizyon oynamıştı. Tüm dünyada televizyon seyircileri üç yıldan uzun bir süre boyunca gündüz gece kentin yüksek bölgelerinde konuşlanmış Sırp tank ve tüfeklerinin gölgesinde yaşayan Saraybosnalılarla eşlik edebilmişti. Korkunç yaşam koşullarından, gündelik acılarından, sokaktan gelip geçene rastgele ateş etme alışkanlığı edinmiş *sniper*'lar tarafından sürekli öldürülme tehlikelerinden haberdar olmuşlardı. Bu şiddet ve ölüm görüntüleri yine de büyük güçlerin Sırpların kuşatmayı kaldırmalarını sağlayacak ortak bir tavır sergilemesini de sağlayamamıştı. Uzman ve gazetecilerehâkim söylem de çatışmanın anlaşılır olmadığına, her aktörün krizde sorumluluk payı olduğuna, dışarıdan bir müdahalenin Balkanlarda ölümcül bir tuzağa düşebileceğine vb. dikkat çekiyordu.

Dolayısıyla dünya Saraybosna'ya aşina olmuştur. Zaman geçtikçe, bu tekrarlayan imgeler paradoksal bir siper etkisi yaratmış yani olanları maskeleme işlevi görmüştür. Çelişkiyi aydınlatmak yerine medyanın kuşatma üzerine odaklanması sonuç olarak derin çelişkilerin gizlenmesine zemin hazırlamıştır. Bir yandan o dönemde neredeyse hiçbir gazeteci Kosova ile ilgilenmiyordu, oysa kriz bu bölgeye sıçramıştı ve durum gitgide daha gerilimli bir hal alıyordu. Ama Sırp şiddetine daha da açık hale gelen Arnavutların barışçıl direnişi, *Le Monde* ya da *Libération*'da yayımlanan birkaç yazı dışında kimseyi ilgilendirmiyor-

du. Fransız televizyonundan bir gazeteci bana "Kosova'ya ancak kan dökûldüğünde gideceğiz," demişti. Batı başkentlerini Kosova'daki durumun vehameti konusunda uyarmaya çalışan Arnavut direnişinin lideri Ibrahim Rugova, Paris, Londra ya da Washington'a kabul edilmemişti.

Diğer yandan uluslararası medyanın Saraybosna olaylarına odaklanması Bosna'da olan biteni maskeliyordu. 1991 yılında Helsinki Watch ya da MSF gibi STK'lar ciddi insan hakları ihlalleri konusunda deliller toplamaya başlamıştı. Ama "derin Bosna"yı araştırmaya girişen gazetecilerin sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu. Amerikan *Newsday* gazetesi muhabiri Roy Gutman bu istisnalardan biridir. "(Nisan-Temmuz 1992 arasında) Olay mahaline gitme serbestisine sahip olmayan gazeteciler için olayları toparlamanın tek yolu Bosna'dan kitleler halinde kaçan mültecilerle görüşmekti"[72] der. Yani Gutman görüntülerden değil giremeyeceği bir bölgeden kaçan tanıkların sözünden yola çıkar. Sırp-Hırvatları tanır, onların tanıklıklarına başvurur, söylenti ya da abartı gibi görünen bilgileri eler. Bilgi toplayabileceği ve mağdurlarla tanışabileceği bazı STK'larla da çalışır. Ayrıca propaganda ve resmî açıklamaları da çözümlemeye önem verir. Sonuç olarak 19 Temmuz 1992'de Sırpların yönetimindeki "ölüm kamplarının" varlığı üzerine, özellikle de Banja Luka'nın (Sırp kontrolü altında, 200.000 kişinin yaşadığı bir kent) kuzeyinde eski bir demir madeni bölgesinde yer alan Omarska kampı üzerine ilk yazısını yayınlar.

Bundan iki hafta sonra bölgede Müslümanların da öldürüldüğünü ortaya çıkarır. Ardından Split ve Tuzla bölgelerinde gerçekleşen sistematik tecavüzleri ortaya çıkarır. Kısacası tıpkı meslektaşı David Rieff'in[73] yaptığı gibi bir saha çalışması sayesinde "etnik temizlik" olarak adlandırılmaya başlanan olguyu gözler önüne serer. Roy Gutman ve David Rieff Bosna savaşı vakasında, kurbanlardan taraf bir tutum takınarak onların nesnesi olduğu şiddetin sona ermesi için uluslararası bir çağrı

72 Roy Gutman, *Bosnie. Témoin du génocide*, Paris, Desclée de Brouwer, 1994.

73 David Rieff, *Slaughterhouse. Bosnia and the failure of the west*, New York, Simon&Schuster, 1996.

yapan tanık gazeteciliğin cisimleşmiş örneğini oluşturmuşlardır. Röportajlarının ardından televizyon kanalları –Channel 4 ve ITN (International Televison Network)– bu kamplarla ilgili ilk görüntüleri yayımlarlar. 26 Temmuz 1992'de Bosna hükümeti BM Güvenlik Konseyi'ne yüz kadar tutuklu kampının listesini sunar. Bazı gazeteci ve insan hakları savunucuları bunları Nazi toplama kamplarına benzetirlerken aslında aralarındaki benzerlik oldukça tartışmalıdır. Bugün bir kez daha, geçmişin gözlükleriyle okumaya çalışılmaktadır. Amaç, "uluslararası toplumu" müdahaleye çağırmak için Gutman ve Rieff'in belirttiği gibi Bosna'da bir soykırım yaşanmakta olduğunu gözler önüne sermektir.

Ancak bu çabalara ve ardından yapılan televizyon röportajlarına rağmen büyük güçler kesinlikle kendi savaşları olarak görmedikleri ve şiddetleneceğinden endişe ettikleri bir savaşa askerî olarak müdahil olma riskini göze alamazlar.[74] Yine de uluslararası topluma Bosna sorunuyla ilgilenmediği için sitem edilemez. BM birçok defa duruma el koymaya çalışmış, saldıran tarafı ifşa etmiş (Sırplar), onlara ekonomik yaptırımlar uygulamış, silah ambargosu ilan etmiş, barışı korumak için silahlı güçlerini (Forpronu) bölgeye göndermiştir vb. Ama (Fransa'nın kumandasını 1992 yılında devraldığı) Forpronu'nun varlığı çelişkiyi çözecek nitelikte değildi: bu gücün, sivil halkın korunması görevini açıkça kapsamayan himayesi, taraflar arasında çatışma olduğu değil bir müzakere tesis etme mantığına dayanıyordu. BM tarafından, kentlerin (Srebrenica, Zepa) çevresinde Bosnalı Müslümanların sığınacağı "güvenlik" bölgelerinin tesis edilmesi bu mantığı değiştirmiyordu.[75]

BM tarafından 22 Şubat 1993'te Uluslararası bir ceza mahkemesinin kurulması, aynı düşüncenin izlerini taşımaktadır: Uluslararası toplum soruna doğrudan müdahil olmak isteme-

74 Pierre Hassner, "Les impuissances de la communauté internationale", in Véronique Nahoum-Grappe (ed.), *Vukovar-Sarajevo. La guerre en ex-Yougoslavie*, Paris, Esprit, 1993, s. 86-118.

75 Bu "güç dengesi mantığının" sanırım en iyi analizlerinden biri için bkz: Thierry Tardy, *La France et la gestion des conflits yougoslaves (1991-1995)*, Brüksel, Bruylant, 1999.

mektedir. Aslında bu mahkemenin kurulması –kuşkusuz uluslararası adaletin sağlanması açısından önemli bir aşamadır– her şeyden önce Birleşmiş Milletler'in Yugoslavya'da işlenen ve işlenecek olan suçları yargılamak için yeni bir araç tesis ettikleri anlamına gelir... onları engellemek için değil.[76] Sonuç: mavi bereliler savaş alanında, görevleri gereği şiddete engel olma gücü olmayan, sivil halka uygulanan vahşetin eli kolu bağlı tanıkları haline gelirler. İngiliz Peter Kosminsky'nin *Warriors* adlı filmi Mavi berelilerin savaş alanında yaşadıklarını etkileyici ve dramatik bir üslupla ve son derece gerçekçi bir dille anlatır. Hollandalı Mavi berelilerin karargâhının yakınlarında Srebrenica katliamının (13-15 Temmuz 1995) gerçekleşmesine izin veren şey tam da onların alandaki etkisiz varlıkları olmuştur. General Mladic'in Bosnalı-Sırp güçleri tarafından yaklaşık 8000 Müslüman'ın katledilmesi (İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Avrupa'da yaşanan en büyük katliam) uluslararası toplumun bu savaştaki etkisizliğinin sembolü olarak durmaktadır.[77]

Bosna sorununun medyada ele alınış biçiminin bunda etkisi olmamış mıdır? Bu konuda incelikli düşünmek gerek. Medya, büyük güçlerin dayandığı zemini hiç kıpırdatmadan onları bir tür "tepki" vermeye zorlamıştır, tıpkı bir diplomatın eşine az rastlanır bir samimiyetle dile getirdiği gibi: "Biz hiçbir şey yapmamayı tercih ederdik. Ama medya yüzünden duyarlılaşan kamuoyu bunu yapmamıza izin vermeyecekti. (...) Dolayısıyla bir şeyler yapmaya, ama etkisiz bir şeyler yapmaya mecburduk."[78] Bazı olayların dramatikleşmesi, örneğin 5 Şubat 1994'te Saraybosna'nın en işlek pazarlarından birinde bir havan topunun patlaması (68 ölü ve 200 kadar yaralı ile sonuçlanmıştır) muhtemelen yeni "itkilere" de yol açmıştır. Olayın görüntüleri kı-

76 Mahkemenin kurulmasıyla ilgili tartışmalar için bkz. Pierre Hazan, *La justice face a la guerre*, Paris, Stock, 2000.

77 Bu açıdan James Gow'un çalışmasının başlığı uluslararası toplumun iradesizliğinin zaferini dile getiren bu analizin özeti gibidir: *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*, Londra, Hurst, 1997.

78 Akt. Pierre Hassner, "Institutions, Etats, sociétés, une culpabilité partagée", in Maris-Françoise allain (ed.), *L'Ex-Yougoslavie en Europe. De la faillite des démocraties au processus de paix*, Paris-Montréal, L'Harmattan, 1997, s. 57-58.

sa süre içinde tüm dünyaya yayılır. Sorumluları konusunda büyük tartışmalar yaşanan bu bombalama[79] son derece önemli sonuçlara yol açmıştır: Öncelikle (sadece BM değil) NATO güçleri Avrupa'da ilk defa müdahalede bulunmuş ve Amerikalar da Bosnalı-Sırp mevzilerini ilk defa vurmuştur.[80] Bunun ardından ABD desteğiyle (1 Mart 1994 tarihli Washington anlaşması) Bosnalı Müslümanlar ile Hırvat güçleri arasında bir koalisyon gerçekleştirilmiş ve yeni bir barış gücü oluşturulmuştur. Peki ama bu kararların hazırlıkları daha önceden yapılmamış mıydı? Söz konusu ülkelerin bakanlık arşivleri açılıp incelenirse belki bir gün bunun anıtını verebiliriz. Böyle bir durumda medyanın rolü zaten uygulanması planlanan tedbirleri "billurlaştırmak"tan öte bir şey ifade etmeyecektir.

Ruanda: Bilmek... ve gitmek

Ruanda'daki 1994 olayları medyada çok daha farklı bir biçimde ele alınmıştır. Başkanın uçağına yapılan saldırının ardından patlak veren şiddet olaylarının anlaşılmasına karşı bir direnç geliştiyse bunun nedeni öncelikle söz konusu ülkeyle ilgili bilgilerinin eksikliğinden kaynaklanmıştır. O tarihte Belçikalılar ve birkaç uzman dışında Ruanda diye bir ülkenin varlığından kimin haberi vardı ki? Afrika'nın neresindeydi bu ülke? Televizyon kanallarının ilk ele aldığı konulara bakacak olursak gazetecilerin ülke tarihi ve Fransa'nın ölen başkanın rejimine verdiği destek hakkında hiçbir şey bilmediği görülmektedir.[81] En çok rastlanan açıklama türü olarak Afrika kıtasına özgü olarak nitelenen kabileler arası nefret yani hem siyasi yetkililer hem de gazeteciler tarafından tekrarlanan o nakarat karşımıza çıkar.

---

79 Sırplar Bosnalı Müslümanların uluslararası düzlemde sempati uyandırmak için "medyatik bir olay" yaratmak amacıyla kendi kendilerini bombaladığını ileri sürmüştür.

80 David Binder, "Anatmoy of a Massacre", *Foreign Policy*, no. 97, Kış 1994-195, s. 70-78.

81 Danielle Birck, "La television et le Rwanda ou le génocide déprogrammé", *Les Temps Modernes*, no. 583, Temmuz-Ağustos 1995, s. 181-197.

Gerçeğe direnmek için, olay Batılı temsiller içerisine çekilir; hemen Afrika'nın her daim yaşadığı doğal ve toplumsal afetlerden biri gibi, kuraklık, kıtlık, AIDS, etnik savaşlar vb. gibi yorumlanır. Hâkim çizgi, kaderci bir çizgidir. Televizyon bir kez daha acıma duygularıyla oynamaktadır. Seyirciye ülkede son derece vahim durumda olduğu ifade edilen şiddetin altında yatanları yorumlamaya yarayacak hiçbir araç sunmaz. Olaya gösterilen direnç "Siyahlar arasındaki bir çatışma"yı açıklamayı reddetme biçiminde ortaya çıkar. France 2'nin bir muhabiri bunun tanığıdır: Üstü onu Ruanda'ya açıkça "Amaryllis" operasyonu çerçevesinde Fransızların ayrılışını "gözlemek" ve Ruanda'daki çatışmalarla açıkça kayıtsız kalmak göreviyle göndermiştir;[82] Fransız ordusunun yürüttüğü operasyon batı uyrukluların tahliyesi dışında ölen başkanın yakınlarının da kaçışını kapsamaktadır.[83]

Bununla birlikte olayın büyüklüğü televizyonda olmasa da Ruanda'ya kısa süre içinde görece önemli bir yer vermeye başlayan yazılı basının etkisiyle kendini dayatır; bu Afrika'da olan olaylar ve savaşlar açısından oldukça alışılmadık bir durumdur. Büyük Batılı gazetelerin özel muhabirleri trajedinin tanığı olurlar. Katliamlar kapalı kapılar ardında yapılmamaktadır; bu yüzden bazı tehlikelere rağmen bunları daha hızlı fark ederler. Röportajlarıyla katliam anlatıları artar ve olay niceliksel bir önem kazanmaya başlar.[84] İlk zamanlarda yazılar Kigali'deki katliamlara odaklanmış durumdayken 19 Nisan'dan sonra taşradakiler de ortaya çıkar. Bu ilk röportajlar şiddetin boyutları hakkında bir fikir veriyorsa da savaş ve katliamlar arasındaki ilişkiyi kavrama açısından farklılaşmaktadır.

---

82 Haber müdürlerinden biri bana alışıldık açıklığıyla: "Fransızların tahliyesini çekip dönüyorsun; biz oraya birbirlerini öldüren Siyahlarla ilgili haber yapmak için gitmiyoruz; sonuçta bu kimseyi ilgilendirmez. Oraya git, sadece dediğimi yap ve kendini tehlikeye atma," demişti. Bkz. Philippe Boisserie, "Retour sur images", *a.g.e.*, s. 201.

83 Bunlar arasında başkanın Fransa'ya kaçan eşi Agathe de vardı.

84 Fransa'da, 11 ve 12 Nisan tarihlerinde üç özel muhabirin makalesi yayınlanır: Jean-Philippe Ceppi, "Kigali livré a la fureur des tueurs Hutu", *Liberation*, 11 Nisan; Renaud Girard, "Rwanda: voyage sur la route de l'horreur", *Le Figaro*, 12 Nisan; Jean Helene, "Le Rwanda a feu et a sang", *Le Monde*, 12 Nisan.

Bu açıdan durum hakkında iki okuma birbiriyle çelişir durumdadır; gazeteci ya RVC ile hükümet güçlerini karşı karşıya getiren savaşı ön plana koymakta ve katliamlar, siyasi ve askerî çatışma uğruna "gözden kaçmaktadır"; ya da silahsız halka uygulanan vahşet açısından katliamlara dikkat çekmektedir.[85] Dolayısıyla yazılar, "geleneksel nefret" şemalarını mı yoksa katliamı Tutsilerin silahlı tehdidine karşı halkın kendiliğinden yanıtı biçiminde yorumlayan resmî açıklamaları mı dikkate aldıkları açısından ayrılırlar. Bu birbiriyle çelişen yorumlara rağmen, Marc Le Pape şu gözlemi yapar: "Basından gazetecilerin tanık olarak bulundukları durumlarda, katliamların aylarca sürdüğü vakalarda gözleriyle gördükleri katliamlarla ilgili doğrudan anlatılar çıkabiliyordu."[86] Bu tanıklıkların ortak bir özelliği vardı: Katliamlar şeflerin emri altındaki gruplarca gerçekleştiriliyordu; şefler arasında, yerel yöneticiler (belediye başkanları ve partilerin yerel yöneticileri) vardı. Bunlar, özellikle soğuk silahlarla gerçekleştiriliyor ama tüfek ve el bombaları da kullanılıyordu. Çoğu olayda jandarma ve askerler cinayetlere iştirak ediyordu. Tüm aile vahşice katlediliyordu. Hiçbir tanık kendiliğinden ya da planlanmamış bir cinayet gördüğünü ifade etmemişti.

Johanna Siméant'ın Fransız televizyonlarında yayınlanan akşam haberlerinin Ruanda olaylarından nasıl bahsettiğine ilişkin araştırması, Marc Le Pape'nin çalışmasını tamamlar niteliktedir: "Fransız ana haber bültenlerinin olayı ele alışları Amerikan ana haberlerinin yaklaşımını anımsatır: 7 ila 13 Nisan tarihleri arasında Ruanda ve Burundi devlet başkanlarının hayatına mal olan saldırıların ardından Batılıların ülkeden tahliyesi üzerine odaklanılmış, ardından 1994 yılı Mayıs ayının ikinci haftasından Mayıs ayı sonuna kadar Ruanda'dan ayrılmaları konusunda haberler yapılmıştır."[87] Büyük ihtimalle ya-

85 *Le Monde*'un şu başlığı ilk yaklaşıma örnektir: "Hükümet güçleri ve isyancılar başkentin kontrolünü ele geçirme savaşı veriyorlar" (14 Nisan); öte yandan *Libération* ve *Figaro* gazeteleri (önceki nota bakınız) ikinci yaklaşımın örneğidir.

86 Marc Le Pape, "Des journalistes au Rwanda. L'histoire immédiate d'un génocide", Les Temps modernes, no. 583, Temmuz-Ağustos 1995, s. 175.

87 Johanna Siméant, "Qu'a-t-on vu quand on ne voyait rien? Sur quelques aspects de la couverture télévisuelle du génocide au Rwanda par TF1 et Fran-

zılı basında çıkan röportajların etkisiyle televizyonun olaylara yaklaşımı yavaş yavaş değişir. Çok az sayıda gerçek katliam görüntüsü kullanarak[88] ve açıkça bu türden görüntülere ulaşma amacı da olmayan televizyonlar her seferinde olay mahallinden CICR'den Philippe Gaillard gibi "etnik ve siyasi nedenlerle başlamış bir insan avına" tanıklık ettiğimizi söyleyen uzmanlara mikrofon uzatırlar. Bu tanıklığın görüntüyle değil telefon bağlantısıyla aktarıldığını da ekleyelim: televizyon burada radyo işlevi görmektedir.

Her şey sanki sürmekte olan bu katliamlarla ilgili anlatılar olayın nitelik açısından algılanışını değiştirecekmişçesine işler. Mayıs ayında sistematik katliamların bir soykırımı aratmayacak boyutlara ulaştığı anlaşılır. Sözcük önceleri noktasal biçimde ama gitgide daha sık kullanılmaya başlar. Yine burada yazılı basın ön saflardadır: Belçika gazetesi *Le Soir* ilk defa olarak 13 Nisan baskısında, ardından da Fransız *Libération* gazetesi 26 Nisan günkü sayısında "soykırım" sözcüğünü kullanır. Oxfam ya da Sınır Tanımayan Doktorlar gibi STK'larda Ruanda'da bir soykırım yaşandığını ileri sürer ve uluslararası bir müdahale çağrısı yaparlar. Televizyon kanalları da haber bültenlerinde "soykırım" sözcüğünü kullananan konuklar ağırlamaya başlarlar.

Bernard Kouchner TF1'de: "Bunlar soykırıma ve faşist yöntemlere yakındır," (26 Nisan 1994) der. Philippe Douste-Blazy France 2'de: "Katliamı durduralım, bu çok korkunç ve ürkütücü, bu asrın sonunda yaşanan en büyük soykırımlardan biri" açıklamasında bulunur (14 Mayıs 1994). Ama büyük güçler hâlâkıllarını bile kıpırdatmamaktadır. Gazeteci Ted Koppel 4 Mayıs'ta BM Genel Sekreteri Boutros Boutros-Ghali ile önemli Amerikan televizyon kanalı ABC için gerçekleştirdiği röportajına "Dünya müdahale edemeyecek kadar yorgun mu?" soru-

---

ce 2 (Avril-Juin 1994)", *Face aux crises extremes*, Lille II Universitesi'nde 21-22 Ekim 2004 tarihlerinde gerçekleştirilen uluslararası kolokyumda sunulan bildiri.

88 Hep aynı görüntü kullanılır. Bunlar uzaktan teleobjektifle alınmış görüntülerdir: Kagera nehri üzerinde yüzen ya da yağmalanmış evlerin yakınlarında kımıltısız yatan cesetler, canilerin bıçaklarla ve/veya sopalarla saldırdığı yaralılar.

suyla başlar.[89] Otomobil sürücüsü Ayrton Senna ve Jackie Kennedy'nin ölümler nedeniyle Ruanda ve Bosna ikinci plana itilir. Katliamlar dört haftadan beri sürüyor olmasına rağmen BM Güvenlik Konseyi Ruanda konusunda halen derinlemesine bir tartışma yapmamıştır.

Kigali'de ise General Dallaire beş bin kişilik bir silahlı birliğin gönderilmesi durumunda cinayetlerin sonlandırılabileceğine ilişkin pek çok mesaj göndermiştir. Ona göre, operasyonlar tek merkezde toplandığı için başkentteki katliamlara son vermek ülke genelinde de şiddeti sonlandıracaktı.[90] Ancak ABD bu plana karşı çıkar. Aslında gazeteci ve öğretim görevlisi Samantha Power'ın da belirttiği gibi durum hakkında geniş bilgiye sahiplerdi.[91] 1993 yılı Aralık ayında CIA'in bir raporu kırk ton küçük silah ithal edildiğini yazıyordu. Amerikan istihbaratı Ocak 1994'te şiddet yeniden alevlenirse "en kötü senaryoya göre yarım milyon insan ölecek," demişti.[92] Ancak, Somali'de yaşadıkları fiyaskodan sonra ABD müdahale etmemeyi tercih eder. Washington da diplomatlarını Ruanda konusunda "soykırım" sözcüğünün kullanmaktan men eder; olaylara bu türden bir sıfat yakıştırmak 1948 anlaşması uyarınca onları müdahaleye zorunlu kılacaktır. Öte yandan Güvenlik Konseyi Bosna ve Haiti'deki krizleri çözmekle meşgul olduğundan Ruanda'yı görmüyordu.

Dallaire'e göre Belçikalıların ayrılması dolayısıyla 21 Nisan'da alınan Minuar'ın bölgedeki varlığını azaltma kararı senaryoların en beteriydi: Soykırımcılar "barışı sağlama" işlerini manisiz tamamlamak için daha ne isteyebilirdi? BM'nin hiçbir şey yapmaması karşısında kamuoyunu uyarabilecek sade-

89 Akt. Linda Melvern, *A People Betrayed. The role of the west in Rwanda's genocide*, Le Cap-Londra, Zed Books-Naep, 2000, s. 190.

90 General Dallaire'in tamamen etkisizliğe mahkûm edildiği bu durumda yaşadığı ve Kanadalı askerin kişisel yaşamım da derinden etkileyen bu yıkımı biraz olsun atabilmek için yazdığı kitaba bakmak gerekmektedir. Bkz. General Roméo Dallaire, *J'ai serré la main du daible. La faillite de l'humanité au Rwanda*, Montréal, Libre Wxpression, 2003.

91 Samantha Power, *A Problem from Hell. America and the Age of Genocide*, New Republic Book-Basic Books, 2002.

92 *A.g.e.*, s. 338.

ce gazeteciler kalmıştı. Batılı bir muhabirin "savaş alanındaki bir piyade"[93] olduğunu ifade ederek onlara elinden geldiğince yardım etti. Dallaire ABD'yi tekrar propaganda kanalı Bin Tepe Radyo Televizyon'u frekans karıştırıcı yardımıyla ya da istasyonları vurmak suretiyle susturmaya çağırır. "Hiçbir şey yapılmadı ve bir Pentagon görevlisi radyonun değil insanların öldürdüğünü ileri sürmüştü."[94] Son olarak 17 Mayıs'ta katliamlar altı haftadan beri devam ediyor olmasına rağmen Güvenlik Konseyi Dallaire'in planı uyarınca kimin gerekli asker ve parayı sağlayacağına açıklık getirmeksizin Minuar 2'nin kurulması kararı alır. 25 Mayıs tarihinde yapılan basın toplantısında Boutros Boytros-Ghali bilançoyu çıkarır: "Bu bir başarısızlıktır, sadece BM'nin değil tüm uluslararası toplumun başarısızlığıdır. Denedim. Birçok devlet başkanıyla temasa geçtim ve birlik yollamalarını talep ettim. Başarısız oldum. Bu bir skandal... Bir soykırım yapıldı."[95]

Dünya ilk defa bir soykırım gerçekleştirilmesini neredeyse "canlı yayından" takip etmişti. Bu durumda, "Bilmiyorduk" demeleri mümkün değildi. Öte yandan Ruanda'da olanların tanıkları büyük güçleri ne yapıp edip bunu durdurmaları için harekete geçirecek güce sahip değildi.[96] Elbette sonunda medyanın özellikle de televizyonların desteğini arkasına alan Fransa 1994 yılı Haziran ayı sonunda müdahalede bulunur. On yıl kadar sonra dönemin başbakanı Edouard Balladur bu operasyonu şiddetle savunur, operasyonun "tamamen insani" amaçlarla yapıldığını ve diğer devletler bu drama seyirci kalmayı se-

93 Ancak, Samantha Power konuyu atalardan kalma nefret teması çerçevesinde işleyen gazeteciler değil diye ekler.

94 Akt. Samantha Power, *a.g.e.*, s. 371-372.

95 *A.g.e.*, s. 196.

96 Tartışmalı olsa da bu ifadeyi Rony Brauman'ın *Rwanda. Un génocide en direct*, (Ruanda. Canlı yayından soykırım) Paris, Arléa, 1995 kitabından alıyorum. Aslında "canlı yayın" ifadesi, tıpkı uluslararası bir spor karşılaşmasındaki gibi olay yerinde radyo ve televizyon ekipleri olmasını gerektirir. Ama Ruanda'da durum böyle değildir. Yine de "Canlı yayın" düşüncesi doğru olabilir çünkü uluslararası yazılı basından gazeteciler, katliamlar gerçekleşmekteyken bunların tüm ülkeye yayılması ölçüsünde olay yerine girmiş ve bu röportajlar görsel-işitsel medyada da düzenli olarak yer almıştır.

çerken Fransa'nın bir şeyler yapmaya istekli tek taraf olduğunu ileri sürer.[97] Ama BM tarafından desteklenen ve meşru kılınan "Turkuaz" operasyonu çok geç gerçekleştirilmişti; yüzbinlerce insan zaten öldürülmüştü. Ayrıca bu operasyon, Paris'in eski başkan Habyarimana'ya desteği düşünülünce oldukça anlaşılmaz görünüyordu.

Öte yandan Fransız askerleri Ruanda'ya geldiği anda aslında pratik açıdan RVC savaşı kazanmış durumdaydı. Müdahale Tutsileri kurtarmayı sağlamanın yanı sıra RVC baskısından korkarak ülkeyi terk eden yaklaşık 2 milyon Hutu'nun kaçmasına imkân vermişti. Durum son derece karmaşıktı çünkü dün cellatların tarafında olanlar, büyük bir kolera salgını yüzünden artık kurban haline gelmişlerdir. Ve Ruanda'dan gelen görüntülerde, soykırım kurbanları kadar soykırımın sorumluları ya da işbirlikçileri de yer almıyordu.

Sahte "CNN etkisi" ve devletlerin kayıtsızlığı

İncelenen üç örnekte de sürmekte olan katliamların tanıklıkları en güçlü devletlerin siyasi karar alma mercileri ve askerlerinin üzerinde buna bir son verdirmelerini sağlayacak kadar etkili olmamıştır. Bu devletlerin hepsi tam aynı ya da neredeyse aynı yanıtı vermiştir: Ya yıkımı engellemekle ilgilenmeksizin savaşmaya devam etmiş (Yahudi örneği) ya elverişli zamanda etkili bir müdahalede bulunma fikrini reddetmiş (Ruanda örneği) ya da ancak belli başlı birkaç tedbirle krize müdahil olmuşlardır (Bosna vakası). Dolayısıyla tutumları kriz patlak vermeden önce sergiledikleri atalet ya da kayıtsızlığın devamı niteliğindedir.

Öte yandan 1940'lı yıllara oranla 1990'lı yıllara damga vuran önemli bir olgu vardır: STK'lar ve medya tanıklıklarla "dünya

97 Edouard Balladur, "Opération 'Turquoise': courage et dignité", Le Figaro, 18 Ağustos 2004. Bu yazıda Balladur başka bir senaryoya, Kigali'nin denetimini ele geçirmeyi yani RVC'nin zaferini engellemeyi hedefleyen bir operasyona tümüyle karşı olduğunu da belirtir.

sahnesinde" önemli bir yankı yaratma gücüne sahip olmuştur. STK'lar ve medya karmaşık ama birbirini tamamlayan, siyaset ve asker üzerine etki edebilecek ulusaşırı bir kamuoyu baskısı yaratma kabiliyetine sahip bir tür terazi oluşturur. Ancak bundan, artık krizin medyatikleştirilmesi yüzünden siyasilere müdahale etme çağrısı yapan "CNN etkisinin" var olduğu sonucuna ulaşabilir miyiz?

Amerika'nın Somali'ye müdahalesinin medya ve siyasi koşullar açısından irdelendiği bir araştırma bundan şüphe duymamızı, en azından bu bilgiyi yeniden gözden geçirmemizi gerektiriyor.[98] Johanna Siméant aslında soruyu tersine çevirmenin daha doğru olduğunu belirtir: "Daha iyi bir gazetecilik anlayışının daha iyi bir siyasi sonuca yol açıp açmayacağını sormak yerine, durumu tanımlama gücüne sahip bir siyasi yanıtın medyada daha iyi bir irdelemeye ne ölçüde yol açıp açmayacağını sorgulamak gereklidir."[99] Medya baskısı, uzun uğraşlar sonucunda 1995 yılında Yugoslavya sorununda, ardından 1999 yılında NATO'nun hava saldırılarıyla Kosova savaşında bir nebze de olsa etki yaratmış görünmektedir. Ama devletler bugün siyasetlerini savunma ve uygulamada "iletişim" etkenini gitgide daha fazla dikkate alıyor olsa da bu, medyadaki gelişimin bu devletlerin tutumlarını tümüyle yönlendirdiği anlamına gelmez.

Pierre Hassner'in belirttiği gibi, "Artık kayıtsızlığın bilgi eksikliği bahanesi ardına saklanamayacağı çok sayıda vakada, açlık ve soykırımlara protestolar ve dayanışma mesajları eşlik etmektedir. Ama bunun çatışma halindeki devlet ya da gruplara kendini dayatabilecek, ihtilaflarda hakemlik yapabilecek, saldırı ve suçlarını yargılayıp cezalandırabilecek ahlaki ve nesnel bir konsensüse ve meşruiyete ulaşılması (...) işte bu tam bir yanılsama ve yutturmacadır."[100]

98 Steven Livingstone ve Todd Eachus, "Humanitarian Crises and US Foreign Policiy: Somalia and the CNN Effect Reconsidered", *Political Communication*, 12 (4), 1995, s. 413-429.

99 Johanna Siméant, "Qu'a-t-on vu quand on ne voyait rien?..", a.g.m.

100 Pierre Hassner, *La Violence et la Paix*, c. II: *La Terreur et l'Empire*, Paris, Le Seuil, 2003, s. 69.

1990'lı yıllarda seyirci-devletlerin bu ataleti çoğunlukla batılı devletlerin kamuoyunun kendi askerlerinin, kendilerini ilgilendirmeyen bir çatışmada ölmesine karşı çıkacakları olgusuyla açıklanmıştı. Bu iddiada kısmen haklılık payı vardır ve Müttefiklerin Yahudi soykırımı karşısında sergiledikleri ataleti anlamaya yeterli değildir. Bu türden koşullarda devletlerin sergilediği kayıtsızlığı açıklamanın tek yolu basit bir biçimde söz konusu devlet yöneticilerinin müdahale etmeye yönelik siyasi bir irade sergilememeleridir – uluslararası sistemdeki rollerine dairhâkim anlayışla son derece uyumlu bir tutumdur bu. Modern devletlerin ilk görevi, kendi çıkarlarını, kendi topraklarını, kendi zenginliklerini, kendi ekonomilerini, kendi kültürlerini ve genel olarak kendi toplumlarını korumak değil de nedir?

Kendi çıkarlarını korumak, artırmak için devletler her türden ve çok boyutlu işbirliği biçimleri içinde uzlaşabilir, ortaklıklara girişebilir. Uluslararası hukuk, meşru müdafaa durumunda silahlı güçleri kullanmalarına da izin verir. Günümüz dünya sisteminde onların *modus operandi*'sinin temel ilkeleri işte bunlardır. Dolayısıyla, "yabancı" yani doğrudan kendi otoritelerine bağlı olmayan toplulukların korunması, asla onların *princeps* görevlerinden biri değildir. Bu açıdan, "müdahale hakkı"nın icadı, devletlere kendi "siyasi doğalarına" aykırı bir müdahale hakkı bahşetmek anlamına gelmektedir.

Örneğin, Ruanda'daki gibi bir kriz durumunda batılı devletlerin ilk refleksi savaşan tarafları ayrımak ve katliamları durdurmak değil kendi vatandaşlarını katliam ortamından kurtarmak olmaktadır. 1999 yılında Kosova'da olduğu gibi, devletlerin bu türden krizlere müdahale etmesi durumunda bunun nedeni genellikle doğrudan ya da dolaylı bir çıkar gütmeleri olmaktadır. "İnsani nedenlerle askerî" müdahale olarak adlandırılan eylemin Saikleri çok çeşitli olabilir: stratejik varlığını güvence altına almak için söz konusu bölgeye yerleşmek (bölgenin bir kısmının ve /veya zenginliklerine erişimin denetimi), kendilerini batağa çekebilecek bir krizin derinleşmesini engellemek, kuzey ülkelerine muhtemel bir mülteci akışını önlemek

için bölgedeki nüfusa istikrar kazandırmak. Nicholas Wheeler'ın gerçekleştirdiği çarpıcı bir karşılaştırmalı çalışmada da belirtildiği gibi, bu türden operasyonların ortaya koyduğu en önemli sorunlardan birinin bunların *meşruiyeti* olması bu yüzdendir.[101]

Amerikan kamuoyunun, televizyon kanalları 19 Ağustos 1995'te Saraybosna yakınlarında üç üst düzey Amerikan görevlisinin kaza sonucu ölümünü haber yaptıklarında ABD'nin Bosna'da savaşa son vermesi için gerçekten harekete geçmediğini de belirtelim. Richard Holbrooke'un da belirttiği gibi "Bosna savaşı ABD'ye yeni ulaşmıştı, Başkan Clinton'un Amerikan halkının desteğini arkasına alarak Sırplara savaş açmasında belirleyici olan, bu olay olmuştur."[102] Fransa'nın, Sırplara esir düşmüş Fransız askerlerinin görüntülerinin "medyanın aşağılamasına" uğramasının ardından, Jacques Chirac başkanlığında daha büyük bir kararlılık sergilemeye karar verdiği de kesindir. Bunun sonucu olarak NATO'nun Eylül 1995'te gerçekleşen müdahalesiyle Saraybosna kuşatması kaldırılır. Üç yıldan uzun bir süredir ayak direnerek imkânsız ya da çok tehlikeli olduğu söylenen şey üç hafta içinde gerçekleştirilmişti.

Dolayısıyla "insani nedenlerle yapılan askerî bir müdahalenin" devletler açısından çıkar gözetmeden yapılacak, yani sadece insanların hayatlarını kurtarmak için yapılacak bir müdahale olabileceği düşünülemez. Bu, Samantha Power'ı ABD'nin hangi hükümet iktidarda olursa olsun, 20. yüzyıl katliam ve soykırımlarına karşı daima kayıtsız kaldığı sonucuna götürmüştür. Bu anlamda, Washington açısından "Amerika'nın müdahale etmemesi bir başarısızlık değil, aksine bir başarıdır."[103] Böyle bir tespit sadece ABD için değil tüm BM Güvenlik Konseyi üyeleri ve çoğu devlet için de geçerlidir. Gerçekleşen katliamlarla ilgili tanıklıkların, olayların daha da kötüleşmesini en-

101 Nicholas J. Wheeler, *Saving Strangers. Humanitarian Intervention and International Society*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2000.

102 Richard Holbrooke, *To end a war*, New York, Modern Library, 1999, s. 11. Bu kazada dört Fransız mavi bereli de hayatını kaybetmiştir.

103 Samantha Power, *A Problem from Hell, a.g.e.*, s. 508.

gelleyecek tehlike sinyali rolünü oynamadığını kabullenmek çok güçtür. Bu tanıklıklar bugün işe yaramamışlardır: Onlar dünyanın tüm o gürültü patırtısı içinde yaşanan trajedinin tanıkları olarak tarih ve bellek için var olacaklardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KİTLE KIYIMININ DİNAMİKLERİ

Katliam, hem ülke içindeki gelişmelerin hem de bunu destekleyen bölgesel ve uluslararası koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak somut olarak nasıl hız kazandığı bir soru işaretidir. Küçüklü büyüklü onlarca, yüzlerce hatta binlerce katliamın nasıl gerçek bir kitle kıyımına dönüştüğü sorusunu kendimize sormamız gerekiyor. Belirli bir grubun örgütlü olarak yok edilmesine dair bir siyasetin uygulamaya konduğu artık su götürmez bir gerçektir. Bu yok etme siyasetinin genellikle söz konusu grubun mallarına el koyma eylemiyle eş zamanlı olarak yürüdüğünü de ekleyelim; kitle kıyımı ve toplu hırsızlık, çoğunlukla bir arada işler. Bu durumda ülkeyi hatta tüm bir bölgeyi kasıp kavuracak bir kasırganın tam ortasına düşeriz. Bu, *kolektif eyleme geçerek* katliama sürüklenen bir döneme girildiği anlamına gelmektedir.

Bu aşırı şiddet sürecinin elbette çok sayıda kolektif dinamiği, her birinin söz konusu ülkeye göre kendi tarihsel gelişimi vardır.[1] Sanayileşmiş büyük Almanya ile büyük oranda kırsal olan Ruanda, birbirinden *a priori* çok farklıdır. Öte yandan tarihsel süreçlerin birbirinden farklı oluşu kitle kıyımının siyasi sosyo-

1 Bir sonraki bölüm, bu konuya kitle celladı haline gelen insanların bakış açısından eğilecektir.

lojisini kurgulamamızı sağlayan son derece açık ortak sorunsalları saptamamıza engel oluşturmaz. Bu bölümde ortak bir mantık dizgesi ışığında kitle kıyımının dinamiklerini dört ana eksende inceleyeceğiz:

– *Merkezin baskısı*: İncelenen örneklerde, katliamların çoğalmasının tesadüfi olmadığı, kabilesel ya da atalardan kalma bir nefretten ziyade bir yok etme siyasetinin izlenmesine dair dizginlerinden boşalmış bir iradenin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu noktada, katliamın boyutlarının değişmesine neden olan ana iradenin belirlenmesi sorunu karşımıza çıkar; katliam artık aralıklı değil sistematik hale gelmiştir. İncelenen örneklerde, bu belirgin baskı bizzat iktidarı elinde tutanlardan gelmektedir.

– *Devlet ve devlet-destekli aktörler*: Devlet şiddetini (ordu ve polis) uygulayanları harekete geçiren ve hatta katliamları tetikleyip hayata geçirmek için oluşturulan özel kuvvetler (milisler ve özel kuvvetler) güç kaynağını buradan almaktadır. Ordu ve polisin asıl görevleri saptırılmış, diğerleri ise özel olarak bu görevler için oluşturulmuştur. Her biri katliamları örgütlemek ve uygulamakla yükümlü olacaklardır.

– *Kamuoyu ve halkın katılımı*: Halk katliamlardan haberdar mıdır? Halkın buna rızası var mıdır? Kamuoyu sorununu daha önce ele almıştık. Katliamların gerçekleştirildiği dönemlerde, kamuoyunun buna ne ölçüde destek verip vermediğini, olan bitene gözlerini yumup yummadığını ya da karşı çıkıp çıkmadığını görebilmek için bu konuya dönmek gerekmektedir. Çünkü katliamı başlatmak kadar bu şiddet sürecine toplumun katılımını sağlamayı başarmak da önemlidir.

– *Aşırı şiddet biçimleri*: Bu üç etkenin bir araya gelmesi, aşırı şiddet biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açar; katliam bu biçimlerin başlıcasıdır. Bu katliam "morfolojileri" farklı biçimler alabilir (hemen ya da sürgün sonrasında öldürme) ve kullanılan öldürme yöntemlerine göre farklılaşabilir (silahla, kurşuna dizerek, gazla vb.). Katliamların gerçekleştirildiği bölgelerin coğrafi koşulları, yerel aktörlerin sergileyebileceği tutumlar, savaşın şiddeti vb. gibi başka değişkenler de hesaba katılmalıdır.

Bu senaryolar aslında önceden kaleme alınmazlar. Katliam gerçekleştirmeye karar veren ve bunu örgütleyenlerin gücü ölçüsünde, savaşın gidişatına ya da uluslararası bağlama göre bir "oyun tarzı" –ara vermeler ya da ani şiddetlenmeler– olabilir. Ayrıca işaret edilen aktörler açısından da bir "oyun tarzı" söz konusu olabilir; bazıları cinayet işlemeyi reddedebilir ya da tersine emirleri peşinen uygulayabilirken kamuoyu açısından da bir "oyun tarzı" söz konusu olabilir. Kamuoyu olayları kınamaya karar verebilir; hatta olay mahallinde de bir "oyun tarzı" işleyebilir çünkü hiçbir şey önceden düşünüldüğü gibi gitmemektedir ve kurbanların tepkisi beklenildiği gibi olmamıştır vb. Kısacası yok etme süreci başlangıçta tam olarak belirlenmiş sınırlar içinde değildir. Süreç ancak kurbanlar tamamen yok olduğunda sonlanacaktır. Ancak süreç hızını kesecek hiçbir engelle karşılaşmadan ilerlemeye devam ettikçe bunun önünü almak da bir o kadar zor hale gelecektir.

Karar alma süreci ve sorumlular hakkında

Katliam, ancak merkezî bir otoritenin az çok açık biçimde destek vermesi durumunda büyük bir ölçeğe ulaşabilir. Bir pogromun, bir ayaklanmanın, bir linç girişiminin, herhangi bir grubun ya da kitlenin kendiliğinden şiddet eylemleri olduğu ileri sürülebilir. Öte yandan bu türden olgular üzerine yürütülen ampirik çalışmalarda bunların çoğunlukla liderler tarafından örgütlendiği görülmüştür.[2] "Kitlenin kendiliğinden şiddet eylemi" fikri çoğu zaman ancak bu şiddetin patlak vermesinde iktidarların kendi sorumluluklarını örtbas etmek için kullanacakları bir propaganda malzemesi olabilir. Burada bizi ilgilendiren vakalarda düşman, yararsız, rahatsızlık verici vb. addedilen bir ya da birden fazla topluluğu kısmen ya da tümden yok

2 Donald L. Horowitz'in daha önce de aktardığımız çalışması dışında bkz. Steven I. Wilkinson, "Froids calculs et foules déchaînées. Les émeutes intercommunautaires en Inde", *Critique Internationale*, no. 6, Kış 2000, s. 125-142. Bu çalışmada Hindular ve Müslümanlar arasında yaşanan katliamların seçimlerden önceki dönemlerde artma eğiliminde olduğu çünkü bu katliamları başlatanların seçim döneminde bundan fayda sağlamayı umduğu ileri sürülmektedir.

etmeye dair *merkezî bir irade*nin yavaş yavaş oluştuğu konusunda kimsenin şüphesi yoktur.

Bu kitle kıyımına girişecek kişi kim olacaktır? Çoğunlukla "tarihsel" olduğunu ileri sürdükleri bir görevi üstlenen; dolayısıyla ülkelerinin geleceğine dair siyasi görüşleri, halkları, "ırkları" adına hem gerekli hem de coşku verici olduğunu düşündükleri kolektif bir cinayet tasarısının merkezinde yer alan bir grup adam (bunlar arasında çok az sayıda kadın vardır). Nazi Almanyası için, Adolf Hitler dışında Hermann Göring, Heinrich Himmler, Reinhardt Heydrich gibi isimler sayılabilir. Yugoslavya için Slobodan Milosevic dışında Vojslav Seselj, Radovan Karadzic ve Biljana Plavsic (Bosnalı Sırpların liderleri), Matte Boban sayılabilir. Ruanda'da da geçici hükümetin başkanı Théodore Sindikubwabo,[3] aynı hükümetin başbakanı Jean Kambanda, Albay Théoneste Bagosora ya da Augustin Biziminguaz çok adı geçen isimlerdir.

Peki, bu adamlar katliam siyaseti olarak adlandırabileceğimiz olayı örgütlemek için işbirliğine nasıl girebiliyorlar? Kendilerini bu katliam siyasetinin uygulamasında nasıl buluveriyorlar? Bu aktörlerin hikâyelerine dair gizli kalmış çok şey olsa da bu durumu aydınlatmaya çalışan araştırmalar (özellikle de biyografiler) vardır. Ancak asıl önemli olan, rollerinden bağımsız olarak bu yöneticilerin iktidarının genellikle kendi halkları nezdinde meşru kabul ediliyor olmasıdır. Gerçekten de olaylar cereyan ederken bir Hitler'in ya da bir Milosevic'in iktidarının meşruiyeti kendi ülkelerinde sorgulanmamıştır; benzer biçimde başkan Habyarimana'nın ölümünden sonra Ruanda'da kurulan geçici hükümet de o dönemde hiçbir büyük güç tarafından sorgulanmamıştır. Öte yandan bunlar meşruiyet vasfına sahip oldukları içindir ki aynı devlet aygıtı içindeki astları da (bu siyasete muhalif unsurlar olsa bile) onların hizmetine girmeyi, cinayet işlemeyi kabul etmişlerdir.[4] Bunun anlamı, tıpkı ordusunu yöneten

3 Ulusal Kalkınma Konseyi'nin (UKK) yani Ruanda eski parlamento başkanı.

4 Direniş üzerine çalışmamda kullandığım analiz çerçevesini burada da uygulayabiliriz: halka model oluşturan, onu işgalci güçlerle ya işbirliği yapmaya ya da direnişe çağıran şey, işgalci güç tarafından mağlup edilmiş siyasi iktidarın tutumudur. Ayrıca "La question de la légitimité" başlığını taşıyan 4. Bölüm:

bir komutan gibi her zaman ve her yerde katliam gerçekleştirilmesi için söz konusu iktidarların otoritelerinin daha çok sayıda kişi tarafından tanınmasının yeterli olduğu mudur? Kuşkusuz hayır. Kitle kıyımının gelişme dinamikleri değişkendir: Bu bölümde anlatmaya çalışacağımız gibi bağlama dair birçok etkene bağlıdır.

Nazi Almanyası: Hitler'in üstünlüğü

Bununla birlikte katliamı teşvik eden ve örgütleyen bu merkezî ve meşru otorite olmaksızın olayların nasıl bu denli büyük bir ölçeğe ulaşabileceğini anlamak mümkün değil. Nazi Almanyası üzerine yapılan son çalışmalarda da benzer bir vurgu yapılmış; Yahudilere karşı gitgide radikalleşen tedbirlerin alınmasında Führer'in çok büyük bir rolü olduğu ortaya konmuştur. Öte yandan Nazi devletini en tepedeki diktatörden en alt sıradaki basit bireye kadar hiyerarşik düzene sahip bir makine olarak göstermek hatalı olacaktır. Nazi devleti tümüyle uyumlu bir sistem olmaktan ziyade birçok düzensiz ve istikrarsız yönetim kademesinden oluşan bir yığışıma benzer. İdari kademede yer almayı reddeden Führer, özellikle sözlü emirlerle, astlarının yorumuna ve inisiyatifine imkân veren son derece muğlak ve geniş terimlerle güçlerini sürekli olarak devretmektedir. Hitler aynı zamanda hem devletin hem de kendi partisinin tüm kanunlarını da hiçe sayma konusunda iddialı olmuştur. Bu yüzden idari kademeler, Führer'in "beklentilerine" daha iyi yanıt verebilmek için adeta birbiriyle yarış içine girmiştir; sistemin kilit noktası da budur. Böylelikle, 1939 yılına kadar rejiminin izlediği antisemit siyaset, sayısız iktidar merkezi arasındaki etkileşim dolayısıyla "zigzaglar çizmiştir". Öte yandan da tümüyle açık bir hedefe yönelmiştir: Yahudileri defetmek ve mallarına el koymak. İngiliz tarihçi Marc Roseman'm da belirttiği gibi, aralıklı müdahalelerle zulmü yavaşlatan ya da hızlandıran bizzat Hitler olmuştur.[5]

Sans armes face a Hitler. La résistance civile en Europe (1939-1943), Paris, Payot, 1998, s. 73-92.

5 Marc Roseman, *Ordre du jour: génocide. Le 20 Janvier 1942*, Paris, Louis Audibert, 2002.

Polonya'nın işgaliyle birlikte bu antisemit siyaset hızla çok ciddi bir hal alır. Aslında bu, Hitler iktidarının Yahudiler dışında başka kurbanları da etkileyecek şiddet yöntemlerinden sadece biridir. Aslında savaş ortamı, en kararlı Nazilerin hem "ırkı" soylulaştırmak hem de Doğu'da "yaşam alanı" kazanmak gibi derin arzularını hayata geçirmesi için yeni imkânlar sunmuştur. Her iki vakada da en radikal tedbirleri teşvik eden ve bunlara izin veren yine Hitler olmuştur.

"Irkın" soylulaştırılması konusunda, akıl hastalarının ve sakatların öldürülmesini gizli olarak emreder (bu daha önce *Mein Kampf*'ta da söylenmişti). Bu program, Adalet Bakanlığı görevlilerinden biri olan *Reichsleiter* Philip Bruhler'le birlikte Hitler'in özel doktoru Karl Brandt tarafından uygulamaya konmuştur. Çok ender görülen bir şey olsa da Hitler bu konuda yazılı bir emir verir. Bu emir, savaş artık geniş çaplı bir katliam için uygun bir ortam hazırlamışçasına, 1 Eylül 1939 tarihinde yani Polonya'ya saldırının başlamasıyla aynı gün yazılmıştır. Nazi rejimi ilk defa olarak, kendi halkından belirli bir grubun "rasyonel" bir biçimde öldürülmesi izni vermiştir. Birçok denemenin ardından, 1940 yılı Ocak ayında elli kadar hasta üzerinde eski Brandebourg hapishanesinde uygulanan ve sonuç veren ilk teşebbüs, gazla öldürme olmuş ve bu yöntem devam ettirilmiştir.

"Yaşam alanı" kazanma konusunda ise acıyı çekecek olanlar, Yahudi olsun olmasın tüm Polonya halkı olacaktır. Hitler 22 Ağustos 1939'da komutanlarına hiç tereddütsüz "(Polonya seferinin) amacının belirli bir hatta ulaşmak değil tüm canlıları yok etmek olduğunu," söyler.[6] Polonya'nın işgalinin son derece ciddi bir hal alması, Alman subayları bazı adamların görevlerini kötüye kullandığını ifade etmeye iter. Askerleri daha ölçülü olmaya davet ederek sivillere yönelen bu şiddetin yükselişini engellemek hâlâ mümkündü. Ama Hitler gözü açıklık ederek görevlerini kötüye kullananları affeder ve ülke idaresini askerlerden geri alır. Komutan von Küchler gibi bu türden istis-

6 Aktaran Dominique Vidal (ed.), *Les historiens allemands relisent la Shoah*, *a.g.e.*, s. 118.

marlara karşı çıkan üst düzey subaylar buna boyun eğmek zorunda kalırlar. Başka bir deyişle, askerlerin cezadan muaf kalması bizzat devlet başkanının teminatı altındadır; bu da Wehrmacht'ı gitgide daha büyük katliamlar sergilemeye teşvik eder. Führer'in bu tutumu onun kişisel tavrının göstergesi niteliğindedir: Halletmesi gereken bir çelişkiyle karşı karşıya kaldığında en radikal çözümü, yani en keskin olanı tercih eder.

Her şey sanki Führer'in teşviklerinin aşama aşama sınırları zorlamaya ve en temel yasakları çiğnemeye kararlı olduğunu göstermektedir. Böylece Götz Aly ve Suzanne Heim gibi Alman tarihçilerin de belirttiği gibi, söz konusu rejimin teknokrat ve uzmanlarını da tanımlamak için kullanılabilecek olan, *düşüncenin cezadan muaf olduğu* bir iklimi teşvik etmektedir.[7] Sonuçta iktisatçılar, demograflar ve diğer istatistik uzmanları Germen ve "modern" bir Avrupa kurmak için büyük planlar yapmaktan çekinmemişlerdi. Bu planlarda büyük kitle sürgünleri hatta bunların yok edilmesi de öngörülüyordu. Bu uzmanlar bu türden projeler hazırlamaya öylesine teşvik ediliyordu ki Hitler "Ari ırkın" üstünlüğünü tesis etmek için Avrupa'nın "etnografik yapısını" yıkmak gerektiğine ikna olmuştu.

Böylece, 7 Ekim 1939 tarihinden sonra Heinrich Himmler'i Alman ırkının bütünleşmesi için Reich sorumlusu ilan eder. Görevi, Reich'ın dışında yaşayan Almanları yeni fethedilen Polonya toprakları üzerinde yeniden vatanlarına kavuşturmaktı; bu da söz konusu topraklarda yaşayan başta Yahudiler olmak üzere tüm istenmeyen toplulukları tasnif edip bu topraklardan sürmek anlamına geliyordu. Onları Lublin taraflarında bir "rezervde" toplamak düşüncesinden hızla vazgeçildi. Geçici olmak kaydıyla onları toplumun geri kalanından yalıtmak amacıyla, ilki 28 Eylül 1939'da Lodz'da olmak üzere birçok getto yaratıldı. Grand Reich'm Yahudileri de çöplük olarak görülen Polonya topraklarına trenlerle taşınmaya başladı. Bunun-

7 Götz aly ve Suzanne Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Plane für eine neue europaische Ordnung*, Hamburg, Hoffman und Campe Verlag, 1991. Bu kitabın Fransızca takdimi için başka Alman tarihçilerin çalışmalarını da aktaran Dominique Vidal'in daha önce bahsettiğimiz kitabına bakılabilir.

la eş zamanlı olarak Himmler Polonya'ya yeni alman kolonlarım getirmeye başlamıştı. Er ya da geç bir nüfus patlaması sorunu karşılarına çıkacaktı. 12 Mart 1940'da Hitler Yahudi sorununun bir mekân sorunu olduğunu ve yeterince yer olmadığını açıkladı. Sonuç olarak, 15 Kasım 1940 tarihinde "sadece" 5.000 Praglı ve Viyanalı Yahudi'nin yanı sıra 2800 Çingene de sürgüne gönderildi.

Polonya Alman Yahudilerini hele de kendi Yahudilerini "taşıyamayacak" durumdaysa ne yapılabilirdi ki? Nazi sultası altına düşmüş bu iki milyon Yahudi'nin kaderi ne olacaktı? 1940 yılında, Fransa'nın mağlubiyetinin ardından onları Madagaskar'a yollamak gibi saçma sapan bir tasarı da Himmler'in önerisiyle gayet ciddi bir biçimde ele alınmıştı. Ama Büyük Britanya'yı askerî olarak yenmenin (ve dolayısıyla denizlerin denetimini ele geçirmenin) imkânsızlığı, bu tasarıyı daha da gerçekdışı kılmıştı. Böylece, geçici gettolar kurulması çözümü ileri sürüldü ve yaşam koşulları burada gerçekten tüyler ürpertici bir hal alırken ölümler de artmaya başladı. Gettolarda tifüs salgını baş gösterirken ve Almanlar bundan son derece endişe duyuyorken bu durum kuşkusuz devam edemezdi. Sovyetler Birliği'ne savaş açılmadan önce daha da radikal tedbirler alınmaya başladı.

Ruanda: Soykırıma davet

Ruanda'da, 1994 Nisan katliamlarının Başkan Habyarimana'nın çevresindeki bir grup adam tarafından birkaç ay öncesinden planlandığını gösteren birçok belge ve olay vardır. Başkanın da bunda parmağı var mıydı? Ya da karısı ve birçok *Akazu*[8] üyesinin? Her koşulda, askerler, siyasi liderler, entelektüeller ve birkaç iş adamından oluşan bir grup, 1991-1992 yıllarından itibaren RVC'nin mutlak zaferine engel olmanın tek yo-

8 *Akazu* ya da "Küçük Ev", Cumhurbaşkanının etrafında bulunan, kendi memleketinden (Kuzey Ruanda) bir grubu ifade etmektedir. Karısı ve karısının yakınları da bu gruba dahildir. İhtiyaç durumunda, bu grup doğrudan başkanın eşinin akrabası olan Albay Bagosora'ya başvurabiliyordu.

lunun, büyük çaplı Tutsi katliamları için halkı kışkırtmak olduğuna inanmaya başlamıştı. 1992'de, iktidarın gölgesinde gizli olarak çalışan, siyasi muhaliflerin öldürülmesi kararları alan hatta katliamlara önderlik eden "Réseau Zéro" isimli bir örgütün varlığından bahsedilmekteydi.[9] Ve Genel Kurmay Başkanı Albay Déogratias Nsabimana 21 Ekim 1992 tarihinde astlarına Tutsilerin iç düşman olarak tanımlandığı gizli bir memorandum göndermişti. Bu metin 1991 yılı Aralık ayında askerî, medyatik ve siyasi düzlemde düşmanların nasıl alt edilebileceği konusunda çalışma yapmakla görevlendirilmiş on kadar subayın kaleme aldığı raporda yer alıyordu.[10] Bu belgede askerler aşırıhkçı Hutuların propagandasını yapmaktaydı. Böylelikle 1992 yılı sonunda, muhalif Hutulardan ve Tutsilerden oluşan bir "şüpheli" listesi hazırlanmıştı: bunlar kargaşa durumunda öncelikli olarak ve acilen engellenmesi (ya da öldürülmesi?) gerekenlerdi.

İç düşmanla askerî yollarla mücadele etme gerekliliği dışında bazıları da sivil halkı doğrudan bu savaşa hazırlamak gerektiğine inanıyordu. RVC'nin saldırısından birkaç gün sonra ateşli silahlardan çok soğuk silahlara sahip olacak bir meşru-müdafaa gücünün oluşturulması gerektiğini bizzat Başkan Habyarimana bir radyo konuşması sırasında dile getirmişti.[11]

Bu sivil meşru-müdafaa gücü lehinde fikir beyan eden başkaları da vardı; bunlar arasında kısa süre sonra Mille Collines radyosunun ünlü propagandacısı haline gelecek olan Butare Üniversitesi öğretim görevlisi entelektüel Ferdinand Nahimana da vardı. Bir diğeri, entelektüel Léon Mugesera da bu dönemde çokça ünlenen bir konuşma yapmıştı. 21 Kasım 1992'de Başkan'ın partisi MNRD'de yapılan bir toplantı sırasında RVC'nin saldırı tehdidine karşı yapılabilecek tek şeyin Tutsileri Nyabarongo nehrine atmak olduğunu söylemişti. Halkı ayaklanmaya

9 Bkz. Filip Reyntjens, "*Akazu*, "escadrons de la mort" et autres "Réseau Zéro": un historique des résistances au changement politique depuis 1990", in André Guichaoua (ed.), *Les Crises politiques au Burundi et au Rwanda (1993-1994)*, *a.g.e.*, s. 265-273.

10 Akt. Alison des Forges (ed.) *Aucun témoin ne doit survivre*, *a.g.e.*, s. 77.

11 *A.g.e.*, s. 134.

çağırmış ve İncil'in bir başka dille yorumlamıştı: "Eğer yanağına bir tokat yersen, karşılığında iki tokat atmalısın" ve Tutsileri solucana ya da yılana benzeterek konuşmasını tamamlamıştı. Herkes yılanlara ne yapılması gerektiğini biliyordu: "Boynunu vurmazsanız, gelir o sizin kellenizi uçurur" diye sözlerine son vermişti.[12] Peki ama bu meşru-müdafaa gücünün taraftarları hazırlanmaya ne zaman başlayacaktı?

1 Şubat 1993 tarihinde, savunma bakanı Albay Théoneste Bagosora'nın ajandası bu anlamda askerlerin denetiminde sivil güçlerin –tercihen "evli erkekler" diye belirtir (bunlar savaşmaya daha istekli olacaktır)– oluşturulmasına dair gerçek bir programının taslağı niteliğindedir. Bu adamlara verilecek silahlarla ilgili ayrıntılar da ajandada yer almaktadır.[13] Ama sorun, bu planın ne zaman yürürlüğe sokulacağıdır.

Tam da RVC ile Ruanda hükümeti arasında bir uzlaşma ile sonuçlanması beklenen Arusha müzakerelerinin başlamasıyla aynı dönemde... Siyasi krize uzlaşma yoluyla son verme yöntemi mi yoksa Tutsi tehlikesine karşı halkı silahlandırma yöntemi mi seçilecekti? 1993 yılında Bagosora ve arkadaşları kendi "silahlı-halk" planlarını hazırlarlar. RVC 1993 yılı Şubat ayında saldırılarına yeniden başlayıp Ruhengeri ve civarında yüzlerce sivil hayatını kaybedince bu plana daha da ağırlık vermeye başlarlar.[14] İnsan hakları örgütleri RVC'ye karşı ciddi eleştirilerde bulunur, onun bu dönemde en az sekiz Ruandalı hükümet görevlisi ve ailesinin öldürülmesinden sorumlu olduğunu, başkanın partisinden bazı kişileri ve en az iki yüz sivili öldür-

12 Léon Mugesera 2. Bölüm'de tanımladığımız bozguncu entelektüel tipinin tam bir örneğidir. Aslında sözleri başkan Kayibanda'nın 11 Mart 1963'teki "kehanetinin" tehditkar içeriğinin bir tekrarı niteliğindedir. Ama ifade biçimi eski Ruanda Başkanınınki kadar özlü değildir. Mugesera halka doğrudan hitap etmeyi seçmiştir. Burada dile getirilen tüm sözcükler yıkıcı bir tutkuyu alevlendirme amacı taşır: saldırı tehdidi, din adamlarının ayaklar altına alınması, toplumsal bağların kopması, düşmanın hayvansılaştırılması vb. Bu söylev Ruanda dili açısından antropolojik ve dilbilimsel bir incelemeyi hak eder. Bu söylev tam da önceden sözcüklerle öldüren söylemin prototipidir. Bkz. *A.g.e.*, s. 104-105.

13 *A.g.e.*, s. 131.

14 *A.g.e.*, s. 817.

düğünü ileri sürerler.[15] Aşırılıkçı Hutular RVC'nin hiçbir barış anlaşması imzalamaya yanaşmayacağını ve aslında tek başına iktidar olmaktan başka bir şey istemediğini ileri sürerler. Onlara göre, bir halk direnişi hazırlamak daha da elzem bir hal almış durumdadır. Ateşli silahların halka dağıtılması çok pahalı olacağından, aslen tarım alanlarında ağaç ve ot kesmek için kullanılan çok sayıda pala alınmasını önerirler. Rakamlar bunu doğrular niteliktedir: 1993 yılında, pala ithali olağandışı bir artış göstermiştir. 1993 yılı Ocak ayından 1994 yılı Mart ayına kadar Ruanda'ya 581.000 pala ithal edilmiştir; yani her yıl sipariş verilenin tam iki katı. 1993 yılı sonunda, bu yeni pala stoğunun ülkeye dağıtılmış olduğu tahmin edilmektedir; üç kişiden birine bir pala verildiği düşünülmektedir. Öte yandan 85 ton cephanelik (el bombası gibi) de tüm ülkeye dağıtılmıştır.[16] Aynı dönemde radyo ve pil ithalatında da sıra dışı bir artış olduğu görülmektedir.

Arusha anlaşmasının 1993 yılı Ağustos ayında imzalanması, çatışma halindeki tüm unsurlar arasında bir iktidar bölüşümü sağlayacak ve böylece ülkeye barış getirebilecekti. Ama bu anlaşma çok kırılgan bir yapıdaydı (bkz. Bölüm 3). Bundan birkaç ay sonra, 6 Nisan 1994'te Ruanda'nın Hutu cumhurbaşkanının öldürülmesi, artık eyleme geçmek gerektiğinin bir işareti olarak algılanmıştı. Ama halk emirlere uyacak mıydı? Hutular sadece Tutsileri değil Hutu bile olsa ılımlı bir tavır gösteren herkesi ortadan kaldırmayı başarabilecek miydi?

İşte Başkanın öldürülmesinden bir sonraki gün, yani 7 Nisan 1994 günü, Ruanda'nın yaşadığı tarihî trajedinin nirengi noktasını oluşturmaktaydı. Katliamların hükümete yakın bir grup

15 *A.g.e.*, s. 134.

16 Gazeteci Linda Melvern bu palaların (ve silah olarak kullanılabilecek diğer zirai gereçlerin) öncelikle Çin'den ithal edildiğini ve Ruanda'ya on sekiz farklı emirle geldiğini belirtir. Bunlarla eş zamanlı olarak cephanelik alımlarıyla, dünyanın en yoksul ülkelerinden biri olan Ruanda 100 milyon dolar gibi büyük bir harcamayı nasıl gerçekleştirebilmiştir? Melvern, 1990 yılından beri IMF'nin yapısal reform programını uygulayan Ruanda ekonomisinin bunu Dünya Bankası'nın fonundan para aşırarak gerçekleştirdiğini belirtir. Bkz. Linda Melvern, *Conspiracy to Murder: The Rwandan Genocide*, Londra-New York, Verso, 2004, s. 56.

tarafından yani merkezde planlandığı açıktı. Bu grubun devlet kademesinde ödüllendirildiği de açıktı. Ama bu gruba halkın katılımını sağlayacak siyasi meşruiyet gerekiyordu. Ruanda Başkanı öldürülmeseydi harekete geçmeye hazır olacak mıydı – eğer cevap evetse, ne zaman? Her koşulda, grup ihtiyaç duyduğu bu siyasi meşruiyeti başkanın öldürülmesiyle kazanmıştı. Başkanın ölümünün yarattığı boşluktan faydalanarak hemen geçici bir hükümet kurulur ve iki ünlü aşırılıkçı Hutu, Théodore Sindikubwabo devlet başkanı ve Jean Kambanda Başbakan olur. Suikastın yarattığı heyecan dalgasını kullanarak halkı *Inyezi*lere karşı kendini savunmaya çağırırlar. Bir sembol: Ruanda'nın ilk devlet başkanının oğlu Mbonyumutwa Kayibanda radyoda son derece şiddetli sözlerle dolu bir konuşma yapar ve Tutsileri Hutulara karşı bir soykırım gerçekleştirmeyi planlamakla suçlar: "Bizi yok edecekler, yok edecekler, yok edecekler. Atalarının dört yüz yıl boyunca ellerinde tuttuğu iktidarı bin yıl daha ellerinde tutmak için bu ülkede tek başlarına kalıncaya dek bizi yok edecekler!"[17]

Ruandalıların çoğunluğu, bunun iktidarın yeni sesini temsil ettiğinden kuşkusu yoktur; ana akım medya ve başta Mille Collines Radyo Televizyon, insanları Tutsi avına çağırmaktadır. Bir biçimde, yeni siyasi otoriteler *Inyezi*lere karşı rejimi korumak için halkı silahlandırma kararı almıştır. Hutuların hareketlenmesi, aslında halka düşman olarak gösterilen bir azınlık ve azınlık yandaşlarına karşı kitle katliamı yapma yönünde açık bir çağrıdan başka bir şey değildir.

Yugoslavya: Federal sistemin dağılması

Yugoslavya'da durum tamamen farklıdır. Bununla birlikte Slobodan Milosevic'in halkın istenmeyen kesimlerini ülkeden kaçırmak için başlayan savaşın patlak vermesinde büyük rolü olduğu kesindir. Ancak onun 1990'lı yılların "etnik temizlik" girişiminin tek sorumlusu olduğunu söylemek ne derece doğru olacaktır? Bu son derece şematik bir yaklaşım olur. Uluslara-

17 Akt. Jean-Pierre Chrétien (ed.) *Rwanda, a.g.e.*, s. 300.

rası bir siyasi aktör, bir devlet başkanı, tümüyle hâkim olamayacağımız karmaşık bir bağlam içerisinde hareket eder. İzlediği siyaset, aslında üzerinde hiçbir denetim olanağı olmayan birtakım zorunlulukların sonucu olarak görülebilir mi? Ya da tarihsel olayları kendi lehine kullanabilecek kadar güçlü müdür? Kuşkusuz bir Adolf Hitler Almanya'yı Avrupa'nın en büyük gücü haline getirip dünyanm geri kalanını savaşa sürüklemek için birkaç yıl içinde "Tarihi kendi yönünde zorlama"yı başarmıştır. Ancak Slobodan Milosevic gibi bir adamı daha incelikli olarak ele almak gerekiyor.

1980'li yılların sonlarında Sırp milliyetçiler Yugoslavya'nın "parçalanması" yönünde hareket eden tek güç değildi. Slovenler ve Hırvatlar da bağımsızlıklarını istiyordu. Dolayısıyla pek çok yazarın da belirttiği gibi, onu çözülmeye doğru iten merkezkaç niteliğinde bir "sistem etkisi"nden bahsetmek mümkündü.[18] Avrupa'da komünizmin çöktüğü bir ortamda bizzat Tito tarafından kurulmuş olan Yugoslav federal sistemi, milliyetçi baskılara direnebilecek durumda değildi. Her şeyden öte, onun ölümünden sonra milliyetçiliklerini ilk ifade edenler 1981 yılında Kosovalı Arnavutlar olmuştu ve bu da karşılığında taşradaki Sırpların hareketlenmesini tetiklemişti.[19] Milosevic'i o dönemde Lubljana, Zagreb ya da Pristina'da ifade edilen değişim isteklerini perde arkasından idare eden biri olarak görmek, ona son derece abartılı bir rol atfetmek anlamına gelecektir. Onu Sırbistan'ın ve diğer halkların politikalarını, kukla oynatır gibi yöneten bir diktatör olarak tasavvur etmemeliyiz. Elbette Titocu diktatörlük yapılarını miras almıştır ve bir aparatçik komünisti olarak onları nasıl kullanacağını gayet iyi bilmektedir. Ancak La Haye'deki duruşması da dahil olmak üzere pek çok tanıklık onun iktidarını yalnız başına ve eşinin etki-

18 Örneğin bkz. Kalevi J. Holsti, *The State, War and the State of War*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996 ya da William Zartmann (ed.), *Collapsed States. The Disintegration and Restoration of Legitime Authority*, Boulder, Lynne Rienner, 1995.

19 Bkz. Michel Roux, *Les Albanais en Yougoslavie. Minorité nationale, territoire et développement*, Paris, Maison des sciences de l'homme, 1992; ve Joel Hubrecht, *Kosovo. Etablir les faits*, Paris, Esprit, 2001.

si altında uyguladığını göstermektedir. Milosevic amacına ulaşmak için "her şeyden önce kendini akıntıya bırakan ve uygun bir anda iktidarını güçlendirmek için bu akımları kullanmayı çok iyi bilen önemli bir manipülatör olarak görünmektedir."[20]

Milosevic 1987 yılında Sırbistan Komünist Ligi'nin yönetimini ele geçirdiğinde bile halen Yugoslavya'nın birliğini korumak ve bu çerçevede hareket etmek istiyordu. Ancak kısa süre sonra radikal biçimde değişmiş olan uluslararası bağlam onu önceden tasarlanmamış, yeni bir siyasi hatta doğru itmişti. Joesph Krulic'e göre, Yugoslav siyasi sistemi bu sarsıntıları taşıyamayacak durumdaydı. Bu yorum, talep girdisi (*input*) fazla olan bir siyasi bir sistemin uygun yanıtlar (*output*) veremeyeceğini ileri süren David Easton'ın kuramına dayanmaktadır. Sırbistan örneğinde "miras alınan siyasi kültür, değişimi okunabilir ve yorumlanabilir kılacak kategorilere sahip olmadığı ve halkın bir kesimi bu değişimi tehdit olarak algıladığı" için bu "dağılma" daha da olanaklı hale gelmişti.[21] Bunun sonucunda, Sırplar, Slovenler ve Hırvatlar arasındaki mücadele muhtemelen 1990'dan itibaren uzlaşmanın mümkün olmadığı bir noktaya gelmişti ve Yugoslavya'nın dağılması kaçınılmazdı. Ancak yine de bunun için bir savaş mı gerekiyordu?

Sonuçta, Slovenya ve Hırvatistan sınır sorununu ortaya atmamaları durumunda önemli çatışmalar yaşanmadan federasyondan çekilebilirdi. Bu ayrışmanın siyasi yönden barışçıl yollarla idaresi imkânsız değildi. Ama Milosevic Sırp milliyetçiliğinin taleplerine dayanarak tüm Sırpların aynı devlet altında yaşamasını sağlayacak biçimde sınırların yeniden belirlenmesini hedeflediği için Sırbistan'da bu mümkün değildi. Marina Glamocak'ın deyişiyle siyasi geçiş sürecinin savaşçıl bir geçişe dönüşmesinin nedeni budur.[22] Yani Milosevic, siyasi krizin savaşa, toprakların "etnik temelde yeniden bölüşülmesine"

20 Joel Hubrecht ile mülakat (4 Aralık 2003).

21 Joseph Krulic, "Réflexions sur la singularité serbe", a.g.m., s. 111. David Easton'ın siyasi sistem kuramı için bkz. Philippe Braud, *Sociologie politique*, 4. Basım, Paris, LGDJ, 1998, s. 160 vd.

22 Marina Glamocak, *La Transition guerriere yougoslave*, Paris, L'Harmattan, 2002.

dair bir savaşa dönüşmesinde pay sahibidir. 1990 yılında kesin ve kararlı bir plan yapılmıştır. İngiliz siyaset bilimi uzmanı James Gow belirlenen amaçlara ulaşmak, bazı toprakları ele geçirip bunları Sırbistan'a bağlamak, burada tüm Sırpları toplamak ve Kosova gibi bölgeleri Sırp olmayan unsurlardan arındırmak için tek ve ayrıntılı bir plandan ziyade *uygulanabilir ve esnek* bir plandan bahsedilebileceğini söyler: "Planlar, ihtiyaca ve olanaklara göre değişiyordu ama proje devam ediyordu."[23] Milosevic bu yüzden 1990 yılında Hırvatistan'daki milliyetçi Sırpların Tudjman'a karşı ayaklanmasını desteklemenin önemli olduğuna karar vermişti. Amerikalı tarihçi Tim Judah Belgrad'ta somut anlamda ayrılıkçı güçlere silah temin edilmesi biçiminde ifade edilebilecek bu yöndeki hareketlenmelerden bahseder.[24] Ancak Judah önemli bir noktaya daha dikkat çeker: Milosevic belki de bu planı gerçekten hayata geçirmek istemiyordu. Belki de Hırvatların korkacağını ve federasyona bağlı kalacaklarını tahmin ediyordu. Kesin olan şu ki, Milosevic'in Sırbistan sınırları dışında yaşayan Sırpları silahlandırma fikri, daha geniş bir Sırp devletinin kurulması açısından iyi bir fikirdi.

Franjo Tudjman ise aynı dönemde bir Hırvat devletinin kurulması amacıyla kendi askerlerinden ve emniyet güçlerinden yararlanmanın yollarını aramaktaydı. Marina Glamocak'a göre Slovenya ve Hırvatistan'a (*Opus Dei* ağları kanalıyla) gönderilecek olan silahlar 1990 yılı Temmuz ayında İspanya'dan çıkıp Avusturya üzerinden gelmeye başlamıştı.[25] Yazar ayrıca Tudjman'ın Hırvat Demokratik Topluluğu partisinin (HDZ) paramiliter güçlerinin de aynı dönemde harekete geçirildiğini belirtir. Acaba Tudjman da mı savaş hazırlığına başlamıştı? Her koşulda, Sırp milliyetçilerinin yaz aylarında özellikle de Krajina'daki eylemlerinin radikalleşmesine neden olan olay, 25 Haziran 1991'de Zagreb'in bağımsızlığım ilan etmesi olmuştur.

---

23 James Gow, *The Serbian Project and Its Adversaries. A Strategy of War Crimes*, Londra, Hurst&Co, 2003, S. 12.

24 Tim Judah, *The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven, Yales University pres, 1997, s. 169.

25 Marina Glamocak, *La Transition guerriere yougoslave*,age, s. 136.

Örneğin Knin kentinde emniyet güçleri yeni Hırvat polis üniformasını giymeyi reddetmişlerdi. Ve Sırplar da, Hırvatistan'ın ulusal sembol olarak acı hatıralarla yüklü o kırmızı beyaz damalı bayrağı seçmiş olmasını tam bir kışkırtma olarak görüyordu.[26] Sırplarla Hırvatlar arasındaki çatışmalar hızla artmaya başlamıştı. Savaş, artık çok yakındı.

Karar anı

Sonuç olarak bir ulus milliyetçiliğinin karşısındaki ulusun milliyetçi duygularını körüklediği böylesi bir ortamda, krizin savaşa ve katliama dönüşmesine neden olan o kararın hangi anda alındığını tam olarak belirlemek ne kadar mümkün olabilir ki? Tarafların uzlaşmayı reddetmesi, eyleme geçiş sürecini tetiklemiştir. Oyunun kuralı budur; aktörlerin hepsi sonunda birbirine benzemeye başlar. Ve saldırmaya biri diğerinden daha istekli görünse de aslında bu denli benzeştikleri için şiddet patlak verir.

Tüm bunlar, başat sorumlular açısından katliama geçiş anının belirlenmesindeki zorlukların birer işaretidir. Hitler sürekli olarak adamlarının uyguladığı şiddet eylemlerini teşvik edip "yüreklendiriyordu", o halde iktidarda bulunduğu yıllar boyunca Yahudilere karşı aldığı tedbirler arasında en belirleyici olanı hangisiydi? Göring'in 31 Temmuz 1941'de Heydrich'e "Avrupa'da Alman etkisindeki bölgelerde Yahudi sorununa nihai bir çözüm getirmek için (...) gerekli tüm ön önlemleri alma," emrini vermesi mi? Yoksa 18 Ekim 1941'de Yahudilerin Reich sınırları dışına çıkışlarının yasaklandığı an mı? Ya da 1941 yılı Aralık ortasında ABD'nin savaşa girmesi mi? Yoksa Heydrich'in 20 Ocak 1942'de Berlin'in Wannsee semtinde Avrupalı Yahudilerin ve karma evliliklerin kaderini belirlemek için 15 kadar üst düzey Nazi subayını toplaması mıydı? Belirleyici an daha sonra mı gerçekleşti? Tarihçiler bu soruya birbi-

26 Sırplara göre bu, Pavelic'in faşist rejiminin sembolüydü. Hırvat daması aslında Ortaçağ'dan kalma bir figürdür; 1991 yılında (1941'deki kullanımına göre) renklerde birtakım değişiklikler yapılarak tekrar kullanılmıştır.

rinden farklı yorumlar getirmektedir (bunları daha sonra inceleyeceğiz). Ruanda örneğinde de benzer tartışmaların olduğunu ilave etmemiz gerek. Örneğin, 1994 katliamının asıl dönemecinin, *Hutu Power*'ı oluşturacak güçlerin siyasi birlikteliğini ifade eden 1992 yılında dönüldüğünü söyleyebilir miyiz? Yoksa daha ziyade 1993 yılı baharında hazırlanan bir meşru müdafaa planının böylesi bir dönemeci ifade ettiğini söylemek mümkün müdür? Yoksa Burundi devlet başkanının öldürüldüğü 1993 yılı Ekim ayından öncesine atıfta bulunabilir miyiz?[27]

Bu türden belirsizlikleri ortadan kaldırmak için liderlerin kamuoyuna yönelttiği söylevlere bakmak mümkündür. Meşru kabul edilen liderler bir gruba karşı açık şiddet çağrısı yaptığında sözlerinin aslında son derece belirleyici olduğunu kabul etmek gerek. Ama bu türden konuşmaları katliam kararının alındığı biçiminde yorumlamak doğru değildir. Bosnalı Sırpların lideri Radovan Karadzic 1991 yılı Ekim ayında Bosna Parlamentosunda, bağımsızlık isteyen Müslümanların yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklarını söylediğinde tam anlamıyla bir "etnik temizlik" tasarısından bahsetmekteydi. Ama bu durum, tasarının belirli bir anda uygulanmaya hazır olduğu anlamına gelmiyordu. Adolf Hitler'in 30 Ocak 1939'da Reichstag'da "Avrupa'da Yahudi ırkının yok edilmesi," kehanetinde bulunduğu ünlü konuşması için de aynı şey söylenebilir. Bu konuşmadan, "Nihai Çözüm"ün daha önceden planlandığı, hatta uygulanmaya başladığı sonucunu çıkarmak, son derece büyük bir tarihsel yorum hatası olur. Bu türden açıklamalar, dile getirildikleri anda "ciddiye" alınamazlar: açıkça ifade edilen niyet elle tutulur olgular biçiminde tercüme edilmelidir.

Bu noktada tarihçi ve sosyologlar da hukukçuların aşina olduğu "niyet" kavramını akıllarında tutmalıdır. Hâkim, suçu tanımlamak için daima suçlunun niyetinin ne olduğunu anlama-

27 Burada Linda Melvern'in *Conspiracy to Murder, a.g.e.*, s. 316-317'de belirttiği kronolojide "Soykırım planı Ekim 1990'da yapılmıştı," biçiminde ifade ettiği düşüncesini ayırıyorum. RVC'nin saldırılarına başladığı dönemde katliamlar yapılmışsa da Kigali'de bir soykırım planı yapıldığı konusunda hiçbir kanıt yoktur. Noktasal katliamların olması bir soykırım gerçekleştirme iradesinin eş anlamlısı değildir (bkz. Bölüm 6).

ya çalışır: Öldürme düşüncesi gerçekten var mıdır? Suç önceden planlanmış mıdır?[28] Elbette bir kişinin belirli bir anda belirli bir eylemi gerçekleştirmek için zihninde tasarladığı niyetten bahsetmek mümkündür. Ama bu kavramı bir iktidar yapısına uygulamak sorunlu olabilir:[29] Bu, onun işleyişini "psikolojikleştirmek" anlamına gelebilir. O halde bir politikayı incelemek ve buna ulaşmak için iktidarın elinde bulunan örgütsel imkânları tanımlamak daha doğrudur. Dahası, niyet kavramı eyleme geçişi tanımlamak için fazlasıyla basit bir kavramdır: bir topluluğu yok etme tasarısından bunun somut uygulamasına giden yolda fikri oluşturmak, bu amaçla bir plan hazırlamak ve onu uygulamaya koymak biçiminde gelişecek bir düşünce-eylem aralığı olacaktır. Bu yaklaşım, kitle kıyımının asıl sırrını, yani somut olarak gerçekleşmesini maskelemekten başka bir işe yaramaz. Bir sivil topluluğun yok edilme sürecinin gerçekleşmesini niyet ile açıklamak bu türden olguların gelişimindeki karmaşık süreçleri teğet geçme tehlikesini barındırır.

O halde kararların alındığını, emirlerin verildiğini vb. net bir biçimde kanıtlayan arşivlere, notlara ve belgelere başvurmak daha iyi bir sonuç verecektir. Ancak bu inceleme her zaman mümkün olmayabilir. Aslında pek çok katliam vakasında eyleme geçiş kararının ne zaman alındığını belirlemeye yarayacak yazılı belgeler çok nadiren bulunur, hatta yoktur. Bunun nedeni gayet açık; sorumlular arkalarında delil bırakmak istemez. Hatta katliamdan sonra, tıpkı Srebrenica'da olduğu gibi, suçlarını kanıtlayacak tüm delilleri ortadan kaldırırlar. Dolayısıyla karar mercilerinin "gerçek" niyeti, kararın alındığı tarih ve dahası olayların *a posteriori* reddedilmesi gibi konularda sayısız tartışma ortaya çıkar. 1915-1916 yıllarında Ermenilerin

---

28 BM tarafından 1948 yılında kabul edilen "Soykırım suçlarının önlenmesi ve engellenmesi sözleşmesi"nin merkezinde *niyet* kavramının yer almasının nedeni budur. Sözleşmenin 2. Maddesi şöyle başlar: "Soykırım, ulusal, etnik, ırksal ya da dinî bir grubu, olduğu haliyle tümüyle ya da kısmen yok etme niyetiyle eylemleri kapsar..." Bu sözleşmenin en önemli maddelerinin özetleri için bkz. Bölüm 6, s. 376.

29 Gündelik dilde "Fransa'nın niyeti..." biçiminde kullanımlarla sıkça karşılaşmamıza rağmen...

katledilmesi olayı, bunun bir örneğidir.[30] Öte yandan özellikle Avrupalı Yahudi soykırımı incelemelerinde oldukça verimli arşiv çalışmaları yapılabilmiştir çünkü Alman yönetimi ardında "Nihai Çözüm"e dair sayısız not ve belge bırakmıştır. Raul Hilberg bu tür bir çalışmayı yapan ilk isimlerden biri olmuştur.[31] Öte yandan Hitler'in bu anlamda yazılı herhangi bir emri bulunamadığı için elde bulunan sayısız belgeye rağmen, soykırıma karar verilen *an* konusu açıklığa kavuşturulamamıştır.

Elbette yakın dönemlerde yapılan çalışmalarda Christopher Browning "Nihai Çözüm" kararının kilit anının Sovyetler Birliği'yle savaşın başladığı dönem olduğunu yani o anın tam olarak Temmuz ila Ekim 1941 tarihlerinde aranması gerektiğini ileri sürer. Hitler bu dönemde, Sovyet topraklarındaki ilerlemesini sürdüren Wehrmacht'ın başarısı nedeniyle bir "zafer sarhoşluğu"na kapılmış görünmektedir.[32] Bunun nedeni, Führer'in Himmler ve Heydrich'e Yahudilerin yok edilmesine (31 Temmuz) dair "fizibilite raporu" olarak adlandırabileceğimiz çalışmayı yapmalarını emrettiği "askerî-ırksal yok etme savaşı"nın atılım hamlesinin etkisinde olmasıdır. Ekim ayı başında, Kiev'in alınmasının ardından (19 Eylül) önerileri onaylanmış ve tedbirlerde büyük bir artış görülmüştür; Yahudilere dış göçün yasaklanması (18 Ekim), Reich'taki Yahudilerin ilk olarak sürgüne gönderilmesi, (gazla öldürülmeleri için) Chelmno ve Belzec'in seçilmesi vb. Ardından Browning, 1941 yılı Kasım ayından 1942 Mart'ına kadar geçen dönemin "Nihai Çözüm"ün uygulanması (yerine getirilmesi) açısından en önemli aylar olduğunu ekler.

Öte yandan, İsviçreli tarihçi Philippe Burrin aynı tarihlerden

30 Osmanlı tarihçisi Gilles Veinstein bu yüzden katliamın "soykırım" olduğunu kabul etmemiştir. Bkz. "Trois questions sur un massacre", *L'Histoire*, no. 187, Nisan 1995, s. 40-41. Bu, büyük tartışmalara yol açmış, bunlara tarihçi Yves Ternon, *Du négationnisme. Mémoire et tabou*, Paris, Desclée de Brouwer, 1999 kitabında yanıt vermiştir.

31 Raul Hilberg, *La Destruction des juifs d'Europe*, Paris, Gallimard, kol. "Folio", 1988, 2 cilt.

32 Christopher Browning ve Matthaus Jürgen, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Jewish Nazi Policy (September 1939 - March 1942)*, Lincoln, University of Nebrasca Press, 2004, s. 309 vd.

yola çıkarak "nihai çözüm" sürecini bir zafere değil daha ziyade 1941 yılı Ekim ayı ortalarından itibaren adım adım Rus sınırını vurmaya başlamış olan Alman ordularının muhtemel mağlubiyeti perspektifinden ele alan başka bir yorum getirmiştir. Hitler daima savaşın sorumlularının Yahudiler olduğunu söylediği için onlar dökülen Alman kanının hesabını artık ödemek zorundaydılar. Führer, onların yok edilmesine karar verirken aslında onlara askerî bir mağlubiyetin bedelini ödetiyordu. "Yahudilerin bir biçimde kurban edilerek öldürülmesi aracılığıyla, der Burrin, Hitler zafere ulaşmak ya da yok olana dek savaşmak için fanatik bir biçimde sertleşiyordu."[33]

Alman tarihçi Christian Gerlach da, Sovyet arşivlerinde keşfedilen yeni belgeler ışığında bu döneme dair farklı bir okuma önermiştir. Gerlach, Browning ve Burrin ile Sovyet Yahudilerinin kaderinin 1941 yılı sonbaharında çizildiği konusunda hemfikirse de tüm Avrupa'daki Yahudilerin öldürülmesi kararının ne zaman alındığının da aydınlatılması gerektiğini düşünmektedir. Gerlach'a göre bu tam olarak ABD'nin savaşa girmesinin hemen ardından yani Japonların Pearl Harbor saldırısının (6 Aralık) ardından alınmış bir karardır. Tam anlamıyla bir dünya savaşı halini almış bir savaş ortamında Hitler artık 1939 "kehanetini" gerçekleştirme kararı almıştır. Gerlach bu anlamda Himmler'in 18 Aralık 1941 tarihinde günlüğüne aldığı bir nota dayanarak ünlü Wannsee konferansının tarihsel değeri son derece istisnai olan protokolünün (ki bu, Nazi yönetiminin İngiltere'dekiler de dahil olmak üzere tüm Avrupa'daki "Yahudi sorunu"nun "düzenlenmesi" ile ilgili nadir bulunan yazılı belgelerinden biridir) derinlikli bir analizini yapar.[34]

Ancak Fransız tarihçi Florent Brayard'a göre Wannsee konferansı halen nihai karar sürecini sonlandırmış sayılmaz. Peter Longerish'in çalışmalarına dayanarak, tüm Avrupa Yahu-

33 Philippe Burrin, *Hitler et les juifs. Genese d'un genocide*, Paris, Le Seuil, 1989, s. 169.

34 Hitler'le yaptığı bir toplantının ardından Himmler 18 Aralık tarihiyle günlüğüne "Yahudi sorunu: partizanlar olarak yok edilecekler" yazar. Christian Gerlach'ın konuyla ilgili yorumu için bkz. *Sur la conference de Wannsee, a.g.e.*, s. 53-54.

dilerinin kaderinin belirlenmesi için aslında 1942 yılı Mayıs hatta Haziran ayını beklemek gerektiğini söyler. Bayard, Hitler'in tüm kıta çapında Yahudilerin yok edilmesi kararını kısa süre önce aldığını göstermek için Himmler'in (birkaç gün önce Prag'da öldürülen Heydrich'in cenazesi vesilesiyle sundu) 9 Haziran tarihli bir söylevine atıfta bulunur. Üstelik Himmler süre de verir: "Program" bir yıl içinde gerçekleştirilmelidir.[35] Böylece, 1943 yazı sonunda en azından Avrupa'nın Berlin yönetimi altında olan büyük bölümünde Nazi yöneticileri hedeflerine ulaşmıştır.

Bu farklı yazarlar, alman yönetimi tarafından sarf edilen sözlerin, alman notların ve yazılan raporların incelikli bir okumasını gerçekleştirmişlerdir (ki burada ancak bunların kısa bir özetini sunmuş bulunuyoruz). Ancak sonuç olarak bu yazarlar, aynı karar "anını" ortaya koymak adına birbirine karşıt olmasa da birbirinden son derece farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Büyük Kararın alınma anını bulma arayışında yaptıkları çözümlemeler, şu ya da bu *belgeye* atfettikleri önemle yakından ilgili olmuştur (örneğin, Gerlach için Himmler'in günlüğündeki 18 Aralık 1941 tarihli not; Brayard için, Himmler'in 9 Haziran 1942 tarihli konuşması vb.). Onlara göre bu metinler, Nazilerin yürüttüğü mantık üzerinde büyük bir etkiye sahiptir.

Ama bu türden bir belge kullanımı pek işe yaramaz. Aslında bir anı, bir olayı belirleyici dönüm noktası olarak tarif etmek son derece yetersiz bir tutum olur. Bir karar alınmasından ziyade *karar alma sürec*inden, sürekli değişen koşullar içerisinde gitgide daha sert bir "çözüme" doğru evrilen tedbirler silsilesinden bahsetmek daha yerinde olacaktır. Sonuç olarak bir karar alınır ve bu da başka bir kararı doğurur ve yeni bir bağlam içerisinde alınan bu karar bir öncekiyle kıyaslanınca "doğal" görünür: Bu alıştırma etkisi kişileri daha radikal bir karar

35 Himmler'in SS subaylarına yaptığı konuşmada Yahudi soykırımını ima ettiği cümle şöyledir: "Yahudi halkının sürülmesini bir yıl içinde tamamlamalıyız; böylece ayak altında başı boş dolaşan kimse kalmayacaktır. Öyleyse şimdi tabula rasa'nın tümüyle gerçekleştirilmesinin zamanıdır." (Aktaran: Florent Bayard, *La Solution Finale de la question juive. La technique, le temps et les categories de la decision*, Paris, Fayard, 2004, s. 16-17.)

almaya "iter". Böylece kitle kıyımına sürükleyen dinamik, bu farklı aşamalar mutlaka planlanmış olmasa bile birbiri üzerine eklenen etkilerle inşa olur.

Sosyolog Michael Mann buna koşut bir yaklaşım geliştirmiştir; çünkü ona göre de soykırım süreci aktörler arasındaki karmaşık etkileşim ağları aracılığıyla, hem tepeden hem de tabandan gelen baskıyla ve bir savaş ortamı içerisinde aşama aşama inşa edilir. "Etnik temizlik" olarak adlandırılan olgunun rastlantısal olarak gerçekleştiğini de reddetmeden şöyle der: "Bu, elbette kasıtlı olarak yapılır ama bu karara götüren yol genellikle çok dolambaçlıdır."[36] Öte yandan meşru siyasi lider bu dinamiğin ana ekseni olmaya devam ediyor olsa da bu sürecin tek unsuru değildir. Başta bu katliamları örgütleyip gerçekleştirenler olmak üzere başka birçok aktör de hesaba katılmalıdır.

Kitle kıyımının örgütlenmesi ve aktörleri

İşte katliamları incelemek için karşımıza başka bir yöntem daha çıkmış bulunuyor. Aslında karar anını kesin olarak belirlemek zor olsa da katliamların örgütlenmesini incelemek hâlâ mümkün. Katliam gerçekleştirmeye karar verenlerin iradesini en açık biçimde gösterecek şey bunların hayata geçirilmesi için ellerindeki imkânlar değil midir? Bu noktada karşımıza tarihsel soruşturma yönteminin önemi çıkmaktadır: *neden'i anlamak için nasıl'ı tarif etmek*. Yazılı bir emir bulunamamış olsa da ortada bir emir olduğu sonucuna varmak mümkündür. Örneğin eğer Bosna'nın bir bölgesinde aynı gün, aynı saatte, birbirinden kilometrelerce uzak köylerde tüm Müslümanların evleri Sırp ya da Hırvat güçleri tarafından yakılıyorsa bu saldırıların rastlantısal olmadığını söyleyebiliriz: Olayların tespiti, ger-

36 Michael Mann, The Dark Side of Democracy, *a.g.e.*, s. 8. Yazar bu süreci kavramsallaştırmak için işaret edilen kurbanlara karşı önlemlerin kademe kademe ağırlaştığı ve "etnik temizliğin" sorumlularının uygulamakla görevli oldukları bir dizi plan geliştirmiştir – A, B, C, D vb. Ancak Mann söz konusu şemayı belirli tarihsel örneklere uygulamaya çalıştığında kuramsal çerçevesinin bazen gerçeklere tam da uymadığını bizzat gözlemlemiştir.

çekleştirilen operasyonlar arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. O halde saldırıyı gerçekleştiren güçlerin kimliğine ve eylemlerinin özelliklerine eğilmek önemlidir.

Bu karşılaştırmalı çözümleme her durumda iki tür şiddet sergileyen aktör tanımlamamıza yarar; bunlar katliamların gerçekleştirilmesine girişmiş, hem birbirinden farklı hem de birbirini tamamlayıcı aktörlerdir. İlk türden aktörler, güçlerini bizzat devlet aygıtından alırlar: ordu ve polis. Bu devlet güçleri, temel olarak toprakları ve yurttaşları korumakla görevli bu sözde egemenler, görevlerini kötüye kullanıyor görünmektedirler. Daha doğrusu, hiyerarşik yapıları dolayısıyla şu ya da bu sivil topluluğunu yok etmek, düzenin ve emniyetin sağlanması olan görevlerinin bir uzantısı olarak ortaya çıkar. Bu yüzden adamlarına bu yönde emirler verirler. Bununla eş zamanlı olarak, ikinci bir tür aktör ortaya çıkar: az çok devlet ekseninde oluşturulmuş olan özel cinayet timleri. Bunların görevi bizzat katliam gerçekleştirmenin ötesinde bunların sistematik bir biçimde uygulanmasını sağlamaktır: Bu, onların grup olarak varlık nedenidir.

Askerler ve polisler katliamların örgütlenmesine ve gerçekleştirilmesine doğrudan katılıyorlarsa da belirli durumlarda bu türden eylemlerin kendi görevleri olmadığını ileri sürerek çekimser kalabilirler. Bu anlamda katliamlara katılmayı reddetmeleri hatta itaatsizlik göstermeleri mümkündür. Buna karşın özel cinayet timleri ve her türden milisler, gerçekten katliam gerçekleştirmek için oluşturulmuş, *ad hoc* gruplar olarak karşımıza çıkar. Bunlar bazı durumlarda yeni devlet aygıtının oluşturulmasıyla resmî görevli olarak da karşımıza çıkabilir. Bu milislerin statüsü devletle ilişkilidir ve hatta özel dahi olsalar bizzat devlet aygıtında görev yapan sorumlularla gayri resmî ya da gizli bağları mevcuttur.

Çünkü örgütlü cinayet timi olarak adlandırılması gereken grupların oluşturulması, ardından da harekete geçmesi ancak belirli bakanlıkların ve özel servislerin başındaki yöneticiler arasında bir ağ kurulmasıyla mümkündür. Doğrudan devlet başkanına bağlı bu türden kişisel ağlar, genellikle üç tür so-

rumlu arasındaki yatay iletişim türlerine dayanmaktadır: siyasiler, askerler ve polisler. Bunlar arasında özellikle aktif olan bir kesim, pratik örgütlenişi açısından katliam sürecinin sembolü haline gelebilir. Nazi Almanyası'ndaki bir Heydrich, Milosevic Sırbistanında bir Stanisic, Ruanda'da bir Bagosora olabilir bu. Görevlerinin son derece önemli olduğuna inanmış bu adamlar devlet kurumlarını nasıl kullanacaklarını ve aynı zamanda amaçlarına ulaşmak için yasa çerçevelerini aşmakta tereddüt göstermeksizin devletin işleyişini nasıl kısa devreye uğratabileceklerini de bilirler. Bunlar katliam politikasını devlet aygıtını araçsallaştırarak uygularlar.

Ancak bu ağların varlığı yıkım sürecine tümüyle hâkim oldukları anlamına gelmez. Kendiliğinden işleyen bürokratik aygıtın fitili bir defa "ateşlendi" mi, o yapı içindeki bireyler istenen yönde kişisel inisiyatif alabilirler. Nazi Almanyası örneği bu olgunun en açık biçimde görüldüğü örnektir. Sonuç olarak iktidar yapılarının araçsallaştırılması, kendi halkının ya da savaş dolayısıyla egemenlik altına alınmış olan diğer halkların katili haline gelen bir devletin "kan emici hale gelmesi" olarak adlandırabileceğimiz olguya neden olur. Bizzat devlet aygıtı içinde ya da çevresinde ortaya çıkan iktidarın kan emici hale gelmesi, öldürmek için oluşturulmuş bu yeni "yaratıklar": İşte bunlar *Einsatzgruppen*'dir, Interahamwe'nin milisleridir, Arkan Kaplanlarıdır.

Raul Hilberg Nazi yöneticilerinin III. Reich'ta ve sonrasında ırka dayalı o teorilerini uygulamaya koymak için Alman bürokrasisinin tüm yapılarını kullanmayı nasıl başardıklarını göstermiştir: "Avrupalı Yahudilerin öldürülmesi, her biri devasa bir yönetim aygıtının bağrında alınmış kararlarla art arda gelen aşamalar biçiminde yürütülen bir süreç sonucunda gerçekleştirilmiştir. (...) Yok etme sürecinin şemasını tanımlamak mümkündür. (...) Önce bir Yahudi tanımı, sonra kamulaştırmalar yapılmış; ardından gettolara kapatmalar gerçekleştirilmiş; son olarak da tüm Avrupalı Yahudilerin yok edilmesi kararı alınmıştır."[37] Hilberg, Max Weber'in daha öncelerde tanım-

37 Raul Hilberg, *La Destruction des juifs d'Europe, a.g.e.*, c. 1, s. 51.

ladığı modern bir devletin, kitle katliamı gerçekleştirmek için yolundan nasıl sapabileceğini ayrıntılı bir biçimde göstermiştir. Zygmunt Bauman gibi pek çok yazarın Yahudi soykırımından, doğrudan modernlikle bağlantılı sosyolojik bir olgu olarak bahsetmesi bu yüzdendir.[38]

Öte yandan bu bürokratik aygıtın önemi, Alman tarihçi Dieter Pohl'un "ideoloji savaşçıları" olarak adlandırdığı radikal Nazilerin olaylardaki sorumluluğunun üstünü örtme tehlikesi de yaratır. Yönetim kademesinde kilit noktalara yerleştirilmiş olan bu kişiler sadece yukarıdan emir almakla kalmazlar; aynı zamanda harekete geçmelerinde kendi iradelerinin de rolü vardır. Bu fanatikleşmiş kişiler Nazi partisinin amaçlarının gerçekleştirilmesi için bürokratik aygıtı daha etkili biçimde harekete geçirebilmenin yollarını ararlar. Führer'in beklentilerine karşılık verebilmek için gerekirse yönetim kademesinin ağır işleyişine karşı devlet aygıtı dışında daha esnek başka yapılar oluşturabilirler. Himmler 1934-1936 yılları arasında polis teşkilatını iç İşleri Bakanlığından tamamen koparmayı bu sayede başarmıştır: Gestapo ve SS devlet aygıtının parçası gibi görünecek ama devlet denetiminden muaf olacak, doğrudan Hitler'in etkisi altında çalışacaktı. Edouard Husson'a göre, –Himmler'in başta eğitim işlerinden sorumlu olması için yanına aldığı ve sonrasında yardımcısı haline gelen– Heydrich, etkili ve uyumlu bir ırk politikasını uygulamaya koymak için yönetim alışkanlıklarını hem yukarıdan hem de aşağıdan gelecek bir baskıyla devreden çıkarma iradesinin tipik bir örneğini oluşturmaktadır.[39] 1939 yılında Reich'ın yeni merkez güvenlik örgütünün (RSHA) yönetimine gelen Heydrich bu örgütten "mücadele yönetimi" olarak bahseder. Sovyetler Birliği işgali sırasında ilk soykırımları gerçekleştirenler işte RSHA'da görev yapan bu adamlardır.

38 Zygmunt Bauman, *Modernité et Holocaust, a.g.e.*

39 Marc-Olivier Baruch'un Ecole des hautes etudes en sciences sociales'deki seminerinde yapılan sunum, 23 Kasım 2003.

Heydrich'in kurduğu bu terör aygıtı, SSCB'nin saldırısından hemen önce *Einsatzgruppen*'in (özel eylem birliklerinin) kurulmasıyla daha da güçlenir.[40] Gönüllülerden oluşan *Eisensatzgruppen* –500 ila 1.000 kişilik gruplardan oluşan toplamda 3.000 kişilik bir birlik– Heydrich'in hitlerci siyaset ve savaş anlayışının özgünlüğünü eyleme geçirme kapasitesini göstermektedir. Asıl amaçları "Yahudi-Bolşevik" düşmanların yok edilmesini sağlamak yani ele geçirilmiş olan topraklarda yaşayan Yahudileri katletmekti. Hitler'e göre Reich'ın düşmanları, 1918'de olduğu gibi bir defa daha "Almanya'yı sırtından vuramamalıydı." Ayrıca Heydrich'in birlikleri Wehrmacht'ın Moskova'ya doğru ilerleyişine destek olmalıydı. Haziran ayından itibaren katliamlar gerçekleştirilmeye başlar ve Ağustos ayında kitlesel hale gelirler. Bu katliamların ardından temkinli olmaları gerekirken tam tersine hiçbirini gizleme gereği duymazlar. Kent ve köylerde yakalanan Yahudiler (kadınlar ve çocuklar dahil olmak üzere) genellikle o civarda kurşuna dizilirler. Bu dönemde yapılan en ünlü katliam Ukrayna'da 29 ve 30 Eylül 1941 tarihlerinde gerçekleştirilen Babi-Yar katliamı olmuştur: Kiev'in alınmasından on gün sonra *Eisensatzgruppe C* komandoları iki günde tam 33.771 Yahudiyi öldürür.

Alman düzenli ordusunun birlikleri de bu katliam sürecine dahil olurlar. Hitler tarafından verilen emir, "Yahudi-Bolşevik" düşmana karşı ölümüne savaşmaktır. Rus sınırındaki 6. Ordu Komutam Mareşal von Reichenau'nun da belirttiği gibi 10 Ekim 1941'de "Yahudi-Bolşevik sisteme karşı savaşın en önemli amacı, onların tüm eylem olanaklarını yok etmek ve Avrupa kültüründeki Asya etkisini ortadan kaldırmaktı. Bu, birliklerin basit askerî rutin içerisindeki görevlerini aşan bir durumdu. Doğu topraklarında savaşan kişi savaş sanatı kurallarınca hareket eden basit bir asker değildir, o aynı zamanda acımasız bir ulus ideolojisinin de taşıyıcısı ve Almanya ile onun ırkdaş ülke-

40 İlk olarak Avusturya'nın alınması sırasında ortaya çıkan bu birlikler iki kez dağıtılmış, Polonya ve Sovyetler Birliği'nin işgalinden önce yeniden kurulmuştur.

lerinin çektiği acıların intikamını alacak kişidir. İşte bu yüzden asker, aşağı ırka yani Yahudiliğe karşı çok ağır ama haklı bir intikamın gerekliliğini kavramak zorundadır."[41] Böylece Wehrmacht'ın Ukrayna'da, Belarus'ta, Rusya'da ya da Sırbistan'da Yahudi halkına karşı gerçekleştirilen sayısız katliama lojistik destek sağlayarak ya da doğrudan uygulayıcı olarak katılmış olması daha iyi anlaşılmaktadır.

Ancak hedeftekiler elbette sadece Yahudiler değildir. Alman askerleri bu sözde Asya etkisini yok etmek adına milyonlarca esir Sovyet askerini açlıktan ölmeye terk etmiştir. Bundan daha mantıklı ne olabilirdi? Her iki durumda da ordu, bir yüzü Yahudi bir yüzü Bolşevik bu devasa düşmanın yok edilmesi işlemine dahil olmuştur.

Omer Bartov'un çalışması Wehrmacht'ın bu düşmana karşı ölümüne mücadeleye nasıl dahil olduğunu ve birlikteki askerlerin bu ideolojiyi şiddetin kolektif olarak öğrenilmesi yoluyla nasıl içselleştirdiklerini gösteren en çarpıcı çalışmalardan biridir.

Ruanda: "Çalışmak"

Ruanda'da durum bunun tersi biçimde ortaya çıkar. Aslında Naziler akıl hastalarının ve Yahudilerin öldürülmesi işine giriştiklerinde iktidardaydılar ve devletin tüm kademeleri onların denetimindeydi; oysa Ruanda'da aşırılıkçı Hutuların iktidarı ele geçirmelerinden önce örgütlenen katliamlar yeni iktidarlarının kurulması ve sağlamlaştırılması döneminde, RVC ile savaşın yeniden patlak verdiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu konudaki başarıları devletin tüm kademelerinde suç ortakları ve işbirlikçiler bulabilmelerine bağlıydı ama bazı direnişlerle de karşılaştılar. Amaçlarına ulaşabilmek için iç düşmana karşı savaşmaya hazır silahlı kuvvetlerden olduğu kadar emniyet gerekçesiyle Hutu halkını katliama "itmek" için gerekli "sivil güçlerden" de destek almalıydılar. Arusha'da Ru-

41 Bkz. *Proces des grands criminels de la guerre devant le Tribunal militaire international de Nuremberg (1947-1949)*, c. IV, s. 476.

anda Uluslararası Mahkemesi tarafından yürütülen dava sırasında geçici hükümetin eski başbakanı Jean Kambanda 7 Nisan sonrasında gerçekleştirilen katliamları tetiklemiş olan birçok hiyerarşik yapı hakkında oldukça net bir fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Beş komuta kademesinden bahsetmiştir: ordunun kriz komitesi (ona göre, Bagosora'nın başında bulunduğu "hayalet bir yapı"ya sahiptir), resmî ordu hiyerarşisi, askerin etkisi altındaki siyasi liderler, geçici hükümet, "sivil meşru müdafaa" ağı.[42]

Cumhurbaşkanının öldürülmesinden hemen sonra Albay Bagosora ordu kademelerinin desteğini –en azından rızasını– alma çabasına girişirken adamları da Kigali sokaklarında katliamlara başlamıştır. General Dallaire başbakanın radyodan sükûnet çağrısı yapmasını beklerken Bagosora kendi yönetiminde bir askerî hükümet kurmak için durumdan faydalanmanın yollarını aramaya başlar. Ancak üst kademe pek çok asker buna karşı çıkar. Başbakanın öldürülmesinin ardından Bagosora aşırılıkçı Hutulardan oluşacak sivil bir hükümet kurmayı önerir. Sonuçta bu öneri kabul edilirken buna karşı olan görevliler uluslararası kamuoyuna çağrı yaparlar. Ancak Kigali'de görev yapan diplomatlar katliamları engellemekle değil kendi ülke vatandaşlarının bir an önce tahliyesini gerçekleştirmekle meşguldür. Bagosora yaklaşık olarak 2000 seçkin askere (özellikle cumhurbaşkanı yakın korumaları) ve jandarma birliklerinin denetimine sahiptir. Asker, jandarma ve polis katliamların gerçekleştirilmesinde, özellikle de taşrada etkili olabilmelerinde büyük rol oynarlar. Daha 6 Nisan'dan önce asker ve jandarma güçleri Hutu halkına el altından silah dağıtımına başlamıştır. Bu tarihten sonra bunu gizleme gereği duymadan açık açık yaparlar. Askerler de halen çekimser olan sivil yetkililere baskı uygularlar.

Katliamları hazırlayanların emrindeki bir diğer silahlı güç, ölen devlet başkanına yakın siyasi partiler tarafından oluşturulmuş milislerdir. 1992 yılında MNRD, *Interahamwe* isimli milis gücünü (anlamı: "birlikte olanlar"dır) ve CDR de *Impuzamu-*

42 Aktaran Linda Melvern, *Conspiracy to Murder*, *a.g.e.*, s. 211.

gambi'yi ("aynı amaçla birleşenler") kurmuştu. Bu milislerin oluşturulmasının ardında aynı fikir vardı: RVC'ye karşı savaşmaları ve onun müttefiki olduğunu düşündükleri Tutsileri öldürmeleri için sivilleri silahlandırmak. Bunlar temelde mülteci ve işsiz gençlerden oluşuyordu. Bu milisleri harekete geçirmek, resmî görevlilerin ya da resmî ordu güçlerinin ve jandarmanın katliamlara doğrudan katılmaması gibi bir avantaj sunuyordu. Böylelikle, 1992 yılı Mart ayında *Interahamweler* Bugesera bölgesindeki Tutsilerin katledilmesi olayında ilk defa kullanıldılar. 1994 yılında sayıları 2000'i geçmiyordu. Ama ardından 20.000 ila 30.000 arası bir sayıya ulaştılar, çünkü milisler gerçekleştirdikleri bu şiddet olaylarından büyük kazançlar sağlıyordu.

Katliamların başlangıcından itibaren siyasi sorumlular milislerini askerlerin hizmetine sokmuşlardır. Örneğin, büyük çaplı katliamlarda –9 Nisan Gikondo Kilisesi saldırısında olduğu gibi– milisler olay mahalindeki askerlerin emirlerine kayıtsız şartsız uymuşlardır. Ayrıca milislerin şefleri yetkililerin ihtiyaçlarına karşılık verebilmek için adamlarını bir bölgeden diğerine kaydırabiliyordu; bu da cinayetlerin merkezî ve örgütlü bir biçimde gerçekleştirildiğinin bir kanıtıdır.

Ancak milisler ve askerler istenen sayıda yani çok kısa bir süre içinde ve çok sayıda Tutsi öldürmek için yeterli değildi. Yeni hükümetin resmî söylemine uygun bir biçimde, ülkenin savunulması herkesin göreviydi ve bu da tüm halkı katliamlara ortak olmaya açık bir davet niteliği taşıyordu. Bu amaçla, katliamların örgütleyicileri sömürge döneminin Ruanda yönetimince devralınan eski uygulamalarını yeniden hayata geçirirler: komünal angarya (*umuganda*). Bunlar, kamu yararına yapılacak işleri kapsıyordu: çalı temizleme, yol tadilatı, erozyona karşı hendek kazmak vb. *Umuganda*, yoklama yapan ve kolektif işlere katılmayanlara ceza yazma yetkisi olan *nyumbakumi*ler (on haneden sorumlu mahalli görevli) tarafından yaptırılıyordu. Söz konusu örnekte ise bu zorunlu kamu hizmeti, en acil vatani görev, isterse komşun olsun tüm düşman Tutsilerin öldürülmesiydi.

Geçmişte, siyasi ve idari yetkililer ilk Tutsi katliamlarının yapılmasını teşvik etmek için bu türden düzenlemeler yapmışlardı. İçişleri bakanı Calixte Kalimanzira bu uygulamayı hayata geçirerek, emirleri sorgulamaksızın ve tümüyle yerine getirmeye yatkın unsurların yer aldığı bürokrasiye güvenmekteydi. Merkezden bucaklara kadar katliamların örgütlenişi genç Ruanda devletinin bürokrasisine ve hiyerarşisine dayanmaktaydı ve bu da söz konusu kitle kıyımına son derece "modern" bir görünüm kazandırmıştı. Somut olarak yerelde halkı gözetleyen ve "şüphelilerin" ihbar edilmesini sağlayan kişi belediye başkanlarıydı. Başkanın adamları ev ev dolaşır, erkeklerin silah altına alınmasını sağlar ve onların ne zaman "çalışmaları" gerektiğini, yani öldürüp çalıp çırpmaları gerektiğini söylerlerdi. Jean Kambanda'nın Arusha'da yapılan duruşmasında sarf ettiği sözler bu sözcüğün ne denli muğlak bir biçimde kullanıldığını ortaya koyar. "Çalışmak" sözcüğünün ne anlama geldiğini kendisine soran savcıya şöyle yanıt vermiştir: "Bu sözcüğün iki anlamı vardı. (...) Bu dönemde insanlar hiç çalışmıyordu. Kalkıyor ve neler olup bittiğini öğrenmek için radyonun başına geçiyorlardı, yani 'çalışma' onun gündelik işlerinden biri olarak anlaşılabilirdi. (...) Ama geçmişte 'çalışmak' Tutsileri öldürmek anlamına geliyordu. 1959'da insanlar çalışacaklarını söylediklerinde bunun anlamı: 'Tutsileri temizleyeceğiz' idi. Dolayısıyla ortada bir kafa karışıklığı vardı."[43]

Bu genel "çalışma" eğilimi, cinayetlerin yönetsel ve siyasi kademelerce teşvik edilen bu kolektif dinamiğin yine de tam anlamıyla bürokratik rutine tâbi olmadığını göstermektedir. Durum tam da tersidir der Alison des Forges: "Kampanyayı yürüten örgütlenme esnekti: Kişilerin yeri büyük oranda hiyerarşideki konumlarından ziyade katliamlara katılma isteklerine bağlıydı. Tıpkı Gikongoro ve Gitamara'da olduğu gibi yönetim aygıtında müdürler valiyi aşabiliyor ve askerî alanda da Butare'de olduğu gibi teğmenler albayların sözlerini dikkate almayabiliyordu."[44] Bu istisnai durum içerisinde aktörler gö-

43 *A.g.e.*, s. 191.

44 Alison Des Forges (ed.) Aucun témoin ne doit survivre, *a.g.e.*, s. 261.

revlerinin yasal sınırlarını aşabiliyordu: askerler sivil hayata müdahale ediyor, aslında hiçbir gücü olmayan siviller de Tutsilere saldırmak istediklerinde askerlerin desteğini alabiliyordu.

Bu katliamlara modern bir görünüm veren bir diğer aktör de Mille Collines Radyo Televizyon idi (RTLM). Aylardan beri Tutsi karşıtı nefreti körüklemekte olan bu istasyon artık açık açık katliama davet ediyordu. Sunucular kendilerini "söz sahibi" kişiler olarak sunuyordu ki bu onlara atfedilen rol hakkında pek çok şey söylemektedir. Sınırları tutanlara cesaret veriyor, savaş meydanını terk eden askerleri kınıyor ve öldürmekten ziyade yağmalamaya daha istekli görünen milisleri azarlıyor, orduyu seferberlik ilanına cevap veren gençlere silah ve teçhizat vermeye çağırıyor, Tutsileri temizlemek ve başkentin düşman eline geçmesini engellemek için orada kalma tehlikesini göze alanlara cesaret madalyası sözü veriyordu.[45] RTLM böylece "Hutu halk direnişi"nin sesi olduğunu ilan ediyordu.

Bunu yaparken, radyonun başka siyasi krizlerle ilgili olarak daha önce ifade ettiğim bazı işlevlerini kullanmışlardır.[46] RTLM örneğin milislere belirli komutlar, hatta emirler veren yayınlar yaparak şu ya da bu yere intikal etmelerini sağlıyordu. Hutu dinleyicilerine aslında tam anlamıyla öldürmeye, komşularını dahi öldürmeye açık çağrı niteliği taşıyan sözde "uyanıklık ve savunma" öğütleri verdiğinde de buyurucu bir hal almaktaydı. RTLM'nin sunucularından biri, Valérie Bemeriki, "Herkes komşusunu gözetlemeli, bir komplo hazırlığı içinde olup olmadıklarına bakmalı," der. "Çünkü bu komplocular en beteridir. İnsanlar,

---

45 Marcel Kabanda, "Participation populaire a la violence d'Etat: le cas du Rwanda", 3 Kasım 2003 tarihinde Paris'te gerçekleşen *La Violence et ses causes* kolokyumunda sunulan bildiri.

46 Okurların *La Liberté au bout des ondes. Du coup de Prague a la chute du mur de Berlin*, Belfond, 1997 kitabımı okumalarını tavsiye ederim. Bu çalışmada 1956 yılında Budapeşte'de ve 1968 yılında Prag'da meydana gelen krizlerde radyonun oynadığı rol üzerine bir inceleme sunulmaktadır. Bu iki ülkede ulusal radyolar Sovyet işgaline karşı halkı direnişe çağırıyordu. RTLM'nin Ruanda'daki etkinliğini göz önüne alırsak Macar ve Çek radyolarının bu krizlerde oynadığı rolle bunun arasında bir benzerlik kurmaktan kendimi alamadım. RTLM de bir direniş hareketine, bu vakada olduğu biçimiyle Tutsileri öldürmeye çağrı yapıyordu.

komploculari ifşa etmek için ayaklanmalıdır, birinin size karşı bir tezgâh hazırlayıp hazırlamadığını anlamak zor değildir."[47] isimleri bir bir anons edilen şüpheli kişileri araştırmaya istekli dinleyicileri daha fazla bilgi almak için radyoyla iletişime geçmeye çağırıyorlardı. Bir radyo istasyonunun dinleyicilerini kısa süre sonra soykırım olarak adlandırılacak katliama destek vermeye açık açık çağırması tarihte ilk defa görülmüştür.

Sırbistan: Alternatif silahlı güçler

Yugoslavya'da savaş hazırlığı içindekilerin siyasi durumu, 1940 yılında Nazilerin ve 1994 yılı başında aşırılıkçı Hutuların içinde bulunduğu durumunun ortasında bir noktadadır. Elbette Milosevic 1987 yılından beri Belgrad'da iktidardadır ancak gücü sınırlıdır: O sadece Sırbistan'ın ve Sırbistan Komünist Ligi'nin başkanıdır. JNA'yı yani Yugoslav ordusunu egemenliği altına alma isteği tanım gereği federal bir yapıda olan askerî aygıt içerisinde direnişle karşılaşmıştır. Sırp ağırlıklı bir kadroya sahip olmakla birlikte Yugoslav ordusu 1991 yılma kadar "çok etnili", temelde komünist yani ayrılıkçı hareketlere karşı bir tutum içinde kalmıştır. Bu durumda Milosevic, bir yandan askerî örgütlenme üzerindeki iktidarını güçlendirmeye öte yandan da pratik, siyasi ve kişisel ihtiyaçları için alternatif silahlı güçlere sahip olmaya çalışacaktır.[48] Ancak James Gow, ordunun "Sırplaştırılması" üzerine çalışmasında JNA'mn denetimini ele geçirmenin Milosevic'in düşündüğü kadar kolay olmadığını belirtir. O dönemde federal Savunma Bakanı olan General Eljko Kadijevic de bir süre sonra onunla ittifak yapacak olsa bile Milosevic'in izlediği çizgiyi doğru bulmamaktadır. Milosevic ise Kadijevic'i fazla "Yugoslav" bulmaktadır. Ordu içindeki bu ruh halini bozmak için General Bozidar Stevanovic gibi işine yarayacak Sırp subaylarına orduda rütbe verir. Bu sayede JNA "etnik temizlik" operasyonlarına gitgide müdahil olma yoluna girecektir.

Siyasi koşullar de Milosevic'in lehine gelişmektedir. Aslında

47 Aktaran Alison Des Forges, *a.g.e.*, s. 300.

48 James Gow, The Serbian Project and Its Adversaries, *a.g.e.*, s. 51.

Slovenya, Hırvatistan ve ardından başka cumhuriyetlerin ayrılması Yugoslav ordusundan geriye kalan unsurlar arasında Sırpların varlığını gözle görülür biçimde güçlendirmiştir: 1992 yılı Mart ayında orduda Sırp olmayanların oranı sadece %5'tir.[49] Bosna savaşının başlarında, resmî anlamda 19 Mayıs 1992 tarihinde dağılmış olan[50] JNA'dan iki farklı yapı ortaya çıkar: Bosna-Sırp ordusu (VRS) ve Yugoslav Ordusu (VJ). Bu karar BM'nin Saraybosna'daki saldırıların baş sorumlusu olarak gösterilen Yugoslavya'ya birtakım yaptırımlar uygulama kararının ardından alınmıştır. Milosevic Belgrad'ın Bosna'yı işgal etmiş olmaktan dolayı resmî makamlarca suçlanmasını engellemek için misilleme yaparak JNA'yı dağıtma kararı alır: bundan böyle Bosna topraklarında savaşanların Sırplar değil artık denetleyemediği General Ratko Mladic'in Bosna-Sırp orduları olduğunu iddia edebilecektir. General Mladic'in güçleri bölgede geniş bir manevra sahasına sahip olsa ve Bosnalı-Sırplar siyasi düzlemde özerkleşme çabası içinde olsalar bile, ki bu doğruydu, bu elbette tam bir senaryoydu. Aslında Bosna savaşı Milosevic'in askerler üzerindeki etkisini artırmasına yaradı. James Gow'a göre, kırk generalin istifa etmeye zorlandığı 25-26 Ağustos 1993 tarihli güvenlik üst konseyi toplantısının ardından orduyu gerçekten denetimi altına aldığını düşünebiliriz. Öte yandan yazar federal ordu "hayaletinin" ortadan kalkmadığını, Milosevic'in de askere tam anlamıyla güvenmesinin mümkün olmadığım da belirtir.[51]

Başta onu iktidara taşıyan "bürokrasi karşıtı devrimin" babası Radmilo Bogdanovic olmak üzere Milosevic'in davasına en sadık adamları ise İçişleri Bakanlığı'nda bulunuyordu. Milosevic Bogdanovic'i içişleri bakanı yapar ve o da Sırp polisini rejimin "pretoryan muhafızı" yapmayı başarır.[52] İyi örgütlenmiş

---

49 Ordunun "Sırplılaştırılması" Sırp olmayan subayların görevden alınmaları ya da emekliye sevk edilmeleriyle de güçlenmişti.

50 Bu dağılma 27 Nisan 1992 tarihli anayasa ile yeni bir Yugoslavya'nın (Sırbistan-Karadağ) kurulmasının hukuki sonucuydu.

51 James Gow, The Serbian Project and Its Adversaries, *a.g.e.*, s. 134.

52 Florence Hartmann, Milosevic. La diagonale du fou, Paris, Denoel, 1999, s. 206. Bogdanovic 9 Mart 1991'de iki ölümle sonuçlanan gösterilerin ardından görevinden yarılır. Ancak siyaset kulislerinde etkin rol oynamaya devam eder.

ve paralı, (yedekler hariç) beş bin adam gücündeki polis birlikleri Milosevic'in elinde tam bir zulüm aygıtına dönüşür. Aynı bakanlık kanalıyla orduya, siyasete yakın ve aynı zamanda suça yatkın kesimlere doğru başka gönüllü ağları oluşmaya başlar. Bu ağın başlıca sorumlusu, okulu bitince Sırp gizli servisine girmiş olan Jovica Stanisic'tir. 1990 yılında Stanisic İçişleri Bakanlığı'mn (*Vojna Linija*) "askerî kandının" sorumlusu haline gelir.[53] Radko Mladic gibi Milosevic'e yakın Sırp subaylardan oluşan bu ağ, 1990 yılında "RAM" planını (Sırp-Hırvat dilinde "kadro" sözcüğünden esinlenerek oluşturulmuş bir kısaltma) devreye sokar. Kimi yerlerde "etnik temizlik bakanı" olarak anılan Macar Mihajl Kertes de bu ağın içinde bulunmaktadır. Ağın amacı Hırvatistan ve Bosna'daki Sırpların "direnişini" örgütlemek ve onlara silah sağlamaktır.[54]

1990'lı yılların başlarında farklı paramiliter gruplar arasında da bağlantılar bulunduğu bilinmektedir. Ruanda'da olduğu gibi aşırılıkçı Sırpların yanında iktidarın gücünden faydalanan silahlı milisler vardır. Bunlar arasında en bilineni, Sırp aşırı sağ partisinin başkanı Vojslav Seselj'in *Beyaz Kartallar*'ıdır. Kendilerini açıkça ortaya koyan Çetnikler "Büyük Sırbistan"m sınırlarını yeniden belirlemek için mücadele vermektedirler. Bunlar zaten Borovo Selo'da Hırvat polislere karşı savaşın ilk katliamlarından birini gerçekleştirenler, Seselj'in adamlarıdır.[55] Bir diğer ünlü milis gücü, Sırp gönüllü birliğinin yani suç dolu bir geçmişe sahip olan Zeljko Raznjatovic'in "Arkan Kaplanları"dır. Milis saflarını sıklaştırmak için hapishanelerdeki hükümlüleri serbest bırakmaktan çekinmez; karşılığında ise Hırvatistan ya da Bosna'da savaşmaya gitmelerini talep eder. Yağma yapan, çalan ve cana kıyan bu milisler "etnik temizliğin" gerçek gücünü oluşturmaktadır: Geldiklerine dair bir haber bile tüm bir köyün kaçmasına neden olabilmektedir. 1991-

53 Bkz. Tim Judah, The Serbs, *a.g.e.*, s. 170.

54 Bu planın varlığını 1991 yılı Eylül ayında Milosevic ile Karadzic arasında gerçekleştirilen gizli bir görüşmenin ses kaydından anlayabiliyoruz (bkz. *a.g.e.*, s. 191). Ancak o gün bu planın varlığına dair herhangi bir yazılı kayıt bulunamamıştır.

55 Bkz. Paul Garde, Vie et mort de la Yougoslavie, *a.g.e.*, s. 306.

1992 yılları arasında sayıları 12.000'e kadar çıkmıştır. Komşu Hırvatistan'da aynı dönemde bunlara benzer milis güçleri oluşturulmaktadır.

Bu paramiliter grupların kullanılması, orduyu kitlesel kayıplardan koruduğu gibi (1991 yılı Eylül ayında Sırbistan Sırplarının hareketlenmesi dahil) aynı zamanda Belgrad için de yabancıların gözünde Sırbistan'ın bu türden operasyonlardaki rolünü gizlemek gibi büyük bir avantaj sağlamaktadır. Ancak sonuçta bu gruplar içişleri bakanlığının adamlarınca yönlendirilmektedir ve ordunun desteği olmadan hareket etmeleri imkânsızdır çünkü eyleme geçmeden önce mermiye ve daha birçok lojistik gerece (özellikle de benzine) ihtiyaçları olacaktır. Her tür askerî disiplinden muaf silahlı birliklerin varlığı birçok subayda hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Ancak Milosevic'in ordu üzerinde artan etkinliği, sahada bu iki tür gücün birbirine olan bağımlılığını pekiştirmiştir. Somut bir biçimde yine aynı senaryo dönmeye başlamıştır: Ordu bir köyü ya da kenti bombalamaya başlar, ardından paramiliter güçler gelip insanları öldürür ya da Sırp olmayan kent sakinlerini köyden kovarlar. 1991 yılı Kasım ayında Vukovar baskını bu biçimde gerçekleşir; paramiliter güçler hastanelerdeki hastaları bile öldürürler. Hırvatları kaçırmak için tekrar tekrar operasyonlar yapılırken Tudjman'ın güçleri de aynı yöntemleri kullanarak Sırpların ilerlemesine karşı direniş örgütler.

Örgütlü ve özerk uygulamalar

Dolayısıyla katliam tam bir örgütlenme içinde gerçekleşir; öte yandan buna katı bir örgütlenme olarak bakmamak gerekir. Bazı yazarlar eylemlerin önceden belirlendiğini göstermek için her şeyin önceden suçlular tarafından planlandığını öne sürmektedirler. Bu yine hukuki bir yaklaşım örneğidir: katliamın örgütlü ve koordine edilmiş bir planın sonucu olduğunu kanıtlamak. Gazeteciler ve tarihçiler de savcılığa soyunma eğilimine girerler. Kıyım sürecinin dinamiği merkezî bir güç tarafından harekete geçiriliyorsa da (buna karar veren ve örgütle-

yenler tarafından) aynı zamanda belirli bir doğaçlama payı da vardır. Örneğin Alman akıl hastalarının yok edilmesine dair ilk programda ailelere yönelik büyük hatalar ve beceriksizlikler yapıldığı bilinmektedir. Örneğin aileye gönderilen ölüm belgesinde kişinin apandisitten öldüğü yazılıydı; oysa hasta daha önce apandisit ameliyatı olmuştu; ya da bazen ailelere bir yerine iki ölüm belgesi gönderiliyordu vb. Benzer biçimde, "1941 yılı Eylül ve Ekim aylarında cenaze alayları (Yahudiler), başlarına ne geleceği bilinmiyor olmasına rağmen ve onlara ne yapılacağına dair net bir plan olmamasına rağmen Doğu'ya gönderilmişti. Yerel görevliler Berlin ile yakın ilişki içinde olmalarına rağmen kendi yollarını arıyor ve bazı kararlar alıyorlardı."[56]

Her şeyin merkezî bir sistemden kaynaklandığını varsaymak yerine *çevreye* yani belirleyici kararlar alabilecek yerel aktörlere bakmak daha ilgi çekici olabilir. Yapılan birçok yerel çalışma –Alman tarihçi Dieter Pohl'un Doğu Galikya (Polonya'nın Güneydoğusu) üzerine çalışması gibi– çevredeki aktörlerin daha ileri gitmesi için sistemin merkezinde yer alanların sadece yapılmış olan şeyi destekleyerek arzu ettiklerini nasıl gerçekleştirdiğini göstermektedir.[57] Avrupalı Yahudilerin en yoğun biçimde toplandıkları bu bölgede (Varşova bölgesi hariç) –merkez ile çevre arasındaki daimi ilişki vasıtasıyla– anın gereklerine uygun olarak farklı cinayet biçimleri geliştirdikleri görülmektedir: katliamlar, kurşuna dizmeler, kıtlık, gazla öldürme ve ardından üç yıldan kısa bir süre içinde yeniden kurşuna dizme olayları. Toplamda 1939 yılında bölgede yaşayan 545.000 Yahudi'den 1945 yılına gelindiğinde sadece 10.000 ila 15.000'i hayatta kalmayı başarabilmiştir. Benzer bir biçimde Alman güçlerinin yeni komutanı Hans-Joachim Böhme 1941 yılı Eylül ayında Sırbistan'a geldiğinde subaylar ondan Yahudilere karşı acil önlemler almasını (muhtemelen toplama kamplarına gön-

56 Marc Roseman, *Ordre du jour: génocide*, a.g.e., s. 151.

57 Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverforlung in Ostgalizien, 1941-1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Oldenburg-Münih, Studien zur Zeitgeschichte, 1997. Bu çalışma hakkında uzun bir inceleme için bkz. Dominique Vidal (ed.) *Les historiens allemands relisent la Shoah*, a.g.e.

derilmelerini) talep ederler. O zaten partizanların saldırılarına karşı kökten biçimde yeni önlemler alma politikası izlemesi konusunda emir almıştır: Öldürülen her alman askerine karşılık 100 erkek Yahudi öldürülecektir. Ancak üstleri ona Yahudileri şu ya da bu biçimde yok edeceğine dair kesin bir talimat vermemiştir. Bu anlamda aldığı karalar kendi inisiyatifiyle aldığı kararlardır. 1941 yılı sonunda Sırbistan'da neredeyse hiç erkek Yahudi kalmamıştı. 1942 yılı başında ise kadınların ve çocukların da öldürülmesiyle Sırbistan "Yahudilerden arındırılmış" (*Judenfrei*) ilk ülke konumuna gelmişti.

Böylece, olay yerindeki yerel aktörler cinayetlerin uygulanması esnasında büyük bir özerklik kazanmış bulunuyordu. Ve bu özerklik merkezî iradenin istekleriyle aynı doğrultudaysa gerçekten işler hale gelebiliyordu. Ruanda vakası için de benzer gözlemlerde bulunmak mümkündür. Operasyonlar gerçekten koordine ediliyor olsa da aktörlere geniş bir özerklik alanı tanınmaktaydı. Her yerde tekrarlanan genel talimat Tutsilerin öldürülmesiydi; inisiyatifi kimin aldığıysa önemli değildi: "Her kademede, emir verenlerin üstünlüğü kişilerin ya da şu veya bu yapının olası tereddütlerine engel olmayı sağlıyordu. Üstelik bu üstlerin varlığı gitgide daha büyük olaylara ve gitgide büyüyen bir kargaşayı idare etmeye çalışan küçük ve orta kademe kadroların ya da karşı karşıya kalabilecekleri tehlikeleri başka yöne çevirmeye çalışanların ayırt göz etmeyen şiddetine davetiye çıkarıyordu."[58] Antropolog Cornelia Sorabji Bosna'da "yürekten inananlar"dan oluşan "gönüllü" bir katliam örgütünün varlığından bahseder. Yazar "belediye başkanları ve yerel askerî görevlilerin hiçbir ceza ile karşı karşıya kalmaksızın kendi bölgelerinde kendi özel birliklerinin ve "bağımsız çalışanların" –yani tetikçilerin– kişisel sadistçe yöntem ve buluşlarını kullanmalarını teşvik edip örgütleyebildiğini," dile getirmiştir.[59] Bosna vakası da görece bürokrasiden ve merkezî yönetimden bağımsız görünmektedir.

58 Marcel Kabanda, "Participation popularie a la violence d'Etat...", a.g.m.

59 Cornelia Sorabji, "Une guerre tres moderne. Memoire et identités en Bosnie Herzegovine", *Terrain*, no. 23, Ekim 1994, s. 143.

Şiddetin bu açık örgütsüzlüğü, bunların birbirinden yalıtık eylemler ya da sorumsuz aşırılıkçı kişilerin işi gibi görülmesine neden olmamalıdır. Bu türden açıklamalar genellikle söz konusu iktidarlar tarafından dile getirilmektedir; özellikle de basın bazı katillerin kurbanlarına karşı büyük zulüm uyguladığına dair birkaç haber yaptığında. Aslında "tüm bunlar, genel hedef liderler tarafından belirlenirken uygulamalara dair özel ayrıntıların yerel inisiyatife bırakıldığı mutlak bir dokunulmazlık zırhı altındaki örgütlenmelerin öngörülebilir sonuçları arasında yer almaktadır."[60] Böylece sistemin merkezinde bulunan "emir verenler" ile çevredeki yerel ya da bölgesel diğer aktörler arasında kurulan dinamik ve etkileşimli bir tür yapı sayesinde bir kitle kıyımı gerçekleştirilmiş olur.

Srebrenica: Bir sembol

Mantığımızın sınırlarını bir zorlayalım. Kitle kıyımlarında yerel aktörler belirli bir özerkliğe sahip olabiliyorsa zaman zaman onlardan beklenenin ötesine geçmeleri de mümkün değil mi? Bizzat katliamları kışkırtanların yarattığı o dokunulmazlık zırhı olay mahallinde iktidarlarını sonuna kadar kullanan aktörlerin bu "taşkınlıklarım" sadece mümkün değil aynı zamanda muhtemel de kılıyor. Örneğin 11-16 Temmuz 1995 tarihleri arasında General Mladic yönetimindeki Bosnalı Sırp güçlerince gerçekleştirilen Srebrenica katliamı bu türden soruları akıllara getirmektedir. Bu bölge düştükten sonra (gençler ve yaşlılar dahil) yaklaşık 8.000 kişi civar bölgelerde öldürülürken kadın ve çocuklar Bosnalı güçlerin denetimindeki yerlere taşınmak zorunda bırakıldı.[61] Bu trajedi özellikle BM tarafından "güvenlik bölgesi" ilan edilen bu kenti korumakla görevli Hollandalı Mavi Berelilerin etkisizliğini de gündeme getirmiştir. BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın 1999 yılı Kasım ayında hazırladığı bir

60 Cornelia Sorabji, a.g.m., s. 144-145.

61 Bosnalı Sırp hükümetinin bu olayı 2004 yılı Kasım ayında resmî olarak tanıdığını belirtmek gerekmektedir. Bu vesileyle uluslararsası kamuoyunda üst kademelerde yer alan bir temsilci olan Bernard Fassler'in açıkladığı ölü sayısı 7800 iken ona göre bu sayı daha fazladır. Bkz. *Le Monde*, 10 Kasım 2004.

raporda da bu trajedide uluslararası müdahalelerin eksiklikleri vurgulanmıştır.[62] Hollanda ve Fransa tarafından kurulan inceleme komisyonları da kendi sorumluluklarını ortaya koymaya çalışmışlardır.[63]

Öte yandan olaya başka bir açıdan, Srebrenica kentinin tarihi açısından yaklaşmak da mümkündür. Aslında 1995 katliamını Sırplarla Müslümanları karşı karşıya getiren çelişkileri ve daha genel anlamda bu bölgeye özgü mitleri ve anıları hesaba katmadan anlayamayız. Hollanda hükümetinin raporunda antropolog Ger Duizjings bu açıdan önemli bir çalışma gerçekleştirmiştir.[64] Savaşın hemen başlarında, 1992 yılında kent Sırp paramiliter güçlerinin eline geçer. Ancak bunlar civardaki Sırp köylerini yakıp yağmalamaktan çekinmeyen "torbalıların" bulunduğu komşu Potocari Köyü'nden genç bir polis memuru olan Nazer Oric komutasındaki Müslümanlarca kentten kovulur. Tekrar ele geçirilince kente yoğun bir Müslüman mülteci göçü olur; bunlar civar yörelerde yaşanan etnik temizliğin kurbanlarıdır. Nazer Oric'in adamları yiyecek bulabilmek için düzenli olarak "akınlar" yapar: Yakın Sırp köylerini yağmalar ve bazen de buralarda yaşayanları öldürürler. Bu operasyonlar çok hızlı biçimde ve daima baskınlar halinde gerçekleşir; hatta bu baskınlardan biri Ortodoks Noeli olan 7 Ocak 1993 gü-

---

62 Birleşmiş Milletler, Rapport du secretaire generale en application de la resolution 53/55 de l'assemblée generale. La chute de Srebrenica, belge A/54/549, 15 Kasım 1999.

63 Hollanda'nın Netherlands Institute of War Documentaion'a hazırlattığı Srebrenica - a "safe" ares. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of a Safe area başlıklı rapora, http://www.srebrenica.nl/en/ adresinden ulaşılabilir. Fransızların François Loncle başkanlığındaki Srebrenica olayları hakkında özel yetkili bir makamca hazırlanan raporu, *Srebrenica, Rapport sur un massacre* adıyla yayınlanmıştır. Les documents d'information de l'Assemblée nationale, no. 3413, 2001, Paris, 2 cilt.

Her iki durumda da bu "gerçeklik" arayışı pek çok gözlemci tarafından olumlu karşılanırken bu inceleme komisyonlarının hazırladığı raporlar bir yandan bu olayla ilgili tüm bilgilerin erişilmesi noktasında Savunma Bakanlıklarının işbirliğinin zayıf oluşu diğer yandan da Sırp arşivlerini incelememin imkânsız olması dolayısıyla hâlâ cevaplanmamış sorularla doludur.

64 Hollanda Hükümeti'nin yukarıda belirtilen raporuna ek olarak yayınlanan çalışma için ayrıca bkz. Ger Duizjings, *History and Memory in Eastern Bosnia. Background to the fall of Srebrenica*, Amsterdam, Boom, 2002.

nü Kravica köyüne gerçekleştirilmiştir. Bu eylem yine bir katliamla noktalanır ve Srebrenicalı kadınların yardım ettiği "torbalılar" Sırpların dinî bayramları için hazırladıkları tüm yiyecekleri kente getirirler. Sırp köylülerin cesetleri gömülmez ve hayvanlar tarafından parçalanmaya bırakılır. Saldırı esnasında Nego Eric adındaki bir ihtiyar eski bir tüfekle evinin penceresinden ateş ederek direnmeye çalışır. Yanlışlıkla karısını öldürür ve ardından intihar eder; evi de ateşe verilir. Bu adam tüm Sırplar için direnişin ve Srebrenica "bosniuklarından" alınacak intikamın sembolü haline gelir.[65] Bu intikam 1993 yılı Şubat ayından sonra alınabilecektir; Mladic kente baskıyı artırdığında. Ancak BM tarafından 1993 yılı Nisan ayında "güvenlik bölgelerinin" yaratılması (ki Srebrenica bunlardan biriydi) bölgenin o anda kan gölüne dönmesine engel olmuştur.

Bununla birlikte Mladic yine de planlarından vazgeçmez ve 1994 yılında "Türklerle işbirliği yapmalarının hesabını sormak için" Bosna'nın bu Kuzey Doğu bölgesindeki Müslümanları yok etme isteğini açıkça dile getirir; böylelikle Sırpların Osmanlı vesayeti altında çektiği acılara da gönderme yapmış olur. Stratejik açıdan Srebrenica bölgesinin denetimi aslında tekparça, uyumlu ve yaşayabilir bir Sırp siyasi kimliğinin yaratılması için kaçınılmazdı. Dolayısıyla bu intikam meselesinin ötesinde, kentin ele geçirilmesi Bosnalı Sırp yöneticiler açısından gerekliydi. Bununla birlikte 1995 yılı Temmuz ayı başlarında Mladic'in ordusu saldırıya hazırlandığı sırada ilk hedef kenti devasa bir açık mülteci kampına çevirmek için bizzat Srebrenica kuşatmasını kaldırmak gibi görünüyordu. Bu yüzden amaç Birleşmiş Milletleri bölgeyi boşaltmaya zorlamaktı.[66]

Ancak saldırının birkaç gün öncesinde Birleşmiş Milletler'in direncinin zayıf olduğunu fark eden Mladic muhtemelen önü-

65 Benja Luka'nın Glas Srpski ("Sırpların Sesi") isimli milliyetçi gazetesinde bu saldırıya dair bir anlatı bulunmaktadır. Gazeteye göre 49 ölü vardır ancak cesetlerin hayvanlara yem edildiğinden bahsedilmemiştir (öte yandan gazetenin bu türden olaylarda ılımlı tavrıyla tanınmamaktadır).

66 Bkz. Jean-René Ruez'in konuşması: *Rapport d'information déposé par la mission d'information commune sur les évenements de Srebrenica*, c. II, Paris, Assemblée Nationale, 2002, s. 309-326.

nün açık olduğunu düşünerek daha güçlü bir saldırı yapmayı düşünmüş olmalıdır. Elbette bu adamlar yine Belgrad denetimi altındaydı: Srebrenica'nın ele geçirilmesi kararı daha yüksek kademelerde Milosevic ile yapılan müzakereler sonucu alınmıştır. Peki ama Milosevic katliam hazırlıklarından gerçekten haberdar mıydı? Eğer cevap evetse, bunu onaylamış mıydı? Bu sorular halen yanıtlanmış değildir. Belgrad'ın Mladic'in planını fark etmiş olması mümkündür. Zafer sarhoşu ve intikam hırsıyla hareket eden Mladic'in Milosevic'i zaten olup bitmiş bir olayla karşı karşıya bırakarak Srebrenicalılarla hesabını görmek için bundan faydalanmış olması da mümkündür. 11 Temmuz'da kenti ele geçiren Mladic aslında Sırplarla Türkler arasındaki savaşlar silsilesine dahil edilebilecek tarihî bir başarı kazanmış olduğunu düşünür görünmektedir: "Yeni bir Sırp bayramının eşiğinde bu kenti Sırplara armağan ediyoruz. Dahijaların isyanından sonra artık bu topraklarda Türklerden intikam almanın vakti geldi."[67] La Haye duruşmasında ve tarihsel araştırmalarda (tabii eğer sırp arşivleri mevcutsa ve erişime açılırsa) açıklığa kavuşturulması gereken sorular işte bunlardır.[68]

Her ne olursa olsun kitle kıyımının dinamiklerini karar mercileri ve örgütleyiciler açısından irdelemekle yetinemeyiz. Karar merkezleri ile yıkım sürecinin çeperinde yer alan diğer aktörler arasındaki etkileşim hesaba katılsa bile bu fazlaca işlevsel bir açıklamaya gitmek olacaktır. Daha sosyolojik (ve antropolojik) bir yaklaşım toplumun bir cinayet sürecine nasıl dahil olabildiğini anlamak açısından daha geniş imkânlar sunacaktır.

---

67 Akt. David Rohde in *La Grand Massacre, Srebrenica - Juillet 1995*, Paris, Plon, 1998, s. 156.

"Dahija Ayaklanması" 1804 yılında Türkler tarafından acımasızca bastırılan bir Sırp ayaklanmasıdır.

68 Günümüze kadar Milosevic'e karşı açılan dava onun Srebrenica kenti sakinlerinin katledilmesi olayıyla hiçbir ilgisi olmadığı yönünde bir eğilim sergilemekte. Ekim 2001'te La Haye'da Nazer Oric'e karşı açılan davayla tüm bölgede yaşanan çatışmalı durumla ilgili bazı aydınlatıcı bilgilere ulaşılması ise mümkün görünmektedir.

Katliamlara karşı kolektif kayıtsızlıktan kitlesel katılıma

Katliamlara girişen ya da egemenlikleri altına girdikleri devletlerin halkları açısından durum nasıl işlemektedir? Olan bitene gerçekten gönülden katılmakta mıdırlar? *Eyleme geçiş anından önce*, üçüncü kişilerin yani söz konusu kurbanlara az çok yardım edebilecek olanların rolü açısından incelememize devam edelim (bkz. Bölüm II).

Kitle kıyımı aşamasına gelindiyse, bu tam da üçüncü kişilerin olaya kayıtsız kalmasıyla ilgili bir olaydır. Srebrenica katliamı hakkında yazılan ilk kitaplardan birinde iki Hollandalı yazar Tacite'in şu ünlü cümlesini dile getirmişlerdir: "Suçların en büyüğü, pek az kişinin cesaret ettiği, daha fazla kişinin ise arzu ettiği, herkes tarafından göz yumulan suçtur."[69] Bu cümle ile şu sayfalar arasındaki benzerlik ne kadar da şaşırtıcı! Elbette söz konusu yazarların aklında öncelikle "uluslararası kamuoyunun" Bosna konusundaki yetersizliği vardır. Ancak Tacite'in bu cümlesi içerde olup bitenlere hem de ilk elden uygulanabilmektedir: "herkesin" ataleti, ki bunlar az çok suç ortağı durumundadırlar, şiddetin bu denli yükselmesine olanak sağlamaktadır. Savaşa giren bir ülkede herkes düşmana karşı dayanışma içinde olduğunu kanıtlamak durumunda kaldığında, buna muhalefet etmek de bir o kadar güç hale gelir. Ancak belki de en kötüsü bu değildir; çünkü savaşa sürüklenme durumu insanların tutumlarını daha da radikalleştirebilir. Franz Kafka'mn savaş hakkındaki şu sözlerini akla getirmemek mümkün müdür: "Bu bir taşkın. Savaş, kötülüğün önündeki setleri bir bir yıkıyor. İnsanlığın varlığını ayakta tutan direkler bir bir batıyor?"[70] Fiili olarak, bazı durumlarda katliam sadece askerler ve polislerce değil bu zalimliklere kendilerini kaptıran sivillerce de gerçekleştirilir. Burada incelediğimiz örneklerde, katliamlar karşı-

69 *"Pessimum facinus auderent pauci, plures vellent, omnes paterentur"*, akt. Jan Willem Honig ve Norbert Both, *Srebrenica. Record of a War Crime*, Londra, Penguin Books, 1996.

70 Gustav Janouch, *Conversations avec Kafka*, Paris, Maurice Nadeau, 1988.

sında sergilenen kolektif kayıtsızlıkla bunlara halkların katılımı arasında farklı tutumlarla karşılaşmak mümkündür.

Düşmanlık ile kayıtsızlık arasında Yahudilerin kaderi

Antisemitizm, Almanya'da büyük oranda yaygın olsa bile bu tüm Almanların Yahudilerin öldürülmesini arzu ettiği anlamına gelmemez. Bu noktada, Amerikalı sosyolog Daniel Goldhagen'in savı önemli açılımlar sağlamıştır.[71] Yazar çalışmasında Yahudilerin gördüğü zulümler ve ardından yok edilmeleri konusunda sadece Nazi subaylarının değil "sıradan" Alman'ın bireysel sorumluluğu sorununu ortaya koymuştur. Goldhagen Raul Hilberg'den öteye giderek soykırımın "nasıl"larıyla yetinmeyerek "neden"lerini de sorgulamayı amaçlar. Dolayısıyla bu yaklaşım son derece heyecan vericidir. Peki ya yanıtı? Aslında yanıt da son derece basittir: Nazi Almanyası Yahudileri katlettiyse bunun nedeni Almanların bunu arzu etmiş olmasıdır. Peki ama bunu neden istiyorlardı? Çünkü bunu tasarlıyorlardı; sadece Nazi iktidarının en tepesinde değil tabanda da toplum "ayrımcı" bir antisemitizme kapılmış durumdaydı.

Temkinli bir biçimde ileri sürüldüğü takdirde bu tasarının hiçbir şaşırtıcı tarafı yoktu. Bu, bir anlamda Molière'in dalga geçtiği şu 17. yüzyıl doktorlarını hatırlatıyor: "Afyon niçin teskin eder? Çünkü teskin edici özelliği vardır." Niçin alınanlar Yahudileri öldürdü? Çünkü bu tasarı onların Yahudi düşmanlığı kültüründe vardı. Gerçekten de hepsinden kurtulmak istiyor ve bunu arzu ediyorlardı; askerlerin Doğu cephesinden getirdiği katliamı belgeleyen şu fotoğraflar bunun bir kanıtıdır.[72] Yani bu mantık yürütme tam anlamıyla kültüralist bir mantıktı çünkü alman halkına özgü bir yıkıcılık tarifi yapıyordu. Bu sayede aynı dönemde başka ülkelerde, Polonya'da, Romanya'da

71 Daniel J. Goldhagen, *Les Bourreaux volontaires de Hitler. Les Allemands ordinaires et l'Holocauste*, Paris, Le Seuil, 1997.

72 Bu korkunç resmin anlamı, Goldhagen'in çalışmasında önemli bir yer tutmaktadır.

ya da Fransa'da görülen antisemitizmin vahametini gizliyordu. O halde neden almanlar eyleme geçmeye diğer halklardan daha istekliydi? Üstelik bu mantık, olayı tek bir nedene bağlamaktaydı: Tüm yollar ideolojiye çıkıyordu; bu da hesaba katılması gereken çeşitli değişkenleri ortaya koyan tarihsel çalışmaları, okumakta olduğunuz çalışmaya esin veren bu karmaşık yapıyı görmezden geliyordu. Dolayısıyla Goldhagen'in çalışmasının tarihçilerin yoğun eleştirilerine maruz kalmasına şaşırmamak gerek.[73]

Çoğunlukla antisemitist olsalar da Almanlar 1930'lu yıllarda rejim tarafından Yahudilere açık biçimde uygulanan şiddet eylemlerini kınamıyor da değillerdi. Aslında çoğu Reich yurttaşı 1935 Nuremberg Kanunları gibi yasal ve kitabına uygun antisemitist önlemlerle yetinebilirdi. Ancak Nazi liderleri kuşkusuz bunlarla yetinmeyecekti. Yahudilere karşı sürekli suçlamalarda bulunmaya devam ediyorlardı. Örneğin 9 Kasım 1938'de yaşanan Kristal Gecesi'nin ardından halkın belirli kesimlerinin bu şiddet patlaması karşısında dehşete düştüğünü biliyoruz. Öte yandan bir iktidarın izlediği politikalara karşı kendiliğinden gelişen tepkiler, neye karşı çıkıldığını açıkça dile getirebilecek bir sözcü aracılığıyla kamusal anlamda bir karşılık bulamadığı sürece, bu politikaları değiştirme gücüne sahip olamaz. Oysa Almanya içinden hiçbir ruhani otorite halkın bu duygularına açıkça tercüman olamadı. Bu korkunç kin ve nefret patlamasını da bir tür rıza hatta memnuniyet olarak yorumlanabilecek sağır edici bir sessizlik takip etti.

Ancak halkın tepkilerine ilişkin raporlara sahip olan Himmler ve Heydrich gibi yöneticiler Hitler'i Yahudi kıyımında daha "rasyonel", artık fazla göz önünde bir şiddete dayanmayacak yöntemler benimsenmesi konusunda bilgilendirmişti. Savaş, eyleme geçmek için olanak sağlayacaktı çünkü bu yeni bağlam içinde alman halkının büyük çoğunluğu öncelikle cephe-

73 En kapsamlı eleştirilerden birkaçı şunlardır: Omer Bartov, *Germany's War and the Holocaust. Disputed Histories*, Ithaca-Londra, Cornell University Press, 2003, bölüm V, "Ordinary Monsters: Perpetrator Motivation and Monocausal Explanations", s. 122-136.

deki askerlerin durumu ve gündelik yaşamın sorunlarıyla meşgul olacak ve Yahudi azınlığın başına gelenleri unutacaktı. Victor Klemperer'in günlüklerini okuduğumuzda alman görevlilerin Yahudilerin nasıl bir sefalet içine sürüklendiğinden bihaber olduğunu görürüz. Peki ama acaba "Aryenler"in hepsi Yahudilerin içinde bulunduğu sefaletten habersiz miydi yoksa David Bankier'in düşündüğü gibi bunu görmek mi istemiyorlardı?[74] Yahudilere karşıhâkim tutum daima düşmanlıkla kayıtsızlık arası bir karışım olmuştur. Yahudilerin yok edilmelerini kolaylaştıran, onlara karşı uygulanan zulme, yok edilmelerine, götürülmelerine karşı açıkça karşıt bir tavır takınılmaması, art arda bu görevden kimsenin kendine pay çıkarmaması olmuştur.

Kuşkusuz Nazi diktatörlüğünü protesto etmek sıra dışı bir siyasi cesaret gerektirir. Ülke savaşa sürüklendiği ölçüde "hain" damgası yeme tehlikesi de artar. Dolayısıyla bu, 1933'ten itibaren her tür muhalefet hakkını yasaklamış bir rejim tarafından tutuklanmak ve öldürülmek tehlikesi almak anlamına gelmektedir. 24 Şubat 1943'te Münih'te rejimi protesto etme cesareti gösteren *Rose blache* (Beyaz Gül) üyesi öğrencilerden Hans ve Sophie Scholl'un öldürülmeleri savaş sonrasında Reich içinde neredeyse imkânsız hale gelen direnişin sembolü haline gelmiştir. Katolik kilisenin bir kesiminin akıl hastalarına uygulanacak ötanazi programına muhalefeti hikâyesi de yine de savaş patlak verdikten sonra dahi rejime muhalif bir kesimin varlığının kanıtı niteliğindedir. Ama bu hikâye söz konusu muhalefetin ne denli zahmetli ve kısmî olduğunu da göstermektedir. Öncelikle programın başlamasından aylar sonra, 1939 sonbaharında yetkililere bazı papazlar tarafından ailelerin yakınlarının ölümü karşısında duydukları acı ve şaşkınlığı hafifletmek amacıyla gizli damgası taşıyan dilekçeler gönderilmişti. Ama Nazi yöneticileri tepkisiz kalmış ve soykırım programı devam etmiştir. Bundan bir yıl kadar sonra 1941 yılı ilkbaharında birkaç piskopos kamusal alanda tepkilerini dile getirmeyi denemiştir: Von Preysing, Berlin'deki 9 Mart 1941 tarihli vaazında ve özellikle Clement-August von Galen, Münster'teki 3 Ağustos 1941 ta-

74 David Bankier, *The Germans and the Final Solution*, a.g.e.

rihli vaazında. Von Galen, Ceza Kanunu'nun "bir cinayet tasarısından haberdar olan ve yetkilileri ya da tehlike altındaki kişiyi gerekli süre zarfında uyarmaktan kaçınan herkes cezalandırılır" biçimindeki 139. maddesine dayanarak kendi piskoposluğu döneminde işlenen suçlar hakkında mahkemeye başvurduğunu hatırlatarak akıl hastalarının öldürülmesine karşı çıkmıştır.[75]

Bu olay çok önemlidir; ilk defa dinî bir görevli kamuya açık bir biçimde başından beri sürekli olarak öldüren bir rejim altındayken, cinayetin yasak olduğunu tekrar dile getirmiştir. Bu vicdani müdahale Hitler'in o güne dek 80.000 cana mal olan programı yarıda kesmeyi daha yerinde bulmasına yetecek kadar güçlüydü. Böylelikle Alman toplumu kimi dinî liderlerin bu türden karşı çıkışlarıyla Nazi devletince örgütlenmiş ilk kitle katliamlarından birine engel olmayı başarmışlardır. Nazi yöneticilerini bu türden bir karar almaya iten şey bizzat Sovyetler Birliği'ne karşı girişilen savaş ortamı gibi görünmektedir. Çünkü bir Martin Bormann, von Galen'i ortadan kaldırmaktan bahsediyorsa da bir Josef Goebbels, Münster piskoposu ortadan kalkarsa Westphalia'mn tüm savaş süresince bir daha ele geçirilemeyeceğini biliyordu. Piskoposun ölümünün bölgede büyük karışıklığa sebep olacağından endişe ediyordu; oysa Sovyetler Birliği saldırısı aksine tüm Alman ulusunun birlik ve beraberlik içinde olmasını gerektiriyordu. Başka bir deyişle, daha önce de gördüğümüz gibi katliamı kolaylaştırabilecek uluslararası ortam, bu durumda ilk bakışta umutsuz gibi görünen vicdani bir muhalefet eyleminin başarı kazanmasını kolaylaştırmıştır.

Buna karşın asıl güçlük, ne papazların ne de piskoposların antisemit şiddeti kınamak için kendilerini benzer biçimlerde ortaya koymalarıdır. Bu da bir başka suskunluk işareti olarak görülebilir mi? 1 Eylül 1941'de, Alman akıl hastalarının öldürülmesi programının kesildiği dönemde Reich'ta sarı yıldız taşıma zorunluluğu yasalaşır. Bu tedbirin halkın büyük bir kesimini şaşkına çevirdiğini gösteren pek çok emare vardır. Ancak

75 Vaazlarının tümünün Fransızca çevirisi için bkz. Yves Termon ve Socrate Helman, *Le Massacre des aliénés. Des theoriciens Nazis aux praticiens SS*, Tournai, Casterman, 1971.

kilise görevlileri bu konuda tek laf etmezler. Suskunlukları öylesine trajiktir ki aynı dönemde, akıl hastalarına ötanazi programı görevlilerinden bir kısmı Polonya'ya yeni gaz odaları kurmak için gönderilir. Dolayısıyla Almanya'da, antisemit politikalara karşı kamuoyunun, rejimin ilk zamanlarından beri hâlâ ve daima süren bu suskun kalma tavrı hâkimdir. Ian kershaw Bavyera üzerine yaptığı çalışmasından yola çıkarak bu ruh halini şöyle özetler: "Auschwitz'in yolu nefretle, kaldırımları ise kayıtsızlıkla örüldü."[76] Yine de bölgeden bölgeye bazı davranış farklılıkları saptamak da mümkündür. Katoliklerin kalesi Renanya'da birkaç direniş, en azından görüş farklılığına dair emareler[77] görülürken son derece antisemit bir kent olan Basse-Gaxe'ta, Göttingen'de halk Yahudi dükkânlarının sahipleri öldürülmeden önce mallarının yağmalanmasına iştirak etmişti.

Bir diğer önemli olay da şuydu: Almanlar Polonya ve Sovyetler Birliği'ndeki Yahudilerin başına gelenlerle ilgili bilgi sahibi olabilirdi. David Bankier bu noktada son derece inandırıcı birtakım veriler sunar: Nazi yöneticileri gizli tutmaya çalışsa da Reich sınırları içinde yaşayan Almanlar Yahudilerin ölüme terk edildiğini bilmiyor olamazdı. Klemperer günlüğüne 12 Mart 1942 tarihinde yazdığı notunda Auschwitz'in adım bir ölüm mekânı olarak anmıyor muydu? Ancak Almanlar bu şaşkınlık verici haberler karşısında hiçbir şey yapmazken ister Reich'ta ister bir başka yerde olsun Yahudilerin imansız olduğundan bahsediyorlardı. Tarihçi Michael Pollak'ın görüştüğü Ruth'un tanıklığına başvuralım: 1941'de (o dönemde Berlin'de yaşıyormuş) Thomas Mann'ı BBC mikrofonlarına Polonya'da Yahudilerin katledildiğini söylerken dinlediğinde buna asla inanmamıştı.[78]

Bu bir paradoks mu? Halkın bu korkunç haberlere rağmen sergilediği genel tepkisizlik yine de bazı Almanların gizli gizli Yahudilere sempatilerini ifade etmekten alıkoymaz. Klempe-

76 Ian Kershaw, *L'Opinion allemande sous le nazisme. Bavière, 1933-1945*, Paris, CNRS, 1995, s. 13.

77 Bkz. Martin Broszat ve Eike Fröhlich (ed.), Bayern in der NS-Zeit, *a.g.e.*

78 Akt. Michale Pollak, *L'Experience concentrationnaire. Essai sur le maintien de l'identite sociale*, Paris, Métaillé, 1990, s. 92-93.

rer'in günlüğüne bir daha bakalım. Örneğin, 8 Mayıs 1942 tarihinde ona göre fazla antisemit olan birtakım tepkilerden ("Aşağılık Yahudi") ve aynı zamanda ona sokak ortasında iyi davranma cesaretini gösteren bir kadından bahseder. Ve şöyle der: "Her iki kişi için de tehlikeli olacak bu türden hareketler sıklıkla oluyormuş gibi görünüyor."[79] dahası kendince anlayışlı gibi görünen bir parti yetkilisinden (26 Nisan 1942) ya da Yahudilerle dayanışma sergileyen Dresden işçilerinden söz eder: "İşçiler arasında ve işçilerin Yahudilere karşı beslediği tamamıyla doğal ve sıcak bir davranış olan dostluk duygusunu sıklıkla fark etme olanağım oldu; (...) bütüne bakıldığında onlar Yahudi düşmanı değillerdi. Öte yandan aramızda hâlâ *tüm* Almanların, işçilerin bile, hepsinin antisemitsit olduğuna inananlar var"[80] (4 Haziran 1943). Bireyler ölçeğinde Yahudilere karşı bir nebze de olsa insanlık, bunu ifade etmeyi bile isteye engel olan bir sistemin çatlaklarından dışarı sızmayı başarıyordu.

Sonuçta halkın kolektif olarak tepki gösterme olanakları tümüyle elinden alınmış gibi bir hava hâkimdi. Alman toplumu hiçbir tepki göstermeksizin bir yok etme sürecine kapılmıştı. Muhalefet etme olanakları kısıtlandığı ölçüde kontrol edemediği ve gitgide daha fazla katılması beklenen bir sürecin içinde buluyordu kendini. Çünkü bu genelleşen bırakınız-yapsınlar durumu, bu pasif dişli çark, unutmayalım ki kısa süre içinde "Nihai Çözüm"le işbirliği halindeki her tür faaliyet alanına yayılarak aktif bir dişli çarka dönüşmüştür. Alman toplumunun, Yahudilerin yok edilmesi sürecine gitgide daha fazla bir biçimde çekilmesi, 1941 yılı sonunda ve özellikle de 1942 yılında gaz odalarının devreye sokulmasıyla birlikte sağlanmıştır. Aslında *Einsatzgruppen*'ler, SS taburları ve diğer asker ve polis güçleri tarafından gerçekleştirilen kitlesel katliamlar halen profesyonellerin işi olarak kalırken siviller kurbanların öldürülmesi noktasında ancak kıyıdan köşeden dahil oluyordu.

Gaz odalarının ortaya çıkmasıyla yok etme süreci de "sivilleşir" çünkü alman toplumunun ekonomik ve sınai dokusuy-

79 Victor Klemperer, *Je veux témoigner jusqu'au bout*, *a.g.e.*, s. 77.

80 Victor Klemperer, *a.g.e.*, s. 362.

la daha uyumludur: demiryolları (*Reichsbahn*), otomobil sanayii (ilk gaz kamyonları), kimya sanayii (Zyklon B üretimi için), dokuma sanayii (giysilerin toplanması için), metalürji sanayii (çalman altınları eritmek için), bankacılık sektörü (banka hesaplarını kapatmak için) vb. Hepsi birer semboldü: Auschwitz'in yerini seçen *IG-Farben*'in yönetim kurulu başkanı Carl Krauch olmuştur. Ve kampın girişinde yazılı olan "Arbeit macht frei" (çalışmak özgürleştirir) sloganı savaş öncesinde şirketin tüm fabrikalarında yer alan slogandı. Yok etme süreci böylece bizzat Alman ekonomik aygıtının tam kalbine yerleşmişti. "suç, alışıldık dünyanın dışında bir olgu değildir: O, gündelik yaşamın en sıradan ayrıntılarına sızar."[81] Himmler ve Heydrich'in arzu ettiği şey tam da buydu.

Ruanda: Cinayetin kitleselleşmesi

Ruanda'da sanayileşmiş Alman toplumununkinden çok daha farklı bir dünyayla karşı karşıya bulunuyoruz. Yine de o korkunç katliam operasyonlarının etkisinin, kısmen de olsa katliamı örgütleyenlerin kırsal nüfusun büyük kesiminin katılımını sağlamasına bağlı olduğu söylenebilir mi? Başlangıçta "sivil müdafa"nın amacı budur: Hutu halkını kitlesel olarak "direnişe" katmak. Başkanın uçağına yapılan suikastın hemen birkaç gün öncesinde RTLM'ye kulak verelim: "Halk, işte gerçek bir savunma gücü, işte en güçlü ordumuz. (...) Silahlı kuvvetler savaşıyor ama halk ona "arkanızdayız, bizler siperdeyiz" Diyor. Halk bir kez ayaklanıp artık sizi istemediğini söylediğinde, sizden tüm kalbiyle nefret ettiğinde, onda mide bulantısı yaratıyorsanız, (...) ondan nasıl kurtulabilirsiniz, sorarım. Ondan nasıl kaçabilirisiniz ki?"[82] Tutsilere karşı telaffuz edilmiş çok büyük bir tehdit buydu: radyolar, "halkın" onları yok edeceğini açık açık ilan etmekteydi.

---

81 Georges Bensoussan, *Histoire de la Shoah*, Paris, PUF, kol. "Que sais-je?", 1997, s. 92.

82 RTLM, 3 Nisan 1994, akt. Alison des Forges (ed.), Aucun témoin ne doit survivre, *a.g.e.*, s. 214.

Bununla birlikte, Hutuların topyekün harekete geçmesine bağlı olan bu korkunç "kehanetin" gerçekleşmesi, aslında büyük bir bahse girmek anlamına geliyordu. Cumhurbaşkanının öldürülmesi kuşkusuz şiddet eylemlerini her zamankinden daha fazla mümkün kılan siyasi bir boşluk ve halkta büyük bir heyecan dalgası yaratmıştı. Görevdeki başbakanın bu türden bir eyleme açıkça müdahil olabileceğini kimse düşünmemekteydi. Agathe Uwilingiyimana'mn gerilimi azaltmak için ulusal radyoda sükünete çağıran ve böylece iktidarın halen ayakta olduğunu gösteren bir konuşma yapacağına inanan General Dallaire bunlardan biriydi.[83] Ama o da öldürülünce bu senaryo kısa süre içinde çöktü. Bundan böyle aşırılıkçı Hutular için yeni hükümeti kurmanın yolu açılmıştı.

Şiddetin yükselmesini önleyebilecek bir diğer engel, ülkenin kiliselerinden gelebilirdi. Ancak başkanın ölümünden dört gün sonra piskoposlar yeni hükümete desteklerini sundular. Barış ve huzura yeniden ulaşmak için tüm Ruandalıları yeni otoritenin "tüm çağrılarına olumlu yanıt vermeye", "görevin başarılması noktasında onlara yardım etmeye" çağırdılar. Bundan bir hafta sonra akan kanın durması yönünde bir bildiri daha yayımladıkları doğrudur ama bunun herhangi bir etkisi olmazken Ruanda'da bulunan Anglikan Kilisesi başpiskoposu cinayetleri kınamak bir yana, yeni hükümete desteğini sunmuştu. Dinî yetkililer katliamları derhal kınamaktan kaçınarak bu cinayetleri Tanrı'mn isteği olarak gösteren görevlilerin işini kolaylaştırdılar.[84]

Bu halde farklı nedenlerle de olsa şiddetin önündeki bu olası engeller pek bir işe yaramadı ve ülkeye yayılmasının yolu tümüyle açılmış oldu. Ancak çiftçilerin katliamlara katılımı gerçekten sağlanabilmiş miydi? André Guichaoua bunun pek geçerli olmadığını söyler: "İktidarın tepesinde katliamları planlamak başka şey, dağlık yerlerde köylüleri cinayetlere iştirak ettirmek başka şey."[85] 7 Nisan'dan sonra sınırlar kapatılır ve yollar kesilir. Gözle görülür amaç, Tutsilerin kaçmasına göz

83 General Roméo Dallaire, J'ai serré la main du daible, *a.g.e.*

84 Alison des Forges (ed.) Aucun temoin ne doit survivre, *a.g.e.*, s. 290-291.

85 André Guichaoua ile görüşme, 27 Mayıs 2003.

yummak değil onların kökünü kazımaktır. Öte yandan *Hutu Power*'ın yaydığı düşüncelerden etkilenen yüz binlerce kişi içinden kaçının örgütün çağrısıyla öldürmeye, ırza geçmeye, yaralamaya, yakıp yıkmaya ya da yağmalamaya geçebileceği bilinmiyordu. *African Rights* tarafından yayımlanan raporlar ülkenin neredeyse tüm taşra kentlerinde 7 Nisan sabahından itibaren şiddetin patlak verdiğini gösteriyordu.[86] Ancak Jean Kambanda dava sırasında başkanın partisinin daha az etkili olduğu yerlerde katliamların daha zor gerçekleştirildiğini kabul etmiştir.[87]

RTLM Radyosu da kuşkusuz kitle kıyımının kışkırtılmasında en korkunç aygıtlardan biri olmuştur ama yine de önemini fazla abartmak doğru olmaz. Kimi yazarlar büyük ölçüde eğitimsiz olan Hutu halkının RTLM'nin verdiği talimatlara neredeyse otomatik bir biçimde itaat ettiğine dair verileri ön plana koymuştur. Ancak bu türden açıklamalar son derece kabataslak açıklamalardır. Başkan Habyarimana suikastından birkaç ay önce yayına başlamış olan bu radyo, dört yıldır süren bir savaşla allak bullak olmuş bir ülkeye yeni bir anlam çerçevesini dayatmak amacıyla açılmıştı. Programcılarının yetenekleriyle, oluşturduğu yeni tarzıyla, yayınladığı şarkılarla bu şaşkınlık verici soykırım döneminin ruhunu şekillendirerek pek çok Ruandalının gündelik yaşamında yer etmeyi başarmıştı. Bunun için radyonun dinleyicilerini basit kuklalar gibi yönlendirdiğini söylemek doğru olmaz. Darryl Li'nin ilgi çekici metaforunu kullanacak olursak bu yayınlar daha ziyade programlara katılan katılmayan birçok Ruandalıların düşünce ve davranışlarına "aksetmişti". Onun propagandasına maruz kalan pasif yedeklerden çok bunlar "aktif alıcı" konumunda olan, dinledikleri mesajları yorumlayan, onları kendi tarzlarında başkalarına aktaran ya da aktarmayan, sunucuların tavsiye ettiği yönde "çalışmaya" karar veren ya da bunu reddeden dinleyicilerdi.[88]

---

86 Olayların kronolojisi ve tanıklıklar için Rakiya Omaar'ın incelemelerine bkz. In *Rwanda. Death and Defiance*, Londra, African Rights, 1994.

87 Akt. Linda Melvern, Conspiracy to Murder, *a.g.e.*, s. 196.

88 Bkz. Darryl Li, "Echoes of Violence: Considerations on radio and genocide in

Medya alımlama sosyolojisinin de gösterdiği gibi farklı hedef kitlelere farklı programların yayınlanması ile bu hedef kitlelerin bunları yorumlayıp anlaması farklı şeylerdir.[89] Propaganda bir anlam çerçevesi sunuyorsa da bunun bireyler tarafından kabul görüp görmeyeceği kesin değildir. Mesaj her koşulda yaşa, aidiyet gruplarına vb. göre yeniden yorumlamalara ve düzeltmelere açıktır. Bu durumda RTLM'nin programları Ruanda'nm farklı bölgelerinde nasıl alımlanmış, yorumlanmış, bunlara ne ölçüde inanılmış gibi soruları sormak gerekmektedir. Antropolog Danielle de Lame'ın tavsiyesini dinlemekten başka bir seçeneğimiz yok: "Medyanın rolü Ruanda açısından bakıldığında farklı yerel altkültürler bağlamında değerlendirilmelidir."[90]

Tüm katliamların bir elinde radyosu diğer elinde usturasıyla gezen gençlik çeteleri tarafından yapıldığını söylemek tam bir klişedir. Taşrada Tutsi avına katılma kışkırtmacası daha ziyade belediye başkanından muhtarlara, siyasi parti liderlerinden, şirket patronlarından, dinî yetkilerden, asker, jandarma, polis ya da milislerden yani tüm nüfusu etkisi altına alan yerel düzeydeki yöneticilerden kaynaklanmaktaydı. Örneğin Amerikalı Afrika Uzmanı Timothy Longman iki komşu Protestan bölgesi Kirinda ve Biguhu (Kibuye'nin beldeleri) üzerine yaptığı çalışmasında bu yerel seçkinlerin çiftçileri katliamlara katılmaya ikna etmek konusunda oynadığı rolü gerçekçi bir biçimde göstermiştir. Ancak yazara göre bunların asıl gerekçesi tümüyle etnik değil, daha ziyade siyasiydi. Katliamlar ayrıcalıklarını kaybetmekten korkan ve bölgedeki iktidarını korumak isteyen yerel seçkinler tarafından hazırlanmış ve des-

---

Rwanda", Journal of genocide Research, c. 6, no. 1, Mart 2004, s. 9-27. Yazar *yansımalar* (*reverberations*) kavramını kullanmıştır. Biz ise "*aksetme*" (*répercussions*) kavramını kullanmayı tercih ettik. s. 24 (Yazarın notu).

89 Burada CNRS'in Dominique Wolton tarafından kurulmuş olan ve bu konuyu sıklıkla inceleyen mükemmel bir dergiyi, Hermes'i yayınlayan Communication et Politique (İletişim ve Siyaset) laboratuarının çalışmalarına atıfta bulunmaktaydım.

90 Danielle de lame, "Le génodice rwandais et le vaste monde..." a.g.m., s. 167. Bu derinlemesine çalışmada Ruanda dilinde yayın yapan söz konusu radyonun programlarını paralel olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir.

teklenmiş, bunlar halkın hıncının Tutsi azınlığa yöneltilmesini sağlamıştı.[91]

Gerçekte toplumsal "taban" açısından bakıldığında savaş koşullarının halkların tutumlarını tepetaklak ettiği bir bağlam içinde bu gidişatın pek çok etkene bağlı olduğu görülür. Öncelikle Ruanda ordusu askerlerinin RVC'yle yaşadıkları çatışmalardan köylerine yaralı ya da sakat olarak geri dönmeleri etnik gerilimlerin tırmanmasında önemli bir rol oynuyordu. 1991 yılında 8.000 ila 10.000 arasında olan bu rakam 1994'te 40.000'e kadar yükselir. Salt varlıkları bile –sakat, kolu bacağı eksik bir biçimde– iç savaşın trajik gerçeklerini gözler önüne sermeye yetmektedir. Vergi dairelerinde, polis karakollarında RVC'li Tutsilerin nasıl davrandığını öğrenmek isteyen herkese bunları anlatıyorlardı. Böylece 1994 yılı Nisan ayından çok önce, halkın *Inyezile*re karşı girişeceği hareketin gerçek propagandacıları haline gelmişlerdi.

Şiddetin tırmanışı, André Guichaoua'nın da belirttiği gibi tepelerde sivil halkın huzurundan sorumlu kişilerin tutumuyla da yakından ilgiliydi: ilkokul müdürleri, eğitmenler, rahipler, sağlık çalışanları. Halkla gündelik yaşamda kurdukları yakın ilişkilerle onlar birer "kanaat önderiydi", çünkü onlar "gerçeği" söylüyordu.[92] Dolayısıyla rolleri, olası kriz durumlarında daha da önem kazanıyordu. RVC'nin 1992 yılında ve özellikle de 1993 Şubat'mda yaptığı saldırılar, çatışmalardan kaçanlarla büyük bir yer tehcir hareketine neden olmuştu. Bunların sayısı 1994 başlarında 1 milyonu bulmuştu. RVC'nin ilerlemesi karşısında kaçan bu Hutu yerleşimcileri, özellikle Ruanda'nın kuzeyindeki kamplara yerleştirilmişti ve güneye doğru gitme eğilimdeydiler. Yolda RVC tarafından uygulanan zulmü anlatıyor ve her türden cinayet haberini yayıyorlardı. Guichaoua'nın sözünü ettiği ve genellikle onları karşılama ve geçişleri denetleme işlerini yapan "kanaat önderleri" tam da bu yerinden edilmiş halkla temas halindeydi. Bu dehşet hikâyelerini dinliyor ve

91 Timothy Longman, "Genocide and Socio-Political Change: Massacre in Two Rwandan Villages", Journal of Opinion, c. XXIII/2, 1995, s. 18-21.

92 André Guichaoua ile görüşme, 27 mayıs 2003.

bunları özellikle de civar bölgelerde tepelerde yaşayanlara yayıyorlardı. RTLM'nin propagandasını destekler nitelikteki bu türden hikâyeler Hutulara RVC'nin mutlak olarak galip geleceği endişesinden başka bir şey ifade etmiyordu. İşte böylece korku 1994 Nisan'ından önce yavaş yavaş tepelere yayılırken Hutular için RVC'nin gelişi, ölüm anlamına gelmeye başlamıştı.

Şiddetin yükselişi söz konusu olduğunda vilayetlerin, hatta beldelerin etnik bileşimi de dikkate alınması gereken bir unsurdur. Örneğin Kibungo beldesinde başkanın partisinin hâkimiyetine rağmen Tutsi varlığı ve milisler güçlüdür. 1994 Nisan'ında yetkililer ve halk arasında hızlı bir kaynaşma yaşanır ve bu da Tutsi katliamının hızla gerçekleşmesine yol açar. Buna karşın Burundi ve Kongo'ya komşu Cyangugu yöresinde durum tam tersi olmuştur. Hutular burada bölünmüş durumdadır: Onları Tutsi katliamına katmak daha zordur; kaldı ki bu güney vilayetinde Kuzeydekilere (başkanın yakınları) karşı siyasi bir düşmanlık da vardır. Bu durumda halkın katliamlara iştirak etmesi söz konusu olmaz; ta ki burada bulunan birbirine karşıt Hutular iki üç hafta içinde yok edilene kadar. 1959 devriminin kalesi Gitamara ilinde bile şiddet patlaması ancak ordunun müdahalesi ve eski valinin görevden alınıp yerine RVC'nin saldırdığı Kigali'den kaçan geçici hükümetin gelişiyle mümkün olmuştur.

Hutu-Tutsi evliliklerinin sıklıkla yaşandığı Butare vilayetinde ise durum tamamen farklıdır. Vali Jean-Baptiste Habyalimana, Bagosora ve yandaşlarının öngördüğü yeni hükümet çizgisini takip etmeyi reddeder. Yerel halk, şiddet eylemlerine başvuran Burundili Hutu mülteci kampı yakınlarındaki bir yerleşimdekiler hariç, 15 güne yakın bir süre katliamlara asla katılmaz. Diğer yerleşim bölgeleri 19 Nisan'dan önce hiçbir şiddet eylemine başvurmaz. Dışarıdan milislerin gelebilmesi vb. için muhalif görevlileri ve valiyi görevinden almak gerekecektir (kaldı ki vali sonunda süikaste kurban gidecektir). Bu katliamlar gerçekten etnik nedenlerle mi gerçekleştirilmiştir? Butare vilayetinde gerçekleştirilen bir diğer saha çalışması bunun yanıtının olumsuz olduğunu, en azından sadece bununla ilgi-

li olmadığını ortaya koymuştur. Bu bölgeye hâkim olan genelleşmiş şiddet "yerel yaşama kök salmış eski düşmanlıklar ya da gerilimlerin tekrar ortaya çıkmasına elverişli bir ortam yaratmıştır", yani Tutsi ya da Hutu olmanın bununla hiçbir ilgisi yoktur. Kıskançlık ya da kar sağlamak gibi diğer değişkenler de hesaba katılmalıdır. Öte yandan bu saldırıların asıl hedefi, otoritelerin öldürülmelerini teşvik ettiği Tutsilerdir. Başka bir deyişle, "Pek çok Butare köylüsü komşusunu ya da tanımadığı birini Tutsi olduğu için öldürmedi, bunun nedeni daha ziyade Tutsileri öldürmek mümkün olduğu için öldürdü. Dolayısıyla köylülerin kurbanları seçmesinde pek çok yerel ve kişisel etken rol oynadı."[93]

Tüm bunlar katliamlara halkın katılmasıyla ilgili hikâyenin bölge bölge yazılmasını gerektiriyor. Köylülerin cinayetlere katılmasına aracılık eden yerel seçkinlerin rolüne özellikle eğilmek gerekiyor gibi görünüyor. Peki ama bu basit "katılım" sözcüğü ne ifade ediyor? Çoğu tanık bunun kendiliğinden değil daha ziyade belirlenmiş bir çerçevede gerçekleştiğini belirtmekte. Yöredeki bu sorumluların işlevi sadece "düşmanın" kim olduğunu göstermek değil aynı zamanda çiftçilerin "öldürme enerjisini" –olumsuz anlamda tehditle, olumlu anlamda ödüllerle– sürekli olarak "beslemek"tir. Bu hedef doğrultusunda *ad hoc*, esnek bir örgütlenme ortaya çıkar, yörede, meyhanelerde otoritelerle ilişki içinde düzenli toplantılar yapılır vb. O zaman köydeki insanlara, katliamları üstlenen milis ve jandarmaları takip etmek ya da somut bir biçimde elini taşın altına koymak mı kalıyordu? Diğer deyişle, halk cinayetlerin çeperinde mi duruyordu yoksa tümüyle bu işe bulaşmış durumda mıydı?

Gazeteci Jean Hatzfeld, *Une saison de machettes* adlı kitabında Bugesera bölgesindeki Nyamata tepesinde yaşayan Hutu köylülerinin sürmekte olan cinayetlere taraf olduğunu belirtir.[94] Peki ama her yerde durum aynı mıdır? Tüm Hutu halkının katli-

93 Pierre-Antoine Braud'un CERI araştırma grubunda sunduğu "Faire la paix. Du crime de masse au *peacebuilding*", "Lien social, passage au crime de masse et reconstruction" başlıklı raporu, 20 Haziran 1991; CERI'nin http://www.ceri-sciences-po.org adresinden ulaşılabilir.

94 Jean Hatzfeld, *Une saison de machettes. Récit*, Paris, Le Seuil, 2003.

amlara katıldığı fikri hiç de inandırıcı değildir. O dönemde Ruanda'da yaşayan 6 milyon kadar Hutu arasında kaçı gerçekten birini öldürmüştür? Kesin bir rakam vermek imkânsız olsa da Amerikalı araştırmacı Scott Strauss ilginç bir tahminde bulunmuştur. 1994 yılında cinayet işleyen Hutu sayısının 175.000 ila 210.000 arasında olduğunu; bunun da Ruanda'daki aktif nüfusun %7-8'ini kapsadığını, daha açıkçası yetişkin erkek nüfusun %14 ila 17'si arasında bir rakama denk geldiğini belirtir.

Bir diğer önemli nokta da şudur: Scott Strauss bu kişilerin yaklaşık %75'inin cinayetlerin %25'inden sorumlu olduğunu belirtir; bu da cinayet işleyen Hutuların %20-25'inin katliamların %75'ini gerçekleştirdiği anlamına gelmektedir. Bununla birlikte "Ruanda'daki soykırımın özelliği, halkın kitlesel katılımı sağlanmış olsa bile cinayetlerin büyük kısmını özel olarak bu işe odaklanmış sınırlı sayıda silahlı kişi işlemiştir."[95] Diğer yandan katliamlar devam ettikçe kırsal nüfusun işin içine daha fazla karıştığı görülmüştür; kimlerin Tutsi olduğunu ve nerede saklanabileceklerini ancak yöre insanları bilebilirdi. Bu anlamda, "düşmanın" kim olduğunun belirlenmesi için etnik aidiyeti gösteren nüfus cüzdanları gerekmiyordu mutlaka. Dolayısıyla öldüren kişilerin oluşturduğu çekirdek kadroyla, gerektiğinde ona "bir el uzatan", saklananları ele veren daha geniş bir çeper ve kendi adlarına gerçekleştirilen katliamlara sessiz kalan büyük bir Hutu kitlesi arasındaki karmaşık ilişkileri daima birlikte düşünmek gerekmekte. Bu korkunç işleyişin nelere mal olduğunu görüyoruz: kitle kıyımıyla cinayetlerin kitleselleşmesi, yani katillerin ve ister aktif ister pasif olsun, işbirlikçilerinin çoğalması hedeflenmekteydi.

Sırp halkının tepkisizliği

Eski Yugoslavya'da durumun bu denli ileri gittiğini söyleyemeyiz. Aslında Sırp nüfus Hırvatistan, Bosna ve daha sonraları Kosova'da gerçekleştirilen katliamlarla hiçbir zaman doğrudan

95 Scott Strauss, "How Many Perpetrators Were There in the Rwandan Genocide? An Estimate", *Journal of Genocide Research*, c. 6 (1), Mart 2004, s. 95.

karşı karşıya kalmamıştır. Savaş, Reich dönemi Almanyası'ndakini anımsatır biçimde Sırbistan toprakları dışında cereyan etmiştir. Ancak olan biten şeyleri tetikleyen ya da insanların her şeye kayıtsız kalmalarına neden olan, tam da halkın bu süregiden olaylardan uzakta olmasıdır. Sırplar tarafından uygulanan zulme ilişkin haberlere karşı sergilediği duyarsızlık, akıllara pek çok soru getirmektedir. Çünkü rejim propaganda hilelerine başvuruyor olsa da halkın yabancı ya da muhalif basın kanalıyla başka haber kaynaklarına ulaşma imkânı vardır. 1992 Sırbistan'ında medyanın durumunun 1942 Almanyası'yla uzaktan yakından ilgisi yoktu. Bu halde, uluslararası şeffaf iletişim çağı olarak adlandırılan bu 20. yüzyıl dünyasında, içerde sürüp giden bu kayıtsızlığın nedeni ne olabilir? Bu soruya pek çok farklı yanıt verilmiştir.

Öncelikle rejimin, Sırbistan sanki savaşta değilmiş gibi davranabilme yeteneğinden bahsedelim. Bir anlamda eski komünist devlet deneyiminden kalma, görünüşe önem veren o siyasi kültür, Sırp nüfusunu güvenli, gerçeklikten azade bir tür "fanusun" içinde bir arada tutabilmektedir. Bu savunma aygıtı öncelikle durum hakkında gerçekdışı bir bakış açısı sunan resmî basın yayın kuruluşlarınca ayakta tutulmaktadır. Örneğin 1992 Haziran'ında yapılan bir kamuoyu araştırmasında Sırbistan'da halkın üçte ikisinin Saraybosna'da olup bitenlerden haberdar olmadığı ortaya çıkmıştır.[96] Kuşatma altındaki kentin birkaç kilometre ötesindeki Sırp köyleri tümüyle huzur içinde, sanki hiçbir şey olmuyormuş gibi yaşamaya devam ediyor gibidir. Genelde, halk açısından her iki taraf da korkuyu ifade etmekteydi ama sonuçta namlunun ucundakiler Sırplardı; dolayısıyla kurbanlar da onlardı. Bu kurban edilme kültürü, kayıtsızlığı medyanın manipülasyonundan daha iyi açıklamaktadır. Sırplar yol açabilecekleri acılar konusunda tümüyle kayıtsız kalıyorlarsa bu İkinci Dünya Savaşı'nda bir soykırıma maruz kaldıklarını düşündüklerinden, şehitlik mertebesine çıkardıkları halklarının yaşadığı acılardan kaynaklanıyordu. Eski Bosnalı Sırp cumhurbaşkanı Biljana Plavsic, duruşma sırasında "Bir daha

96 Bkz. Florence Hartmann, Milosevic, *a.g.e.*, s. 271-272.

"TÜM GÜÇLERİYLE SALDIRIYOR, HEDEF GÖZETMEDEN HERKESİ KESİP BİÇİYORLARDI"

"Nyamata'da cinayetlerin başladığı gün büyük pazarın kurulduğu sokakta kiliseye kadar koştuk. Burada büyük bir kalabalık birikmişti çünkü katliamlar başladığında Tanrı'nın evine sığınmak Ruanda'da bir gelenektir. İlk iki gün sakin geçti, ardından askerler ve bölge polisleri kilisenin etrafını sardı ve hepimiz öldürüleceğimizi düşünmeye başladık. Ben nefes almaya ve konuşmaya bile çekindiğimizi anımsıyorum. Interahamwe'ler öğleden önce şarkılar söyleyerek geldi, el bombaları attı, parmaklıkları söktü ve ardından kilisenin içine dalıp pala ve kargılarla insanları katletmeye başladılar. Saçlarına manyok yaprakları takmışlardı ve tüm güçleriyle bağırarak kahkahalar atıyorlardı. Tüm güçleriyle saldırıyor, hedef gözetmeden herkesi kesip biçiyorlardı.

Kanlarını akıtmayanlar, başkalarının kanını akıtıyordu, bu çok büyük bir şeydi. Artık hiç ses çıkarılmadan ölüme terke ediliyorlardı. Aynı anda hem büyük bir patırtı gürültü hem de büyük bir sessizlik hâkimdi. Öğleden sonra Interahamwe'ler kapının önünde küçücük çocukları ateşe verdiler. Canlı canlı yanarak öldüklerini gözlerimle gördüm. Havada et ve benzin kokusu vardı.

Ablamdan hiç haber alamıyordum, tamamen donup kalmıştım. Akşamüzerine doğru bir çekiç darbesiyle yere düştüm ama sürünerek kaçmayı ve parmaklıkların ardındaki oğlanlarla birlikte saklanmayı başardım.

Interahamwe'ler gündüzki işlerini bitirince içimizden çalılıkların arasına sızabilecek kadar cesur birkaç genç beni sırtlarına a dı.

Interahamwe'ler kilisedeki katliamı iki günde tamamladı; ve hemen ardından topuzlar ve palalarla ormandaki izlerimizi takip ettiler. Önlerinde köpekleri, çalıların arasındaki kaçakları arıyorlardı. İşte burada ben de yakalandım. Bir çığlık duydum, bir pala gördüm, kafama ağır bir darbe aldım ve bir çukura yuvarlandım.

Ölmüş olmalıydım ama yaşamaya inat ettim."

Cassius Niyonsaba'nın tanıklığı, Aktaran Jean Hatzfeld, *Dans le nu de la vie. Récits de marais rwandais*, Seuil, 2000, s. 15-17, yen. Bsm. Kol. "Points", 2002.

"Musayeba'nın adamları başlarında taç biçiminde örülmüş muz yaprakları taşıyorlardı ve mızrakları vardı. Karambo'nunkiler muz yapraklarını kemer gibi takıyor ve bazıları da bunları göğüs ve omuzlarına takıyordu. Ellerinde de çivili sopalar vardı.

Topraktan ya da kerpiçten yapılmış evler gibi hemen yıkılmayan duvarlara sahip evlere ateş eden birkaç jandarma gördüğümü hatırlıyorum. Daha iyi yansın diye etrafına benzin dökülen evler gördüm.

Saldırganlar çok gürü tü patırtı yapıyordu ve düdükleri de vardı. 'Hepsini yok etmeliyiz,' diye bağırıyorlardı. Geceleri saklanan insanları buluyor ve düdük çalarak diğerlerine bunu haber veriyorlardı.

Bazen sanki esrar çekmiş gibi oluyorlardı.

Yağmacıları takip eden kadınlar vardı. Saklanan bir şey var mı diye ayrıntılı bir çalışma yapar gibiydi er. Örneğin dışarıda asılı çamaşırlara bakarak evde neler gizlenmiş olabileceğini anlıyorlardı.

O anda bariyerler de vardı. Herkesi durdurup içlerinde benim ailemden birileri var mı diye bakıyorlardı ve eğer öylelerse öldürüleceklerdi. Gece kaçanlardan bazıları tesadüfen bizim bariyerlere kadar gelmişti. Ormandan çıktığımda Gasenyi'ye gittim ve bir ateş yakıldığını gördüm. Bu, orada bir bariyer olduğu anlamına geliyordu; ateş yakılmamış olsaydı doğruca bariyere doğru gitmiş olacaktım."

Aktaran Alison des Forges, *Aucun temoin ne doit survivre. Le genocide au Rwanda*, Karthala, 1999, s. 380-381.

asla kurban olmama takıntısı bizi cellatlara dönüştürdü"[97] derken bunu kastediyordu.

Bu aslında kaçındıkları kaderin aynısını bir daha yaşamak istememelerinden kaynaklanıyordu. Sırbistan halkı hiçbir zaman Bosna ve Hırvatistan'da süren savaştan etkilenmiş görünmüyordu. Bu refleks elbette bir tür bahtsızlık gibi görünebilir, ama Slavenka Drakulic "Sırpların sergilediği tepkisizlik şaşkın-

97 Akt. Joel Hubrecht, "Le proces Plavsic, un succes de la justice internationale", *Esprit*, Şubat 2003, s. 138.

lık verici ve anlaşılmazdı," der.[98] Jean-Arnault Dérens'in de sözünü ettiği gibi gerçekliğin reddinin eşlik ettiği bir "tepkisizlikti bu, örneğin Bosna'nın kuzey doğusunda, 1992 Nisan'ından başlayarak Müslümanların katledildiği, binlercesinin kent merkezine kapatıldığı Bijelina kentinden Sırp bir arkadaşın ifadesindeki gibi: "Bu kentte, 1992 baharından 1994 yılı Ocak ayına kadar bir tür getto oluşturulmuştu. Ama politikayla ilgilenmediğini söyleyen arkadaşı hiçbir soru sormadan kapatılmış sokakların önünden geçip gidiyordu. Ve sadece kendisi değil, hiç kimse endişeli görünmüyordu."[99]

Öte yandan var olan rejimi meşrulaştırma arayışındaki otoriter bir kültürün ağırlığını da hesaba katmak gerekebilir. Üzerinde komünizmin geliştiği kırsal Yugoslav toplumunun derinliklerinden gelen bu otoriter, paternalist ve muhafazakâr kültür. Büyük oranda Sırbistan'ın kırsal kesimi kadar Belgrad banliyölerinde yaşayan emeklilerdir Milosevic'i destekleyenler. Aynı biçimde, Tudjman'ın Hırvatistan'daki geleneksel kalesi de Slavonya'da bulunmaktadır. Toplumsal tabanlarına bakıldığında, Milosevic ve Tudjman'ın milliyetçi rejimleri bir ölçüde birbirine benzemektedir. Ama unutmamak gerekir ki savaşın hemen öncesinde ve savaş sırasında seçimle gelen bir meşruiyet de kazanırlar, zira partileri 1990 ve 1992 seçimlerinden zaferle çıkmıştır. Onların güçlü bir muhalefetle karşı karşıya kalabileceklerini nasıl düşünebiliriz? Her tür savaşın teşvik ettiği ulusal bütünleşmeye, 1992 yılında Sırbistan'a karşı ilan edilen uluslararası ambargo da eklenir. Gıda maddeleri azalmakla ve pahalanmakla kalmaz etkin Sırp nüfusunun yaklaşık %60'ı teknik işsizlikle karşı karşıya kalır. Kendilerinden vazgeçilen ve kötü yolda olduğunu fark eden halk, ne olduğu belirsiz bir yerde yapılan katliamlardan ziyade gündelik yaşamın artan güçlükleriyle ilgilenmektedir. 1992-1993 yıllarında enflasyon Sırp halkının savunulması için adeta gerekli bir şey gibi algılanıyordu. Çünkü tüm bu güçlüklere rağmen vatanperver refleks hâlâ

98 Slavenka Drakulic, "L'autisme tragique du peuple serbe", *The International Herald Tribune*, ayrıca *Courrier International*, 6-14 Mayıs 1999.

99 Jean-Arnault Dérens ile mülakat, 22 Eylül 2003.

geçerliydi ve medya da Belgrad'a karşı uluslararası bir komplo kurulduğu fikrini yayıyordu.

Yine de ülkeyi savaşa götüren bu milliyetçi siyaseti reddeden bir Sırbistan da vardı. Özellikle orduya katılmamak için kaçan binlerce genç bunun bir ifadesiydi. Ama bu muhalif Sırplar olaylar üzerinde siyasi bir etki yaratabilecek güçte değildi, barış yanlısı örgütler hem Sırbistan'da hem de Hırvatistan'da son derece etkisiz durumdaydı. 1991 yılı Temmuz ayında Belgrad'ta Savaş karşıtı eylem komitesi kuruldu ve yurtdışmdaki örgütlerle kurdukları sayısız bağlantıyla iki tür eylem geliştirdiler; asker kaçaklarına ve mültecilere yardım ve çatışmaların barışçıl yoldan çözülmesi için büyük kitle gösterileri örgütlemek. Yugoslavya'nın tüm bölgelerinden yaklaşık dört yüz aydını bünyesinde toplayan bir diğer örgüt de 25 Ocak 1992'de kurulan Belgrad Derneği'ydi. Bu yazarlar, sanatçılar, gazeteciler vb. yöneticilerinin yürüttüğü siyaseti onaylamayan Sırpların da olduğunu gösterecek, parti çerçevesini aşan bir yurttaş alanı yaratmayı hedefliyorlardı. Ama genel anlamda Sırp halkı bu örgütleri tanımıyordu; özellikle de taşrada. Milliyetçi güçlerin vatan savunması yoluyla hayata geçirdiği siyasi eğilimlerin önüne geçmeyi başaramıyorlardı.

Ülke savunması

Egemen siyasi iklim aslında ulusal ayrımların ötesinde barışçıl bir arabuluculuk yapmaktan ziyade birlikte olmaktan ve kendini beraberce savunmaktan ibaretti. Genellikle kendi aralarında bölünmüş durumda olan muhalefet partileri de Milosevic'in yürüttüğü siyasete karşı kendi içinde uyumlu bir alternatif cephe yaratmayı başaramadı. Oysa Yugoslavlar ülkenin halk tarafından savunulmasına Tito döneminden beri hazırlanmaktaydı. Gerçekte Titocu sistemin özgün yanlarından biri askerî bir yeniliği yürürlüğe sokmuş olmaktan kaynaklanıyordu: "silahlı halk" ilkesine dayanan ülke savunması (ya da TO: *Teritorijalna Odbrana*). 1970'li yıllarda kurulan bu örgütlenme, hem içerden hem de dışarıdan gelebilecek potansiyel bir düş-

mana karşı toplumun ulus savunması için seferber edilmesini amaçlıyordu. Toplumun böyle önceden askerleştirilmesi olgusunun, Batı'dan olduğu kadar muhtemelen Doğu'dan da gelebilecek (Sovyetler Birliği) bu saldırgan üzerinde caydırıcı bir etki yaratması bekleniyordu. Tito'yu bu ülke savunmasını kurma konusunda ikna eden olay Ağustos 1968'de Moskova tarafından "Prag Baharı"na son vermek için karara bağlanan Çekoslovakya işgali olmuştu.

Sivil halkın kendini savunma aracı olarak görülen bu örgütlenme, fabrikaları, idareleri, okulları kapsıyordu ve bu da yaklaşık 3 milyon kişinin seferber edilebilmesi anlamına geliyordu. Olaylara bakılacak olursa bu ülke savunması, devletlerin sorumluluğundaydı ve bu da eski Savunma Bakanı General Kadijevic'in, toplumun askerî yöntemlerle hazırlanmasını federal ordunun zayıflamasında önemli bir etken olarak görmesine neden olmuştu.[100] Olayların gidişatına bakılırsa haksız sayılmazdı. Marina Glamocak'a göre "savaşa ve etnik temizliğe götüren silahlanma süreci bu ülke savunması çizgisinde gerçekleşti" ve bu da "ulusal orduların çekirdeğini oluşturdu."[101] Ülke savunması tam da meşru kabul edilen ülkenin savunulması anlamına gelmekteydi.

1980'li yılların sonlarında federal çerçeveden ulusal çerçeveye geçişte, bu meşruiyetin temelleri daha da sarsıldı. Somut olarak toprakların yeniden biçimlendirilmesi ve bunun sonucunda ülke savunma birliklerinin yeniden oluşturulması isteğini doğuran şey, siyasi aidiyetlerin yeniden biçimlenmesiydi. Her kentin, her köyün alanı etnik-milliyetçi kriterlere göre yeniden tanımlandı: Her bölge elde silah kendini savunmalıydı. Bu, artık grubun üyesi olarak kabul edilmeyenleri söz konusu alandan kovmak anlamına mı geliyordu? Dışlama henüz otomatikleşmemişti. Bosna'da ise şu sözler sıklıkla duyulur hale gelmişti: "Yanı başımızda yaşayan bu Müslümanları gayet iyi biliyoruz. Bunlar elbette Sırp ya da Hırvat değiller. Türklerin mütte-

100 Eljko Kadijevic, *Moje vidjenje raspada. Vojska bez drzave* ("Dağılma hakkında görüşlerim. Devleti olmayan bir ordu"), Belgrad, Politika, 1993, s. 73.

101 Marina Glamocak, *La Transition guerriere yougoslave*, *a.g.e.*, s. 117-118.

fiki, çapulcu ve hırsız o pislik Bosnalılarla onların hiçbir alakası yok," vb. komşuluk ilişkilerinin yarattığı yakınlık ideolojik söylemlere her zaman üstün gelmiştir ve dışlama olgusunu engellemiştir. Ama bu nereye kadar devam edebilecekti?

Keskin bir kopuşun gerçekleşmesi için dış unsurların bu toplumsal bağa zarar vermesi gerekiyordu. Şiddeti kışkırtan ve katliama ortam hazırlayan şey, tehdit – ve ardından bunun eyleme geçirilmesidir. Tehlike kapıya dayandıktan sonra laf hemen değişir: "Komşu, seni severiz. Çoğu zaman da iyi anlaşmışızdır. Ama anlaman gerek; sen Müslümansın. Bense Sırp. Sana gitmeni söylüyorum. Eğer çekip gitmezsen yarın her şey için çok geç olabilir." Ve o yarın gelip çattığında yıldırım köyün üstüne düşüverir; en azından bir kısmının üzerine. Sırbistan'dan ya da Hırvatistan'dan gelen ordu destekli o siyasi-mafyatik milisler devreye girer. Kadınların ırzına geçilir. Evler yakılır ve kadavralar etrafa saçılır. Cami yerle bir edilir.

Pek çok gözlemci şu noktanın altını çizmiştir: Bu etnik temizlik operasyonlarının çoğu milisler tarafından gerçekleştirilmişe benzemektedir. Ruanda örneğinde olduğu gibi elimizde kitlelerin katliamlara katıldığına dair net tanımlar yok. Anthony Oberschall "Etnik temizlik komşunun komşuya karşı giriştiği bir işten ziyade milis ve askerlerin sivillere karşı giriştiği bir iştir"[102] diyerek bunun altını çizmiştir. Örneğin Bosna'da Mayıs-Haziran 1992 arasında gerçekleşen Prijedor "etnik temizliği" sırasında köylere yapılan on yedi baskından on dördünde saldırganların askerî ya da paramiliter üniforma giyiyor olduğu, hayatta kalanların da yüzlerini bile gizleme gereği duymayan saldırganların hiçbirini tanımadığı bilinmektedir. "Ciddiye bile alınmayacak o adamlar Prijedor polis merkezinde konaklıyordu."[103] Kuşkusuz milsiler orada olduğunda bazı komşular kimin yakalanması ya da öldürülmesi gerektiğine dair istihbarat sağlayıp operasyonlara katılıyordu. Bazıları da paramiliter güçlerin baskısı altında bunlara katılmaya zorlanıyordu. Ama başka iç savaş örneklerine dair gözlemlere ba-

102 Anthony Oberschall, "The Manipulation of Ethnicity..." a.g.m., s. 982-983.

103 Ed Vulliamy, *Seasons in Hell*, Londra, Saint Martin's Press, 1994, s. 94.

kacak olursak sivillerin etkin katılımı genellikle oldukça sınırlı kalmıştır.[104]

Bu türden operasyonların hemen ertesinde savaş alanından kaçmaya çalışan mülteciler açısından da önemli hareketlenmeler yaşanmıştır. Ve bu mültecilerin henüz dokunulmamış başka bölgelere gelişi büyük gerilimlere ve dolayısıyla şiddet patlamasına yol açabilmiştir. Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde yürütülen tartışmalarda, örneğin orta Bosna'da yaşanan ve 1992-1993 Hırvat-Müslüman çatışmasına bağlanan bir olayla ilgili tartışmalarda gibi kimi zaman bu çatışma ortamı gün yüzüne çıkmıştır.[105] 1992 yılı Nisan ayında Bosnalı Müslümanlar ve Hırvatlar önce orta ve batı Bosna-Hersek'teki Sırpların yaptığı bir saldırıya karşı omuz omuza direnmiştir. Dolayısıyla "etnik temizlik" operasyonları, orta Bosna'ya doğru Müslümanları ve Hırvatları kapsayan büyük bir mülteci akınına neden olmuştur. Söz konusu toplulukların bölgeye varışlarıyla birlikte büyük bir nüfus artışı yaşanmış ve bu da iki ulus arasında gerilime neden olmuştur. Bu büyük mülteci akını Ahmici yakınlarında (Orta Bosna) korkunun tırmanmasına neden olmuş ve şiddetin patlak vermesine elverişli bir ortam yaratmıştır. "Etnik temizlik" operasyonları devam etmiş ama bu sefer Hırvatlar tarafından Müslümanlara karşı uygulanmış, onlar da ya öldürülmüş ya da bölgeyi terk etmeye zorlanmıştır. Sanki şiddet ve katliam, mültecilerin gelişiyle istikrarsızlaşan ve kargaşanın hüküm sürdüğü bölgeyi "temizlemeye" yaramıştır. Ayrılmayı teşvik eden katliam, düzeni ve sükûneti yeniden tesis etmiş gibi görülmektedir.

Şiddet işte böylece eski merkezî iktidarın farklı toplulukların can güvenliğini bile güvence altına alamadığı bir ülkede gitgide yaygınlaşmaya başlar. İktidarın siyasi çöküşünün bir diğer sonucu da şiddet uygulama hakkını kendilerinde gören yerel aktörlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmak olmuş-

104 Stathis N. Kalyvas, "Aspects méthodologiques de la recherche sur les massacres: le cas de la guerre civile grecque", revue internationale de politique comparée, c. 8, no. 1, 2001, s. 23-42.

105 Kupreskic ve suç ortaklarının duruşması, 10 Kasım 1998.

tur. Devlet kanunu ve düzeni sağlamaya artık muktedir değilse onlar da yeri geldiğinde komşularıyla olan eski münakaşaları gündeme getirerek kendi kanunlarını hayata geçireceklerdir. 1992 baharından itibaren Bosna'daki durum bunun sayısız örneğini barındırmaktadır. Bu anlamda Hollandalı Antropolog Marc Bax'ın Bosna-Hersek'in güney batısındaki Medjugorje bölgesinde yaptığı saha çalışması çok önemlidir.[106] Bu bölge, Hırvat Katolik milliyetçiliğinin tipik özelliği olan ruhani ve savaşçı güçler arasındaki ilginç bir "yoğunlaşmanın" örneğini vermektedir (Müslüman ve Ortodoks topraklarına çok yakındır). Çünkü Medjugorje, 1981 yılında Bakire Meryem'in altı çocuğa görünmesinden beri uluslararası bir hac merkezi haline gelmiştir.[107] Bu köyde aynı zamanda bölgenin en önemli savaş önderlerinden, eski bir Hırvat askeri olan ve burada bir cephanelik fabrikası yöneten Zdravko Primorac da yaşamaktadır. Hac merkezî bölgede "kaptan Zdravko" olarak anılan bu kişinin eylemlerini de destekleyen fransiskenlerin elindedir. Haziran 1992'den Mart 1994'e kadar bu kişi kendi ücretli "ordusu" ve milliyetçi Katoliklerin yardımıyla birçok "etnik temizlik" operasyonu yapar ve Müslümanlar bu operasyonların başlıca kurbanları olur.

Öte yandan Bax'm araştırması, bu eylemlerin merkezinde etnik sorunun ötesinde başka kavgaların da olduğunu göstermiştir: Burada (binlerce hacının akın ettiği) Medjugorge'nin ününü kıskanan Müslüman ailelerden intikam alma arzusu, başka bir yerde Zdarvko'nun adamlarının benzin temin ettiği yollara serbestçe ulaşmalarını engelleyen bir köyün yok edilmesi, ötede bölgenin şarap üretim tekelini ele geçirmiş olan ve böylece Hırvat bağcılar arasında uzun zamandır devam eden bir hınca neden olan Müslüman bir ailenin katledilmesi.

Bosna'daki savaşın bir diğer yerel boyutu kent/taşra antagonizmasında yatmaktadır; öyle ki eski Belgrad Belediye Başkanı

106 Marc Bax, "Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: A Case Study from Rural Bosnia-Herzegovina", ethnic and Rural Studies, c. 23, s. 1, 2000, s. 16-36.

107 Bu konuda Fransız antropolog Elisabeth Claverie'nin *Les Guerres de la Vierge. Anthropologie des apparitions*, Paris, Gallimard, 2003 isimli çalışmasına bakınız.

Bogdan Bogdanovic, kentleri hedef alan yıkıcı şiddet eylemlerini tarif etmek için "kent katli" (*urbicide*) terimini icat etmiştir.[108] Dolayısıyla çelişkinin nirengi noktası "etnik" değildir ve öncelikle modernitenin gelişmesiyle arka plana itildiğini hisseden ve onun ilk cisimleştiği yeri, çeşitliliğin, kültürün, zenginliğin vb. mekânı olan kent yaşamını hedef alan bir taşra dünyasından kaynaklanmaktadır. "Savaş (elbette) ilk zamanlarda Slavonya'daki Sava boyunca uzanan köylerde köylülerin köylülere karşı yürüttüğü kırsal bir savaş olmuştur, der Jean Hatzfeld, sonrasında ilk havan topları kentlere düşmeye başlayınca köylülerin kentlilere karşı yürüttüğü bir savaş haline gelmiştir. Vukovar, Osijek, Dubrovnik, Bijelina, Mostar ya da Saraybosna kuşatmaları, büyük oranda Bosna'daki Sırplardan oluşan ve daha ziyade Hırvat ya da Müslümanlara ait kentlere, sanayi ve ticaret merkezlerine, binalara, müzelere saldırı düzenlemeye teşebbüs eden taşralıların, "kılıksızların", köylülerin, dağlıların intikamcı ruhunun kanıtıdır. Etniler arasındaki çatışmalar, Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da ölüme mahkûm edilen kırsal dünya ile muzaffer kentliler arasında daha zalim, daha umutsuz ve ölümüne bir mücadeleyi başlatmıştır."[109] Başka bir deyişle, Ruanda'da da olduğu gibi, çelişkinin etnik dinamikleri aslında bu çatışma zeminine tutunan başka çelişkilerle örülmüştür ve hatta bazen (etnik dinamiklere) üstün gelmektedirler.

Söz konusu bölgeyi şiddete sürükleyen dış etkenler, gerilimi tırmandıracak nitelikte bir mülteci akını, kendi çıkarları için durumdan faydalanan yerel aktörler. Katliamların ortaya çıkmasını sağlayan etkenlerin ne denli çeşitli olduğunu ve bunların birbirini etkilediğini görebiliyoruz. Bunlar karmaşık yapıda, hem merkezdeki hem de yereldeki yakın ya da uzak üçüncü kişilerin katılımı ya da müdahalesi ölçüsünde yıkıcı tutumlar benimseyen aktörler tarafından kurgulanmış olaylardır. So-

108 Bogdan Bogdanovic, "L'urbicide ritualisé", in Véronique Nahoum-Grappe (ed.), *Vukovar-Sarajevo, a.g.e.*, s. 33-37.

109 Jean Hatzfeld, *L'Ere de la guerre*, Paris, L'Olivier, 1994, s. 56-57. Daha incelikli bir analiz için bkz. John B. Allcock, "Rural-Urban Differences and the Break Up of Yugoslavia", *Balkanologie*, c. 6, s. 1-2, Aralık 2002, s. 101-125.

nuç olarak katliam irade ile bağlam arasında gerçekleşen bir ortak-inşanın ürünüdür ve bağlamsal değişimler iradeyi etkileyebilir. Yıkım sürecinde duraklamalar yaşanabilir, süreç birden hızlanabilir ve hatta önceden belirlenmemiş kurbanları bile hedef alabilecek denli genişleyebilir. Örneğin Vichy Fransası'nda Pierre Laval, 1942'deki Vel' d'Hiv "baskın"mm ardından, Nazilerden emri almamış olmasına rağmen kampa götürülme kararı verilen Yahudi ailelerin çocuklarını tutuklama kararı alabilmiştir. Başka koşullar altında bu kaçak, Bosna Savaşı'nda "etnik temizlik" pratiklerinin –Sırp, Hırvat ve Müslüman– tüm toplulukları hedef alır hale gelmesinde olduğu gibi katliamların yayılmasına neden olabilirdi. Tüm bunlar katliamı dinamik, kuşkusuz örgütlü ama görece daha rastlantısal eğilimlere tâbi bir süreç olarak ele alan yaklaşımı kanıtlar niteliktedir.

Sıradan kurtarıcılar

Bununla birlikte şiddet ve ölüm, köşe başlarını tuttuğunda hayat kurtarmayı deneyen başka insanların da olduğunu akıldan çıkarmamak gerek. Bu türden uç durumlarda, sadece öldürmeye yönelik tutumlar açısından değil hayat kurtarma konusunda da eyleme geçiş anından bahsedebilmekteyiz. Savaş aslında korku hikâyeleri dışında sınırlı dahi olsa birbirini koruma ve yardımlaşma hikâyeleriyle de doludur. Sıradan katiller kadar sıradan kurtarıcılar da vardır. Nazileşmiş bir Avrupa'da bireylerin –ve kimi zaman da insan topluluklarmın– gerçek bir sivil hayat kurtarma direnişi gerçekleştirerek zulüm görenlere, öncelikle de Yahudilere yardıma koştuğu bilinmektedir.[110] Fransa'da savaşın başlarında (çoğu çocuk yaştaki) Yahudileri kabul edip koruyan Chambon-sur-Lignon köyünün hikâyesi[111] (Haute-Loire) ünlüdür: Chambon "Dürüst-

110 Burada istisnai bir vaka olarak Danimarkalı ve Bulgaristanlı Yahudilerin kurtarılması ve daha küçük diğer vaka örnekleri aklıma geliyor. Bu konuda benim bir çalışmama bakılabilir: "La resistance civile face au genocide" in *Sans armes face a Hitler, a.g.e.*

111 Haut-Vivarais ovasında başka köyler de Yahudileri ve başka grupları da kabul etmiştir (örneğin Fransa'nın doğusundan "atılanlar", Alman ve Avustur-

ler" hareketinin[112] uluslararası sembolü haline gelmiştir. Ayrıca "kurtarıcı köylerin" karşılaştırmalı tarihini yazmak da yerinde olacaktır çünkü hâlâ Fransa'da (Drôme) Dieulefit ya da Nieuwlande (Hollanda) gibi köyler vardır. Bosna örneğinde Svetlana Broz (Mareşal Tito'nun torunu) *Des gens de bien au temps du mal* (Kötülük zamanındaki iyi insanlar) adlı kitabında;[113] bireysel yardımlaşma hikâyelerinden (Banja Luka'nın güneyindeki) bir dağ köyü olan ve Sırplarla Müslümanların beraber yaşamaya devam ettikleri ve caminin yerli yerinde durduğu Baljvine'deki gibi daha kolektif direniş hareketlerine kadar birçok olumlu örnek sıralar. "Baljvineli Sırplar daima paramiliter güçlerin geçişine karşı durmuştur: elli yıllık bir borçtur bu çünkü bu köydeki Müslümanlar da İkinci Dünya Savaşı'nda Sırpları korumuştur."[114]

Ruanda'da, Giti komünü de (Byumba'nın bir ili) vali Sebushumba'nın kararlılığı sayesinde "kendi" Tutsilerini kurtarmış olmasıyla tanınır. Kigali'de bile Grand Hotel des Mille Collines gibi sığınma yerleri bulunmaktadır. Amerikalı Gazeteci Philip Gourevitch bunun başkentte hâlâ "birkaç yabancı gözlemci" olmasından kaynaklandığını söyler. Katilleri engelleyenlerin benimsedikleri taktikleri de belirtelim. Grand Hotel des Mille Collines'in yöneticisi Paul Rusesabagina, korudukları insanları almaya gelen asker ve milislere bira ve para veriyordu. Kivungo'daki Piskopos Joseph Sibomana da aynı şeyi yapıyor, elindeki tüm parayı kilisesinde sak-

---

yalı muhalifler, zorunlu çalışmaya karşı olanlar vb.). Bkz. Patrick Cabanel ve Laurent Jervereau (ed.), *La Deuxieme Guerre Mondiale, des teres de refuge aux musées*, Vivarais-Lignon, Sivom, 2003.

112 İsrail, savaş sırasında ne yoldan olursa olsun Yahudileri kurtaranlara ulusların Dürüstleri madalyası verir. Bu, Talmud'un şu cümlesinde geçer: "Bir can kurtaran insanlığı kurtarır." Fransa'daki Dürüstler'in belleği konusundaki sosyolojik bir çalışma için bkz. Sarah Gensburger, "Les figures du Juste et du Resistant et l'évolution de la memoire historique de l'occupation", *Revue française de science politique*, c. 52, no. 2-3, Nisan-Haziran 2002, s. 291-322.

113 Svetlana Broz, *Des gens du bien au temps du mal. Témoignages sur le conflit bosniaque (1992-1995)*, Paris, Lavauzelle, 2005.

114 Xavier Bougarel'in CERI araştırma grubuna sunduğu bildiri: "faire la paix. Du crime de masse au peacebuilding", 20 Haziran 2001.

lanan Tutsileri öldürmek için gelen Interahamwe milislerine veriyordu.[115]

Tepelerde de incelenmesi gereken başka sıradan kurtarıcılar vardı: Bir Hutu ailesi kimi zaman bir Tutsi ailesini korumak için büyük tehlikeleri göze alıyordu. Son derece dikkat çekici bir diğer nokta da ülkede çok küçük bir topluluk teşkil eden (%1,2) Müslümanlar açısından, toplumsal grup ve dinî azınlık olarak karşılıklı tanınmanın etnik kriterden daha güçlü olmasıdır. Bunun sonucunda, Müslüman Ruandalılar katliamlara katılmış olsalar bile birçok Tutsi'yi korumuşlardır.[116] Milislerin saldırılarına karşı koymak için Tutsilerle işbirliği yapan ya da sığınma yerlerine onlarla birlikte kaçan bazı Hutular olmuştur. Çoğunlukla bu türden kararlar alan Hutular için sadece siyasi görüşleri değil Tutsilerle olan arkadaşlık ya da aile bağları da önemli rol oynamıştır. Tıpkı Nyamata kilisesi katliamına katılan şu Hutu kadınının dile getirdiği gibi cinayetlerin gerçekleştiği anlarda bile bunları onaylamama duygusunun varlığı aşikârdır: "Birçok izleyici Tutsilerin ölümünü izlemekten memnun görünüyordu. 'Tutsilere ölüm! Şu hamamböceklerinden kurtulalım!' diye bağırıyorlardı. Onların böyle kötü biçimde öldürülmelerini ve yakılmalarını gördükleri için öfkeye kapılan çok sayıda insan olduğunu da söylemeliyim. Ama bunları fısıltıdan yüksek bir sesle dile getirmek çok tehlikeliydi çünkü Interahamwe'ler komşuları olan Tutsilerle yakın ilişki içinde olan Hutuları da sorgusuz sualsiz öldürüyordu."[117]

Direniş: Umutsuzluktan gelen güç

Kurbanların da sakin sakin kaderlerine razı olup ölümü beklediklerini düşünemeyiz. Yahudilerin koyun gibi mezbahaya gitmeyi kabul ettikleri gibi bir klişeye inanmak da, savunmasız

115 African Rights isimli STK 2002 yılında, soykırım esnasında türlü yollarla Tutsilerin hayatını kurtaran on dokuz Ruandalı "dürüst insanı" tanıtan bir broşür hazırlamıştır: *Tribute to Courage*, Londra, African Rights, Ağustos 2002.

116 Bkz. Gérard Prunier, *Rwanda, 1959-1996*, *a.g.e.*, s. 307.

117 Jean Hatzfeld, *Dans le nu de la vie*, *a.g.e.*, s. 136.

ve ölüm tehdidi altındaki insanların yaşadıkları trajediyi görmezden gelmek anlamına gelir. Karşılaştırmalı çalışmalar kurbanların yoğun baskı altında az çok aynı tepkileri verdiklerini görmemizi sağlamaktadır. Bunlar ister Yahudi, ister Ruandalı ya da Bosnalı Müslümanlar olsun, toplumsal olarak ne kadar merjinalleşirlerse kolektif hareket etme yetileri de o denli azalır. Ölüm yaklaştıkça durum onları daha da eli kolu bağlı kılar gibidir. Diğer kişilerden daha bilinçli olan bazıları, durumu doğru tetkik etme ve yaşamak için her yolu deneme yönünde bir tutum sergilerler. Amerikalı psikanalist Bruno Bettelheim bu konuyla ilgili son derece etkileyici metinler yazmıştır.[118] Bunun dışında büyük tehlike altındaki, kendi ölümlerinin yanı başında duran kurbanların direniş kapasitesi anlatan birkaç tarihsel örnek daha sayılabilir. Toplama kamplarına sürülme olayını engellemek için kurulan bazı gizli Yahudi örgütleri vardır; örneğin Fransa'da Çocuklara Yardım Örgütü (OSE) ya da Belçika'da Yahudi Savunma Komitesi (CDJ) bunlar arasında sayılabilir.

19 Nisan 1943'te Varşova gettosundaki silahlı ayaklanma, (2 Ağustos 1943) Treblinka ve (14 Ekim 1943) Sobibor imha kamplarındaki tutuklu Yahudilerin isyanına gelecek olursak, bunlar ölüme yazgılı olduklarını bilen insanların, umutsuzluğun verdiği güçle ortaya çıkan istisnai direniş anları olarak kalmıştır. Çünkü er ya da geç ölüme gideceklerinin bilincinde olan insanlar, özgürlüklerini kazanmayacak olsalar bile onurlarını kurtarabilmek için cellatlarına karşı ayaklanma gücünü kendilerinde bulabilmiştir.

Bu türden olaylar Kibuye bölgesindeki dağlık bir mevki olan Bisesero'ya sığınan Tutsilerin Hutu saldırganlarına karşı 8 Nisan-1 Temmuz 1994 arasında sergiledikleri silahlı direnişe benzer örneklerdir. Civar ormanlara sızan, kapana kısılmış birer hayvan gibi yaşamaya başlayan Tutsiler, cellatlarına bura-

118 Bruno bettelheim, Survivre, Paris, Robert Laffont, 1978. Gözlemleri bir imha kampına değil, iki Nazi toplama kampı deneyimine (Dachau ve Buchenwald) dayanır. En önemli fark da buradadır ve bu durum analizlerini tümüyle geçersiz kılmamakla birlikte göreceleştirmektedir.

da kafa tutmuştur. Saldırganlar, 1959 yılında da bir Tutsi direniş yeri olan bölgeyi "temizlemek" için her defasında daha fazla adamla ve daha fazla silahla gelip daha çok sayıda insanı öldürmüş olsalar da hayatta kalanlar hâlâ mücadele etmek için kendilerinde güç bulabilmiştir. Uzanıp saldırganların yaklaşmasını beklemek ardından da aniden önlerine çıkmaktan ibaret olan ve "gölge" taktiği olarak adlandırdıkları yöntemi kullanmışlardır. Sayısı bilinmemekle birlikte başka yerlerde de, evlerinde, tarlalarda ya da yollarda küçük Tutsi grupları saldırganlarıyla göğüs göğse çarpışmıştır.

Bosna'da da Müslümanlar kendilerini savunma yolları aramıştır. Onlar kuşkusuz savaşa hazırlıklı değildi ve askerî olanakları sınırlıydı. Liderleri Izzetbegovic BM'nin silah ambargosunu kaldırmasını talep etmişti: "Bırakın kendimizi savunalım" demişti Batılılara. 1993 yılında bu küçük Bosna ordusu, özellikle Vittez Kuşatması sırasında Hırvatlara karşı başarı kazanmıştır. Ama Sırplara karşı mücadelelerinde, ağır silahları (tank ve büyük kalibreli tüfekleri) yoktu. Bu Bosna ordusunun birlikleri yine de örneğin Bihac'ın alınması için verilen mücadelede Sırplara karşı meydana çıkmıştı. Bu çatışmalar sırasında Bosnalı savaşçılar da 1993 Ocak'ında Bratunac'ta olduğu gibi zalimlikler yapabilmişti.

Aynı anda Izzetbegovic de silahlı güç kullanımı dışında başka bir strateji uygulamanın yollarını aramaktaydı. Savaşın medyada yer almasından faydalanarak Bosnalıları uluslararası toplumun önünde masum kurbanlar gibi göstererek büyük güçlerin askerî müdahalesini hızlandırmaya çalışmıştır. Bu kurbanlaştırma stratejisi Bosnalı Müslümanların, uluslararası düzlemde acıma duygusu uyandırmak için kendi halklarını bombalamakla suçlanmalarına neden olmuştur, örneğin 5 Şubat 1994'te Markale pazarının bombalanması gibi.[119]

Öte yandan bu insanlık adacıkları ve bu direniş teşebbüsle-

119 63 kişinin öldüğü ve 200'den fazla kişinin yaralandığı bu saldırı hemen uluslararası medyada yankı bulmuştur. Ama BM'nin yürüttüğü soruşturmada, silahların Sırpların bulunduğu taraftan geldiği ortaya çıkmıştır. La Haye'de bu konu ile ilgili olarak görülen birçok davada da aynı yönde sonuçlar ortaya çıkmıştır.

ri genellikle çok nadir ve sınırlı olmuştur. Öldürücü dinamikler devreye girdikten sonra gücü eline alma eğilimi gösterir ve buna kimse karşı koyamaz. Önce Polonya'da sonra da Sovyetler Birliğinde Yahudiler öldürülmeye başladıktan sonra Yahudi katli 1942'de tüm Avrupa'ya yayılır. Bosna'da tarih yine tekerrür etmiştir: Katliamların en korkunçlarının yaşandığı bölgeler, İkinci Dünya Savaşı'nda başka katliamların (Hırvatlar tarafından Sırpların katledilmesi) yaşanmış olduğu yerlerdir: bir yandan Bosna'nın doğusunda bir yandan da batıda, Kozara ve Prijedor'da. Ruanda'da, Kigali'de ve ülkenin merkezinde yoğunlaşan katliamlar aşırılıkçı baskılara daima direnmiş olan Doğu ve güney kesimlere de yayılır. Sanki ülkeyi hatta tüm kıtayı baştanbaşa yutacak büyük bir kasırga patlak vermiş gibidir; artık ayrım yapan, kurbanlarını seçen, onları bu dünyadan silip süpürecek bir kasırga; sığınakların karşısında küçücük kaldığı ve gücü sınırsız gibi görünen bir kasırga.

Aşırı şiddet biçimleri

Artık zincirlerinden boşalan şiddet önüne geçilemez bir hal almıştır. Aşırı hale gelir çünkü *aşırılığa eğilimlidir*. Bu türden bir sözcüğün kullanımında normatif bir yargının izlerini bulmak mümkündür: Neye göre "aşırı"? Ama ben burada sözcüğe az çok matematiksel bir anlam yüklüyorum: bir denklemde sonsuza doğru giden bir değer gibi aşırılığa eğilim gösteren bir şiddetten bahsediyorum.

Bu eğilim nicelikseldir; şiddet binlerce, on binlerce, yüz binlerce kişiyi ölüme sürükleme eğilimi sergiler. Niteliksel açıdan ise, ölümden önce ve sonra, sağduyuyu aşacak biçimde beden üzerinde zulüm ve işkence uygulama eğilimi sergiler. Bu aşırı şiddetin özellikleri Clausewitz'in savaş hakkında söylediklerini anımsatır türdendir, çünkü savaş da aşırılıklara yönelme eğilimindedir. Siyaset savaşa belirli hedefler ve koşullar bahşederek onu bir araç haline getirir. Savaşın önüne geçebilecek "bir şeyler" vardır: Bir tabu, ahlaki bir yasak, siyasi bir sınırlama – kısacası bir engel. Ancak burada incelediğimiz örneklerde şiddet

patlamasının önünde sanki hiçbir engel kalmamıştır. Peki ama bu durumda şiddeti adeta sınırsız kılan bu korkutucu bir denklemin değişkenlerini belirlemek nasıl mümkün olabilecektir?

Burada incelediğimiz örnekler ışığında bu denklemin iktidar, savaş ve ideoloji arasındaki çok özel bir bireşime dayandığını ileri süreceğim. Öncelikle siyasi iktidar, çünkü Clausewitz'in bakış açısına karşıt olarak burada bizim için söz konusu olan, şiddetin engellenmesinde artık hiçbir rol oynamayan bir siyasi iktidar biçimidir. Hatta tam karşıtıdır: Siyaset daima (şiddeti) "pekiştirir" ve şahlanmış bir atın daha hızlı gitmesini ve daha yıkıcı olmasını sağlamak için onu sürekli kırbaçlar. Bununla birlikte hayvan kendi kendine hareket etmez. Onun yıkıcı gücü, yoluna çıktığında ezeceği belirli kurbanlara *yöneltilmiştir*. Siyaset yıkım yoluyla bir değişim niyeti taşır görünmektedir. İktidar ne kadar güce sahipse, onun şiddeti de insan hayatına karşı o kadar yıkıcı olacaktır. Rudolph Rummel'in deyişiyle, iktidar öldürür ama "mutlak iktidar mutlak ölüm demektir." Bu tabir tam yerinde kullanılmıştır: Bir halk özgürlüklerinden ne kadar mahrumsa onu ezen iktidarın şiddetine o kadar çok maruz kalır. Demokratik bir sistemin karşı-güçleri olmazsa iktidar zincirinden boşalır. Rummel öncelikle 20. yüzyılın komünist devletlerinden bahsetmektedir; çünkü onların kendi halklarına karşı faşist devletlerden daha yıkıcı olduğunu ileri sürer.

Ama iddiası daha genel anlamda da ele alınabilir. Siyaset bilimi, iktidar, yönetme gibi konuları ele alıyorsa, daha ziyade hizmetinde oldukları devletleri devasa toplu mezarlara dönüştüren bu hükümetlerin izlediği siyasetlerin gücünü irdelemelidir. Bununla birlikte Rummel'in yaklaşımı oldukça basit kalmaktadır çünkü bu iktidarların ne zaman ve hangi koşullarda kendi halklarının ya da fethettikleri halkların katilleri haline geldiği sorusunu kendine sormaz. Çünkü kendi halklarını öldürmeleri sürekli devam eden bir şey değildir... Aralarda duraklamalar, sükûnet dönemleri olur. Peki bunu nasıl açıklayacağız?

Bunun için biraz paradoksal olsa da bir fikir öne sürebiliriz. Aslında gerçekten güçlü bir iktidarın –bunun nedeni ken-

di güçlü hissetmesidir– kitle kıyımı yapmaya ihtiyacı yoktur: buna başvurmadan da gücünü sergileyip caka satmakla yetinebilir. Machiavelli de iktidarın özünün "inandırmak" olduğunu söylemez mi? Bu yüzden fikri tersine çevirebiliriz. Katliam pratiği aslında güçlü bir iktidarın nişanesi değildir; daha ziyade kendini etkisiz hisseden ve katliam aracılığıyla bu etkisizliğinden sıyrılmak isteyen bir iktidarın göstergesidir. Eğer bu iktidara karşı çıkılırsa, otoritesini yeniden tesis etmek için gücünü katliamlarla ispatlamak isteyebilir. Yani kitle kıyımı aslında bir devlet krizinin ifadesidir ve ondan katliamla çıkılmak istenmektedir.

Tehdit edilen devletten tehdit eden devlete

Bu açıdan en az üç kriz durumu tanımlaması yapmak mümkündür.

Bunların ilki, herkese kendini kabul ettirmek için katliama başvurmaktan çekinmeyecek bir iktidarın yani kurulmakta olan bir iktidarın yaşadığı krizdir. Tarihçi Jean-Clément Martin'e göre (Vendée başta olmak üzere) Fransız Devrimi'nde yaşanan katliamları anlamak için bunların devlet iktidarının zayıflığının birer ifadesi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Komünist Yugoslavya'nın yeni askerî ve siyasi önderi olmak için Tito'nun güçleri tarafından savaş sonunda gerçekleştirilen katliamlar hakkında da aynı şeyleri söyleyebiliriz. Benzer biçimde, Kamboçya'daki Kızıl Kmerlerin aşırı şiddet eylemleri de onların ultra-azınhkçı olduğu ve olmak isteyeceği olgusuyla açıklanabilir. Bu devrimci iktidarlar zamanla yarıştıklarını düşünürler; herkesin onları derhal tanıması için en kaba şiddeti araç olarak kullanmaktan çekinmezler. Dolayısıyla sivillere karşı bir tür iç savaş başlatır ve halk üzerindeki iktidarlarını güvence altına almak için zayıflıklarını örtmek amacıyla katliama başvururlar. Charles Tilly'nin "devlet savaşır ama aynı zamanda savaş da devleti kurar" tabirini katliama da uyarlamak mümkündür.

Bir diğer örnek olarak halihazırda var olan ama meşruiyeti büyük yara almış, bireylerin iktidara güveninin kalmadığı

ve şiddete başvurma hakkını kendilerinde görmeye başladıkları bir durumdan bahsedebiliriz. Federal birliğin birçok ayrılıkçı milliyetçi akım tarafından aşındırıldığı Eski Yugoslavya'daki durum bunun bir örneğidir ve durum Balkanlar'da yeni ulus-devletlerin kurulmasına kadar varmıştır.[120] Kanadalı siyaset uzmanı Kalevi Holsti'ye göre günümüz savaşlarının ana kaynağı budur: bir devletin çöküşünün hem nedeni hem de sonucu olarak meşruiyetinin yetersizliği.[121] Bunun sonucunda anarşi ve tiranlığın bir alaşımı ortaya çıkar ve tartışmalı bir biçimde yeni birlikler oluşur. Savaş, katliam da dahil olmak üzere, genellikle örgütlü siyasi-mafyatik suç şebekeleriyle ilişki içinde olan bu yeni iktidarların kurulmasının yolunu açar.

Üçüncü durum, savaşa girmiş olan ve bu çatışmadan nasıl çıkılacağı konusunda belirsiz hatta şüpheli bir konumda bulunan bazı devletleri kapsar. Hem içerdeki hem de dışarıdaki düşmanlarıyla savaşan bu iktidarlar, dış düşmana karşı oluşturulan askerî cephede ne kadar başarısız olurlarsa içerideki düşmanlarına o kadar şiddetle saldırır. Hatta bu iktidarların savaşta ağır bir yenilgi almaları durumunda, tüm güçlerini dış düşmanla işbirliği halinde olmakla itham ettikleri iç düşmanlarını tümüyle *yok etmeye* adarlar. 1990'lı yılların başlarında Ruanda'da yaşanan durum tam da budur: RVC Kigali'de iktidarı ele geçirme noktasına varmıştır çünkü hükümetin silahlı güçleri çok zayıf bir direniş sergilemiştir. O dönemde Fransa başkan Habyarimana'nın imdadına yetişmemiş olsaydı rejim 1994'ten çok daha önce yıkılmış olabilirdi. Bu yüzden aşırılıkçı Hutular dışarından gelen bu Tutsi tehdidi ile içerideki tehdit arasında bağlantı kurduklarından dolayı, savaşı kazanmak için içerideki düşmanı yok etmek gerektiği kanaatine varmışlardı.

Ermeniler örneğinde de benzer bir mantığın izini sürmek mümkündür; çünkü katliam 1915 yılında, Türklerin Ruslara karşı aldığı büyük yenilginin ardından ve Osmanlı İmparator-

120 Bkz. Jacques Rupnik, "Recomposition guerrieres dans les Balkans et constructions d'Etats-nations homogenes", in Pierre hassner ve Roland Marchal (ed.) *Guerres et societes, a.g.e.*, s. 403-433.

121 Kalevi J. Holsti, *The State, War and the State War, a.g.e.*

luğundaki Ermeni azınlığın Jön Türk yönetimince Rusya'nın işbirlikçisi ve müttefiki olarak algılandığı bir ortamda gerçekleşmiştir. Nazi Almanyası örneğinde de Philippe Burrin ya da Christian Gerlach gibi tarihçilerin Berlin açısından savaşın vahameti ve "Nihai Çözüm"ün uygulamaya konması arasındaki ilişkiyi ortaya koyduklarını görmüştük. Bu karşılaştırmalı yaklaşım, tüm Avrupalı Yahudileri öldürme kararının alınmasının, 1941 sonbaharından itibaren, Sovyetler Birliği'ne açtıkları savaşı kazanamayacaklarını anlamalarıyla ilgili olduğu iddiasını güçlendirmektedir. Yani bir mağlubiyetin yaklaşmakta olduğu bilinci Hitler'i en azından bir diğer temel amacına ulaşma konusunda daha kararlı kılmıştır: Yahudilerin yok edilmesi.

Yine de kırılganlaşan her iktidar, halkının bir bölümünü katletmek gibi bir yola başvurmaz. 19. yüzyılda pek çok milliyetçi hareketin baskısı altındaki Avusturya-Macaristan böyle bir tepki göstermez. Benzer biçimde, Fransız yöneticiler, ülkeleri 1870 yılında Paris'e kadar dayanan Alman ordusu tarafından işgal edildiğinde kendilerini savunmanın en iyi yolunun işgalciye az çok sempati besleyen tüm yurttaşları öldürmek olduğunu düşünmemişlerdi. Nazi ve Ruanda devletleri askerî cephede sıkıştıkları zaman iç "düşmanlarını" yok etme konusunda bir tavır sergilediyse, bunun nedeni bu devletlerin daha kuruluşlarından itibaren buna elverişli olmalarından kaynaklanmaktaydı. Aslında bu devletlerin ayırt edici özelliği, kimliklerini, yok edilmesi gereken ve şeytanileştirilmiş bir "Öteki"ye karşıt olarak kurmuş olmalarıdır. Yani bu onların devlet olarak var oluş tarzlarının alâmetifarikasıdır. Ayrıca kısa ya da orta vadede devlet olarak varlıklarını tehdit edecek ciddi bir kriz durumunda (örneğin kaybedebilecekleri bir savaş durumunda) temel içgüdü yaşamaya devam etmek haline gelir – ve bunun yöntemi sadece kendilerini karşısında kurdukları, o "Öteki"ni marjinalleştirmek değil onu yok etmektir. Söz konusu devletlerin kimliğinin açığa çıkardığı aşırı tepki işte budur. Ve onların yıkıcı eğilimlerini fark edilir kılacak olan şey, ancak devletin temelinde yer alan ve dolayısıyla amaçlarını tarif ederken onları yönlendiren ideolojidir.

Bu ideolojik çerçeve söz konusu devletlerin "en saçma" eylemlerine kadar tüm tutumlarını yönlendirir. Ama bunu ne ölçüde yapabilir? Dışarıdan bir gözlemci için, bu iktdarların tutumu tümüyle mantık dışı görünür. Örneğin 1944'te Reich Savaşı neredeyse kaybetmiş durumdayken Macar Yahudilerinin toplama kamplarına gönderilmesini ve Yunan Yahudilerinin Korfu ve Rodos adalarına sürülmesini örgütlemeye çalışan Adolf Eichmann'ın çabalarını nasıl anlamlandırabiliriz? Bu operasyonlarda kullandığı araçlar, cephede daha çok işe yaramaz mıydı? Jean-Pierre Chretien de Ruanda konusunda benzer bir tespitte bulunur: "Herkesin bahsettiği 'savaş' komşu ailelerin, kadın, çocuk ve yaşlıların katledilmesi biçimini alırken ve bu esnada RVC ilerleyişine devam ederken aklımıza Nazi Almanyası'nda Auschwitz'e aktarılmış olan maddi ve beşeri 'tedariklerin' gelmemesi mümkün mü? Bunlar dünya savaşının başka cephelerine aktarılmış olsaydı onlar için daha faydalı olmayacak mıydı?"[122] Öte yandan bize şaşırtıcı gelen bu tutum onlar için gayet mantıklıydı. İdeolojik kanıları dolayısıyla düşman toplulukların yok edilmesinin, tıpkı cephede çarpışan askerler gibi, savaş perspektifinin bir parçası olduğunu düşünüyorlardı. Dışarıdaki cephe içerideki cepheden ayrı düşünülemezdi çünkü ister üniformalı olsun ister sivil, düşman "bir bütün"dü.

Dolayısıyla iktidar, savaş ve ideolojinin bu özel alaşımı şiddeti aşırı derecede tırmandırabilecek bir *patlayıcı bileşiminin* ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu unsurların bileşiminin taşıdığı yıkıcılık potansiyeli hiç de rastlantısal olarak ortaya çıkmaz. Bunların her biri birinci bölümde tarif ettiğimiz o imgeleme kök salmış durumdadır: iktidar sırtım kimliğe yaslar, savaş güvenliğe, ideoloji de arınmışlığa. Ve bu yıkım süreci herkesçe kabul ediliyorsa, bunun nedeni her bir bireyin içine işlemiş olan o imgelem temeline "tutunarak" burada gelişiyor olmasıdır. Böyle bir durumda gerçek bir toplumsal kaynaşma – arındırıcı bir yıkım süreci gündeme gelebilir.

122 Jean-Pierre Chrétien, L'Afrique des Grands lacs, *a.g.e.*, s. 293.

Kısmî yıkımdan tümüyle yok etmeye

Yıkım süreçleri bu aşamaya vardıklarında birbirinden ayrışır. Bazıları düşmanı kısmen yok etme noktasında duraklar. Bazıları da gitgide daha da ileri giderek hedef büyütüp onu tümüyle yok etmeye kalkışabilir. Kitle kıyımına atfedilen amaçlar zamanla değişebilir, savaşın ve çatışmanın durumuna göre farklılaşabilir. Aynı şey kullanılan yöntemler için de geçerlidir. Bu yöntemler yerel ya da uluslararası zorunluluklara göre radikal biçimde değişebilir, uygulandıkları kültüre ve ülke coğrafyasına göre değişik biçimler alabilir. Bu bölümü de teknolojileri ve hedeflerine göre farklı aşırı şiddet "biçimlerini" tarif ederek bitirelim.

Farklı kitle kıyımı örneklerini incelemek, insanoğlunun bu alanda ortaya koyabileceği yaratıcılığı görmemizi sağlayacaktır. Bu noktada tam anlamıyla bir kitle kıyımı bilgisinden bahsetmemiz mümkündür ve vakalara göre, yavaş ya da derhal öldürmeyi sağlayacak doğal unsurlara (soğuğa, ateşe) ya da insan tarafından üretilmiş makine veya nesnelere başvurulmaktadır. Bu farklı toplu öldürme yöntemleri güdülen amaçla yakın ilişki içindedir. Yahudiler örneğinde, onları Doğu'da köle haline getirmek onları yok etmekten önce gelmekteydi. İşte bu yüzden, 1942 yılına kadar faydacı bir yaklaşımla yok edilmişlerdi. Yahudiler elbette öldürülecekti, ama çalıştırılarak! Böylelikle toplama kampı hem çalışılan hem de zorlu çalışma ve iklim koşulları (soğuk), kötü beslenme vb. yüzünden ölünen bir yer haline gelmişti. Benzer biçimde, Yahudi halkın kapatıldığı gettolarda da bazı işler yaptırılırken beslenme ve tedavi imkânları kısıtlıydı. Bu iki farklı hapsetme yöntemi, insanları oraya "kapatılmış" köleler haline getiriyor ve yavaş yavaş ölmelerine zemin hazırlıyordu. Nazi dilindeki "Doğu'da çalışmak" ifadesi Yahudiler için ölümden başka bir şeyi ifade etmiyordu.

Ruanda'da kadınları öldürmeden önce cinsel açıdan istismar etmek dışında bu "ara" zorla çalıştırma aşaması yoktu. Aşırılıkçı Hutular, Tutsileri çalıştırmayı akıllarına getirmiyorlardı; onların yok olmasını istiyorlardı. 1994 yılında yaşanan cinayet-

lerin son derece radikal olmasının nedeni budur. Sadece birkaç gün içinde gizli bir şiddet durumundan *nihai nitelikte* olabilecek katliamlara geçilir. Tahayyül sınırlarım aşan bu şiddete ölüm kokan bir söylem eşlik eder: Bu defa "kaçmalarına izin vermeyeceğiz"; yani "hepsini öldüreceğiz". Halkın yardımıyla yollar üzerinde kurulan tuzaklarla Tutsiler sistematik biçimde kovalanır; tıpkı vahşi hayvan avına çıkılmış gibi.

Eski Yugoslavya'daki "etnik temizlik" operasyonları hiçbir zaman bu noktaya varmamıştır. Öldürme eyleminin yanı sıra terk etmelerini sağlamaya yönelik eylemlere girişilmiştir. Katliamların kendinde bir amacı yoktur; bunlar hayatta kalanların kaçmasını sağlayacak türden bir korku ortamının yaygınlaşması için yapılmıştır. Bu anlamda mülteci akınları katliamların sonucu değil asıl amacıdır.

Genel farklılıkların ötesinde bu kitle kıyımlarının bazı ortak özellikleri de vardır. Genellikle benzer biçimde başlarlar ve amaç düşman topluluğun seçkinlerini yok etmektir: siyasi ve ekonomik düzlemdeki seçkinler, aydınlar vb. Amaç, en tepeden vurarak karşıdakinin savunma imkânlarını en aza indirmektir. İlk süikastler önceden belirlenen bazı listelere göre gerçekleştirilir. Yugoslav örneğinden yola çıkan James Gow bu türden eylemleri, başka örneklere de uygulanabilecek olan yerinde bir tabirle "seçkin kıyımı" (*élitocide*) olarak adlandırır.[123] Aynı anda katliam, onu kışkırtanlar tarafından bir savaş edimi olarak meşrulaştırılır; düşman silahsız dahi olsa yok edilmesi gereken bir tehdit olarak gösterilir. Böylece bir "askerî hedef" oluşturulmuş olur.

Sivillerin maskeli savaşçılar olarak algılandığı bu temsil iktidarı, söz konusu topluluğun gençlerini ve erkeklerini öncelikle tutuklamaya, ardından da öldürmeye teşvik eder. Bu katliamın, bu savaşçı temsili baskın geldikçe kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da savaşabilecek yaştaki insanlar olarak aynı kadere mahkûm olurlar. Koruma altındaki bu insanlar bundan böyle farklı şiddet biçimlerine acımasızca maruz bırakılırlar: babalarını, oğullarını, kardeş ya da eşlerini kaybeder, evleri yıkılır,

123 James Gow, The Serbian Project and Its Adversaries, *a.g.e.*, s. 135.

topraklarından koparılır ve sürülür, başta kadınlar olmak üzere cinsel açıdan istismar edilirler (III. Reich dönemindeki Yahudi kadınlar hariç, çünkü bu kadınlarla her tür cinsel temas yasaklanmıştır).

Hedef kadınları, çocukları ve yaşlıları da kapsar hale geldiğinde aşırı şiddet dinamiğinde niteliksel bir sıçrama yaşanır. Bazı iç savaşlar sırasında görüldüğü gibi sadece düşmanın siyasi ve askerî önderleri değil aileleri de katledilir. Örneğin Kosova'da, Drenica bölgesinde silahlı direniş başlayınca sadece silahlı erkekler değil Jashari'nin ailesi de 1998 Şubat'ında Sırplar tarafından öldürülmüştü: kadın, erkek tüm aile fertleri, kundaktaki bebekten en ihtiyarına kadar... "Daha geniş anlamda, kısa süre içinde 'teröristlere' yardım ettikleri gerekçesiyle tüm bir köy hedef alınmaya ve ağır silahlarla vurulmaya başladı."[124] Kosova'da hedefin yakın aile ölçeğine genişlemesi olgusu yine de oldukça sınırlı ve noktasal kalmıştı. Nazi Almanyası ve Ruanda örneklerinde ise bu genişleme yaygın hale gelmiş ve cinsiyet ve yaş kriterleri önemsenmemeye başlamıştı. Böylelikle, 1941 yılı Haziran ayından itibaren savaşabilecek yaştaki tüm erkekleri öldürmekle işe başlayan *Einsatzgruppen* Wehrmacht cephesinin ardına doğru ilerleyerek Ağustos ve Eylül aylarında kadın ve çocukları öldürmüşlerdir.

Benzer biçimde Ruanda'da da 1994 Nisan katliamlarının başlamasından yaklaşık bir ay kadar sonra, Tutsi kadınlarının sadece Tutsi çocukları doğurabileceği gerekçesiyle (ki bu Ruanda geleneğinde çocuğun etnik kimliğinin babanmkiyle aynı olması geleneğine aykırıydı) gitgide daha fazla sayıda kadın ve çocuk öldürülmeye başlamıştı. Neredeyse sistematik bir biçimde çocuklar öldürülmeye başladığı andan itibaren artık bir soykırımın söz konusu olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Ruanda'daki cinayetlerin gidişatı da bu dinamiği tetiklemiştir. Aslında katliamdan kurtulmaya çalışan kaçaklar güvende olduklarını düşündükleri yerlerde örneğin kiliselerde yeniden bir araya gelme eğilimindeydiler. Yerel otoriteler onlara bizzat bu yönde telkinlerde bulunmuştu: Kibuyé'de Clément Kayishema Tutsi-

124 Joel Hubrecht, Kosovo, *a.g.e.*, s. 40-41.

lere yakınlardaki Gatwaro stadyumuna gitme çağrısı yapmıştı (burası güvenli bir bölge olarak gösterilmişti) ya da Papaz Piskopos Augustin Misago (Gikongoro piskoposu) Tutsilerin kiliseden ayrılmalarını ve Murambi'de inşaatı süren bir okula sığınmalarını istemişti. Aslında bunlar milislerin, askerlerin ve polislerin, erkek, kadın ve çocuk, toplu halde bulunan binlerce, hatta on binlerce Tutsi'yi daha kolay öldürmelerini sağlamak için kurulan tuzaklardı.

Bir diğer belirleyici kriter ise hedefin coğrafi açıdan büyümesiydi. Eski Yugoslavya'da sadece eski federasyonun belirli bölgeleri "etnik temizliğe" maruz kalmıştı. Bu vakada katliamların uzamsal genişliği bunları örgütleyenlerin *siyasi tasarı*larıyla ilintiliydi: Şurada bir "Büyük Sırbistan", öte yanda bir "Büyük Hırvatistan" kurmak. Ruanda'da ise aşırılıkçı Hutuların katliamları şiddetten uzak durmaya çalışan kentlere doğru nasıl yaymaya çalıştıklarını gördük. Ellerinde askerî ve siyasi olanakları olsaydı bunlar muhtemelen başta komşu ülke Burundi olmak üzere tüm orta Afrika'daki "Tutsi tehdidini" yok etme arayışına gireceklerdi.[125] Ancak RVC'nin zaferi sayesinde böyle bir girişimde bulunma imkânları olmadı.

Nazi örneği için bu geçerli değildir, hele ki Avrupa'nın efendisi olduklarında. Irka bakışları, nerede olursa olsun, "Yahudi"yi öldürmek üzerine kuruluydu. Dolayısıyla yıkıcı arzularının sınırı Almanya değildi. Yahudilere karşı mücadeleyi tüm bir kıta hatta evren sathında sürdürüyorlardı. Yok edilecek ırk düşmanının neredeyse tüm dünya sathına yayılması sadece ideolojileriyle değil tüm dünyaya yayılan savaş bağlamıyla da yakından ilgiliydi. ABD'nin savaşa girmesinden birkaç hafta sonra, 20 Ocak 1942'de yapılan ünlü Wannsee konferansı bunun bir dünya savaşı olduğu fikrine dayanıyordu. Hitler'in Japonya'ya sığınan ya da Orta Doğu'da yaşayan Yahudileri de hedeflediği bilinmekteydi. Dünya çapındaki bu baş döndürücü

125 Aşırılıkçı *Kangura* gazetesinin Burundi ve Kongo'da yaşayan Tutsilerin de bir tehdit oluşturduğunu dile getiren uluslararası bir yayın yapmasının nedeni budur. Peki o halde Hutu Power bu ülkelere "müdahale hakkı" olduğunu ileri sürmeyecek miydi?

"arındırma" arzusu, Hannah Arendt'in deyişiyle Nazilerin bir halkı dünya üzerinden silmeye kararlı ilk güç olduğu fikrini desteklemektedir.

Duruşmalar göz önünde bulundurulacak olursa kitle kıyımlarının aynı zamanda kurbanların mallarının yağmalanmasına neden olduğu da görülmektedir. Bunlar, cinayetlerin ana nedeni olarak kabul edilemez ama gerçekleştirilmelerini teşvik eden bir olgu olduğu da unutulmamalıdır. Katillere ya kurbanların mallarına el koyma hakkı verilmiş ya liderleri kendilerinde bu hakkı görmüştür; ya da bizzat devlet bu hakkı kendine saklamıştır. Fransa'daki Yahudilerin ekonomik büyüme hikâyesi bize bunu düşündürtebilir ama yine de toplu hırsızlığın mutlaka bir kitle kıyımına neden olduğunu ileri süremeyiz. 1940 Temmuz'undan sonra Vichy hükümeti Yahudilerin hukuki yeterliliğini ellerinden alan birçok kararname çıkararak mallarına el koymuştur. Fransız yasalarına göre Yahudiler artık yetişkin kabul edilmemektedir. Bu olayın hemen ertesinde yasalarca Yahudi olarak tanımlanan herkes tam bir yıkıma uğramış ve devlet onların mallarına el koymuştur. Vichy Fransa'nın Yahudileri toplum dışına iterek onların etkisini azaltabileceğini Nazi Almanyası'na göstermek istemiştir. Yine de Vichy yöneticilerinin, Yahudilerin *fiziksel açıdan* öldürülmelerini istediklerini söylemek asla mümkün değildir. Ancak devlet tarafından yasal olarak mala el koyma Yahudilerin toplumsal çöküşüne neden olmuştur yani yasa onları toplumsal açıdan "öldürmenin" bir yolu haline gelmiştir. Bu da insanlık dışı diğer muamelelerin önünü açan ilk aşama olarak görülebilir.

Kitle kıyım teknolojileri

Cinayet yöntemlerini incelemek için, bu yöntemlerin uyandırdığı dehşet ve tiksinti duygularını aşmak gerekiyor. Beşinci bölümde zalimliklerin "anlamlandırılması" konusunu irdelerken bu konuya tekrar döneceğim. Burada cinayet yöntemlerinin bir insan eylemi, gerçekten diğer insan eylemleri gibi olmasa da *aynı zamanda* bu diğer insan eylemlerinden biri oldu-

günun altını çizmekle yetineceğim. Bunlar bir biçimde her zaman ülkenin ekonomik ve teknolojik gelişmişlik düzeyini, kültürel ifade biçimlerini vb. yansıtırlar. Ülke ekonomisi tarımsal bir ekonomiyse, tarla ya da çiftlik işlerinde kullanılan aletlerin (pala, bıçak, orak...) öldürmek için kullanılması ve bunun aşırılıkçı propagandanın bir unsuru haline gelmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Benzer biçimde Almanya'da geliştirilen gazla boğarak öldürme işleminin uygulanması ülkenin bilimsel ve teknik gelişme seviyesinin bir kanıtıdır.

Bazı cinayet yöntemleri, örneğin makineli tüfek kullanımı birçok ülkede görülebilir. İlk olarak Amerikan iç savaşında, ardında Paris Komünü taraftarlarını öldürmek için kullanılan bu silah karşıdakini "delik deşik etmek" ve hayatta kalanlara korku salmak açısından çok etkiliydi. Bu silah 19. yüzyıl sonlarında Afrika'nın işgali sırasında da batılılara büyük bir üstünlük kazandırmıştı.[126] Böylelikle bu taşınabilir ve güçlü silahın kullanımı yaygınlaşmıştır: Ermenilerden Ruandalılara kadar 20. yüzyılın birçok kitle katliamında ya da *Einsatzgruppen*'in Yahudi kıyımlarında onu görmek mümkündür.

Tüm diğer toplu eylem biçimleri gibi öldürme pratiklerinin de hem gelenekten bazı unsurlar ödünç aldığını hem de başka açılardan bir tür yenilik olduğunu yeniden hatırlatmak isterim. Bosna'da 1990'lı yıllardaki "etnik temizlik" operasyonlarında (istenmeyen kişilerin kaçmasını sağlamak için) ev yakma gibi 20. yüzyıl başında Balkan Savaşları'nda kullanılan yöntemlerin kısmen uygulandığını söyleyebiliriz.[127] Bu şiddet biçimlerinin incelenmesi ne kadarının gelenekten ne kadarının modernite den ya da yeniden icat edilen bir gelenekten geldiğinin tespit edilmesini gerektirir. Seselj'in adamları 2 Mayıs 1991'de Borovo Selo'da Hırvat polislerini katletmekte tereddüt etmeyip göz-

126 1989 yılında birkaç yüz askerden oluşan ve modern makineli tüfeklerle donatılmış bir İngiliz birliği binlerce kişilik Sudan güçlerine üstün gelmiş, yaklaşık 11.000 kişiyi öldürmüştür. Bkz. John Ellis, The social History of the Machine Gun, New York, Pantheon Book, 1975.

127 Bkz. Carnegie Endowment for International Peace, Reports of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Washington DC, 1914, s. 73.

lerini oyup kulaklarını dahi kestiklerinde, aslında bundan elli yıl kadar önce Çetnik ve Ustaki'lerin Hırvat ve Sırpları katlettikleri o yakın geçmişi hatırlatırlar. Ayrıca sadece onlar da değil, Almanlar, İtalyan faşistleri ve Tito yandaşları da aynı şeyleri yaptılar... Bu olay 1990'lı yılların başında milliyetçiliklerin yeniden ortaya çıktığı bir ortamda, Sırp ve Hırvat televizyonlarında çatışmanın biraz daha savaşa doğru sürüklenmesinde rol oynayacak biçimde ele alınır.

Buna karşın özellikle Polonya'ya kurulan gaz odalarının kitle kıyımları tarihinde bile bir ilk olduğu kesindir. 1941 yılı Kasım ayından Chelmno'da gaz (karbon oksit) yüklü ilk kamyonların ortaya çıkması ve ardından 1942'de Belzec, Sobibor, Treblinka, Auschwitz-Birkenau ve Majdanek'te[128] birçok gaz odasının (Ziklon B) açılması toplu öldürme teknikleri alanında inanılmaz ve korkunç bir "ilerleme"dir. Josef Goebbels bile bu "icat" karşısında korkmuş görünmektedir. 27 Mart 1942 tarihinde günlüğüne ilk defa şunları yazar: "Burada daha önce tanımlanması mümkün olmayan ve Yahudilerden geriye hiçbir iz bırakmayan tümüyle barbar bir yöntem kullanılıyor (...) Yeni bir dünya savaşma neden olmaları durumunda Führer'in onlara uygun gördüğü kehanet, en acımasız biçimde uygulanmaya kondu. Bu işlerde en ufak bir duygusallığa yer vermemeliyiz. Yahudiler, kendimizi onlara karşı savunmasaydık, bizi yok edeceklerdi. Bu Ari ırk ile Yahudi mikrobu arasında bir ölüm kalım mücadelesi."[129] Yıllar boyunca her tonda, şiddet ve bayağılıklarla Yahudi düşmanlığı içeren sayısız nutkun yazarı, Hitler'in eski silah arkadaşının kaleminden dökülen bu sözcükler oldukça şaşırtıcı. Ama 1942'nin o Mart ayında, Yahudilerin gitgide daha da sistematik bir biçimde ve gazla öldürüldüğünden daha önce haberdar olmadığı anlaşılan Nazi propagandacılarının en ünlülerinden bu adam bile "sarsılmış" görünmektedir. Bu bilgiyi kendi ideolojik çerçevesine nasıl hemen yerleştirdiğine dikkat edelim: Ari ırkın Yahudilere karşı ölüm kalım sa-

128 Adı geçen son iki mekân "karına kurum" olarak ele alınmalıdır, çünkü burada hem toplama kampı hem de imha merkezi vardı.

129 Akt. Florent Brayard, La Solution finale de la question juive, *a.g.e.*, s. 396-397.

vaşı. Bu, kitle kıyımının ölçüsüz bir biçimde rasyonelleştirilişinin iyi bir örneğidir.

Bununla birlikte gaz odalarında ölüme gönderilenler sadece Avrupalı Yahudiler olmamıştır. Bu alandaki ilk denemeler daha önce de gördüğümüz gibi alman akıl hastaları üzerinde yapılmıştır. Ardından 1941 sonbaharında Polonya'ya, Sovyet savaş esirleri öldürülmüştür. Toplumun diğer kesimlerinden de ölenler olacaktır; örneğin Çingeneler de Nazilerin "ırk temizliği" projesinin kurbanları arasına girecektir.[130] Ama 1941 ila 1945 yılları arasında önce Polonya'da ardından tüm Avrupa'da gaz odalarında kitlesel olarak yok edilenler hiç kuşku yok ki Yahudiler olmuştur. Sözün gerçek anlamıyla insanı şaşkına çeviren şey ise katliamın artık "atık" temizlemeye dayalı bir sanayi olarak görülüyor olmasıdır.

Gerçekte Raul Hilberg'in tabiriyle yok edilecek ve yakılacak "zararlı" kişilerin gönderildiği "ölüm merkezleri", ticari değer taşıyabilecek ya da para getirebilecek hiçbir şeyi (mücevher, altın dişler vb.) ziyan etmeyen öldürme ve toplama fabrikaları gibi işliyordu. İnsanların günün birinde insan öldürme konusunda böyle bir "icadı" yapmaya muktedir olabileceğini Hitler'in *Mein Kampf*'ta Birinci Dünya Savaşı hakkında yazdığı şu cümleleri bilmeyen bir kişi tahayyül edebilir miydi: "Savaşın başında (...) bir seferde bu halkı yozlaştıran Yahudilerin on iki ila on beş binini zehirli gazla boğma imkânımız olsaydı (...) gelecekte iyi ve cesur Almanın varlığını güvence altına almış olabilirdik."[131] Onun için 1924 yılında bir hayalden ibaret olan şey 1942'de korkunç bir gerçek haline gelecekti.

Gazla öldürme yöntemi Naziler için Yahudileri yok etme yöntemlerinden sadece biriydi: Ne tüfekler ne de kamplarda uygulamaya konan o yavaş yavaş ortadan kaldırma yöntemleri sona ermedi. Ve bunlar (Rusların gelişi nedeniyle) boşaltılmak zorunda kalınınca Naziler "ölüm yürüyüşleri" düzenlediler ve bu yürüyüşlerde on binlerce tutuklu can verdi. Bir cina-

130 Bkz. Özellikle Guenter Lewy, La Persecution des Tziganes par les Nazis, Paris, les belles Lettres, 2003.

131 Adolf Hitler, mein kampf, Münih, Zentralverlag der NSDAP, 1942, s. 772.

yetin tarihini basit bir öldürme edimine indirgeme gibi bir eğilim var. Örneğin çoğu batılı gözlemcinin düşündüğü gibi Ruanda'daki 1994 katliamlarının tümünün palalarla yapıldığını söylemek son derece saçmadır.[132] Birçok tanık Tutsilerin başka aletlerle de (sopalar, çapalar, çekiçler...), el bombaları ve başka silahlarla öldürüldüğünü söylemiştir ve ayrıca bazı kurbanların sığındıkları kiliselerde yanarak can verdiğini de unutmayalım. Zalim bir öldürme perspektifine maruz kalan bu insanlar kimi zaman cellatlarına işlerini çabuk yapmaları için yalvarmış hatta bunun için onlara para bile vermiştir. Tarihçi José Kagabo bazılarının lüks ölümden yani kurbanın palayla öldürülmek yerine ateşli bir silahla öldürülmek için para verdiğinden bahseder.[133] Bosna'da da bıçak, el bombası ya da Srebrenica'da olduğu gibi makineli tüfekler kullanılmıştır. Burada bölgenin sarp coğrafyasını düşünmek bile yeterli olabilir; örneğin kurbanları bir akarsu yarığına ya da bir nehir boğazına bırakmak... Kitle kıyımlarında genellikle –birbirini tamamlayan– ve koşullara, cellatların deneyimine ve ellerindeki imkânlara göre biçimlenen birçok yöntem bir arada kullanılır.

Kısacası Avrupalı Yahudilerin gaz odalarında öldürülmesi katliamla savaş arasındaki ilişkileri tümüyle değiştirmiştir. Birçok yazarın da belirttiği gibi elbette Avrupalı Yahudilerin yok edilmesi topyekûn bir savaş bağlamı dışında anlaşılabilir bir şey değildir. Pierre Hassner'in Carl Schmitt yorumunu hatırlayacak olursak, savaş öncesinde topyekûn devletlerin kurulması (Bolşevik ve ardından Nazi devletleri) tümüyle yok edilmesi gereken topyekûn bir düşmana karşı topyekûn bir savaş verilmesi gerekliliğini doğurmuştur.[134] Ancak soruna tümüyle etnik bir bakış açısından yaklaşmayı da deneyebiliriz: Nazilerin 1942 yılından itibaren uygulamaya koyduğu yöntemle, katlia-

132 Claudine Vidal, "Le tueur a la machette comme symbole du genocide des Rwandais Tutsi", face aux crises extremes başlıklı uluslararası kolokyumda sunulan bildiri, Lille II Universitesi, 21-22 Ekim 2004.

133 José Kagabo, "Rwanda apres le genocide. Notes de voyage, aout 1994", les temps Modernes, no. 583, Temmuz-Ağustos 1995, s. 105.

134 Pierre hassner, la Violence et la paix, c. 1, de la bombe atomique au nettoyage ethnique, Paris, Esprit, 1995, s. 262.

mm aslında savaşın fiziksel uzamından tümüyle "koptuğunu" görmemek mümkün mü? Aslında, Batılı ülkelerdeki Yahudileri önce tutuklamak, sonra da trenlerle Polonya'daki imha merkezlerine götürmekten müteşekkil bu uygulamanın Doğu'da 1940 ve 1941 yıllarındaki Yahudi katliamlarıyla uzaktan yakından ilgisi yoktur.

Cephe gerisinde gerçekleştirilen katliamlar ister Einsatzgruppen ister ordu birlikleri tarafından yapılmış olsun, Sovyetler Birliğinin saldırısıyla birlikte savaş mantığına "eklemleniyordu". Askerî bir operasyon söz konusuydu ve komandolar "düşmanı" öldürmeden önce ona yaklaşıyordu. Bosna'da ya da Ruanda'da, paramiliter güçlerin ve diğer milislerin yaptığı şey de bundan farklı değildi. Ama Nazilerin icat ettiği tutuklama-toplama kampına götüme-yok etme sistemi başka bir şey ifade ediyordu. Bu mekanizmanın esas özelliği savaş meydanından tamamen kopuk olmasıdır. Burada çok çarpıcı bir tersine çevirme mevcuttur: Ölüm artık kurbanların kapısını oldukları yerde çalmıyordu, kurbanlar yok edilecekleri yerlere gönderiliyor, ölüme bizzat gidiyorlardı. Sonuç olarak yıkım süreci askerî cepheye kıyasla özerkleşmişti. Kitle kıyımının böyle *özerkleşmesini*, katliamdan soykırıma varan genel şemanın en önemli sembolü olarak görüyorum ve bu konu kitabın son bölümünün konusunu oluşturmakta. Daha öncesinde, katliamı gerçekleştirmekle görevlendirilmiş bireylerin tutumlarına eğileceğiz. Onları gerçekten "anlamak" mümkün olacak mı, göreceğiz.

BEŞİNCİ BÖLÜM

CEZASIZ KALAN SUÇLARIN İZİNDE

Artık her şeyin mümkün olduğu bir dünyaya adım atmış bulunuyoruz. Şiddet adım adım yükseldi. "Tüm sınırlar aşıldığı için artık hiçbir engel kalmadı." Bu süreç tam anlamıyla baş döndürücü bir süreçtir; çünkü insanı, içinden taşacak kadar büyük bir endişe ve boşluğa sürükleyip ölümün hiçliğine çekebilme gücüne sahiptir. Çünkü sınırları belirtilmeden, "Yasa"nın kılavuzluğu olmadan insanın kendini inşa etmesi mümkün değildir. İnsan ancak bu sınırlar yardımıyla itkilerini frenleyebilir. Pierre Legendre "insan yaratmak, ona sınırlarını söylemektir," der. Ve "sınırları yaratmak, Baba figürünü ortaya koymaktır."[1] Arzu ile arzu nesnesi arasına yasağı koyan da, Yasa'nın sembolik anlamda vücut bulduğu Baba figürüdür. Bunun sayesindedir ki insan yavrusu sembolik olana, söze erişebilir, hayal dünyasını gerçek dünyadan, fantazmalarını gerçeklikten ayırmayı başarabilir. Öte yandan "kanlı tarihimizde gözlemlediğimiz bir şey varsa o da insanoğlunun söze artık tahammül edemediği yerde katliamların ortaya çıktığıdır."[2]

Ancak tüm engelleri ortadan kaldıran, sınırları aşmaya izin

1 Pierre Legendre, *La Fabrique de l'homme occidental*, in *L'Homme en meurtrier*, Paris, Mille et Une Nuits, 1996, s. 22 devamında.

2 *A.g.e.*, s. 15.

veren yani her şeyin artık mümkün olduğu edimin –eyleme geçişin– dünyası gerçekten normlara, kodlara sahip olmayan bir dünya mıdır? Buna yanıtım kesinlikle hayır olacaktır. Aslında o hem kaosa hem de düzene hizmet eder. Hem düzenin hem de düzensizliğin hâkim olduğu bir dünyadır bu. Tutkuların ve yıkıcı itkilerin dizginlerinden boşalmasına izin veren bir dünyadır bu. Gerçekte, bu yıkıcılığın ortaya çıkması normların tersine dönmesiyle mümkün olur. Baba, öldürme yasağının teminatı olmaktan çıkar; bunun yerine cinayeti teşvik eden ya da buna izin veren bir figür haline gelir; devlet ya açıkça katliamı kışkırtır ya da yıkılma evresinde olduğu için artık bunu engelleyemeyecek bir konumda bulunmaktadır. Her koşulda aşırı şiddetin uygulamaya konması, cezasız kalma durumunun kural haline gelmesine neden olur.

Peki ama bireylerin sırf cezasız kalacaklarını bildikleri için cinayet işlemeyi kabul ettiklerini söylemek yeterli olabilir mi? Böyle bir açıklama fazla basit kalacaktır. Eyleme geçme kararının, sakin sakin düşünülüp taşınılıp aklıselim bir biçimde alındığını düşünmemeliyiz. Hayır; eyleme geçiş genellikle toplumsal bir kaynaşma anında, insanların zihnini ele geçiren bir kolektif dinamik içinde gerçekleşir. Tıpkı bir deprem öncesi yer kabuğunda kaynaşmaların olması gibi. Aynı şey toplum için de söylenebilir; insanların katliama onay vermesine hatta katılmasına yol açan bir "toplumsal kaynaşma" halinden bahsedebiliriz.

Bu bölümde, sözünü ettiğimiz bu "toplumsal kaynaşma" halinden yola çıkarak eyleme geçiş anının "nirengi noktasına" dokunmaya ya da en azından yaklaşmaya çalışacağız. Bu anlamda söz konusu olguyu bir delilik anı olarak yorumlayabilecek her tür psikiyatrik yaklaşımı bir kenara bırakalım. Katliamda sergilenen şiddet olaylarına katılan her birey kuşkusuz psikopat bir canavar olarak görülemez. Elbette cezasız kalma durumu bazılarında sadistçe ya da kötü eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olabilir. Ama çoğunluğun bu durumda olduğunu da söyleyemeyiz. Bireyler, oldukları halleriyle değil, kitle kıyımının canavarca dinamiğine katıldıkları ölçüde canavarlaşırlar. Dolayısıyla on-

ları bu noktaya sürükleyen şey toplumsal baskıdır ve Zygmunt Bauman'ın sözlerine katılarak "zalimliğin kökeni toplumdur" denilebilir. Peki ama bu, insanlar kendi iradeleriyle hareket etmediklerinde daha "etkin" oldukları, eyleme geçmek zorunda bırakıldıkları ve bunun sonucunda eylemlerinden sorumlu tutulamayacakları anlamına gelir mi? Olayları incelediğimizde, insanların cereyan eden şeye gerçekten katıldıklarını gördüğümüzde, bunun elle tutulur bir önerme olduğunu söyleyemeyiz. Özgürlükleri kimi kez çok sınırlı olsa da yine de tamamen sıfırlanmış değildir; hayır deme, en azından onları cellata dönüştürecek yoldan uzak durma olanakları vardır.

Bu sürüklenme sürecini anlamlandırabilmek için iki yorum öne süreceğim. Bunların ilki kitabımızın birinci bölümüyle aynı çizgide olacak; katliam daima onu biçimlendiren bir ya da birden çok *anlam çerçeves*inin ürünüdür. İnsanlar yaşamak için varoluşlarına anlam yüklemek zorundadır. Öldürmek için de öyle. Kitle kıyımına doğru evrilen bu zihinsel tramplen, imge ile gerçek arasındaki sürekli etkileşimlere dayanır ve bu etkileşimler aracılığıyla her tür engel ortadan kalkar. Bu anlam çerçeveleri tarihsel durumlara ve aktörlere göre çeşitlenebilir. Ya bireyler iktidarın öne sürdüğü öldürme gerekçelerine gerçekten katılır ya da öldürmekte bir çıkarları vardır; bu iki neden de zaten birbirini tamamlar niteliktedir. Hem itkilerin hem de birtakım hesapların iç içe geçtiği bir anlam çoğulluğunun sonucunda eyleme geçme kararı alınır.

Hem katliam öncesinde hem de katliam esnasında üretilen bu anlam çerçevelerine paralel olarak, eyleme geçiş aynı zamanda *cinayete sürükleme aygıtının* inşasını da gerektirir. Aslında ne denirse densin, insanın bir benzerini öldürmeye karar vermesi hiç de kolay değildir. Bunu yapmak için kendine birtakım gerekçeler yaratsa bile kişi ilk seferinde, o ölümcül edimin hemen öncesinde sanki kendini boşluğa bırakmak söz konusuymuş gibi bir kararsızlık anı yaşayabilir. Sadece bir kere değil onlarca, yüzlerce kere öldürebilmesi için bu cinayete sürükleme aygıtına dahil olmuş olması gerekir. Bu açıdan bireyi toplumsalın moleküler bir birimi gibi yorumlamak bazı paradoks-

ları da beraberinde getirir. Çünkü söz konusu birey, ancak bir halkasını oluşturduğu kolektiviteye bağlı olduğu ölçüde gerçek bir kitle katiline dönüşür. Bu noktada katliama sürükleme aygıtını iki temel eksende inceleyeceğiz. Dikey eksen genellikle onu hiyerarşik bir ilişki içine sokar; diğer eksen ise yataydır ve onu ikili ilişkiler içine çeker.

Ancak eyleme geçişin aynı zamanda bir korkuya teslim olma durumu olduğunu da unutmayalım. Bu, bedene yönelmiş şiddetin yarattığı ani, korkutucu sarsıntıdır. Bu konuda fazlaca steril bir yaklaşım sergilemek doğru olmaz. Geleneksel tarihyazımı yöntemlerinden biri, olayın merkezini, şiddeti ve vahşeti tam olarak ortaya koymaksızın savaş hikâyelerini bir destan ya da bir strateji ürünü gibi anlatmaktan ibarettir. Aşırı şiddeti yorumlayabilmek için tam olarak şiddet eyleminin pratiğe döküldüğü ana ve kişinin olay öncesinde, esnasında ve hatta sonrasında bedeni nasıl yok ettiğine odaklanmak gerekir. Eyleme geçiş anının bu boyutu öncekilerden daha gizemlidir. Bu yüzden son kısımda bu konuya açıklık getirebilecek birtakım yorumlarda bulunmaya çalışacağız.

Eyleme geçişte dönüşümler

Karşımızda duran şey yazgısal bir biçimde cinayet anma erişen bir "savaş alanı"dır. Yapılabilecek ilk gözlem katillerin *grup* halinde hareket ettiğidir. İster yüzleri maskeli ister açık olsun, ister üniformalı ister sivil olsunlar, bir araya gelmiş durumdadırlar. Kolektif katliam pratiği genellikle az çok enformel (milisler) ya da kendiliğinden (komşuların bir araya gelmesi) bir disipline sahip bu katil gruplarının önceden oluşturulmasıyla yakından ilişkilidir ve bunlar (polis ve askerlerce) hiyerarşik biçimde komuta ediliyor da olabilirler. Böylelikle tabur halinde, çete halinde, kitle halinde öldürürler... Bu grupların her birinin farklı bir hikâyesi vardır ve farklı koşullarda iş görürler. Ama kesin olan bir şey varsa o da grubun kitle kıyımının kolektif eyleyicisi olduğudur.

Bu türden bir dönüşüm nasıl gerçekleşebilir? Söz konusu dö-

nüşüm öncelikle, tehlikeli ve rahatsızlık verici oldukları kabul edilen "ötekilere" karşı "biz"in kolektif sıçrayışına davetiye çıkaran iktidar ideolojisi tarafından yaratılır. Kimliksel kutuplaşmayı somutlaştıran ideoloji, önceki sayfalarda uzun uzadıya anlattığımız bu psikozu ve ardından savaş havasını yaygınlaştırır. İster etnikçi, ister ırkçı, ister milliyetçi olarak tanımlansın, ideoloji, sembolleri, mitleri, sloganlarıyla korkunun tırmandırılmasına yardım eder (oysa bireyler zaten ekonomik ya da siyasi bir darboğazın içinde tümüyle korkmuş ve tedirgin durumdadırlar). İster katılalım ister katılmayalım egemen konuma erişmiş olan bu ideoloji "biz"in "onlar"a karşı geliştireceği fiziksel saldırıları doğuracak olan *anlam matrisi* haline gelir.

Bu açıdan her bireyin birçok kimliğe (ailevi, cemaatsel, siyasi, mesleki vb.) sahip olduğu fikrinden yola çıkan etno-psikiyatr George Devereux'nün gözlemleri son derece ilginçtir.[3] Kolektif bir kimlik kriz durumuna girdiğinde, kendini kriz karşısındaki tek yanıt ve tek sığınak olarak göstererek kendisi dışındaki herkesi alt etme eğilimine girer. Diğerleri de bu grup kimliğine tâbi hale gelirler. Bu kolektif üst-inşa uğruna bireysel kimliklerini kaybederler. "Biz"in siyasi anlamdaki bu ilk billurlaşmasını sağlayan şey, ideolojidir. Bundan böyle "onlar"a karşı "biz"i savunmak amacındaki bu grupların oluşumu kendiliğinden bir seyir izlemeye başlar. Alman tarihçi Natalija Basic'in Hırvatistan ve Bosna savaşlarında çarpışmış yirmi beş eski askerle yaptığı görüşmeler bu gözlemleri doğrular niteliktedir.[4] 1990'lı yılların başında "kişisel silahlanma (*Selbst-bewaffnung*) fikri hemen yaygınlaşmıştı. Arkadaşlık önem kazanmış ve bir süre aşırı bir coşku havası hâkim olmuştu. Daha önce silah edinmek hiç bu kadar kolay olmamıştı." Tüm etnik topluluk-

3 George Devereux, *Ethnopsychoanalysis. Psychoanalysis and Anthropology as Complement Frames of Reference*, Berkeley, University of California Press, 1978.

4 Basic, tarih doktorası kapsamında 1997 ve 1998 yıllarında, Hırvatistan ve Bosna savaşları sürerken Belgrad, Banja Luka, Bratunac, Crickvenica, Saraybosna, Split, Sremska Mitrovica ve Zagreb'de çatışmalara katılmış olan yirmi beş eski askerle görüşme yapmıştır. Görüşmecilerin çoğu Hırvat, Bosna ya da Sırp kentlerinden gelmedir. Natalija Basic'in "milis" yerine "savaşan" terimini tercih ettiğini de belirtelim; çünkü ilki Yugoslav halk savunması çerçevesinde kullanılan bir terimdir (Bu konuda 4. Bölümde söylediklerimize bakabilirsiniz).

lar toprağını savunma hazırlığı içindeydi. "1940'lı yıllardan beri evlerini, çocuklarını, eşlerini ve çocuklarını korumak için savaşmaya hazır bu kadar çok adam görülmemişti. Bunu reddetmek ayıptı (...). Genç bir adam için askerlik, özellikle de Bosna'da, katiydi. Her gün asker botları giyiliyordu. Bazıları gerçekten yapabilecekleri 'işi' seviyor gibiydi. Bu dönemi basit bir dille 'cinayet zamanı' diye adlandırıyorlardı."

Ancak her şeyi de ideolojiyle açıklayamayız! Katletme eyleminin gündeme gelmesi için vazgeçilmez olan bu hat, suçun işlenmesi için yeterli değildir. Eyleme geçilmesi için bir grup dinamiğinin bireyleri cinayete sevk edecek biçimde söz konusu ideolojiye "tutunması" gerekmektedir. Aslında ideolojinin somut anlamda ölümcül bir kapasite taşıdığını söyleyemeyiz. Eyleme geçilebilmesi, fikrin katletme eyleminde billurlaşması için bu ideolojinin "başka bir şeyle" birleşmesi gerekir. Bu süreci açıklamaya çalışan yazarlar üç farklı yorum öne sürmüşlerdir.

Katletmek, yağmalamak, "business" yapmak

Bu yorumların ilkine göre ideolojik etken, çıkar ve heves gibi etkenlere bağlanır. Bir ülkedeki toplumsal ve siyasi iklimin, şu veya bu kişilerin mal varlıklarını ellerinden almak için "düşman" olarak tanımlamasından fayda sağlar ve onları ölüme terk ederler. Bu amaçla çeteler ortaya çıkmaya başlar. Söz konusu gruplar her yerde propagandayla ifşa edilen bu "düşmanla" mücadele etmek kisvesi altında zenginleşirler. Bosna'daki savaş bunun sayısız örneğiyle doludur; milliyetçilikle *business* birbirine eklemlenir. Karşıt tarafların liderleri işleri beraber hali yoluna koymak üzere işbirliğine girerler ya da elbette her iki taraf da kendi kurbanlarının mallarına el koyar. Bosna'da, Visegrad bölgesinde çatışmaların başlamasından hemen sonra yani 1992 yılı Nisan ayında, önderliğini Milan Lukic'in yaptığı genç bir Sırp çetesi "Çetnikçilik oynamaya",[5] yörenin en zen-

5 Chuck Sudetic, Milan Lukic'in çok ilgi çekici bir portresini çizmiştir: bkz. "Le criminel de guerre", *Après-guerre(s), Autrement*, no. 199-200, Ocak 2001, s. 236-253.

gin Müslüman ailelerine saldırmaya ve yağmalamaya başlarlar. Çetenin birçok ismi vardır: "Beyaz Kartallar", "Drina Kurtları"... Müslüman nüfusu yağmalamak, öldürmek ve/veya kovmak üzere bölgede kendi kanunlarını uyguluyorlardır. "Milan Lukic'in gerekçesinin kahramanlıkla, vatanperverlikle ya da vatanın onuruyla hiçbir ilgisi yoktu. Onun asıl gerekçesi, kendi çıkarlarıydı." Ama bunun sonucunda on beş kadar adamdan oluşan çetesinin marifetleri Visegrad ve civarından 14.000 Müslüman'ın kaçmasına yol açmıştır.

Bu türden örneklerden yola çıkan Amerikalı siyaset bilimci John Mueller etnik savaşın Hobbes'un herkesin herkese karşı savaşı biçiminde formüle ettiği modele uymadığını, bunun daha ziyade belirli bir bölgeye korku salmayı başaran ve bundan çıkar sağlayan küçük gangster ve serseri çetelerinin işi olduğunu söyler.[6] Yazar Sırp ordularındaki çatlakları önlemek için Milosevic'in adi suçluları salıverdiğini ve onlara kurbanlarının mallarını çalma imkânı tanıyarak "kirli işlerini" yaptırdığını da ekler. Ancak Mueller, bu grupların eylemlerini hazırlamak ve destek olmak için daima yanlarında olan resmî askerî birliklerin rolünü hesaba katmaz.

Pogromlar hakkında yapılan birçok çalışmada da bu çıkar meselesinin ön planda olduğu ortaya konmuştur; örneğin Jan Gross'un 10 Temmuz 1941'de Polonya'da meydana gelen Jedwabne katliamı hakkındaki ünlü monografisinde olduğu gibi. Polonya'nın doğu kesiminde yer alan ve 1939-1941 yılları arasında SSCB işgali altında bulunan bu köyde, komünistlerle işbirliği yapmakla itham edilen Yahudilere karşı büyük bir hınç oluşmuştu. Wehrmacht, Rusya seferi için Doğu kanadını güçlendirmek amacıyla kısa süre önce bölgeden ayrılmıştı. Bu savaş ortamında Almanların rızası hatta desteğiyle Yahudilere karşı birçok pogrom gerçekleştirildi. O, 10 Temmuz 1941 gününde de Jedwabne sakinleri, civar köylüler ve serserilerin de desteğiyle bölgede yaşayan 1.600 kadar Yahudi'yi (kadınlar ve çocuklar dahil) öldürecekti. Bazıları taşa tutuldu, bazıları su-

6 John Mueller, "The Banality of Ethnic War", *International Security*, c. 25, no. 1, Yaz 2000, s. 42-70.

"MÜSLÜMANLAR, MÜŞLÜMANLAR, ADİ SARI ÇIYANLAR, GÜNLERİNİZ SAYILI"

"İlerleyen günlerde Milan ve çetesi bordo renkli Volkswagenleriyle Visegrad sokaklarına çıktılar. Arabadaki hoparlörlerden Çetnik ezgileri yükseliyordu. Elinde megafonuyla Milan Müslümanları kenti terk etmeye çağırıyordu: 'Müslümanlar, Müslümanlar, adi sarı çıyanlar, günleriniz sayılı.'

Siyah yünden yapılma *balaklava*lar giymiş adamlar, Müslümanların evlerini basıyordu. Mücevher ve para istiyorlardı. Yanlarında götürebilecekleri her şeyi çalıyorlardı: altın saatler, yüzükler, zincirler, nakit para, çamaşır makineleri, televizyonlar, şekerlikler... Müslümanlar hiçbir direniş sergilemiyordu. Kadınları ve erkekleri Mehmet Paşa Köprüsü'ne götürüyor, burada bıçak ya da silahla onları öldürüyorlardı. Sonra cesetleri nehre atıyor ve akıntıya kapılan kadavralara ateş ederek eğleniyorlardı. Çete taş köprünün yanındaki otelde konaklıyordu. Genç Müslüman kadınlar buraya kapatılıyor ve tecavüze uğruyordu. Yaşlı kadınlara da köprüyü kaplayan kan gölünü temizletiyorlardı.

[...] 27 Haziran 1992'de, sokağa çıkma yasağı başladıktan hemen sonra Milan'ın çetesindeki adamlar Turjacanin'in kapısını çalmıştı: 'Herkes dışarı. Bajina Basta'ya sürüldünüz.'

Silahlı adamlar Zehra ve ailesini M slüman bir komşusunun evine götürdü. Zehra kapıların ve pencerelerin kapalı ve demir parmaklıklarla örülü olduğunu fark etti. Balkon kapısının yanında ayakta duran Milan'ı gördü. Onu tanıyordu çünkü o ve kar-

da boğuldu ya da öldüresiye dövüldü; çoğu da büyük bir ahırda yakıldı.

Jan Gross'a göre bu inanılması güç olay ancak birkaç etkenin bir araya gelmesiyle açıklanabilir. Katliam siyasi bir geçiş döneminde, Sovyet askerlerinin gittiği ve yerine Almanların geldiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu Polonyalı Katolik köylülerin koyu antisemitizmi de hesaba katılmalıdır: Kentteki adamların en az yarısı katliama katılmış olmalıdır. Ama eylem kendiliğinden gerçekleşmemiştir, tamamen örgütlüdür. Operasyonları yönetenler ise kentin belediye başkanı Mari-

deşi aynı okula gitmişlerdi. Balkon kapısı yeniden kapanınca askerler pencereler taş atmaya başladılar. İçerde herkes yüz üstü yatmıştı. Ardından silahlar ateşlendi. Sonra odanın içinde üç el bombası patladı. Çocuklar ağlıyordu. Bir şarapnel parçası Zehra'nın bacağını parçaladı. Her yer toz bulutuyla kaplanmıştı. İnsanlar öksürüyordu ve neredeyse boğuluyorlardı. Oda birden alev aldı. Zehra dokuz yaşındaki yeğenini ardına katarak kaçmaya çalıştı. Balkon kapısını açmaya çalıştı ama nafile. Etrafında, alevler içindeki adamlar, kadınlar ve çocuklar korkunç çığlıklar içinde dövünüyordu. Zehra'nın gözüne küçük bir pencere ilişti. Kendine bir yol açtı ve açıklığa doğru kıvrılmayı başardı. Ardından yeğenini almak için arkasını döndü. Çocuğun elleri ve yüzü alevler içindeydi; vazgeçmek zorunda kaldı.

Dışarıda bir radyo, kurbanların sesini bastıracak kadar yüksek bir sesle müzik yayını yapıyordu. Milan ve adamla ı, sendeleyerek kaçan Zehra'yı fark etmemişlerdi. Yakınlardaki bir çalılığa kadar gitmeyi başardı ve tüm gece orada saklandı. Ertesi gün Sırp bir doktor onu tedavi etti. Ona buraları terk etmesini salık verdi. Zehra ormana doğru kaçtı ve burada Milan'ın adamlarından kaçmaya çalışan sivillere eşlik eden bir Müslüman taburuyla karşılaştı. O evde ölen yetmiş bir kişiden onu Zehra'nın yakınıydı."

Chusk Sudetic'in "Le criminel de guerre" adlı makalesinden, *Après-guerre(s)*, kol. "Mutations", Paris, Autrement, 2001.

an Karolak ve onun danışmanlarıdır.[7] Ancak Jan Gross'a göre "katliamın asıl nedeni (...) geçmişten gelme bir antisemitizmden ziyade Yahudilerin mallarını kati olarak ele geçirme isteği ve umulmadık bir biçimde bunun olası hale gelmesidir. En azından (...) bu iki etken atbaşı gitmiştir."[8] Ancak kesin olduğu ileri sürülen bu "ekonomik" açıklama, o küçük Polonya

7 Belediye başkanının katliamdaki rolü Ruanda'dakilerle benzerdir (bkz. 4. Bölüm).

8 Jan T. Gross, *Les Voisins. 10 Juillet 1941, un massacre de juifs en Pologne*, Paris, Fayard, 2002, s. 134.

köyünde yaşanan barbarlığı gerçekten aydınlatabilecek türden bir açıklama mıdır?[9]

Şiddet eyleminde sosyalleşmek

Eyleme geçiş anını açıklamak için kullanılabilecek ikinci modelde, ideolojik etken bireylerin şiddete meylettiği bir sosyalizasyon ve oluşum sürecine bağlanır. Bu sayede bazı yazarlar asker, polis ve diğer özel kuvvetleri, kendi benzerlerini öldürmeye hazırlayan bir ön alıştırmanın önemine dikkat çekmişlerdir. Tüm iktidarlar aslında kendi çıkarlarına hizmet edecek ve kendileri adına cinayet işleyebilecek katiller yetiştirmeye ihtiyaç duyarlar. Bu adamların başkalarına uygulayacakları şiddet konusunda hiçbir duygu beslemeyen cellatlara dönüşebilmesi için hazırlık süreçlerinin de fiziksel ve manevi açıdan çok zorlu –neredeyse travmatik– olması gerekir. Kriminolog Lonnie Athens'in kuramı bu yöndedir ve Amerikalı yazar Richard Rhodes de bu kurama dayanarak Rusya'daki *Einsatzgruppen*'in eylemlerini incelemiştir.[10] Bu durumda cellatların bizzat "üretildiğini" söylemek mümkündür.

Dünya üzerindeki tüm polis ve ordu teşkilatlarının yeni üyelerinin az çok zorlu bir talime tâbi tutulduğu düşünülecek olursa bu türden açıklamaların bir gerçeklik payı taşıdığı söylenebilir. Ancak özel olarak *Einsatzgruppen*'in tarihiyle ilgilenen Fransız tarihçi Christian Ingrao'ya göre katil haline gelecek adamların geçtiği bu ön hazırlık döneminin önemi genellikle göz ardı edilmektedir. Örneğin söz konusu vakada, bu ön hazırlık aşaması on beş günden fazla sürmemektedir.[11] Ayrıca Ruanda'da gazeteci Jean Hatzfeld'in araştırdığı o katil köylülerle ilgili ne demeli? Onlar hiçbir ön hazırlık aşamasından,

9 Yazar aynı dönemde bölgede başka pogromların da yaşandığını belirtir. Polonya'da yaşanan bu olayların bellek açısından yorumlayan antropolog Joanna Tokarska-Bakir'in Jean-Charles Szurek'in sunuşuyla yayınlanan makalesine bkz. "Jedwabne et la mémoire polonaise", *Plurielles*, no. 9, 2001, s. 72-73.

10 Richard Rhodes, *Extermination: La machine Nazi. Einsatzgruppen à l'Est, 1941-1943*, Paris, Autrement, 2004.

11 Christian Ingrao ile söyleşi, 15 Mart 2004.

hiçbir askerî disiplinden geçirilmemişlerdi. Bir kriz durumunda onlardan sadece kendilerine aşina olan bir tarım aletini yani palayı tarlalarını değil düşman Tutsileri biçmek için kullanmaları istenmişti.

Savaş alanında katile dönüşmek

Dolayısıyla ön hazırlıktan geçmiş olsun olmasın, grupların, eylem içinde ve eylem vasıtasıyla, katile dönüşmeleri *in situ* bir durumdur. Eyleme geçişe dair üçüncü inceleme çerçevemiz tam da burada bulunmaktadır: alanda elde edilen deneyim sonuçta bir kitle kıyımına doğru sürüklenme açısından belki de en önemli etken haline gelecektir. Grupları harekete geçiren ya da yönetenler iyi bilirler. Bir grup kendini ancak savaş alanında "bulur"; burada ister gençleri bir spor faaliyeti için bir araya getirmek, ister bir işyerinde çalışma gruplarım göstermek, ister askerleri savaşa götürmek söz konusu olsun. Bir katiller grubunun oluşumunda bundan başka kurallara tâbi olunması için bir neden yoktur. Savaşçılar savaşta ortaya çıkar. Katliamcılar ancak eylem içinde ve eylem vasıtasıyla katil haline gelirler. Amerikalı tarihçi Christopher Browning'in 101. Alman polis birliği üzerine ünlü çalışması bu cinayet işleme biçimi hakkında çarpıcı örneklerle doludur. Karşımızda kitle katilleri haline gelmeleri için hiçbir ön hazırlıktan geçmemiş 500 kadar adam durmaktadır. Yazara göre bunlar "sıradan insanlar"dı; Hamburg polis teşkilatından seçilmiş, Rus cephesinde savaşmaya gidemeyecek kadar yaşlı aile babalarıydı. Polonya'da yalnız başlarına kaldıkları anda 38.000 kadar Yahudi'yi katledecek ve 45.000 kadarının da Treblinka'daki gaz odalarına sevkini yapacaklardı. Tüm bu operasyonları on altı ayda gerçekleştirmişlerdi ve üstelik hiçbir ön hazırlıktan geçmiş değillerdi.

İzledikleri yol son derece şaşırtıcı görünmektedir. Browning'in dehası da bu yolun gizemlerini aydınlatacak ustaca bir düşünce ileri sürmesinde yatmaktadır: bu konuya tekrar döneceğiz. Ama Michael Mann, Browning'i bazı birlik görevlilerinin antisemit düşünceleri olduğu vurgusunu (özellikle de seçim aşamasında)

azımsamakla eleştirir; ki birlikler bu kadar da sıradan insanlardan oluşmamaktadır ve bu eleştiri de kısmen haklı görünmektedir.[12] Yani bu kişiler büyük olasılıkla başka kişiler üzerinde ideolojik düzlemde daha az etkili olmakla birlikte bir alıştırma etkisi yaratmıştır. Öte yandan bu türden bir etki de abartılmamalıdır. Yazarın da belirttiği gibi bu birlikte olup biteni "anlamanın" tek yolu, araştırmacının kendisini eylemin gerçekleştiği bağlam içinde yani Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırısıyla başlayan (ABD'nin savaşa girmesiyle daha da güçleşen) savaş ortamı içinde tahayyül etmesi gerekir. Savaşın ezici atmosferini daha önce yaşamamış birisi için bu son derece zor bir iştir. Ama bu adamların tutumlarını belirleyecek temel "anlam çerçevesi" bu şekilde oluşmaktadır. Çünkü korku tahayyülüne işlemiş olan ideoloji, ancak savaş sayesinde gerçekliğe çarpar; bu tehlikeli ve korkunç düşman işte oradadır, savaş alanında. Silahsız dahi olsa o düşman olarak kalacaktır ve yok edilmesi gerekir.

Bana göre bu son yorum çerçevesi bizi eyleme geçiş anının "nirengi noktasına" ilk ikisinden daha fazla yakınlaştırmaktadır. Elbette her ikisinin de kendi içinde doğru yanları vardır ve zaten söz konusu ettikleri kişiler de aynı değildir. Birbirlerinden farklı olmalarına rağmen her ikisi de rasyonel bir eylem anlayışına dayanmaktadır: Kişiler ya çıkarları doğrultusunda öldürür ya da öldürürler çünkü bu amaçla bir eğitimden geçmişlerdir. Her iki durumda da eyleme geçiş anı faydacı ya da araçsal bir anlayışla ele alınır, kısacası bu iki yorum bir tür rasyonellik üzerine kurulmuştur. Ancak kitabımızın birinci bölümünden itibaren cinayetleri hızlandıran bu korku, intikam ve salt egemenlik tahayyülünü hesaba katmanın ne denli önemli olduğunu gördük.

Bu açıdan bakıldığında Browning'in kitabını yorumlayanlar, bu birliğin lideri konumundaki komutan Trapp'ın eyleme geçmeden birkaç saat önce adamlarına yaptığı konuşmaya pek dikkat etmemiş görünüyorlar: "Düşmanın Almanya'yı

12 Bkz. Michael Mann, "Were the perpetrators of Genocide "ordinary Men" or "Real Nazis"?: results from fifteen hundred biographies", *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (3), 2000, s. 331-366. Bu makale Mann'ın daha önce adını andığınız son kitabının "Fifteen Hundred Perpetrators" başlıklı 8. Bölümünün konusunu oluşturmaktadır.

bombalarken Alman kadınlarını ve çocuklarını öldürdüğünü unutmayalım."[13] Başka bir deyişle "onların" bizim çocuklarımıza yaptıklarını şimdi bizler yapabiliriz ve yapmalıyız. Trapp'm burada İngiliz-Amerikan bombardımanlarından bahsediyor olması önemli değildir. O masum Almanları hedef alan "dış düşman" ile polis birliklerinin yok etmek zorunda olduğu "Yahudi düşman" arasında bir bağlantı kurmaktadır. Burada fiziksel saldırının gerçekliği ile silahsız sivillerin yarattığı sözde tehdit tahayyülü inanılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir. Cinayete girişmek neredeyse her zaman sivillerin öldürülmesini, gerekli bir savaş edimine dönüştüren karşılıklı bir oyuna girmek gibidir. Bundan böyle katliam meşru müdafaadan kaynaklanacaktır. Bir kez daha savaşa dair o emniyet ikilemiyle karşı karşıya kalırız: ya "onlar" ya "biz." Natalija Basic'e göre Bosna'da "etnik temizlik" bir savaş edimi olarak da yaşanmıştır ve Ruanda'da Tutsileri öldürmek de ülke savunmasının bir parçasını oluşturmuştur.

Ama burada sadece bir tahayyülden bahsetmek yeterli olacak mıdır? Söz konusu olan sadece tahayyül değildir. Çünkü bu karşılıklı oyun gerçektir. Aslında bu tehdit kısmen doğru da sayılır. Her şeyin ötesinde Yahudiler komünist de olabilir ve Kızıl Ordu'ya yardım da edebilir ve hatta Tutsiler iktidarı ele geçirmesi için RVC'ye yardım da etmiş olabilir. İddia oldukça rasyonel görünüyor. Ama böyle bir tehdit olasılığını nasıl "sınırlandırabiliriz?" Kim gerçekten düşmanla işbirliği içinde, kim değil? Bunu tam bir kesinlikle söylemek mümkün görünmüyor. Bu durumda da grubun tamamı şüpheli durumuna düşer, düşman haline gelir. Tahayyüllerle gerçeklik arasındaki ilişkilerin tümüyle muğlaklaşmasının nedeni budur. Eyleme geçiş de grubun tümüyle yok edilmesini gerekli kılar.

Katliam sırasında akıllarından ne geçiyordu?

Cellatların bu "tehdide" gerçekten inanıp inanmadığını saptamak mümkün olabilir mi? Bir biçimde evet. Buna dair ipuçları veriyorlar çünkü katile dönüşmüş durumdalar. Ama bu ko-

13 Akt. Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires*, *a.g.e.*, s. 102.

lektif tutum bireysel olarak buna inanıp inanmadıklarının kesin kanıtı olamaz. Eylemleri sırasında bu cellatların sarf ettikleri sözleri pek bilmiyoruz. Christopher Browning'in çalışması polislerin yaklaşık yirmi yıl kadar sonra duruşma salonlarında söyledikleri sözlere dayanıyor. Jean Hatzfeld ise katile dönüşen bu köylülerle hapishanede, elbette yargılanmalarından sonraki bir zaman zarfında, yani en azından olaylardan on yıl kadar sonra görüşmeler yapmıştır. Her iki durumda da bir zamanların katilleri geçmişteki tutumlarını zamanla rasyonelleştirme imkânı bulmuş durumdadır. Burada kuşkusuz bir bellek çalışması ve olayların yeniden kurulması söz konusu olmuştur. Katillerin bizzat eylemlerini gerçekleştirdikleri anda ne düşündüğünü öğrenebilmemiz için operasyonların olduğu dönemde sırlarını paylaşmış olmaları gerekir: Caka satmak için arkadaşlarının yanında sarf ettikleri türden sözler değil, güvenilir olduğunu varsayabileceğimiz türden kişisel sırlar. Bunlar örneğin günlükler ya da ailelerine yazdıkları özel mektuplar olabilir.[14] Ama bu türden belgeler nadiren karşımıza çıkmaktadır.

SS Hauptscharführer Felix Landau'nun savaş günlükleri bu kategoriye girer.[15] Landau Rusya işgali sırasında bir "özel komando" birliğinde yer alır.[16] Günlüğüne yazmaya başlaması bu vesileyle olur. O dönemde Gertrude isimli genç bir sekretere âşıktır (oysa 1938'den beri evlidir); ona düzenli olarak yazar ve sabırsız bir biçimde ondan gelecek mektupları beklemektedir. Bu ilişki onun tüm vaktini alıyor gibi görünmektedir. Bununla eş zamanlı olarak onun gayet itaatkâr ve çalışkan olduğunu, ödev duygusunun son derece güçlü olduğunu da görürüz. Yahudilerin ve Polonyalıların aşağılık insanlar, köleler oldukları-

14 Mektuplaşmalarda olası bir sansür yüzünden bazı olayları ya da duyguları gizlemeye çalışmamış olmaları kaydıyla – ki bu da başka bir sorundur.

15 Felix Landau, "Et il faut en plus que je joue au général des juifs", Blutorden şövalyesi Felix Landau'nun savaş günlüklerinden alıntılar, in *Pour eux, c'était le bon temps. La vie ordinaire des bourreaux Nazis*, Ernst Klee, Willy Dressen, Volker Riess tarafından derlenen tanıklıklar ve belgeler, Almancadan Fransızcaya çeviren Catherine Métais-Bihrendt, Paris, Plon, 1989, s. 83-104.

16 25 Temmuz 1934'te Viyana'da şansölye Dolfuss'a karşı bir silahlı ayaklanmaya katılan Avusturyalı eski marangoz, bu olayın ardından Alman vatandaşlığına geçer. Sonrasında da SS'lere katılır.

nı düşünüyor gibidir. Ve öte yandan onları öldürmek zorunda olmaktan üzüntü duymaktadır; ama bunun nedeni onlara karşı insani bir duygu beslemesi değil, daha asil bir görev üstlenmeyi, yani "gerçek" bir savaşta çarpışmayı tercih ediyor olmasıdır. "Onlar sadece Yahudi bile olsa savunmasız insanlara ateş etmek bana pek bir şey ifade etmiyor. Gerçek ve daha açık bir savaşı tercih ederim" (5 Temmuz 1941). Felix Landau yine de eylemlerini meşrulaştırmak için savaş metaforunu kullanır: "Resmî olarak Yahudilerin generali ilan edildim" (10 Temmuz 1941).

Ayrıca bu görevden bir nebze de olsa bıkmış bir hali vardır: "Yine Yahudilerin generali rolünü oynamam gerekecek" (5 Temmuz 1941). Ancak savaş başlamıştır ve onu oldukça etkilemiş görünmektedir. Birliği Wehrmacht'ın ilerlediği yolu takip etmektedir. Gittiği her yer "ölüm kokuyordu. Kimsenin daha önce görmediği türden şeylere şahit olduk." Bu yıkım evreni içinde en kişisel düşüncelerini "Trude"una, "küçük tatlı uğur böceğine" açmaktadır: "Mektubunu okuyacağım için küçük bir çocuk gibi heyecanla doluyum" (12 Temmuz 1941). Genellikle sıkıntılıydı çünkü Gertrude'un ona sadık kalacağından emin değildi. Buna karşın Yahudileri öldürürken ya da öldürülmeleri emrini verirken herhangi bir sıkıntı çekiyor gibi de değildir. Bir katliama nasıl katıldığını anlattığı şu cümlelere bir bakalım: "Bu çok tuhaf bir şey. Savaşı seviyoruz ve savunmasız insanlara ateş etmemiz gerekiyor. 23 kişi kurşuna dizilecek; aralarında kadınlar (...). Son derece güzeller (...). Adaylar, ellerinde bir kürek kendi mezarlarını kazmak için sıraya giriyor. İçlerinden ikisi ağlıyor. Gerçekten de hayran olunası bir cesaretleri var. Peki ama akıllarından ne geçiyor olabilir tam o anda? (...) Tuhaf, içimde hiçbir şey, kesinlikle hiçbir duygu yok, acıma yok. Hiçbir şey. Bu böyle, duygular ve düşünceler birdenbire uyanıverince bile kalbim sakin sakin atmaya devam ediyor." (12 Temmuz 1941)

Tümüyle bir SS olmasına rağmen aldığı notlar cephede çarpışmak yerine "cellatlık ve mezar kazıcılık yapmak"tan rahatsızlık duyduğunu gösteriyor. Yaptığı işin yorucu olduğunu söy-

lüyor: "Silahlar patlar, beyinler dört bir yana dağılır (...). Eve yorgun argın dönüyorum sonra yine işe koyulmak gerekiyor."

Günlüğünün başka bir yerinde Felix Landau'nun başka kültürlere ilgisi olduğunu fark ediyoruz. Örneğin Ukraynalı bir aileyle mükemmel bir akşam geçirdiğini ve âdetlerini öğrendiğini yazmış. Ama gece yine aklına sevgilisi geliyor. O kadar âşık görünüyor ki onu hep yanında istiyor ve üstlerine bu konuda ricalarda bulunuyor. "İşinin" güçlüklerine katlanabilmek için fiziksel olarak güçlü olmak zorunda değil mi? Bu günlüğü okuyunca insanın içinde tedirginlik ve ürküntü hisleri uyanıyor. Çünkü kendi tabiriyle "generalcilik oynayarak" Yahudileri bir bir öldürmeyi öğrenen bu adam aslında korkutucu bir biçimde insani duygulara sahip; seviyor, sevgilisinin yokluğundan acı duyuyor ve bu aşk duygusu köleler gibi hayatlarının hiçbir değeri olmadığına kanaat getirmiş olduğu Yahudilere karşı aşırı derecedeki bir zalimlikle tümüyle uyum içinde devam edebiliyor.

Bir diğer şaşırtıcı belge de Viyanalı bir polis memuru olan ve bir *Einsatzkommando*'da görevlendirilen Walter Mattner'in Belarus'taki bir operasyondayken yazdığı mektuptur. 5 Ekim 1941 tarihli mektubunda karısına bu inanılması güç cümleleri yazmış: "Geçen günkü büyük katliama (*Massensterben*) ben de katıldım. İlk arabaya ateş edeceğimde ellerim titredi ama sonra alıştım. Onuncu arabada sakin bir biçimde nişan alıyor ve kadın, çocuk ve bebeklerin üzerine gayet emin bir biçimde ateş ediyordum. Evde benim de iki bebeğim olduğunu ve bu çapulcuların da onlara aynısını hatta bin beterini yapabileceğini aklımdan hiç çıkarmadım. Bizim onlara armağan ettiğimiz bu ölüm biçimi, GPU zindanlarında binlercesine yapılan korkunç işkencelerle karşılaştırıldığında oldukça yumuşak ve hızlıydı (*kurz*). Bebekler havada daireler çiziyor ve çukura ya da suya düşmeden önce havada onları tek tek indiriyorduk.[17] Avrupa'yı savaşa sürükleyen bu hayvanların işini bitirmek gerekiyor."[18]

17 Burada daha hafif bir ifade kullandık. Kullanılan terim *knallen*'dir ve anlamı da "patlatmak, parçalamak"tır.

18 Walter Mattner'ın 5 Ekim 1941 tarihli mektubu, akt. Christian Ingrao, "Viloence de guerre, viloence genocide..." a.g.m., s. 231.

Bu sözler katillerin iktidarlar tarafından cinayetleri meşrulaştırmak için üretilen ideolojik çerçeveyi tamamen içselleştirdiğinin bir kanıtıdır. Felix Landau gibi Walter Mattner da başlangıçta savunmasız insanlara ateş etmekte tereddüt yaşamışa benziyor. Ama endişeleri hemen uçup gidiyor. Alışkanlıktan gelen bir güce eriştiğini fark ediyor (bu konuya daha sonra döneceğim). Öte yandan bu aile babası kendisinin de aynı yaşlarda çocukları olmasına rağmen karısına bebekleri neden öldürdüğünü anlatmak istiyor. Elbette bunları kendine saklayabilirdi ama kendini haklı göstermek istiyordu. Ve bunun için rejimin propagandasını tekrar etmekten başka yapacak bir şeyi yoktu; ona kişisel, kendi ailesine dair bir anlam yüklemişti. İki bebeği olan bu adam kendi çocuklarını düşünerek bebek katili olmayı kabul ediyordu. Böylelikle bebekleri öldürmekten duyabileceği olası bir pişmanlık duygusundan arınmış oluyor ve bunu, onların tanım gereği vahşi olan ve Avrupa'yı savaşa sürükleyen, Alman halkını tehdit eden "çapulcu"lardan[19] olduğunu ileri sürerek yapıyordu. Bu adamın şiddet uygularken neredeyse insani olduğunu iddia ederek iyilik yapma rolüne soyunduğunu da ekleyelim; çünkü düşman Bolşeviklerin yaptığı işkencelere kıyasla kendisi ve arkadaşları "yumuşak ve hızlı" bir biçimde öldürüyorlardı. Cellat, barbarlığında bile insan olmakla övünerek kendini yüceltmeye çalışıyordu.

Katillerin bizzat cinayet anında neler hissettiğine dair anlatılar barındıran bu nadir metinler, onların yaptıkları işe gerçekten taraf olduğunun kanıtıdır. Kendimize şu soruyu sorabiliriz: bu kişiler, eyleme geçmeden önce, kendini adamış fanatik azınlığa mı dahildiler yoksa Browning'in kullandığı anlamıyla çoğunluğu oluşturan o sıradan insanlardan mıydılar? Bana kalırsa, insanlar kendilerini bir katliam dinamiği içinde buldukları andan itibaren bu türden bir soru anlamını yitirir. Aslında kitlesel bir biçimde öldürmeye razı oldukları andan itibaren, yaptıkları şeye bir "anlam" yüklemek zorundadırlar; aksi halde öldürmeye nasıl devam edebildiklerini açıklayamayız. Ön-

19 Burada Nazi propagandasında kullanılan, Avrupa'ya gelip Batı uygarlığını yıkmak isteyen "Asyalı çapulcular" temasını görüyoruz.

cesinde o ideolojiye inanıyor olsunlar ya da olmasınlar, yaptıkları şey onların kendileri açısından bu cinayetlere katılımlarını açıklamayı sağlayabilecek birtakım nedenler bulmaya zorlar. Katliamı düşünmek, eyleme geçiş anını "öncesi" ve "sonrası" biçiminde ayırmaya indirgenemez – sanki "öncesi" ideolojik meşrulaştırma evresi, "sonrası" ise fiziksel katletme evresiymiş gibi.

Fazlaca çizgisel olan bu türden bir şema, cinayet işleme pratiğinin bizzat katil üzerinde yaratabileceği etkileri hesaba katmamıza engel olacaktır. Katillerin temsilleri alandaki pratiklerine göre değişir. Eyleme geçişi sağlayan şey sadece anlam çerçevesi değildir, anlam çerçevesini bu türden bir eylemde yeniden üreten şey, katliam pratiğinin ta kendisidir.

Bilişsel uyumsuzluk ve rasyonelleştirmeler

Bu noktada cinayete sürüklenme mekanizmalarının yaşadığı dönüşümleri başka bir biçimde ele almayı öneriyoruz. Grup kişiyi bir katile dönüştürüyorsa tekrarlanan katliam pratikleri de onun yaptığı şeyi haklı göstermek adına yeni kurban temsilleri üretmesine neden olur. Çünkü (yukarıda anlattığımız) askerî retorik, savunmasız sivillerin öldürülmesini meşrulaştırmaya her zaman yetmeyebilir. Katillerin ürettiği söylemlerde genellikle durum karşısında üretilen başka meşrulaştırma biçimleri de vardır. Böylelikle katliam pratikleri yeni söylemlerin, yeni bir dilin ortaya çıkmasına yol açar. İnsanların öldürüldüğü gerçeğini saklamak için bunlarda çok farklı eylemlilik türlerine gönderme yapan sözcükler kullanılır (av, iş, sağlık vb.). Bu temsiller eyleme geçme anının nedenlerinden ziyade sonuçlarıdır (eskiden üretilen söylemlerde var olan bazı unsurları içeriyor olsalar bile).

Yani sanki katiller, cinayet anında kendi kültürlerinden ödünç aldıkları sözcüklerle yaptıkları işi "rasyonelleştirecek" türden anlam çerçeveleri üretiyor gibidir. Amerikalı psikolog Leon Festinger'in ortaya attığı ilginç bir kavramı yeniden ele alacak olursak, söz konusu kişiler aslında tam bir "biliş-

sel uyumsuzluk" içinde bulunmaktadırlar.[20] Aslında bu kişiler kendi işledikleri cinayet pratikleri ile kendileri hakkındaki temsiller arasında şiddetli bir çatışma yaşamaktadırlar. Bu durumda katliam gerçekleştirirken kendilerine tahammül etmeleri nasıl mümkün olabilir? Bu "bilişsel uyumsuzluk" teorisine göre katiller sergiledikleri tutumlarla daha uyumlu olabilmek için mutlaka kafalarındaki temsilleri yeniden biçimlendirmelidirler. Bunda istisnai bir şey yoktur: Düşüncelerimizi eylemlerimizle uyumlu hale getirmek için onları rasyonelleştirme kapasitemizin sunduğu farklı illüstrasyonlardan biridir bu. Katillerde bu türden temsillerin oluşmasını, salt propagandanın etkisi olarak değil, eylemde ve eylem vasıtasıyla kitle katliamının gerçekleştirilmesine zemin sağlayan ve onu yeniden üreten çeşitli sözcüklerin üretilmesi olarak görmeliyiz.

En sık kullanılan sözcükler genellikle farklı kültürlerde de benzeri bulunan ve hayvanlara ya da ava gönderme yapan sözcüklerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi rejimin yaptığı propaganda düşmanların hayvan olarak tanımlanmasını sağlayabilmişti (örneğin sıçan, bit, karafatma, solucan ...). Bu türden nitelendirmeler, bir topluluğun gücünü kırmak amacıyla üretilen daha genel bir söylemin parçasını oluşturuyordu. Öldürme anında ise kurbanların hayvan biçiminde temsil edilmesi olgusu başka biçimler altında ortaya çıkabilir; örneğin yakalanacak bir av olarak tanımlanabilirler. Ruanda asıllı Amerikalı araştırmacı Charles Mironko eskiden cinayet işlemiş kişilerle yaptığı görüşmelerde Ruanda dilindeki *igitero* sözcüğünün sıklıkla kullanıldığını belirtmiştir. *İgitero* sözcüğünün iki anlamı vardır: biri ava, diğer ise tehlike karşısında topluluğun mutlak dayanışma içinde olması gerekliliğine gönderme yapmaktadır.[21] Bu noktadan, endişe verici bir avın peşine düşüp avlamak için bir araya gelmek arasında çok kısa bir mesafe vardır ve bu durum çoğu katilin sözlerinde yansımasını bulmuştur.

20 Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford, Stanford University Press, 1957. Gustave Nicolas Fisher, *La Psychologie sociale*, Paris, le Seuil, kol. "Points Essais", 1997, s. 160 vd.'da bu teoriye dair sunum bulabilirsiniz.

21 Charles Mironko, "Igıtero: Means and Motive in the Rwandian Genocide", *Journal of Genocide Research*, c. 6 (1), Mart 2004, s. 47-60.

Hayatta kalan tanıklardan biri şöyle anlatıyor: "Bir grup milis şarkılar söyleyerek, ellerindeki palaları ve okları sallayarak geldi. 'İşte biz, işte biz geldik ve işte Tutsi eti nasıl hazırlamrmış görün,' diye bağırıyorlardı."[22] Hırvatistan'da Vukovar'a giren Sırp grupları da benzer bir şey söylüyordu: "Slobodan, bize salata gönder; etimiz var, Hırvatları boğazlıyoruz."[23] Peki ya "şu Polonya köylülerinin ahlak düşkünlüğü"ne ne demeli: "Bir psikoz yaşadılar ve Almanlar örneğinde olduğu gibi Yahudileri artık bir insan olarak değil sadece ne yolla olursa olsun kuduz köpekler ya da sıçanlar gibi yok edilmesi gereken hayvanlar olarak görmeye başlamışlardı."[24] Lublin bölgesini "Yahudilerden kurtarılmış" (*judenfrei*) bölge haline getirebilmek için ülkede göçebe olarak gezenler 1942 Ekim'inden itibaren idari hiçbir prosedüre gerek kalmaksızın bulundukları yerde öldürülmeliydi. "Resmî jargonda polislerin 'ormanda devriye gezerek' 'şüphelileri' aradığı söyleniyordu. Ama hayatta kalan Yahudilerin hayvanlar gibi avlanıp öldürülmesi gerektiği için emniyet güçlerinin 101. birliğindeki adamlar *Judenjagd* yani 'Yahudi avı' adına Nihai Çözüm'ün bu aşamasını üstlenmeyi tercih etmişlerdi."[25] Bu operasyonların kurbanları partizanlar ya da kaçak savaş esirleri de olabilirdi. Bunun için 101. birlikteki polisler kaçakları bulma konusunda uzmanlaşmış Polonyalı muhbirlerden, koruculardan ve başka muhbirlerden oluşan bir ağ kurmuştu.

Cinayet anında katiller yaptıkları işe bir anlam yüklemek için başka retoriklere de başvurabilir. Bazı sözcüklerin, deyişlerin kullanılması katliamın gerçekliğini gizleme ve bayağılaştırma amacı taşımaktadır. Ruanda'da bu durum "çalışma/iş" sözcüklerinin özel bir biçimde kullanılması biçiminde gerçekleşmişti ve bu da olaya topluluk açısından sıradan hatta basit, en nihayetinde yararlı bir iş, tepelerdeki "ayrık otlarının ayıklanması" gibi bir tarım çalışması havası veriyordu. Katliam bura-

22 Akt. Jean Hatzfeld, *Dans le nu de la vie*, *a.g.e.*, s. 175.

23 Akt. Mirko Grmek (ed.) *Le nettoyage ethnique*, *a.g.e.*, s. 320.

24 Akt. Jan T. Gross, *Les Voisins*, *a.g.e.*, s. 200.

25 Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires*, *a.g.e.*, s. 165.

da sadece "etnik temizlik" deyişindeki gibi bir "temizlik" girişimi olarak değil aynı zamanda askerî dilde "bölgeyi temizlemek" anlamında da kullanılıyordu. Bu yüzden katliamın tüm gerçekliği, temizlik hatta sağlık gibi olumlu kavramların gölgesinde gizleniyordu.

Bununla birlikte bağlamlarından koparılmış, daha ziyade teknik işlere ya da mal ve insan dolaşımına dair sözcükler de cinayetleri anlatmak için kullanılan sözcükler arasında yer alıyordu. Nazilerin Yahudi katliamları için birçok idari raporda yer alan üstü kapalı bir dil yarattıklarını biliyoruz: Örneğin "özel muamele", "yerleştirme" ya da maalesef çokça bilinen o "Nihai Çözüm" gibi deyişler.[26] Wannsee konferansı protokolünde de "yerleştirilmesi" ya da "bırakılması" gereken Yahudilerden bahsedilmektedir. Srebrenica'daki erkeklerin katledilmesini güvence altına almak için Bosnalı Sırp siyasetçiler ve askerler, aralarında haberleşmek için öldürülecek grupların "balya" olarak adlandırıldığı bir kod sistemi icat etmiştir. Bu sözcük yine de Naziler tarafından kullanılan deyimlerdeki kadar insanlıktan uzak değildir. Ama en azından Bosnah Sırp milliyetçilerine yapmakta oldukları işi gizleme imkânı vermiştir. Böylelikle 14 Temmuz 1995'te Albay Ljubisa Beara üstlerine "dağıtılacak üç bin beş yüz balya kaldığını" haber verebilmiştir.[27] Kurbanları adlandırma konusundaki bu farklılıkların birtakım çelişkiler barındırdığını da belirtmemiz gerek; aynı anda nasıl hem yakalanacak bir av hem de dağıtılacak bir balya olunabilir? Ama katillerin sözcük dünyasında bu türden uyumsuzluklar hiç önemsenmez. Hiç fark etmez, yeter ki görevlerini yerine getirsinler.

Dolayısıyla bu katliam dilinin üretimi doğrudan bu pratiklerle bağlantılıdır. Bu ifadeler katillerde grup dinamiğinin yer-

---

26 Örneğin bkz. Raul Hilberg, *La Destruction des juifs d'Europe*, *a.g.e.*, c. 2, s. 415-416.

27 Albay Ljubina Beara (1992'den 1996'ya *Republika Srpska*'nın askerî güvenlik eski şefi) ile General Krstic arasındaki telefon kaydı. Bu görüşmenin kaydı Milosevic'in La Haye uluslararası ceza mahkemesine sunulan araştırma dosyasında yer almaktadır. Bkz. "Srebrenica: quand les bourreux parlent", *Le Nouvel Observateur*, 18-24 Mart 2004.

leşmesine yarayan "ortak bir kültürün" ortaya çıkmasına imkân verir. Peki ama bu basit sözcüklerin, bu basit ifadelerin faillerin gözünde bile cinayetlerin yarattığı korkuyu gizlemesi nasıl mümkün olabilmektedir? Öldürülecek bu kişilerin diğerleri gibi birer insan olmadığını gerçekten kim düşünebilir? Gerçekte bir insanı öldürmek cinayeti gerçekleştiren kişi açısından fiziksel ve özellikle de zihinsel bir girişim gerektirir. Katiller, yaptıklarını üstlenmek için üstün bir amaca hizmet ettiklerine inanmalıdırlar; bu amaç ister aidiyet grubuyla ister milletleriyle ister tüm bir insanlıkla ilgili olsun.

Kısacası eylemlerinin yarattığı korku kendilerini bir tür aşkınlık içinde korumalarını gerektirir. Bu, mutlak ödev duygusunun dayattığı bir tür üst "Yasa", kategorik bir emir gibidir. "Ne kadar korkunç şeyler yaptım!" demek yerine katiller "Ne kadar korkunç şeyler yapmak *zorunda kaldım*!" diyebilmelidir. Aynı biçimde fail, ödev duygusuyla hareket ettiği için "kendinden uzaklaşır." Evet, o "kirli bir iş" yapmıştır ama bunun sonucunda hem kendi gözünde hem de başkalarının gözünde yücelmiş bir biçimde bu işten sıyrılmıştır. Bunu yapmak gerekiyordu ve grubun yaşamaya devam etmesi için, herkesin iyiliği için bu gerekliydi. Sonuç olarak yaptığı işten gurur duymaktan başka bir şey gelmez elinden. Her koşulda eğer bu işi reddetmiş olsaydı başkaları yapacaktı. O halde buna daha fazla kafa yormanın bir âlemi var mı? Değerlerin böyle tepetaklak oluşu ne kadar da şaşırtıcı! Bu aslında insanların cezalandırmak yerine öldürmeyi seçtiği bir toplumda yaşanan bir norm dönüşümüdür.

Bu tersine dönüş birçok fail için bir savunma mekanizması işlevi de görür. Çünkü kötülük yapmakta oldukları fikrini savmak için bu kötülüğün kurbanlarda cisimleştiğine inanmaktan başka bir yolları yoktur. Psikolojide de tanımlanmış olan bu yansıtma mekanizması son derece güçlüdür. Kitle kıyımına güç ve zaman kazandıran şey de ona ahlaki bir boyut kazandırmaktan geçer. Yok edilecek olan bu "öteki", kötülüğün hatta şeytanın ta kendisidir. Kurban insan kılığına girmiş olabilir, tıpkı şeytan gibi. Yok edilecek "öteki"yi şeytan biçiminde temsil etmek de onu hayvan biçiminde temsil etmek kadar güçlü

bir etki yaratır. Katillerin ruhu olmayan bu kötü insanları öldürebilmesine izin verir. Ve sonunda cellat masum olduğunu iddia eder. Katillerin bu "sağduyusu" eyleme geçme anma öncül olmaktan ziyade bunun bir sonucu gibidir; katliamlar tekrarlandıkça bu ahlak bozukluğuna daha da bulaşırlar.

İlahi meşrulaştırma

Bu sözde masumiyet iddiasında cellat kutsiyetle arasında bir ilişki kurmuştur. Çünkü katliamın failleri, insanların yaşamı ve ölümüne karar verirken Tanrı'mn isteğini yerine getiren birer aracı olduklarını bile iddia edebilirler. Katliamı ahlaki açıdan haklı kılma gerekliliği, kimilerinin onu dinî olarak meşrulaştırmasına bile yol açabilir. Tanrı'yı kendi cinayetlerini kutsamak için kullanırlar, tıpkı Ruanda'da "Bakire Meryem'in 1994 Mayıs'ında radyoda yayınlanan bir programda 'görünmesi'yle savaşa kefil olduğunun" iddia edilmesinde olduğu gibi.[28]

Hırvatistan'da Meryem Ana'nın Medjugorje'de ortaya çıkması olayı da onun Hırvat milliyetçi güçlerinin yanında olduğunu kanıtlar gibidir; "Meryem Ana bir bağımsızlık savaşına girişmiştir" ve "Hırvatların tüm acılarına merhem olacaktır."[29] Sırp tarafında da bir polis görevlisi olan Brana Crncevic'e göre "Sırpların yaptıkları Tanrı'nın, diğerleri şeytanın işidir."[30]

Nazi Almanyası'nda da yeni tanrı olarak sunulan kişi Hitler'in ta kendisidir. Omer Bartov'un da belirttiği gibi "askerlerin temsillerinde rol oynayan iki etken vardır; bunların ilki düşmanın insani özelliklerinden koparılması, diğeri ise Führer'in kutsallaştırılmasıydı."[31] Bu durumda Stanislau Yahudilerinin katledilmesini örgütleyen SS ve Galikya polis şefi Friedrich-Wilhelm Krüger'in ortaya attığı bu formüle nasıl şaşabiliriz ki? 12

28 Jean-Pierre Chretien, gazeteci Dominique Makeli'nin Meryem Ana ile kahin Valentine Nyiramukiza arasında sözde bir "konuşma" gerçekleştirdiğine dair bir kayıt yayınladığını belirtir. Bkz. Jean Pierre Chretien, *L'Afrique des Grands Lacs*, a.g.e., s. 294.

29 Elisabeth Claverie, *Les guerres de la Vierge*, a.g.e.

30 Akt. Florence Hartmann, *Milosevic*, a.g.e., s. 208.

31 Omer Bartov, *L'Armée d'Hitler*, a.g.e., s. 251.

Ekim 1941'de, o gün için belirlenen sayıda Yahudi'yi öldürmeyi başaramadığı için şöyle diyebilmişti: "Halen hayatta olanlar evlerine dönebilir, Führer hayatınızı bağışladı".[32] Bu kutsallaştırmanın sonucunda celladın kendisini Tanrı yerine koyması bile beklenebilir. Her şeyin ötesinde Yunan Antik şairlerinin Homeros'tan beri bize gösterdiği şey tam da bu değil midir? Kahraman, can alma gücü sayesinde ölümsüz olduğu kanısına kapılabilmektedir. Bu, Srebrenica'daki erkekleri öldürdükten sonra celladın hissettiği mutlak kudret duygusuyla aynı değil midir? Megalomanlığın, hatta olası ve geçici bir deldiğin emaresi değil midir bu? Zepalı Müslümanların karşısına geldiğinde (Srebrenica'dakiler gibi) bunları da öldürmeyi hedefleyen General Mladic şöyle dememiş miydi: "Hiç kimse, ne Allah, ne Birleşmiş Milletler size yardım edebilir. Sizin tanrınız benim."[33]

Öte yandan katliamları düzenleyenlerin ve faillerin hepsinin bu süreçten geçtiği söylenemez. Burada cellat temsillerinin en alışıldık (savaş alanında yaşanan katliam) ve en istisnai (celladın kutsallaştırılması) hallerine dair bir yelpaze sunmaya çalışıyorum. Failler cinayete giriştikleri andan itibaren mutlak suretle belirgin psişik sarsıntılar yaşarlar ve inşa ettikleri anlam çerçeveleri onlara dışarıdan dayatılan bir propaganda söylemi ile kendi içlerinde var olan kendilerine dair imgelerinin bir uzlaşımı sonucu ortaya çıkar. SS subayı Landau'da daha önce görmüştük: Yahudileri bile öldürmeyi içselleştirmiş olsa bile bunu egosuna pek uygun olmayan, pek de övünülmeyecek bir iş olarak görüyor ve "gerçek savaşı" tercih ediyordu. Cinayet işlemekten kaynaklanan psikolojik bedel birçok katili artık bu işi yapma konusunda isteksiz kılabilir.

Ancak bu türden bir senaryo nadiren gerçekleşir; çünkü failler, onlara pek az bir muhalefet alanı bırakan kolektif bir dinamiğin içinde bulunmaktadır. Katliamı haklı çıkaran bu anlam verme girişimlerine paralel olarak eyleme geçiş aslında örgüt-

32 Akt. Dieter Pohl in Dominique Vidal (ed.), *Les historiens allemands relisent la Shoah*, *a.g.e.*, s. 207.

33 John Pomfret, "Serbs Drive Thousands from Zepa Enclave", *The Washington Post*, 27 Temmuz 1995.

leyici ve teknik bir savaş aygıtının da devreye girmesini gerektirir. Bu aygıtın, katliamı gerçekleştirecek kişilerin sürekli olarak cinayet işlemeye devam edebilmesini sağlayacak bir biçimde üzerlerindeki psişik baskıyı hafifletmekten başka bir işlevi yoktur. Bu aygıt birbirini tamamlayan biri yatay diğeri dikey iki eksenden oluşur. Şimdi bunun işleyişine bakacağız.

Kitle kıyımına sürükleyecek bir aygıt

Birey aslında grubun içinde kendisini cinayet edimine sürükleyen iki tür baskıya maruz kalmaktadır. Bunların ilki otorite kaynağından diğeri ise bizzat grup "üyelerinden", yani kendisi gibi cinayet işlemek durumunda olan kişilerden kaynaklanır. Bu iki dinamik karşı karşıya gelir ve birbirini tamamlar; ilki dikey düzlemde, yani emirlere uyma ekseninde etki ederken, ikincisi yatay düzlemde yani gruba uyum sağlama ekseninde etki gösterir. Birey bir biçimde dengesini bozan bir durumla karşı karşıyadır; davranışları kendisinden ziyade şefleri tarafından belirlenirken diğer yandan da arkadaşlarına öykünür.

Peki ama bu, kişinin gerçekten razı olmadığı, istemediği bir dinamiğe "kıstırılmış" olduğunu söylemek anlamına mı gelir? Böyle bir sonuca varmak onu sorumluluklarından hemen sıyırmak anlamına gelecektir. Başlangıçta rıza göstermemiş miydi peki? Elbette kontrol edemediği ve bazı durumlarda onu hayal ettiğinin çok ötesine götürebilecek bir çarkın içindedir. Bu sürece daha fazla dahil oldukça ondan kurtulmak da bir o kadar zor olacaktır. Ama bu, başlangıçta bu durumu kabul etmediği anlamına gelmez. Şimdi bu ilk katiller grubunu, içindeki kişilerin hikâyelerinden bağımsız bir biçimde oluşturan kitle kıyımı aygıtının iki eksenini kısaca inceleyelim.

Emre itaat suçu

Kitle kıyımına sürükleyen bu aygıtın dikey ekseni, eyleme geçişte komuta hiyerarşisinin rolünü incelememizi gerektiriyor. Söz konusu grupların özelliklerine göre bu eksenin az çok

önceden yapılandırılmış olduğu görülmektedir. Askerî bir birlik genellikle milislerden oluşan bir gruba kıyasla daha disiplinlidir.[34] Ancak katliam neredeyse her zaman merkezden yönetildiği için söz konusu gruplar dahil olmak üzere, kişilerin az çok itaat ettikleri bir liderlerinin olmaması ender görülen bir durumdur. Katillerin yaptıkları işlerden sorumlu olmadıklarına dair iddialarının temelinde de tam bu emir-itaat düzeni yatmaktadır. Duruşma salonlarında kendilerini savunurken "Ben sadece emirlere uydum," diyen çok kişi olmuştur. Astlar sanki kendilerini bir zorunluluk altındaymış gibi algılar; ya emirleri uygulayacaksın ya da o emirler sana da uygulanacak; ya öldüreceksin ya öleceksin.

Bu savunma kaçınılmaz görünüyor. Ama bu savunmaya karşı önemli bir itiraz yükselebilir; tıpkı Christopher Browning'in Nazi Almanyası konusunda söylediği gibi: "Kırk beş yıl içinde görülen yüzlerce davada tek bir avukat ya da sanık silahsız sivilleri öldürmeyi reddettiği, başkaldırdığı için korkunç cezalara çarptırılan kişilere dair tek bir örnek gösterememiştir."[35] 101. birlikte bile komutanlarının verdiği görevi kabul etmeyen birkaç kişi olmuştur ve bunlar cezalandırılmamışlardır. Yugoslavya'da, birçok gencin Milosevic'in ordusuna katılmayı reddettiği bilinmektedir. Katliamlara katılmayı reddedenlerin de bu nedenle öldürüldüklerine dair tek bir örnek yoktur. Jean Hatzfeld'e göre Ruanda'da cinayetlere iştiraki reddetmek daha riskli bir durumdu. Kurbanları korumaya çalışan Hutular öldürülüyordu. Ama yazar öldürmeyi reddettiği için öldürülen bir Hutu örneği de vermemiştir. Yine de bu konuda bazı stratejiler geliştirildiği de biliniyor; örneğin "iş" gününde ailesi ya da tarlası için yapılması gereken bir işi olduğunu bahane etmek vb. gibi.

Bu emirlere uyma sorunu, aslında hepimizin sorgulaması gereken bir sorun. Bu konuyu pek çok defa öğrencilerimle tartış-

---

34 Bazı durumlarda çok sıkı disiplin altında çalışan milis grupları da olabilir. Sırbistan'da adamlarına Yugoslav ordusundakinden çok daha fazla disiplin aşılamaya çalışan Arkan kaplanları buna bir örnektir.

35 Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires*, *a.g.e.*, s. 223.

tım ve kendiliğinden bir eğilim geliştirdikleri gördüm. O Alman polislerinin, Sırp ve Hırvat askerlerinin ya da Hutu köylülerinin yerinde olsak biz ne yapardık? İş işten geçtikten sonra söz konusu kişilerin tutumlarını soyut bir biçimde irdeleyebilir ve daima reddetmenin bir yolu olduğu sonucuna varabiliriz. Ama biz çok daha rahat koşullarda yaşıyoruz çünkü hikâyenin sonunu biliyoruz ve bazılarının hayır dediğini ve hayır dediği için cezalandırılmadığını da biliyoruz. Ama somut olarak benzer bir durumla karşı karşıya kalsaydık, birtakım şeflerin baskısına ve cezalandırılma korkusuna maruz kalsaydık nasıl bir tutum sergilerdik gerçekten? Bu eylemleri gerçekleştiren kişilerin, örneğin La Haye'de görülen duruşmasında reddetme şansının olmadığını ifade eden genç Hırvat polis memuru Darko Mrdja'nın ileri sürdüğü gibi "bu işin içine sürüklendiklerini" söylemelerinin nedeni anlaşılıyor.[36] Bu baskı gerçek bir baskıdır; çünkü katillerden oluşan bir grubun eylem mantığı neredeyse bir bağımlılık ilişkisi gibi, bir dişli çark gibi işler. Bu konuya daha sonra tekrar döneceğim.

Yine de hepsinin, yargıçların önünde dile getirdikleri gibi rızaları dışında hareket ettiğini söylemek ne kadar mümkün? Elbette bu mümkün değil. İtaat tümüyle pasif bir tutum değildir; iradi ve öncül bir rıza gerektirir. Ve daha önce de gördüğümüz gibi itaat etmeye rıza göstermenin birçok nedeni vardır. Önce ideolojik nedenler; kişi öldürmeyi kabul eder çünkü gerçekten "inanmaktadır" ve ulusuna hizmet ettiğini düşünmektedir, bu "düşmanlardan" ivedilikle kurtulmanın gerekliliğine kanaat getirmiştir. Ekonomik nedenler de söz konusu olabilir; fail kendi adına bu durumdan kar sağlayabileceğini düşünmüştür. Bu nedenlerin her birinin birbiriyle bağdaştığı zaten açık. Ama itaate razı olmanın esas nedeni başkadır; suçu işleyen kişilerin çoğu için bu neden, meşru bir otoriteye hizmet ettiğini düşünüyor olmaktır. Meşruiyet damgasına sa-

36 Bu polis memuru başka polislerle birlikte 21 Ağustos 1992'de otobüs ve kamyonlarla taşınan Müslüman tutuklulara eskortluk etmiştir. Ama Ilomska nehri yakınlarına geldiklerinde onları öldürme emri alırlar. Konvoyun gardiyanı olduğundan dolayı katile dönüşmek zorunda bırakılmıştır.

hip olan bir iktidarın bireyleri nasıl tâbi kıldığını ve kendisine hizmet edenleri kendi adına şiddet uygulamaya nasıl ikna ettiğini gösteren Max Weber'in ne kadar da haklı olduğu su götürmez bir gerçek.

Birçok sosyal psikoloji deneyinde de bu itaat süreçlerinin tahripkar etkileri gözler önüne serilmiştir. Bunların en ünlülerinden biri Amerikalı Stanley Milgram'm 1960'lı yıllarda Yale Üniversitesinde gerçekleştirdiği deneydir.[37] Deneyin temel değişkeni, deneyi gerçekleştiren kişi ile sözcük gruplarım öğrendiği varsayılan bir "öğrenci"ye artan kuvvette elektrik akımları vermekle görevli bir eğitmendir (aslında elektrik akımı kurgusaldır, öğrenci acı çekiyormuş gibi yapar). Gerçekte deneyin asıl nesnesi, deneyi gerçekleştiren kişinin otorite uyguladığı eğitmendir. Bu deneye yapay olduğu ve dolayısıyla tarihsel durumun karmaşıklığını yansıtamadığı yönünde eleştiriler gelmiştir. Bundan nasıl şüphe edilebilir ki? Bu hep böyledir; bir laboratuar deneyi bazı olguların önemini gün yüzüne çıkardığında gerçekliğin, tarihsel ya da toplumsal olayların karmaşıklığını daha iyi kavrayabilmek için asla yeterli olmadığı söylenir.

Buna karşın Milgram'm bu birçok ülkede tekrarlanan deneyi, itaat sürecinin çok temel yönlerini ortaya koymamızı sağlamıştır. İlk olarak eğitmenin deneyi gerçekleştiren kişiyi gerçek bir bilimsel otorite olarak kabul etmesi durumunda öğrenciye elektrik akımı vermeyi kabul etmesini ele alalım. Örneğin eğer bu kişi beyaz gömlek giymiyorsa eğitmen onun komutlarını yerine getirmez. Buna karşın temsil ettiği bilimsel meşruiyet onun tavsiyelerine uymaya razı olmasını sağlayacak kadar önemlidir; bu öncül rıza, deney devam ettiği süre zarfında, eğitmeni deneyciye gitgide daha fazla bağlar. Eğitmen bir "anlam çerçevesi" dahilinde, prestijli bir Amerikan üniversitesinin laboratuarında, bilimin anlam çerçevesi dahilinde hareket ettiğine inanmaktadır. Bu türden bir deneye razı olmasının nedeni budur.

İkinci önemli nokta: Bu deneyin tüm dinamiği eğitmene sü-

37 Stanley Milgram, *Soumission à l'autorité*, Paris, Calmann-Lévy, 1979. Bu teori hakkında bir tartışma için bkz. "Perspectives on Obedience to Authority: The Legacy of Milgram Experiments", *Journal of Social Issues*, c. 51, no. 3, 1995.

rekli olarak görevini yerine getiremeyen öğrenciyi "cezalandırmak" için elektrik akımlarını artırma yönünde komut veren deneyciden kaynaklanmaktadır. Dikey eksenin hareketi söz konusu deneycinin etkisiyle oluşur. Sürekli baskı yaparak eğitmeni yapması gereken işe "uydurmaya" çalışan odur. Bilimsel otoriteye sahip olan deneyci, daha önce katliamlar sırasında gözlemlediğimiz gibi kimin öldürüleceğine ya da öldürülmeyeceğine karar veren, o çerçeveyi yaratan kişinin işlevini yerine getirir gibidir. Bu noktada modelin üç ayağı olduğunu tekrar belirtelim: deneyci-eğitmen-öğrenci. Katliamın temel yapısını da önümüze koyalım: çerçeveyi yaratan –fail– kurban. Milgram'm, sadece eğitmen ve öğrenciyle gerçekleştirilecek bir deney tasarlamamış olması üzücü; muhtemelen bunun sonuçları çok daha zayıf olacaktı ya da belki de hiç sonuç vermeyecekti.

Deneycinin eğitmen üzerindeki bu sürekli baskısı ile öğrencinin çektiği varsayılan acılar arasında bir çelişki ortaya çıkar. Burada Milgram'ın tam da incelemeye çalıştığı şeyin ortasında bulunuyoruz, Eğitmen bu durumdan nasıl kurtulabilir? Nasıl bir tutum sergileyecektir? Katliamları inceleyenler, deneyin sonuçlarından birçok ders çıkarabilir: aslında eğitmenlerin ağırlıklı olarak eğilimi (vakaların %60 ila %80'i) tüm sorumluluğu bilimsel otoriteye yükleyerek deneye devam etmek yönünde olmuştur. Eğitmen başından itibaren ilkesel olarak bunu kabul etmiştir; bu deneye girmeyi kabul etmesi bunun göstergesidir. Ama bu çelişki noktasına gelindiğinde, öğrenci tarafından taklit edilen acı ile karşı karşıya kaldığında, artık olan bitenden sorumlu tutulamayacağını umut ederek bir adım ileriye gider. Bu noktadan sonra eğitmen deneycinin komutlarını tümüyle kabul edip makinenin elektrik akımını kontrol eden koluna odaklanarak Milgram'ın tabiriyle "aracı konumuna" girer. Bir biçimde kendisine sürekli olarak elektrik akımını artırmayı salık veren deneycinin "yasasına" itaat eder. Böylelikle acı çektiğini algılamıyormuşçasına öğrenciyle arasına bir mesafe koyar. İşte otoriteye mutlak bağlılık ve kurbana karşı duyarsızlaşma biçimindeki iki yönlü süreç gözler önüne böyle serilmiştir; eğitmen sadece "işini" yapmaktadır.

Öte yandan bu deneyin yapılma nedeni aslında itaati değil itaatsizliği incelemekti. Daha doğrusu eğitmenin hangi noktada ve hangi anda deneycinin emirlerine uymayı reddetmek isteyeceğini araştırmak hedeflenmişti. Hiç kimse deneye katılmayı reddetmemiş olsa da yine de %20 ila %40 kadarı tehlikeli sayılabilecek elektrik akımları vermeye itiraz etmişti. Çoğu vakada bu itiraz deneyciye karşı açık bir başkaldırı biçimde gerçekleşmemişti. Eğitmenler çoğu kez öğrencilerin çığlık ve yakarışlarına artık tahammül edemediği için deneyi durdurmuştu. Öğrencilerin çektiği acıya duyarlılık gösterseler de deneycinin onlardan yapmalarını istediği şeyden duygusal olarak sıyrılmayı başarmışlardı.

Bu türden bir gözlem Christopher Browning'in 101. birlikten ayrılan adamlarla ilgili kayıtlarına uygunluk göstermektedir. İşi reddedenlerin %10 ila %15'i şeflerine asla karşı gelmeyi düşünmemiştir. Sadece onlardan istenen görevi yerine getirecek kadar "güçlü" olmadıklarını ifade etmişlerdir. Böylece "duyarlılıklarını", yani sözde "zayıflıklarını" itiraf ederek cinayetlere katılmamayı başarmışlardır. Acıya duyarlılık, itirazın patlak verdiği bu nokta, aslında daha "güçlü" kişilerin daha özgür, yani otoriter bir komutaya tâbi olmaya uygun olmayan insanların özelliğidir.[38]

Gruba uyum sağlamak

Gruba uyum sağlama kişilerin katliama sürüklenmesindeki ikinci temel ekseni oluşturur. Sosyolojik ve tarihsel incelemeler de bunu kanıtlar niteliktedir. Bu ayrıca sosyal psikolojinin de konularından birini oluşturur. Şeflerin baskısının dışında grup da birey üzerindeki bir iktidar odağı olarak ele alınabilir. Ruhsal olduğu kadar fiziksel bir biçimde de kendini gösteren bu baskı, gruptan ve daha genel anlamda da toplumdan dışlanma korkusundan kaynaklanmaktadır. Uyum gösterme eğilimi öncelikle kriz durumundaki bir ülkede herkesin tarafını

38 Leonardo Ancoma ve Rosetta Pareyson, "Contribution a l'étude de l'agression", *Bulletin de psychologie*, c. XXV, no. 296, s. 5-7.

belirlemek zorunda olduğu bir ortamda, genel toplumsal baskının bir sonucu olarak ortaya çıkar: "bizimle" mi yoksa "onlarla" mı olacaksın. Ruanda'da 1994 yılında bu siyasi ve kimlik temelli kutuplaşma en can alıcı noktaya ulaşmış durumdaydı. Toplumsal hava cinayete meyilliydi ve kişilerin kendilerini bu kolektif ruhun dışında tutmaları zordu. Eskiden cinayetler işlemiş olan Alphonse şöyle diyor: "Yalnız olmak çok tehlikeli bir durumdu bizde. O yüzden kişi mesajı alıyor ve katkısını sunuyordu; bunun karşılığı o tanıdık kanlı iş olsa da."[39]

Uyum arayışı birçok kitle kıyımında görülebilecek bu eğilimden de kaynaklanıyordu: cinayetlerin sorumluluğunu kolektif bir biçimde paylaşmak için mümkün olduğunca çok kişiyi olaya katma arzusu. Bir Tutsi ve bir Hutu'nun evliliğinden olma Christine şöyle diyor: "Öldürmek zorunda bırakılan kişi ertesi gün komşusu da aynı şeyi yapmak zorunda kalsın ve o da aynı şekilde algılansın istiyor diye düşünüyorum (...), ama bir fırsat çıktığında elini kana bulayarak bunu hak ettiğini göstermek zorundaydın."[40]

Katillerden oluşan bir grubun içinde bu kolektif baskı çok güçlü bir hal alır. Bosna'da "milisler fanatik bir biçimde nefretle dolu kişilerden oluşmuyordu, der Anthony Oberschall. Aslında genç Sırplar arkadaşlarının baskısıyla milislere doğru itiliyordu. Müslümanlardan (ama aynı zamanda aşırılıkçı Sırplardan) korkuyorlardı çünkü bu onların her an "hain" olarak damgalanmasına neden olabilirdi. Genç bir adam bir milis grubunun üyesi olduğu andan itibaren askerî denebilecek bir birliğin içinde "hapsoluyor", grup dayanışmasının ve etniye sadakatin nesnesi haline geliyordu."[41] Ruanda'da tepelerde örgütlenen bu ağlar yerel düzlemde katil timlerinin oluşmasında etkiliydi. Böylelikle adamlar aşağıya inip "iş" yapmak için yukarıda birbirlerini karşılıklı olarak tanıyan gruplar biçiminde örgütleniyordu. Bunlar *dışarıdan* kurbanların mallarını yağmalamaya gelen *Interhamwe* milislerinden pek hoşlanmıyordu.

39 Akt. Jean Hatzfeld, *Une saison de machettes*, *a.g.e.*, s. 275.

40 *A.g.e.*, s. 271.

41 Anthony Oberschall, "The Mnaipulation of Ethnicity...", a.g.m., s. 997.

Tam anlamıyla yekvücut oldukları hissini yaratmak için grup bazen yeni üyenin herkesin gözleri önünde ilk cinayetini işleyerek sadakatini ispat ettiği geçiş ritleri uydurabiliyordu. Alison des Forges kurtarılmış bir bölge olan Musayeba bölgesinde henüz Tutsi öldürmemiş Hutuların "işbirlikçi" (*ibyitso*) olarak görüldüğünü ifade etmiştir. "Bizimle gelin yoksa sizi öldüreceğiz," diye tehdit ediliyorlardı. Sonra, bir grup herhangi bir Tutsi'yi yakalıyordu ve onlara "Onu öldürün ki gerçekten bizimle olduğunuzu görelim," diyorlardı.[42]

Diğerleri gibi yapma eğiliminin baskın olduğu, yani bunun herkesin tutumunu belirleme gücüne sahip olduğu durumlarda söz konusu geçiş ayinleri her zaman uygulanmayabilirdi. Her şeyden önemlisi, küçük düşmemek yani "korkak" gibi görünmemek isteğiydi. Liderleri, adamlarından 13 Temmuz 1942'de 101. birliğin komutanının adamlarından beklentisini belirttiği zamanki gibi kendilerini "aşmalarım" istediğinde tek başına kalmak adeta imkânsızdı: "O sabah safları terk etmek Jozefow'a göre yoldaşlarını yarı yolda bırakmak ve 'zayıf' hatta 'korkak' olduğunu itiraf etmek anlamına geliyordu."[43] O anlarda failler "bana hiçbir zararı olmamış bu insanları neden öldüreyim?" sorusundan ziyade kendilerine "bu kirli işi onlara bırakarak yoldaşlarımı yarı yolda mı bırakacağım?" sorusunu soracaklardı. Yani diğerlerini takip edip bu işe katılmak daha ziyade kişisel bir gurur hatta cesaret işiydi; onların savunmasız insanları öldürmekten duyabilecekleri muhtemel suçluluk duygusunu silip süpüren şey de buydu. Kıstırılmış durumda olan grup üyeleri de kendilerini hep beraber eyleme geçmeye zorunlu hissediyorlardı. "Güçlü" görünmek ve vahşilikle eş tutulan sözde erkeklik idealine yanıt vermek için katil olacaklardı. İşte tam o anda, onların tutumlarını belirleyen şey ideolojik kurban temsilleri değildi. Her şey birbirilerini nasıl gördükleriyle ilgiliydi. Her şey öldürdükleri kişilere karşı acıma duygusu beslememek kibrinden kaynaklanıyordu. Her şey kendilerinin ne kadar dayanışma içinde olduğunu, katliamın erkek-

42 Akt. Alison des Forges (ed.), *Aucun témoin ne doit survivre*, *a.g.e.*, s. 376.

43 Christopher Browning, *Des hommes ordinaires*, *a.g.e.*, s. 99.

si ve ikiyüzlü kardeşliğinde buluştuklarını gösterme biçimlerinde olup bitiyordu.

Söz konusu grubun içinde yine de tüm katiller birbirine benzemeyebilirler; eyleme girişikleri zaman tutumları farklılık gösterebilir. Bu noktada bir başka sosyal psikoloji deneyi, Philip Zimbardo'nun gerçekleştirdiği deney, bakış açımızı bir nebze daha aydınlatabilir. Zimbardo bir hapishane ortamı yaratmak istemiş ve Stanford Üniversitesi'nden birkaç öğrenciye gardiyan ve mahkûm rollerini vermişti. Yapay biçimde yaratılmış olan bu ortamın bireyler üzerinde son derece belirgin etkilere yol açtığı görüldü. Öğrenciler oyuna "katılıyor" ve gardiyan ya da mahkûm gibi davranmaya başlıyordu. Zimbardo'ya göre öğrenciler, katı gardiyan ve pasif mahkûm rollerine uyum sağlamalarına yol açan bir bireylikten-uzaklaşma sürecine maruz kalıyorlardı. Rollerdeki bu kutuplaşma zamanla radikalleşiyordu; gardiyanlar mahkûmlara şiddet uygulamaya başlıyordu ve deneyi yarıda kesmek gerekiyordu. Zimbardo'nun ortaya koyduğu en ilgi çekici sonuçlardan biri, deney öncesinde kesinlikle sadist olarak tanımlanamayacak kişilerin aslında gitgide daha sadistçe tutumlar benimsemeye başlamış olmasıydı.

Bununla birlikte üç farklı gardiyan tipi belirlemişti. Gardiyanların yaklaşık üçte biri zalim ve katı bir tutum benimsemişti. Mahkûmları küçük düşürmek için akla hayale gelmeyecek yöntemler denemişler ve bu türden "oyunlar" icat etmiş olmaktan zevk duymuşlardı. Bir diğer grup (yaklaşık yüzde ellisi) kimi zaman katı olsa da dürüstçe kuralları uygulama yönünde bir tutum sergilemişti. Bunlar mahkûmlara kötü muamele etmek için durumdan faydalanmaya çalışmamışlardı. Son olarak gardiyanların birkaçı (%20'sinden az) "iyi" gardiyan olarak görünmeyi tercih etmiş, tutuklulara kaba davranmamış ve kimi zaman da onlara bazı iyilikler yapmışlardı.

Christopher Browning'e göre bu sosyal psikoloji deneyi, "faillerin" tutumlarını anlamak açısından Milgram'ın deneyinden çok daha geçerlidir. Zimbardo'nun ortaya koyduğu tutumlar skalası 101. birlikteki Alman polislerinin tutumlarıyla benzerlik gösteriyordu. Öncelikle bunlar arasında "gayretli" katil-

ler, en canhıraş biçimde işini yapan katiller, cinayetlere gönülden iştirak edenler vardı. İkinci olarak daha çok sayıda "takipçi" vardı ve bunlar ancak emir verildiğinde ateş ediyor ama öldürmek için başka yollar bulmaya çalışmıyordu. Hatta bunlar liderleri başlarında olmadığında kaytarabiliyorlardı. Son olarak (%20'den az sayıda) öldürmeyi reddeden ya da kaçmaya yeltenen bir avuç "kararsız" ya da "asi" mevcuttu.

Birkaç kişinin itirazına, hatta direnişine rağmen grup üyelerine hâkim olan genel dinamik demek ki katliamların gerçekleştirilmesini kabul etmekti. Bu kişilerin Elias Canetti'nin sözünü ettiği sürülere benzedikleri söylenebilir mi peki? Bir orduyla çarpışmaya gidercesine kıta halinde ilerledikleri söylenebilir mi? Onları o şekilde görmek bile ürkütücü olurdu. Bunlar genellikle bir gruba, askerî bir birliğe ya da polis teşkilatına aidiyetlerini simgeleyen özel kostümler ya da üniformalar giyerler: SSlerin taktığı o uğursuz "kuru kafa" arması; Sırp milliyetçilerinin gizli dövmelerinde yazan "Sırpları ancak dayanışma kurtarır" biçimindeki slogan; bazı Hutu canilerinin taktığı muz yaprakları... hatta bazen tanınmamak için yüzlerini boyadıkları ya da gizledikleri bilinir. Sonra birdenbire katliam başlar; parçalanmış vücutlar, etrafa saçılan beyinler, her yandan fışkıran kan. Faillerin bu işi daha önce yapmış olmaları gerekmez. Bu onlar için tümüyle yeni bir deneyim olabilir. Böyle bir durumda olay tamamen psişik bir sınav, bir tür "kanla vaftiz" yani inancı için şehit olma halini alabilir. Psikolojik açıdan kendilerini bu türden bir cinayetin etkilerinden nasıl koruyabilirler? Aynı zamanda işlerini iyi yapmaları, görevi olabildiğince çabuk ve sorunsuz halletmek zorundadırlar. Eyleme geçiş anında sahada çifte öğrenme süreci yaşanır; hem psikolojik bir uyum çabası sergilemeli hem de az çok etkili başka birçok cinayet biçimlerine başvurmalıdırlar.

Katliamı iki yolla öğrenme süreci

Anlam çerçevelerin oluşturulmasının ötesinde, katliama sürükleme aygıtlarının uygulamaya geçmesinin ötesinde, failleri kıyımın sarsıntısına gerçekten hazırlayabilecek şey ne olabilir?

Bunu yapabilecek çok az şey vardır. Katletme edimi psikolojik ve teknik olmak üzere iki öğrenme sürecini barındırır. Kişiler kitle katilliği işine "kendilerini hazırlamalıdır". Ve bu korkunç işi yaparken kendilerini korumak adına gitgide profesyonelleşen birtakım refleksler geliştirmeye, yıkıcı faaliyetlerini "rutinleştirmeye" başlarlar. Psişik açıdan bir katliama katılmak asla sıradan bir iş değildir. Kolektif cinayet pratiği faillerin kısa süre içinde bir mutlak erk duygusuna kapılmalarına yol açar. Birden silahlarının yardımıyla oluşturdukları bambaşka bir dünyaya, insanoğlunun tümüyle onların insafına terk edildiği ve artık hiçbir değer ifade etmediği, öyle ki onu bir anda kadavra haline getirebildikleri bir dünyaya adım atarlar.

Nazi toplama kampları hakkında yazarken David Rousset bundan "her şeyin mümkün hale geldiği"[44] bir dünya olarak söz etmiş ve Hannah Arendt de önemli çalışması *Le Systeme Totalitaire*'in (Totaliter Sistem) ilk bölümüne bu cümleyi almıştır.[45] Bu formül şaşırtıcı derecede kısa bir biçimde, *a minima* katliamın dinamiğini de belirler. Bir katliam başladığı andan itibaren aslında her şey mümkündür, her şey mümkün hale gelir. Failler, cezasız kalan suçlar evrenine karşı ne türden psikolojik tepkiler verecekler ve nasıl uyum sağlayacaklardır?

İçlerinden bazılarının buna hemen ve zevkle uyum sağladığı söylenebilir. Bunlar gizlemeye gerek duymadıkları bir coşku içindedirler. Vahşi hayvanlar gibi avlarının üzerine çullanırlar. Bu anı uzun zamandır bekliyor oldukları bile söylenebilir. Yaptıkları işle bütünleşerek şiddetin içine dalarlar. Alman sosyolog Wolfgang Sofsky bu tür failleri şöyle tanımlar: "katil kana bulanmak istemektedir," der, "elleriyle, parmaklarıyla yaptığı işi hissetmek ister. Bıçak onda doğrudan, dokunsal bir duygu uyandırır. Uyguladığı şiddet ona, kaslarına, kollarına, ellerine doğrudan etki eder. Ezerek, parçalara ayırarak, doğraya-

44 Aslında cümlenin tamamı şöyledir: "normal insanlar her şeyin mümkün olduğunu bilmezler. Tanıklar onları bunu kabul etmeye zorlasa da kasları buna inanmaz." David Russet, *L'Univers concentrationnaire*, Paris, Ed. De Minuit, 1965, yeniden basımı, Paris, Hachette, kol. "Pluriel", 1998, s. 181.

45 Hannah Arendt, *Le Systeme totalitarie*, Paris, Le Seuil, kol. "Points Essais", 1972.

rak, kendi şiddetine temas eder. Yapmakta olduğu kötülüğü bizzat bedeni, yok etme gücünü ortaya koyan elleri hisseder. Katil karşısındakinin etine girdikçe ve onu parçalara ayırdıkça zaferi gitgide daha büyük bir bedensel güce, fiziksel kuvvete dönüşür."[46] Ancak Sofsky'nin katil psikolojisi olarak gördüğü şey aslında onun sadece bir yönüdür. Bakış açısı bana göre fazla sistematiktir.

Bunun aksine katliam gerçekleştirdikçe daha derin bir huzursuzluk duygusu hisseden failler de olabilir. Bu deneyimi son derece sarsıcı, hatta travmatik bir deneyim olarak yaşayabilirler. Browning de 101. birlikten bazı polislerin kendilerine zorla yaptırılan bu işlere güçlükle katlandıklarını belirttikleri bazı tanıklıklar aktarmıştır. Bu türden bir iddianın anlamını hafife almamak gerek ama savunmasız insanları öldüren bir cellada "acımak" da son derece yersiz bir tutum olur. Çünkü böyle bir eylem ahlaki açıdan kabul edilemez ve psikolojik açıdan da dayanılması o kadar güç bir eylemdir ki onu gerçekleştiren kişide travmatik bir etki yaratması muhtemeldir. Gerçekte fail şu sorunla karşı karşıyadır: Yaratılmasına iştirak ettiği bu ölüm evreninden kendini psikolojik olarak koruyarak "işini" nasıl yapabilir, hatta nasıl iyi yapabilir? Bunun için de etkinliğine devam ederken bu durumdan sıyrılmasını sağlayacak yöntemler ya da yollar bulmak zorundadır.

"Katil benlik"

Faillerin önünde iki yol vardır, kaldı ki bu iki yol da birbirini tamamlar niteliktedir.

İlki "yapaydır", uyuşturucu ya da alkol tüketimine dayanır. Bu çoğunlukla işi yöneten kişilerin hem operasyon öncesinde hem de iş sırasında yapılmasına izin verdiği bir şeydir. Adamları komuta edenler görevlerine dört elle sarılmaları için cesaretlendirilmeye ihtiyaçları olduğunun farkındadır. Birçok katliam anlatısında katillerin bu türden uyarıcıların etkisi altında olduğu görülebilir. Ve bunun nedeni de bireyin bilinçaltındaki

46 Wolfgang Sofsky, *Traité de la violence*, Paris, Gallimard, 1998, s. 163.

ket vurma dürtüsünü ortadan kaldırması ve ona yapay bir rahatlık hatta mutluluk duygusu kazandırarak, içinde bulunduğu kan ve ölüm manzarası içinde iş görebilmesini sağlamaktır. Karar anında eyleme geçişi kolaylaştırmak için bireyleri suç işlemeye "itecek" ek bir etken gereklidir. Beyin üzerinde kimyasal etkiler yaratan bu uyuşturucuların ve diğer ilaçların tüketimi onlardan isteneni yerine getirebilecekleri ikinci bir etaba girmelerine olanak verir. Yine de tüm faillerin bunlardan kullanmadığı ve sistematik bir biçimde bunlardan tüketmediği de bilinmektedir.

İkinci yöntem ise tümüyle psişik bir yöntemdir. Bu iradi bir kararın sonucu değildir; daha ziyade yoğun stres altındaki insanlarda görülebilecek türden bir tepkidir. Bu ölüm kokan dünyadan kendini korumak için birey kendisini bu dış dünyadan koruyacak bir tür psişik uyuşmuşluk durumuna girer; oradadır ama aslında artık orada değildir. Savaş alanındaki askerler ya da bir toplama kampında tutulan insanlar, gözlerinin önündeki kadavraların, onlardan yükselen korkunç kokunun yarattığı havadan kurtulmak vb. kısacası yaşamaya devam edebilmek için kendilerine ikinci bir benlik geliştirebilirler. İnsanın "kendisinden uzaklaşabilme" kapasitesi katliam sırasında insanın kendi yaptıklarına tahammül edebilmesi için de kullanılabilir. Yoksa kişinin kurbanına karşı "kendini uyuşturmaması" durumunda cinayet işleyemeyeceğini belirtir Amerikalı psikolog Robert Lifton. Kişi cinayetler işledikçe kendine eski benliğinden farklı yeni bir benlik yaratmaya başlar ve hatta onun denetimine girer.

Bu "katil benliğin" birey üzerindeki hükümranlığı, onu ilkesel anlamda her tür suçluluk duygusundan arındırarak katil olma durumunu "gerçek dışı kılar".[47] Böyle bir durumda bir tür kişilik bölünmesi yaşanacaktır ve bu da kişinin öldürme eylemini gerçekleştirebilmesinin tek yoludur. Robert Lifton, Goet-

47 Robert Lifton incelemelerini Nazi doktorları hakkında yapılan bir çalışmaya dayandırmıştır. Ama bana göre gözlemleri genel anlamda her tür faile uygulanabilir. Bkz. Robert J. Lifton, *Les Médecins Nazis. Le meurtre médical et la psychologie du génocide*, Paris, Robert Laffont, 1989.

he'nin eserine gönderme yaparak bir cinayet esnasında yaşanan bu kendinden uzaklaşma sürecinin bu iki benlik arasındaki "Faustçu bir pazarlık" olarak düşünülebileceğini söyler: "Ne yazık sinemde iki ruh bir arada yaşıyor, der Faust, ve ikisi de diğerinden öyle uzak, onu öyle ötelere itmeye çalışıyor ki." Yanıt verme sırası şeytanındır: "Ben sana yeni bir şey vaat etmiyorum, zaten senin içinde olanı güçlendiriyor ve büyütüyorum."

O halde fail geri dönülemez bir noktaya gelmiştir denebilir mi? En alçak şiddet pratiğine gömüldüğünde artık çıkış yolu kalmamış mıdır? Böyle bir yorumda bulunmak, bu aşamaya gelip kolektif dinamiği engelleyerek süreçten kurtulmayı başaran insanlar olduğunu yadsımak anlamına gelecektir. Kişi öldürmeye başlamış olmasına rağmen yükselen bu itiraz sesi de bir katilin *in situ* sergileyebileceği tutumlardan biridir. İnisiyatif alma olanakları çok sınırlı olsa da demek ki hayır diyebilen insanlar olmuştur. 101. birlikten bir polis memuru, Georg Kageler, Alman Yahudileri öldürdüklerini fark ettiğinde bu adımı atmaya karar verir. Otuz yedi yaşındaki bu terzi ilk katliama katıldıktan sonra şöyle demiştir: "Silah boşaltma sırasında, sonraki kısımdaki kurbanlar arasında bir anne ve kızını fark ettim. Onlarla çene çalmaya başladım ve onların Kassel Almanlarından olduğunu anladım. Operasyona devam etmemeye karar verdim. Bu iş öyle midemi bulandırıyordu ki kısım şefime gidip hasta olduğumu ve istirahat etmek istediğimi söyledim."[48]

Bosna'da, bir Sırp'la evli olan Hırvat Drazen Erdemovic, Srebrenica katliamının ilk gününde kaçmaya karar verir. La Haye'deki duruşmasında şöyle demiştir: "Bize otobüslerin Srebrenicalı sivillerle dolu olarak geleceği söylendi. Hemen bu işe karışmak istemediğimi söyledim ve şöyle dedim: 'Hasta mısınız siz? Ne yaptığınızın farkında mısınız?' ama kimse beni dinlemedi. Bana şöyle dediler: 'Eğer istemiyorsan git onlara katıl. Silahını bize bırakabilirsin.'" O gün boyunca yüz kadar tutuklunun idamına iştirak etmeye zorlandığını iddia etmiştir. Ama başka bir yere beş yüz kadar kişiyi öldürmek için çağırıl-

48 Akt. Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires*, *a.g.e.*, s. 94.

dığında birliğinin bir kısmının da desteğini alarak devam etmeyi reddeder.[49]

Kalanlarınsa katliam sırasında kendilerini korumak için üretebilecekleri binlerce yöntem vardı. İlk şok geçtikten sonra failler cinayet işlemeye alışmaya başlarlar. Refleksleri kadar teknikleri de gelişir. Kısacası kendi kitlesel cinayet yöntemlerini geliştirir, sivillere karşı şiddetin profesyoneli haline gelirler. Tarihçi Natalija Basic Bosna'da savaşmış kişilerle yaptığı görüşmelerden yola çıkarak bu sürecin birçok aşaması olduğunu ileri sürmüştür: "İlk olarak failin öldürmeyi öğrenirken geçirdiği kümülatif radikalleşme evresi yaşanır. İkinci aşamada, uygulanan şiddet yeniden yorumlanır ve 'ahlaki' eylemler olarak addedilmeye başlanır (*Umdeutung der Gewalt in moralish richtiges Handeln*). Ardından insan katline alışma evresi gelir. Son olarak da cinayet artık bir 'iş', bir meslek olarak algılanmaya başlar; kendi kuralları olan bir meslek. Bu aşamada şiddetin gerçekleştirilmesi 'sıradanlaşır' ve zulüm mistik anlamından kurtulur."[50]

Christopher Browning de 101. birlik örneğiyle ilgili olarak benzer bir evrimin izini sürmüştür. Kişilerin gitgide hoyratlaştığını gözlemlemiş ve cinayetlerin gitgide rutin hale geldiğini belirtmiştir. Söz konusu kişiler eylem öncesi hoyrat değillerdi ama öldürdükçe bu hale gelirler: "Tıpkı gerçek savaştaki gibi ilk karşılaşmanın yarattığı korku yerini rutinleşerek susmaya bırakır ve insan öldürmek gitgide daha kolay bir iş olmaya başlar (...). Kişilerin hoyratlığı bu türden bir tutumun nedeni değil sonucudur."[51] Ancak faillerin katletmeye alışması yine de buna tümüyle uyum sağladıkları anlamına gelmez. Kurbanlara karşı duyarsızlaşma durumu gizlice önlenir ya da kırılmaya uğrarsa bu adamlar travmaya bağlı rahatsızlıklar geçirebilirler ve bunun ilk belirtileri de tekrar eden kâbuslar ve/veya uyku sorunları olabilir.

---

49 La Haye uluslararası ceza mahkemesine kandi isteğiyle gelmiştir ve onun duruşması ilk duruşmalardan biri olmuştur. İfadesi hakkında bilgi almak için bkz. http://www.un.org/icty.

50 Natalija Basic'in CERI'de "Faire la paix. Du crime de masse au peacebuilding" araştırma grubunda sunduğu bildiri, 15 Kasım 2001: les rapports bourreaux/victimes, Internet üzerinden bkz. www.ceri-sciences-po.org.

51 Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires*, *a.g.e.*, s. 212.

PONİATOWA'NIN YOLCULUĞU

"Himmler umutsuzluktan kaynaklanan yeni direniş hareketlerine yol açmadan Lublin'deki çalışma kamplarını bir bir ortadan kaldırabileceğine inanmıyordu. Yani bu kamplardaki tutuklular ani bir operasyonla öldürülmeliydi. *Erntefest* işte böyle ortaya çıktı.

[...] 2 Kasım akşamı Sporrenberg kendi kurmay heyeti dışında başka kuvvet komutanlarını da toplantıya çağırdı –Krakov ve Varşova'dan *Waffen-SS*'ler, Krakov polisinin 22. Alayı, Lublin polisinin 25. Alayı (101. Birlik bu alaydaydı) ve Lublin emniyet güçleri– dolayısıyla Madjanek, Trawniki ve Poniatowa kamplarının komutanlarını da. Sporrenberg emrindeki görevlilere K akov'dan beraberinde getirdiği gizli dosyadaki emirleri o udu.

Soykırım operasyonu ertesi gün sabah başladı.

Polisin 101. ihtiyat birliğindeki adamlar *Erntefest*'in Lublin yöresindeki neredeyse tüm aşamalarına katıldılar. 2 Kasım günü bölgenin merkezine gelip (yani Trapp Sporrenberg'in toplantısına katılmış olmalıydı) geceyi burada geçirdiler ve 3 Kasım sabahının ilk saatlerinde yerlerini aldılar. Yahudileri Lublin civarındaki küçük çalışma kamplarından kent merkezinden birkaç kilometre uzakta güneydoğuya doğru kıvrılan yol üzerinde bulunan Madjanek toplama kampına getirmekle görevli birliğe bir grup asker yardı cı olmuştu. Birliğin büyük kıs ı ana yoldan kamp girişine doğru kıvrılan ve komutan n evinin önünden geçen sokağın her iki yanına iki metre mesafede konuşlanmıştı. Lublin'deki birçok çalışma kampından gelen çok sayıda Yahudi şimdi konvoy halinde önlerinden geçiyordu.

Bisikletli gardiyanlar, 5.000 ila 6.000 kadı ı toplama kamp arından çıkan giysileri seçmek için gönderildikleri 'eski havaaları kampından' getiriyordu. 8.000 kadar erkek Yahudi günün ilerleyen saatlerinde getirildi. Kampta halihazırda 3.500-4.000 civarında Yahudi olduğu için kurbanların sayısı 165.000 a 180.000 arasında olacaktı. Yahudiler polis kordonunun arasından kampa doğru ilerlerken iki kamyonda bulunan hoparlörler sağır edici bir müzik yayını yapıyordu. Ama müzik akineli tüfeklerin sesini bastırmaya yetmiyordu.

Yahudiler en sondaki barakaya götürüldü, burada soyunacaklardı. Kollar havada, elleri ensede, tamamen çıplak biçimde, *gruplar halinde kampın arkasında yeni kazılmış hendeklere* açılan bir deliğe doğru götürülüyorlardı. Bu yolda da 101. ihtiyat birliğinden adamlar bulunuyordu.

Toplu mezarların sadece on metre kadar uzağına gönderilen 1. kumpanyadan Heinrich Bocholt katliama katılır:

'Benim bulunduğum yerden Yahudilerin çıplak halde bizim birlikten adamlar tarafından barakalardan nasıl getirildiğini görebiliyordum [...]. Çukurların kenarında, tam karşımda oturan idam mangası SD'dendi [...]. Her bir nişancının arkasında yine SD'nin birçok adamı daha vardı; bunlar sürekli makinelilerin şarjörlerini değiştirip nişancıya veriyordu. Her bir çukura belirli sayıda nişancı konmuştu. Kaç çukur olduğunu hatırlamıyorum. Çok sayıda olması muhtemel; sürekli olarak ateş ediliyordu çukurlara. Çırılçıplak soyulmuş Yahudilerin doğruca çukura sokulduğunu ve hemen önlerinde öldürülen cesetlerin üzerine yatmaya zorlandıklarını çok iyi anımsıyorum. Yani nişancı yatar vaziyetteki insanların üzerine mermi yağdırıyordu [...].

'Bu iş ne kadar sürdü, bunu kesin olarak söyleyemem. Muhtemelen tüm gün, çünkü vardiya değiştirdiğimizi hatırlıyorum. Kaç kişinin öldürüldüğü konusunda da kesin bir rakam veremem ama sayısı inanılmaz derecede çoktu.'

[...] 101. birlikteki adamların birçoğunun belleğinde Madjanek ve Poniatowa katliamları birbirine karışmış durumdadır – şu ya da bu kampta iki üç gün sürmüş tek bir operasyon. Öte yandan birkaç tanık –en azından her mangadan bir kişi– her iki kampta gerçekleştirilmiş iki ayrı katliam olarak anlatıyor. Dolayısıyla 101. ihtiyat birliğinden adamların 4 Kasım sabahında Poniatowa'ya geçtikleri açıktır.

Bu sefer birlik dağıtılmaz. Adamlar ya soyunma barakalarıyla cinayetlerin gerçekleşeceği yerde zigzag biçiminde açılmış çukurların aralarında ya da bizzat cinayet mahalinde konuşlandırılmışlardı. Poniatowa'da bulunan tümüyle çıplak ve elleri ensede 14.000 "işçi Yahudinin" hoparlörlerden yükselen müziğin örtemediği *silah sesleri eşliğinde ölüme yürürken* aralarından geç-

tiği çiti bizzat bu askerler oluşturuyordu. En yakın tanık Martin Detmold'du:

'Bizzat ben ve benim grubum hendeğin tam karşısında nöbet tutuyorduk. Bunlar zigzaglar halinde, yaklaşık 3 metre çapında ve yine üç-dört metre derinliğinde büyük çukurlardı. Bulunduğum yerden Yahudilerin nasıl [...] barakların ardında soyunduruldukları ve üstlerinde ne varsa alındığını ve ardından da oluşturduğumuz insan koridorundan geçerek çukurlara doğru getirildiğini görebiliyordum. SD'nin adamları Yahudileri öldürülecekleri yere doğru itiyordu ve burada da diğer SD polisleri, ellerinde makineli tüfeklerle çukurun kenarından onlara ateş ediyordu. Manga komutanı olduğum için diğerlerinden daha rahat yer değiştirebiliyordum. İdamların gerçekleştiği yere geldiğimde yeni getirilen Yahudilerin daha önce öldürülenlerin cesetleri üzerine yatırıldığını gördüm. Sonra onların üzerine de ateş ediliyordu. SD'nin adamları öyle ateş ediyordu ki kadavralar çukurun biçimini alıyor böylece yeni gelenlere üç metrelik ceset yığının üzerine yatmak için yer kalıyordu [...]. Bu hayatımda gördüğüm ve katıldığım en korkunç şeydi; yaralı haldeki Yahudiler merhamet edilmeksizin üstlerine gelen diğer cesetlerin ağırlığıyla neredeyse canlı canlı gömülüyordu. Ceset yığınından SS-lere lanetler savuran yaralıların sesinin geldiğini anımsıyorum.'"

Aktaran Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires. Le 101e bataillon de réserve de la police allemande et la Solution Finale en Pologne*, İngilizceden çeviren Elie Barnavi, Les Belles Lettres, 1994, s. 184-188

Katliam pratiklerine psişik açıdan uyum çabalarına koşut olarak bu kişiler aynı zamanda zamana ve yaşanan deneyime göre birtakım teknik değişimler de geçirebilirler. Deneme-yanılma yöntemiyle edinilen bu bilgi genellikle üç amaca yanıt verecek yöntemler geliştirilmesini hedefler: faillerin eyleme geçişini kolaylaştırmak, onları travmatik bir ruhsal patlamadan korumak ve işlerini gereğince yerine getirmelerini sağlamak. Böylelikle failler kurbanının bakışını görmemek için daima ki-

şiyi sırtından vurmayı ya da gözleri bağlı haldeyken öldürmeyi tercih ederler. Çiftçi Pancrace Hakizamungili Jean Hatzfeld'e "Şans eseri birçok insanı yüz yüze gelmeden öldürmeye başladım (...). Öldürülen kişinin gözleri katil için eğer onlara bakarsa tam bir felakettir. Onlar, öldürdüğü kişinin laneti gibidir,"[52] demiştir. Eğer kurbanı boğazlamak söz konusuysa failler tıpkı bir hayvan gibi kurbana diz çöktürmeyi ve arkasına geçip boğazını kesmeyi tercih ederler.

Ruanda'da ya da Bosna'da bu idam yöntemleri çiftçilik ya da tarımla ilgili mesleklerden ödünç alınmıştı. Nazi Avrupası'nda ise insanları "toplamak", öldürülmeden önce kenarına dizildikleri tanksavar hendeklerinin kazılması vb. hepsi açıkça savaş deneyiminin birer ürünüydü. Öldürülecek kişileri toplayıp "kitle" haline getirmek bile onları bireyliklerinden uzaklaştırmak için yeterliydi. Nicelik kişisel özellikleri siler ve bunun sonucunda bizi duyarsızlaştırır. Böylece, Yahudilerin toplanması ve kamplara götürülmesi onların yok edilmesinin aslında başlangıcı sayılabilir. Ve iki kişiyi öldürmek bir anlamda iki bin kişiyi öldürmekten daha zordur. Macar gazeteci Gitta Sereny'nin Sobidor ve Treblinka toplama kamplarının eski komutanı Franz Stangl'la gerçekleştirdiği olağanüstü bir söyleşide Stangl Yahudilerin adeta "gemi yükü" gibi getirildiğini anımsadığını söyler. Ve şunları ekler: "Onları insan olarak algılamıyordum. Büyük bir kitleydi sanki (...). Çıplaklardı, sanki kırbaç darbeleriyle götürülen büyük bir sürü gibiydi..."[53]

Einsatzgruppen'in biriktirdiği deneyim, Christian Ingrao'nun tabiriyle "değişmez" soykırım yöntemlerinin ortaya çıkmasına neden olur ve bunlar tüm SS komandolarından gözlemlenebilecek türden şeylerdir. Bu değişmezler, "insanları idam mahalline getiren gardiyanlarla katiller arasındaki ayrım, ortaklaşa ateş etmeler, önceden kazılmış çukurlar, insanların merminin etkisiyle çukura düşmesi için sırtından vurulması ya da çukura yüzüstü yatırılıp öldürülmeleri. Bu sanki (...) bizzat katil-

52 Akt. Jean Hatzfeld, *Une saison de machettes*, a.g.e., s. 26.

53 Akt. Gitta Sereny, *Au fond des ténèbres. De l'euthanasie à l'assassinat de masse: un examen de conscience*, Paris, Denoel, 1974, s. 215.

lerin ürettiği ampirik bir cinayet bilgisi gibidir."[54] Bu kitle kıyımı prosedürlerinde, tüm grubun olaya dahil olması önemlidir. Böylelikle "birliğin neredeyse tüm komutanları bütün adamlarını, rütbeleri ne olursa olsun en azından bir kere operasyona katılmaya, en azından bir kez nişan almaya zorluyordu ve bunun nedeni tüm birliğin psikolojik yükünü azaltmaktı. Bazı subaylar nişan emri vererek süreci askerî bir kılıfa büründürüyordu; bazıları kişi başına iki nişancı belirliyor, atış mesafesini ayarlıyor, cellatların hendeğe bakmasını engelleyecek biçimde şarjör boşaltma doldurma işini otomatikleştiriyor; bazıları da kadın ve çocukların öldürülmesi için yerli milisleri kullanıyordu."[55]

Görevde uzmanlaşma ve cinayetlerin profesyonelleşmesi

Katliam pratikleri zamana ve uzama yayıldıkça tüm insan faaliyetlerinde olduğu gibi bir tür uzmanlaşma yaşanır. Browning 101. birliğin Polonya'da on altı aylık operasyonları esnasında benzer bir uzmanlaşma yaşandığını saptamıştır. Yahudilerin katledilmesi işini doğrudan üstlendikten sonra şefleri savaş esirleri kampında tutulan (antisemitist ve antikomünist oldukları için özellikle seçilmiş) bazı Ukraynalı, Letonyalı ve Litvanyalı grupları çağırmıştır ve bunlar en iğrenç işleri yapmaya zorlanmışlardır. Bu sayede 101. birlik polisleri sadece Yahudilerin tutuklanması ve idam edilecekleri yerlere sevkinden başka bir işten sorumlu olmayacaktı. Hatta bazen sadece bölgedeki gara kadar eşlik etmeleri yeterliydi (Yahudiler buradan toplama kamplarına götürülüyordu).

Bosna'da, katliam genellikle birçok farklı türden aktörün koordinasyonuyla gerçekleştiriliyordu. Ordu kenti ya da köyü önceden bombalıyor, sonra polis birlikleri ya da milisler böl-

54 Sözlü olarak, bazen bizzat cinayet anında aktarılan bir bilgi. Hızlı öldürebilmek için nasıl nişan alınacağına dair bir tartışma için bkz. Christian Ingrao, "Violence de guerre, violence genocide..." a.g.m., s. 237.

55 *A.g.e.*, s. 238.

geye giriyor, insanları tutukluyor, öldürüyor, yakıyor, yıkıyordu... Bu operasyonlara onlara destek veren yöre sakinleri de katılabiliyordu.

Ruanda'da askerlerin, jandarmanın ve milislerin rolleri bölge bölge incelenmelidir ve bu yerel halkın katliamlara katılımını da irdelememizi sağlayacaktır. Ama bu cinayetleri planlayanların kafasında iş bölümü gerçekten de bu kadar önemli değildi. Bu anlamda Ruandalı Tutsilerin ve Avrupalı Yahudilerin katli birbirinden tamamen faklı iki dinamiğe dayanmaktadır. Ruanda'da katliamlara karar verenler Hutu halkını bunlara kitlesel olarak katılmaya teşvik ediyordu. Çoğunlukla birçok kitle kıyımında bu türden bir eğilim gözlemlenebilir; bunlara kitlesel olarak ne kadar katılım sağlanıyorsa sorumluluk da o kadar çok kişiye paylaştırılmış oluyordu. Ruanda'da bu durum çok belirgin biçimde gözlemlenebilmektedir. Tüm Hutuların cinayetlere katılması tümüyle dramatikleştirilmiş, *Inyezi*lere (hamamböceklerine) karşı grubun ölüm kalım mücadelesi olarak sunulmuştur. Bunun sonucunda her bir Hutu ivedilikle Tutsi öldürmeye çağırılmıştır. Yani bir iş bölümüne gitmek yerine tüm cinayetlerde kitlenin görüldüğü yerde, çünkü *Inyezi* her yerdedir, "kendiliğinden" iştiraki söz konusu olmuştur. Ve bu kolektif cinayet eyleminde katil haline gelen halk, halk kimliğini korumuştur. Hatta bu pratiklere ve değerlere yaslanarak kitle kıyımına ortaklaşa biçimde katılmışlardır. Hutu katillerinin imece usulü bir iş yapar gibi tepelere çıkıp Tutsileri öldürmesinin nedeni de budur.

Hatta havaya girmek için geleneksel türkülerini söyleyerek oraya gittikleri bir gerçektir. Günün sonunda erkekler *Ibyivugo* adetlerinde olduğu gibi gazinolara gidebilirdi. Bu her bir adamın yaptıklarını anlatmaları için bir olanak sağlıyordu: "... yapan benim... şunu yaptım... işi bitirdim..." Katliamlar döneminde her karşılaştıklarında köylüler tıpkı bayram törenlerindeki gibi birbiri ardına söz alırdı. *Ibyivugo*'ların bir araya gelişiyle işlenen suçlar ve şiddet daha da çok hikâyelendirilmeye başlardı: "Ben Untel ve şu kişiyi elimdeki bu sopayla öldürdüm..." "Ben on tane öldürdüm..." "Ben yirmi tane..." "Bir soykırıma katılma

şerefinden ziyade," der Pierre-Antoine Braud, "bu açıklamalar her bir kişinin yöredeki etkinliğinin yeniden belirlenmesi için kullanılıyor, militarize olmuş monarşik bir toplumun ve akıncıların (*razzia*) hükmünü geçerli kılıyordu."[56]

Buna karşılık Naziler yerel halkı "kendi" Yahudilerini katletmeye pek davet etmemiştir. Himmler ve Heydrich'in etkisiyle gizliliğe ve karmaşık bir iş bölümüne dayanan daha "soğuk" ve "rasyonel" bir katliam anlayışı uygulanmaya konmuştur. Başka öldürme yöntemlerinin etkinliğinin test edilmesinin ardından Zyklon B gazıyla boğma yöntemine karar verdikleri bilinmektedir ve bu da özellikle faillerin sorumluluklarından tümüyle sıyrılmalarını amaçlayan bir seçimdi (bkz. Bölüm 4). Aslında etki eden şey gazdı, silahını ateşleyen bir asker değil. Ayrıca gaz odası kurbanları ölürken görmeyi engelliyordu ki bu öldürmek için nişan almak zorunda olan yani olaya tanık olmak zorunda olan bir nişancı için imkânsızdı. Yahudi soykırımında kurşuna dizme yöntemine ek ya da onun yerine gaz odalarının kullanılmasının nedenlerinden biri de buydu; çünkü ilk yöntem failleri psikolojik açıdan etkiliyordu. Bir biçimde gazla öldürmek celladın "ortadan kalkmasına" yarıyor ve katliam da Zyklon B gazını sisteme sokan bir teknisyenin başka şeylerle meşgul olmayıp işini yapmasına denk hale geliyordu.

Gaz odası tekniği böylece kurban açısından olduğu kadar cellat açısından da "temiz", arındırılmış, vahşi olmayan, daha "insani" bir yöntem gibi görülüyordu. Uygarlığa Norbert Elias'ın atfettiği anlamın tam tersi, yani bir yıkım ve yok etme anlamı yüklenerek bunun tam da uygarlığın bir ürünü olduğu söyleniyordu. İtalyan Enzo Traverso'ya göre bu katliam anlayışı uzun erimli Avrupa tarihinde giyotinin ve hapishanenin icadının bir devamıydı: "Giyotin örneği –mekanik idam, art arda öldürme, dolaylı cinayet, failin etik anlamda sorumluluğundan kurtulması, 'öznesiz' bir süreç olarak öldürme edimi– 20. yüz-

56 Pierre-Antoine Braud'nun CERI'de sunduğu ve daha önce de andığımız bildirisi için bkz: http://www.ceri-sciences-po.org. Razziaların (akıncılar) bölgelere yaptıkları akınlar ancak 1920'li yıllarda tüm Ruanda monarşik ve sömürgeci iktidarlara tâbi olduktan sonra sona erer.

yılın teknolojik katliamlarıyla zirve noktasına tırmandı." Buna ardından "hapishane örneği eklemlenir –kapatma, tutukluların insani özelliklerinden koparılması, bedenin aşağılanması ve disipline sokulması, hiyerarşiye tâbi kılma, idarenin rasyonelleştirilmesi– totaliter rejimlerin toplama kampları sisteminde en üst noktasına ulaşır." Yazar süreci şöyle bitirir: "Nazi toplama kampları ürkütücü derecede yeni ve tarihte eşi görülmemiş bir şeyin ortaya çıkmasına yol açarak bu iki örneğin bir alaşımını sunar (...). Modern teknolojinin, iş bölümünün ve idari rasyonelliğin tıpkı bir şirkette olduğu gibi iç içe geçtiği bir ölüm sanayii yaratırlar. Kurbanlar sözcük anlamıyla birer "tutuklu" değildi, onlar insan türünün dışına atılmış, seri olarak kadavra üretmek için kullanılacak "hammadde"lerdi."[57]

Nazilerin uyguladığı soykırım sisteminin bir başka özelliği kötü amaçlı ustalığı daha iyi ortaya koymaktadır. Bu süreç sadece celladı "ortadan kaldırmakla" kalmıyor kurbanın kendi yok edilme sürecine iştirak etmesini de sağlıyordu: (Nazi sultası altına giren ülkelerde) Yahudilerin gaz odalarına girinceye dek denetim altında tutulması. Aslında başlangıcından itibaren bu eşgüdüm Avrupa'nın hem doğusunda hem de batısında Yahudi konseylerinin kurulmasıyla sağlanıyordu. Bu türden organların yaratılması Naziler için doğrudan pratik bir fayda sağlıyordu çünkü Yahudi topluluklarını "yönetmek" için ellerinde yeterince adamları yoktu. Bu Yahudi konseylerinin rolü, özellikle de Hannah Arendt'in Yahudilerin Nazilerle işbirliği yaptığı iddiasını ortaya attığı ve çoğunlukla gönüllü olan bu işbirliğinin Yahudilerin acılarını azaltmak bir yana ağırlaştırdığını ileri sürdüğü *Eichmann à Jerusalem* (Eichmann Kudüs'te) adlı kitabından sonra çok tartışıldı.[58] Yine de bu konseylerin gitgide kötüleşen bir ortamda topluluklarına bir yardım ve örgütlenme aracı olarak faydalı olduklarını da belirtmeliyiz.

---

57 Enzo Traverso, *La violence Nazie. Généalogie européenne*, Paris, La Fabrique, 2002, s. 54-55.

58 Hannah Arendt, *Eichmann à Jérusalem. Rapport sur la banalité du mal*, Paris, Gallimard, 1966.

Ama asıl çarpıcı nokta, birçok vakada *Judenräte*lerin Nazi otoritelerinin isteklerini yerine getirmeye zorlandıklarını saptamaktır. Bunlar örneğin gettolarda polislik görevini yerine getiriyor ve üstelik ölüme gidecek Yahudileri topluyorlardı. Bu zor durum bazı yetkililerini umutsuzluğa, hatta intihara sürüklemiştir; örneğin Adam Czerniakov 23 Temmuz 1942'de bu örgütün Nazi soykırım politikalarının aracı haline geldiğini anladığında intihar etmiştir.

Daha beterini henüz söylemedik: Yahudilerin toplanma aşamasının sonunda, bizzat ölüm kamplarının içinde. Burada, Naziler *Sonderkommando* adında, yeni gelenler gaz odalarına gönderilmeden önce kampta düzeni sağlamakla, ardından odalardan cesetleri çıkarmakla, altın dişleri sökmekle ya da kadınların saçlarını kesmekle vb. görevli ve tutuklulardan oluşan gruplar kurmuşlardır. Bu tutuklu-gardiyanların kaderi de bellidir: birkaç hafta, birkaç ay gaz odalarında en aşağılık işlerde çalıştırılıyor, sonra da öldürülüyor ve yerlerine yenileri konuyordu; bunlar da bir süre sonra onlarla aynı kaderi paylaşıyordu. Kimse ne gördüklerini ne de yaşadıklarını anlatamamalıydı. Bu *Sonderkommando*lardan birkaç Alman, Rus ya da Polonyalı tutuklu da "geçmişti." Ama esasen Yahudilerden oluşturulmuştu. Başka bir deyişle katliamın failleri kurban edileceklerle aynı kişilerdi! Böyle bir durum insanın kanım donduracak türdendir. Bu *Sonderkommando*ların yaratılması kitle kıyımının vardığı en canavarca aşamadır: kurbanın, sistemin dinamiği içinde kendi cinayetine katılmaya zorlanması. Sadece cellat ortadan kalkmamıştır, kurban da onun yerine geçmiştir. "Bu kalleşlik ve nefret karşısında şaşırıp kalıyoruz," der Primo Levi. "Yahudileri fırınlara götürenler de Yahudi'ydi. Yahudilerin aşağı bir ırk, insan bile olmayacak türden canlılar olduklarını ve her tür aşağılanmaya boyun eğdiklerini göstermek gerekiyordu; hem de kendi kendilerini yok edecek kadar."[59]

59 Primo Levi, "La zone grise", in *Les Naufragés et les Rescapés. Quarante ans après Auschwitz*, Paris, Gallimard, 1989, s. 51.

Katil profilleri: "Kötülüğün sıradanlığı" kavramını yeniden düşünmek

Kitle katili haline gelen kişilerin şiddet eylemine geçişlerini açıklayabilecek türden özel bir psikolojik durumları olup olmadığını kendimize hep sormuşuzdur. Bazı yazarlar bu konu üzerine çalışmışlardır. Örneğin kitabı günümüzde pek hatırlanmayan İngiliz psikiyatr Henry Dicks, şiddetli ve fanatik türden tutumlarını aydınlatmak için aralarında Auschwitz eski komutanı Rudolf Hess'in de bulunduğu birçok Nazi'nin kişisel hayat hikâyesi üzerine çalışmalarda bulunmuştur. Dicks bu sayede Nazi suçlularının çocukluklarında, Hitler rejimi sayesinde gelişip olgunlaşan ortak bir şeyler olabileceğini ortaya koymayı tasarlamıştı.[60]

Felsefeci Theodor Adorno'nun her tür faşist ve totaliter iktidarın temelinde bulunacak otoriter kişilik üzerine çalışmaları daha çok bilinmektedir.[61] Ama bu türden çalışmaların bazı sınırlılıkları vardır. Küçüklükte ve bireylerin eğitim hayatında ve hatta kişilik özelliklerinde kitlesel şiddete daha sonradan nasıl sürüklendiklerini açıklayabilecek kadar yeterli öncüller bulmak zordur. Böyle bir başarısızlığın temel nedeni son derece basit; öncelikle sosyopolitik bir sürecin ürünü olarak kitle kıyımı, herhangi bir tür bireyin, kişiliği ya da toplumsal statüsünden bağımsız bir biçimde kendini içinde buluvereceği bir durumdur. Elbette özel olarak bulanık ve kötücül kişiliklere sahip olanlar, onları araçsallaştıran iktidarlarla suç ortaklığına girerek daha ön saflarda bulunabilirler.

Bosna'da, Luka kampından bir Sırp gardiyan, Goran Jelisic muhtemelen bu tür bir patolojinin örneğidir. La Haye uluslararası ceza mahkemesindeki ilk duruşmasında, 26 Ocak 1998'de, kendisini yargıçlara "Sırp Adolf" olarak takdim etmiştir; bunu kısa süre sonra öleceklerini anlasınlar diye Müslüman tutuklulara da söylüyordu. Bir tanık Goran Jelisic'i, her sabah kahvesini içmeden önce yirmi-otuz kişiyi öldürmesi ge-

60 Henry V. Dicks, *Les meurtres collectifs*, Paris, Calmann-Lévy, 1973.

61 Theodor Adorno, *The Authoritarian Personality*, New York, Norton, 1969.

rekiyordu, diye anlatmıştır.[62] Bu türden kişilerin içinde bulunduğu cezasız kalma durumu onlara ölümcül fantazmalarını gerçekleştirme imkânı veriyordu. Öte yandan genç bir psikiyatrken Dachau ve ardından Birkenau kamplarında tutulmuş olan, SS gardiyanları hakkında altmış yıldan uzun süre yürüttüğü gözlemleriyle Bruno Bettelheim'm daha önce de belirttiği gibi "bu sadist ya da kötücül kişilerin sayısı, ister gardiyan ister katil olsun, tüm o failler içinde çok küçük bir azınlığı oluşturur."[63]

Sıradan failler

O halde kimdir bunlar? Nazi döneminden kalma o "iyi aile babası cellat" stereotipi onlar hakkında bildiklerimizle pek uyuşmuyor aslında. Çok farklı profillere sahip olmalarının ötesinde katillerin büyük çoğunluğunda bazı ortak özellikler saptamak mümkün; çoğu genç hatta ergenlik döneminde, bekâr ve erkek. Potansiyel cellatların 13-25 yaş aralığından seçilmesi daha olası bir durum. Bu yaşam döneminde insan hem psikolojik açıdan uysal hem de fiziksel olarak güçlüdür. Genellikle idealisttir ve onu denetim altına alabilecek türden bir otorite arayışı içindedir. Dolayısıyla diğerleri gibi olabilmek için kendi akran grubu içinde erimeye yatkındır. Kısacası bir cinayette eyleme geçiş anını açıklamak için ortaya konan temel özelliklerin, ister anlam çerçeveleri açısından (iyi/kötü), ister bu işe yönelmeyi sağlayan aygıtlar açısından (itaat/uyum sağlama), hepsinin insan yaşamının bu döneminde en uygun seviyelerde etki edebileceği görülmektedir. Dünya üzerindeki tüm iktidarların, failleri bu yaş grubundan seçmelerine şaşmamak gerek. Gençlik örgütlenmeleri, iktidarların kendilerine hizmet edecek sadık hizmetkârlarını seçtikleri temel kaynağı oluştururlar. Bu noktada Hitler'in gençlik örgütlenmelerinden ya da Nazi dönemindeki spor derneklerinden bahsetmeye bile gerek yok. Eski Yugoslavya'da antropolog Ivan Colovic genç paramiliter savaş-

62 Duruşması hakkında bilgi için bkz: http://www.un.org/icty.

63 Bruno Bettelheim, *Le Coeur conscient*, Paris, Robert Laffont, 1972.

çıların nasıl Sırp ve Hırvat futbol taraftar gruplarından seçildiğini anlatmıştır.[64]

Ruanda'da, *Interahamwe* milisleri de Kigali futbol takımının taraftarları arasından destekçiler bulmuştur. 1994'te 17 yaşında olan eski bir katil şöyle anlatıyor: "Uzun zamandır radyoda Ferdinand Nahimana'nın futbol maçı yorumlarını dinliyorduk. Başkan Habyarimana'yı destekleyerek ülkeyi kurtarmak istediğini söylediğinde hepimiz Interahamwe'ye katıldık. Çok eğleniyorduk ve aynı zamanda *Inyezi*lere karşı Cumhuriyeti koruyorduk."[65] Interahamwe milisleri öncelikle "Kigali sokaklarında ya da küçük alışveriş merkezlerinde başıboş gezen ve evlenmek ya da çocuk yetiştirmek için tarla ya da iş bulma umudu olmayan gençleri" seçiyordu.[66] Ama katillerin hepsinin *Lümperproletarya*'ya mensup marjinal ve yoksul gençler oldukları sonucuna elbette varamayız. Bu türden bir sonuca varmak bu alandaki bir başka klişeyi tekrarlamaktan başka bir şey ifade etmeyecektir; çünkü bu kişiler arasında iyi eğitim almış gençler olduğunu gösteren çalışmalar da mevcuttur. Diploma sahibidirler ama işsizdirler. Başka ekonomik ve toplumsal koşullar altında iş bulma imkânları olsaydı başka şeyler yapabilirlerdi. Ülkelerinde patlak veren savaşla birlikte milis, polis ya da asker olmakta bulmuşlardır çözümü; ve böylece katil haline gelmişlerdir.

Ancak bir diplomaya ve bir işe sahip olanların da toplumu katliama sürükleyen o toplumsal ve siyasi güzergâhın dışında olduğu düşünmemeliyiz. Öğretim üyeleri, hâkimler, doktorlar da sürece katılabilir, işsiz gençleri yönlendirebilir, onlara şaşırtıcı bir gelecek vaat edebilirler... Ruanda'da hayatta ka-

64 Ivan Colovic, "Le football, les hooligans et la guerre", in Nebojsa Popov (ed.), *Radiographie d'un nationalisme*, *a.g.e.*, s. 179-204.

65 Akt. Annick Kayitesi, *Les Enfants et le génocide rwandais. Implications et problemes de réinsertion*, Richard Banégas yönetiminde Paris-I-Sorbonne'da 2002-2003 yılları arasında yürütülen yüksek lisans tezi. Annick Kayitesi aynı zamanda *Nous existions encore*, Paris, Michel Lafon, 2004 adlı kitabın da yazarıdır. Bu çarpıcı kitapta yazar, soykırım sırasında çok gençken ve annesi dahil ailesinden birçok kişi öldürüldüğü bir dönemde nasıl hayatta kalmayı başardığını anlatmaktadır.

66 Alison des Forges (ed.), *Aucun témoin ne doit survivre*, *a.g.e.*, s. 306.

lan bir Tutsi öğretmen, Jean-Baptiste Munyankore, bazı iş arkadaşlarından şöyle bahsetmektedir: "Bu eğitimli kişiler son derece soğukkanlıydı ve palaları sıkı sıkı tutmak için kollarını sıvıyorlardı. Benim gibi hayatı boyunca insan bilimleri öğretmiş birisi için bu suçlular son derece gizemli bir durum teşkil ediyordu."[67] Ama asıl çarpıcı olan, eğitimin katliamı engelleyebilecek bir şey olmadığını, kültürün de eyleme geçiş anında farklılaştırıcı bir etken olmadığını saptamaktır. İster Avrupa'da, ister Afrika'da ya da Asya'da olsun aslında katil haline gelen bu genç adamları her yerde görmek mümkün. Bu kişiler bazen inanarak, bazen oportünizm gereği bazen de tesadüfen büyük ya da küçük ölçekte katliamların içinde buluverirler kendilerini.

Kadın ve çocukların katılımı

Bununla birlikte fail yelpazesi kimi zaman daha da genişleyebilir. Özellikle de Hutu nüfusunun tümünün cinayetlere katılmaya çağrıldığı Ruanda örneğinde bunu görebiliriz. Kadınların da katliamlara katıldığı durumlar yaşanmıştır. Üzerinde çok az sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte kadınların katılımı yine de fazla abartılmamalıdır. Bu muhtemelen istisnai bir eyleme geçiş anma verilen pasif desteğin ötesine geçmemiştir.[68] Erkekleriyle dayanışma içindeki Hutu kadınları onları tepeye "çalışmaya" gitmek için cesaretlendirmiştir yani dolaylı bir destektir bu. Ve söz konusu "çalışma" sona erdiğinde kadınlar kurbanların mallarını çalmak için tepelere çıkarlardı. Bazı kadınlar, ya katliama pasif destek vermek için ya da bunu kışkırtmak için katil gruplarına da dahil olabilir. Kadınlar bazı durumlarda genç milisleri Tutsi kızlarına tecavüz etmeye teşvik etmeye kadar varacak şekilde "yönlendirme" rolünü üstlenebilmektedirler. Bu kadınların, erkekleri başka kadınlara karşı cinsel şiddet uygulamaya teşvik etmesi anlaşılır bir durum olamaz. Ci-

67 Akt. Jean Hatzfeld, *Dans le nu de la vie*, *a.g.e.*, s. 73.

68 Bu konudaki ilk raporlardan biri African Rights örgütünün bir raporudur, *Not so Innocent. When Women Become Killers*, Londra, African Rights, Ağustos 1995. İlerleyen satırlar bu çalışmanın kısa bir özetini sunmaktadır.

nayetlere etkin biçimde katılan kadınlar genellikle idari sorumlu, tüccar ya da öğretmendir. Bizi şaşkına çevirecek başka olaylar da vardır: bir Tutsi babadan doğduğu için çocuğunu ya da kocasını öldürmekle suçlanan kadınlar olmuştur. (Butare) Sovu manastırındaki üst düzey görevlilerden olan ve Interhamwe milislerinin manastır binasına sığınan Tutsileri yakmalarına yardım etmekten dolayı Belçika'da yargılanan Gertrude Mukangango gibi katliama destek veren din görevlileri de olmuştur.

Bunun gibi örnekler, çok nadir görülse bile Ruanda'daki kitlesel şiddetin tarihte eşine az rastlanır hatta "totaliter" denen rejimlerde bile görülmemiş bir seviyeye çıktığının kanıtıdır. Bu şiddet gösterisi çifte ihlale dayanır; ilk ihlal, tamamıyla aileyi ortadan kaldıracak biçimde ailede cinayet işleme yasağının ihlal edilmesidir; ikincisi de çok temel nitelikte olan ve "öldürmeyeceksin" biçiminde ifade edilen yasanın ihlalidir ve bu da din görevlilerinin artık insan hayatının koruyucusu olmadıklarını, aksine ölüm makinesi haline geldiklerini gösterir.

Gençlerin katliamlara katılımı aynı zamanda bu topyekûn toplumsal yıkıcılığın da bir ifadesidir. Nazi Almanyası'nda çocuklar kimi zaman bazı aile üyelerini ihbar etmeye bile teşvik edilmiştir. Ruanda'da da çocuklar "düşmanları" ihbar etmeleri için kullanılmıştır. "Bu ülkede çocuğunu tuz, su ya da kibrit almak için komşuya göndermek âdettendir," der Annick Kayitesi. "Soykırım esnasında yetişkinler bu dayanışma biçimini, ailelerinin ya da yardım etmek isteyen Hutu komşuların sakladığı Tutsileri bulmak için kullanırlardı."[69] Çocuklar katliamlara etkin olarak pek katılmamıştır. Ama okullar kapatıldığı için çocuklar zamanlarının çoğunu katilleri izlemekle geçiriyorlardı. Yol kenarlarındaki ceset yığmları çocukların oyun alanlarının başında geliyordu. Yetişkinleri öldürecek fiziksel güce sahip olmadıkları için sağdan soldan küçük bıçak darbeleri savuruyorlardı. A.B bana şunları anlattı: "Evdekinden ya da kimselerin dolaşmadığı tepelerdekinden daha çok eğleniyorduk. Orada dövüşeceğimiz düşmanlarımız vardı. Her gün farklı bir

69 Annick Kayitesi, *Les Enfants et le génocide rwandais, a.g.e.*

düşman. Bizden daha büyük ve güçlüydüler, bundan çok gurur duyuyorduk."[70] Ruanda'da 14-15 yaşlarına gelindiğinde çocuklar okulu bırakır tarlalarda çalışmaya başlardı; dolayısıyla çiftçilik yaşamına etkin olarak katıldıkları bu yaş döneminin, bu çocuk-ergenlerin cinayet işlemek için yetişkinlerin saflarına katıldıkları yaş aralığı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte ait oldukları toplumsal sınıfa göre cinayet pratikleri de farklılık gösteriyordu. Daha yüksek sınıflardan gelen gençler daha çok kişinin gözü önünde cinayet işlerken kırsal bölgelerden gelenler bunu yapamıyordu. Çok yoksul durumdaki bu gençler için cinayet işlemek genellikle küçük bir ödül anlamına geliyordu. Ganimet bir gömlek, bir çift ayakkabı, hatta bir saat olabiliyordu. Maddi bir kazanç sağlama umudu işlerine dört elle sarılmalarına yetiyordu.

Kadınların, hatta çocukların katliamlara katılımı, bir topluluğun kitle kıyımına sürüklenmesinin ne denli derin olduğunu gösteren belki en anlamlı ve en şaşırtıcı toplumsal belirteçtir. Ama bu yine de herkesin katil haline geldiği anlamına gelmez. Her kolektivitede olduğu gibi bazıları işe daha istekli görünebilir, bazıları başkalarından daha fazla çıkar sağlayabilir, bazılarının seçme şansı yoktur vb. Buna karşın söz konusu topluluğun temel toplumsal normunun artık cinayet yasağı olmadığı, cinayet işlemeye izin verilmesi olduğu söylenebilir. Ve cinayetin cezasız kaldığı bu özgün durumda herkes kendi çıkarının peşine düşüp bu ölüm dansına iştirak edebilir.

Kötülüğün muğlaklığı üzerine

Bu anlamda bir bireyin harekete geçme nedenleri anlamak için birbirinden ayrı ama iç içe geçmiş durumdaki iki olguyu daima hesaba katmalıyız.

Bunların ilki kaynağını, resmî ve kamusal alanda bulur: ideoloji, güvenlik ve imgelem. Bazı faillerin yaptıkları işe "inandıkları" şüphe götürmez; "düşmanın" her yeri sardığı kritik bir dönemde ülkeyi korumak, ortaklaşa bir işte yer almak vb. gi-

70 *A.g.e.*

bi vatani bir görevi yerine getirdiklerini düşünüyor olabilirler. Yani kitlesel biçimde öldürüyorlarsa, gerekli olduğu için bunu yapmaktadırlar. Katletmek için öne sürülen bu ortak nedenler, hem (iktidarların araçsallaştırdığı) bazı duyguların hem de bunun ortaya çıkmasına elverişli (buna tarihsel bir anlam yükleyen) bir bağlamın ürünüdürler.

İkinci olgu, kaynağını daha ziyade özel alandan, bin bir farklı nedenle kişinin eyleme geçmesini sağlayacak daha kişisel bir düzlemden kaynaklanır. Daha önce de gördüğümüz gibi öncelikle hevesler ve çıkarlar anlamında. Birçok örnekte gördüğümüz gibi cinayet için gereken yem tümüyle maddidir. İdeolojik nedenlerin olayda herhangi bir rol almadığı, bireyin sadece bu işten çıkar sağlayan, öldürmek için para alan kişi durumunda olduğu örnekler vardır. Hatta kariyer hedefleri ve özellikle de kurumsal yapılarda, polis ya da ordu gibi kurumlarda terfi ya da toplumsal terfiler de hesaba katılmalıdır. Emirlerin uygulanmasında katı davranmak, şeflerin dikkatini kendi üzerine çekmenin bir yoludur. Ama örneğin Bosna savaşı sırasında subayların terfisinde etkili olan bu kariyerizm, etkenlerden sadece biridir. Başka vakalarda bir güvenlik ikileminin; öl ya da öldür ikileminin dayattığı bir aciliyet söz konusu olabilir. Bir komşunun katledilmesi durumunda ise, yerel düzlemde şiddete sürüklenme olgusunu açıklamak için, eskiden kalma düşmanlıklar etkili olmuş olabilir. Şu ya da bu kişinin maddi çıkarlarıyla, mülkiyet çatışmalarıyla ya da gönül ilişkileriyle ilgili olsun olmasın, geçmişte çözümsüz kalmış bu çatışmalı durumlar birbirine komşu kişilerin kıskançlık ya da intikam dürtüleriyle cinayet girişmelerinde bir etken olabilir. Büyük çaplı bir savaşın içine çok sayıda küçük çatışmanın girmesi, sıklıkla görülen bir durumdur ve genellikle "iç savaş" olarak adlandırılan çatışmalarla sonlanır.[71]

Yani kişiler kitle kıyımı dinamiğine kapılmışlarsa bundan nasıl çıkar sağlayabileceklerini de hesap ederler. Kendi adlarına bu işi araçsallaştırma hesapları yapmaktan geri durmazlar. İşte bu yüzden bireysel düzlemde eyleme geçiş nedenleri çok-

71 Bkz. Jean-Clément Martin, *La France et la Vendée*, Paris, Le Seuil, 1987.

tur. Belirli bir anda bir kişi için geçerli olan, bir başkası için geçerli olmayabilir elbette. Ama cinayete kitlesel bir görünüm kazandıran şey tam da bu özel güdülerin son derece çeşitli ve değişken olmasıdır. Bireyler öldürme dinamiğine stereotipleşmiş ideolojik bir söylemi tekrar eden otomatlar gibi değil, farklı hikâyelerle ve dolayısıyla farklı kişisel beklenti ve amaçlarla girerler. Ortaklaşa biçimde öldürmeye başlamaları çok farklı ama birbirine denk tutumların bir sonucudur.

Bu değişken davranışlar mozaiği içinde bazı vahşice davranışların da yer bulduğu bir gerçektir. Bazı katillerin hem öldürüp hem de aynı zamanda nasıl hayat kurtarabildiğini anlamak oldukça güç. Ama kendilerine gizli gizli kurtarıcı rolü biçmeleri gerektiğini düşünebiliriz. Robert Lifton'a göre bu iki farklı çehre, kişilik bölünmesi olgusunun görünümlerinden biridir. Ama bu "katil benlik" güpegündüz adam öldürürken, kurtarıcı "gizli benlik" herkesten gizli iş görür. Çünkü bir fail *tek bir hayatı* kurtarmak için birçok tehlikeyi göze alırken aynı anda binlercesini öldürmeye devam edebilir. Yok etme eylemi total ve insani özelliklerinden arındırılmış bir ötekiye karşı girişilmiş bir eylemdir; oysa koruma eylemi belirli bir kişiye, saygı duyulacak bir insana yönelmiştir. Bu kurtarma eyleminin de çeşitli nedenleri olabilir.

Ruanda konusunda Jean Hatzfeld, Nyamata'da tüccarlık yapan, kocası ve tüm ailesi Interahamweler tarafından katledilmiş bir Tutsi kadını olan Marie-Louise'in hikâyesini aktarır. Olaydan kıl payı kurtulan kadın, bölgedeki askerî eğitimlerden sorumlu bir Hutu olan komşusu Florian'ın evine sığınır. Savaştan önce iki ailenin arası oldukça iyi durumdadır. Florian, katliamlara katılmakla birlikte eski dostunun karısını öldürmek istemez. Onu kurtarmak için elinden gelen her şeyi yapar ve onun Burundi'ye kaçmasını sağlar. Başka bir yerde ise genç bir Hutu milisi, bir Tutsi olan annesini kurtarmak için *Inyezi*leri öldürmek için çok daha istekli davranır. Ve yine bir Hutu askeri, evinde Tutsi bir genç kızı onunla cinsel ilişkiye girmesi şartıyla saklar vb. Bu durumda "hayat kurtarma" kavramının son derece göreceli olduğunu belirtmeliyiz, çünkü şantaja dayan-

maktadır: "Cinselliğine karşı hayatın." Ruanda'da içine şiddetin, aşkın ve çıkarın karıştığı bu türden yüzlerce hikâye duymak mümkündür. Bosna'da da bazı Sırp savaşçılarının başka bir topluluğun, yani Hırvat ya da Müslümanların yardımına koştuğu olaylar da yaşanmıştır.

Buna ek olarak Christopher Browning 101. birlikteki Alman polislerinde "acıma ve zalimliğin aynı kişide ve aynı zaman diliminde bir arada var olabildiğini" söylemiştir.[72] Bu bir arada bulunma durumunun kabul edilmesi zor bir durum olduğunu belirtir yazar. Aslında celladı yekpare bir canavar gibi, kötülüğün cisimleşmiş hali gibi görmemek gerçekten de zor. Ama bu hatalı bir tutum olurdu; kötülüğü anlamlandırma konusunda karşılaştığımız en büyük güçlü işte bunda yatmaktadır. Emin olmak için her şeyin açık ve net olmasını isteriz. Bu kanı iyilerin ve kötülerin hüküm sürdüğü –ki buna kati suretle inanırdık– çocukluğumuzdan itibaren başlar. Ama hayır, insanlar her zaman böyle davranmazlar. Cellatlar bile beklenmedik davranışlarda bulunabilir, insani bir parlama anı yaşayabilir ve çelişkili tutumlar takınabilirler. Tam tersi biçimde, iyinin yanındaymış gibi görünenler, hayat kurtarmış kişiler –hayatlarının bir anında– lanetlenecek davranışlar sergileyebilirler. Bir eylemin ahlaki niteliği, bu eylemi gerçekleştiren kişinin ahlaki kimliğini asla tümüyle tanımlayamaz. Saul Friedlander'ın kullandığı "iyiliğin muğlaklığı" tabiri Yahudilerin gaz odalarında öldürülmesine bizzat tanık olan ve bu haberi Müttefiklere ulaştıran Alman maden mühendisi Kurt Gerstein hakkında söylenmiş bir sözdür. "Bazı durumlarda" der, "direnen kişi, celladın tarafındaymış gibi görünebilir."[73] Formülü tersine çevirebilir ve bazı durumlarda celladın sınırlı bir hayat kurtarma pratiği içine

72 Christopher R. Browning, *Des hommes ordinaires*, *a.g.e.*, s. 256.

73 Saul Friedlander, *Kurt Gerstein ou l'ambiguité du bien*, Paris, Casterman, 1967, s. 191. Kurt Gerstein teknik bilgisi ve aldığı tıp eğitimi sayesinde Waffen-SS'lerin hijyen enstitüsünde çalışmaya başlamıştır. Görevi vesilesiyle Reinhardt operasyonu çerçevesinde gaz odalarının etkinliğini artırmak üzere Polonya'ya gitmiştir. Ardından kurbanların daha "insani" biçimde öldürülmesi için, Zyklon B kullanımına bağlı bazı etkileri gidermeye çalışmıştır. Bu noktada bkz. Florent Brayard, "L'humanité *versus* Zyklon B. L'ambiguité du choix de Kurt Gerstein", *Vingtième Siècle*, no. 73, Ocak-Mart 2002, s. 15-25.

girebileceğini de söyleyebiliriz. Bu durumda da katil öldürürken birden koruyuculuğa soyunduğu zaman, cellat psikolojisinde kalan insanlık kırıntılarını aklımızda tutarak "kötülüğün muğlaklığı"ndan bahsetmek yerinde olacaktır; söz konusu olan şey, tek bir insan hayatı olsa bile.

"Kötülüğün sıradanlığı"na geri dönmek

Bu açıdan Hannah Arendt'in Adolf Eichmann hakkındaki çalışmasından yola çıkarak ileri sürdüğü "kötülüğün sıradanlığı" kavramı tüm bu farklı katliamcı figürlerini açıklamak için yeterli olmayacaktır. *Einsatzgruppen*'in Polonya'da, *Interahamwe* milislerinin Ruanda'da ya da paramiliter güçlerin Bosna'da yaptıklarına baktığımızda operasyonları uzaktan yöneten gayretli ve itaatkâr memurların sorumlu oldukları şu "masa başı suçu"ndan bahsetmediğimiz kesin. Böyle bir eksiklik aslında sorgulamaya çalıştığı olgunun sınırları dahilinde ele alınmalıdır: Hannah Arendt katliamı "doğrudan gerçekleştiren katillerle" ilgili bir soru sormaz; bir kişiyi, Nazi yönetiminin tam göbeğinde yer alan ve Yahudilerin ölüm kamplarına "taşınmasından" sorumlu bir adamı, duruşma esnasında incelediği için onu eleştiremeyiz. Üstelik Hannah Arendt başka fail tipleri olabileceğini de asla yadsımamıştır. Buna karşın –Eichmann gibi tekil bir vakadan yola çıkarak– kötülük hakkındaki düşüncelerini genelleştirdiği zaman ise onu eleştirebiliriz. Gözlemlerimde daha geniş ve özellikle de karşılaştırmalı bir bakış açısını tercih ettiğim için bu "kötülüğün sıradanlığı" ifadesini "yeniden gözden geçirmek" zorunda hissediyorum kendimi. Bu sayfaları yazmadan önce, Arendt'in kitabında söz konusu kavramı tanımladığı bölümleri yeniden okumak istedim... ama kavrama dair hiçbir tanım yoktu![74]

74 İlerleyen satırlarda yazdıklarımla ilgili olarak Géralidne Muhlman'ın iki makalesi benim için çok aydınlatıcı oldu: bkz. Géraldine Muhlman, "Le comportement des agents de la "Solution Finale". Hannah Arendt face a ses contradicteurs", *Revue d'histoire de la Shoah*, no. 164, Eylül 19998, s. 25-52; ve "Pensée et non-pensée selon H. Arendt et T.W. Adorno. Réflexions sur la question du mal", *Tumultes*, no. 17-18, 2002, s. 278-318. Martine Leibovici'nin (Aren-

Söz konusu ibareye elbette bir değer atfedilmiştir zira kitabın alt başlığını oluşturuyor; bu da başarısına bir katkı sunmuş olmalıdır. Ama kitapta konuya dair ayrıntılı bir tanım bulmak imkânsız. Son sözde kavrama gönderme yaptığı birkaç satırda, Eichmann'ın "aklını kaçırmış bir cani" olmadığını "düşünme yetisinde eksiklik" olan bir kişi olduğunu söyler. "Aptal değildi," der. "Onu döneminin en korkunç suçlularından biri haline getiren şey tam bir düşünce eksikliğidir – ki bu aptallıktan başka bir şeydir. Ve bu 'sıradan' ve hatta tuhafsa, Eichmann'm şeytani ya da lanetli bir derinliğe sahip olduğu sonucuna varamasak bile yine de bunun olağan bir şey olduğunu ileri süremeyiz."[75]

Ancak Arendt şunu da ekler: "Eichmann'm işlediği suçlar sıradan suçlar değildi" ve o da "sıradan bir suçlu değildi." Bu anlamda Eichmann davasında Arendt'i en çok etkileyen şey görevin gerçekte ne anlama geldiği üzerine kafa yormayan bu kişinin sıradışı görev duygusu anlayışı olmuştur. Eichmann "gururla daima 'görevini yerine getirdiğini', yemininin gereği olarak tüm emirlere kati olarak uyduğunu söylüyordu."[76] Bu türden bir tutum emirlerin var olup olmamasının ötesinde bir sorundur; emirler olsun olmasın, der Arendt, Eichmann tüm eylemlerini üst bir yasaya, bizzat Hitler'de cisimleşen iradeye gönderme yaparak açıklama ihtiyacı duyuyordu. Burada Milgram'ın kullandığı anlamıyla yani kendisi dışındaki emir ve tavsiyelere uymak ya da uymamak anlamında "basitçe" otoriteye tâbi olma durumunun söz konusu olmadığını belirtelim. Adolf Eichmann örneği daha ziyade "sistemin yasasını", yazılı olmayan ve cisimleştiği kişinin yani Führer'in iradesini ifade eden yasayı içselleştirmiş bir görevli örneğine daha uygundur.

Hannah Arendt ancak yıllar sonra *Social Research* dergisine yazdığı bir makalede "kötülüğün sıradanlığı" kavramı-

---

dt'i Fransızca'ya çeviren isim) *Encyclopédie des massacres et génocides* (hazırlık aşamasında) için yazdığı "Kötülüğün sıradanlığı" kavramının anlamı hakkındaki eleştiri de benim açımdan çok faydalı oldu.

75 Hannah Arendt, *Eichmann a Jérusalem*, in *Les Origines du totalitarisme*, *a.g.e.*, s. 1296.

76 *A.g.e.*, s. 156.

na bir tanım getirmiştir: "Kötülüğün sıradanlığı"ndan anladığım şey bir teori ya da doktrin değil tamamen olgusaldır; dev bir ölçekte işlenmiş korkunç bir suç olgusudur ve özel olarak bir kötü niyete, bir hastalığa ya da kişinin ideolojik inançlarına bağlanamayacak, belki de sadece olağanüstü yüzeyselliğiyle (*shallowness*) ayırt edilebilecek türden bir olgudur. Olaylar ne kadar korkunç olursa olsun kişi ne bir canavar ne de şeytandı ve geçmişinde olduğu gibi duruşma sırasındaki ve polis soruşturmasındaki tutumundan da çıkarılabilecek tek özellik tümüyle olumsuz bir şeydi; yaptığı şeyler aptallıktan değil meraklı ve özgün bir düşünme yetisinin olmamasından (*inability to think*) kaynaklanıyordu."[77] Bu alıntılar Arendt'in "kötülüğün sıradanlığı" ifadesine pek çok anlam yüklediğini göstermektedir. "Sıradan" derken aslında "normal" bir bireyi kastetmektedir; ne şeytan ne de psikopat katil figürü. Bunun sonucunda cellat da insanlığın bir parçası haline gelir ve bu da eylemlerinden cezai açıdan sorumlu tutulup yargılanabileceği anlamına gelmektedir.

Bununla birlikte Arendt bu sıradan fail ile onun işlediği suçun olağanüstü niteliği arasında bir uçurum olduğunu da ortaya koyar. Ayrıca "düşünme yetisi eksikliğine" vurgu yaparak bunu sıradanlık tanımının merkezine yerleştirir. Ona göre aslında Eichmann düşünmemektedir; bir ideolojinin yani Hitler'de cisimleşen bir "düşünce mantığının" buyruğuna girmiştir. Duruşması sırasında Eichmann şöyle der: "II. Reich'ta, Führer'in sözleri kanun hükmündeydi."[78] Burada totalitarizm ve totaliter prangaları ortadan kaldırmakta "zihnin" rolü hakkındaki kitabının etkisini görmek mümkündür. Arendt'e göre aslında düşünmek, tanım gereği bir düşünme yetisi eksikliğinin ifadesi olan tüm ideolojileri "yıkmaya" yarar.

Dolayısıyla Eichmann görünümündeki bir fail kendisini asla sorgulamaz; rutin bir biçimde, eylemlerinin sonuçlarını sorgu-

77 Arendt, "Thinking and Moral Considerations: A Lecture", *Social Research*, no. 38, 1971; Fransızca basımı: *Considérations morales*, Paris, Payot-Rivages, 1996 (s. 25-26).

78 Id, *Eichmann a Jérusalem*, in *Les Origines du totalitarisme*, *a.g.e.*, s. 1160.

lamadan hareket eder. Bu "düşünememe" durumunun sonuçları failin dünyayla bağlarının gitgide zayıflamasından ve yaptıklarından suçluluk duymamasından kaynaklanır. Bu iddialar doğrudan suça iştirak eden failler hakkında yapılan çalışmalarla da uyum içindedir. Aslında bu tanım kısmen Browning'in eylemleri rutin bir iş haline gelen şu "sıradan adamlar" hakkında söylediklerivle de örtüşmektedir. Bizzat failler de dahil olmak üzere binlerce küçük Eichmannı cellat olup olmadığını kendimize sormaya başlayabiliriz. Peki bu "kötülüğün sıradanlığı" kavramını Ruanda örneğine niye uygulamayalım? Bir anlamda çok daha yerinde bir gönderme olabilir bu; çünkü toplumsal normların dışında hareket eden SS katillerinin tersine Hutu katilleri güpegündüz, etraflarında köylüler varken "çalışıyor", teşvik ediliyor ve hatta övülüyordu. Olağandışılığın sıradanlaşması olgusu belki de doruk noktasına ulaşmıştı.

Ancak Amerikalı felsefecinin gözlemleri birçok önemli noktada oldukça tartışmalıdır. Öncelikle kendisini konumlandırdığı yer, Eichmann'ı incelemeye başladığı nokta açısından tartışmalıdır; yani bir kitle toplumunun içindeki görevli rolü. Elbette düşünmeyen, kafa yormayan, üstlerinin emirlerini yerine getiren bir devlet görevlisi prototipi mutlaka vardır. Ama yine de bu türden kişilerin içinde bulunduğu yönetim aygıtları, hele ki Almanya ve Avrupa'da, kafalarında belirli tasarılara sahip olan bireyler tarafından yönetilmektedir. Nazi iktidarı tarafından kilit görevlere getirilen bu kişilerin düşünemediklerini iddia etmek yerine daha ziyade "hatalı/kötü düşündüklerini" ya da "kötülük düşündüklerini" söylemek daha doğru olacaktır. Christian Gerlach ya da Dieter Pohl gibi Alman tarihçilerin bu ideoloji savaşçılarını anlatırken Hannah Arendt'in ileri sürdüğü yorumu sorgulamalarının, en azından yetersiz bulmalarının nedeni budur.

İkinci olarak Arendt, kötülük hakkındaki sözlerini genelleştirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır; oysa aslında tek bir birey üzerine odaklanmıştır. Bu açıdan gözlem yönteminin tutsağı olmuş ve bu da "sıradan" bir bireyin neden bir kitle katiline dönüştüğünü, bu dönüşümde grubun rolünü anlamamızı

sağlayacak bazı önemli etkenleri es geçmesine yol açmıştır. Savının merkezinde yer alan kötülüğün sıradanlığı, düşünme yetisindeki eksiklikle eş anlamlı olarak kullanıldığından bu fikir düzlemini ilerilere taşımak isteyecek birisini biraz şaşırtmaktan öteye gidemez. Aslında Hannah Arendt hepimizin bu düşünme yetisi eksikliğine yatkın olduğumuzu söyler ve şunu ekler: "Günlük yaşantımız öyle hızla akıp gidiyor ki azıcık durup düşünmeye ne vaktimiz ve dahası ne de isteğimiz var."[79] Günlük yaşantımızda makineleşmiş işler yaparak "normal insan" davranışımız içinde Eichmann'ın rutinleşen tutumuna doğru evrilmek, onunla korkutucu ve tehlikeli bir yakınlaşmanın sonucunda gerçekleşir. Ama neyse ki bizdeki bu "düşünme yetisi eksikliği" bizi kitle katliamı yapmaya götürmüyor! Dolayısıyla Arendt'te eksik kalan nokta, *tam anlamıyla* eyleme geçiş sorunsalının yani sıradanlığın karmaşık bir sürecin sonunda kolektif bir caniliğin emrine nasıl girdiği sorusunun irdelenmemesinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak Hannah Arendt kötülük hakkındaki düşüncelerinde, kötülüğün en gizemli ve en rahatsız edici boyutuna yani katletme edimiyle çoğunlukla atbaşı giden zalimlik boyutuna eğilmemektedir.

Cinsel şiddet ve diğer vahşet biçimleri

Çoğunlukla katliam pratiğiyle birlikte görülen vahşeti incelemek, başta araştırmacı için sosyal bilimlerin en zorlu işlerinden biridir. Araştırmacı soyut bir varlık değildir; karşılaştığı tüm o vahşet anlatılarından etkilenir. Bu alanda her biri birbirinden korkunç çok sayıda hikâye dinlemiş olmama rağmen, örneğin 1994'te 12 yaşındayken 42 kişilik ailesinin tümünü kaybeden genç Révérien Rurangw'mki gibi tanıklıklarla karşılaştığımda hâlâ dehşete düşüyorum.[80] Bu gibi durumlarda insanın kanı donuyor. Aslında korkmak için ortada bir neden yok; bu "sade-

79 Arendt, *La Vie de l'esprit*, c. 1: *La Pensée*, Paris, PUF, 1981, s. 19 vd.

80 Ibouka Belgique'in 2002 yılında çektiği filme bakılabilir. Joel Kotek bu filmden yola çıkarak bir video hazırlamıştır. Videoya Çağdaş Yahudi Dokümantasyon Merkezi'nden (Paris) ulaşılabilir.

ce" bir tanıklık. Ama içinize bir korku yayılıyor, evet, zihniniz duruyor, adeta psişik bir rahatsızlık duyuyorsunuz; öte yandan eyleme geçiş anım anlamanın yolu bu vahşet görüntülerini tümüyle "kavramak"tan geçiyor. Bu türden pratikler büyük travmatik etkiler bıraktığı için sonuna kadar gitmek gerekmiyor. Araştırmacı ne mazoşist ne de röntgencidir; o sadece, katliamın anahtarlarından birinin ya da en azından onun patlayıcı gücünün *anahtarının* vahşet görüntülerinde gizli olduğuna dair bir sezgi taşır. Zalimce bir davranışın yarattığı korku, hayatta kalan kişinin belleğinde iz bırakacak ve hayatı boyunca onda bir intikam duygusunun canlı kalmasına yol açacaktır.

Öncelikle sosyal bilimlerde görülen iki farklı tutumdan bahsedelim. İlk tutum, sadece söz konusu durumun önemini göz ardı etmektir. Fazlasıyla "kirli" bir araştırma nesnesi olarak addedilen vahşet, yokmuş gibi ya da tamamen ikincil önemdeymiş gibi ele alınır. Birçok uluslararası ilişkiler teorisyeni, savaş incelemelerinde bu sorunsalı tümüyle göz ardı ederler, sözde "gerçekçi" ekolden sayılanlar bile. Bu eğilim tarih alanında da mevcuttur; savaş anlatılarına stratejik hatta epik açıdan bile yaklaşılırken olayın esas noktası, şiddet ve vahşet gözlerden uzak tutulur. Bunun tersine diğer tutum, vahşet eyleminin sembolik gücünü abartarak onu merkeze hatta katliam anlatısının önüne koyar. Bunun sonucunda vahşeti neredeyse estetize eden, ayrıntılara ve mizansene odaklanmış bir anlatım tarzı ortaya çıkar. Sosyolog Wolfgang Sofsky'nin küçük kurgu hikâyelerden oluşan *Traité de la violence* adlı çalışmasında, şiddetten bir anlamda zevk alan edebi denebilecek bir tarz benimsenmiştir. Biri vahşetin görmezden gelinmesi diğeri teşhir edilmesine dayanan bu iki farklı tutum, vahşeti incelemek açısından bize hiçbir katkı sunmuyor. Vahşet yokmuş gibi davranmak günümüzde birçok çatışmalı durumun tam göbeğinde yer alan olguyu incelemekten geri durmak anlamına gelir. Buna karşın onlara çok yakından bakmak da o karanlık seyre fazlaca kendini kaptırma tehlikesini barındırır.

Ben, bu kötü nesneyi inceleyebilmek için mutlaka gerekli olan mesafeyi korumaya çalışıyorum. Bu da söz konusu cana-

varlıkları mümkün olduğunca derinlemesine anlamlandırmamızı sağlayacak entelektüel çerçeveyi kurmayı gerektirir. Bu bakış açısından John Horne ve Alan Kramer gibi savaş tarihçilerinin son çalışmaları bize belirli bir ölçüde yardımcı olabilir, çünkü savaş sırasında sergilenen vahşeti ortaya koymaya çalışmışlardır.[81] Elbette bunlar sadece "çapulcu Nazilerin" ya da "Afrikalı vahşilerin" değil, John Dower'ın incelediği ve pasifik savaşında Japon düşmanlarının vücudundan kulağını, kafa derisini, penisini... ganimet niyetine kesip alan şu Amerikan askerleri gibi "uygar" Batı'nın temsilcilerini de marifetidir.[82] Bununla birlikte silahsız toplulukların katledilmesini incelerken, araştırmanın savaş üzerine çalışmalara dayanması gerekiyorsa "savaş meydanındaki delilik am"ndan öte farklı sorunlar ortaya çıkar. Bu açıdan böylesine şaşırtıcı olguları incelerken tarih disiplini yeterli değildir, sosyal bilimlerin tüm alanlarında konunun irdelenmesi gerekir.

Çoğul ve muğlak yorumlar

Genellikle bu vahşet görüntüleri üzerine yapılan çalışmalarda iki tür sorgulama yapılır.

Bunların ilki *anlam* üzerine odaklanır. Primo Levi en iyi çalışmalarından birinde bu sorunu ortaya açıklıkla koymuştur. "Amaç sivilleri kitlesel biçimde ortadan kaldırmaksa," der, "bunun üstüne öldürmeden önce onlara acı çektirmek, onları aşağılamak, parçalamak niye?" Ortaya koyduğu sorunun önemi de bundan kaynaklanır: "Bu anlamsız şiddetin nedeni ne?"[83] Neden katliam öncesinde, esnasında ve hatta sonrasında vahşet sergileniyor? Bu noktada belirli bir amaca yönelmiş araçsal şiddet ile çoğunlukla "vahşet" olarak tanımlanan ve antropolog Véronique Nahoum-Grappe'nin Bosna hakkındaki çalışmasının temelinde yer alan nedensiz –belirli

81 John Horne ve Alan Kramer, *German Atrocities, 1914*, a.g.e.

82 John Dower, *War without Mercy. Race and Power in the Pacific War*, Cambridge, Harvard University Press, 1988.

83 Primo Levi, *Les Naufragés et les Rescapés*, a.g.e., s. 104-124.

bir amaç taşımayan– şiddet arasında bir ayrım koymuş oluyoruz.[84] Daha genel anlamıyla vahşet eylemlerinin anlamı olup olmadığı, eğer varsa bunun ne anlama geldiği sorusunu sormuş oluyoruz.

İkinci sorgulama bu türden pratiklerin *maksadı* üzerine odaklanmıştır. Bu eylemlerin açık net bir amacı olmasa da her zaman bunların istenen, talep edilen hatta yönlendirilen eylemler olduklarını düşünme eğilimindeyiz. Örneğin, 1992 yılında Bosna savaşı sırasında tecavüz merkezlerinin olduğunun ortaya çıkması, kimilerini burada kitlesel tecavüzlerin planlandığını ve gerçek bir vahşet siyaseti izlendiğini söylemeye itmiştir. Zamanla bunun abartılı bir ifade olduğu kabul edilmeye başlamıştır. Bosna'mn pek çok bölgesinde, özellikle de Sırplar tarafından ve Müslüman kadınlara tecavüzün teşvik edildiği hatta organize edildiği de bir gerçektir.[85]

Yönlendirme meselesi zaten çatışma sahasında son derece belirleyici olmuştur; bu ister tecavüzü teşvik ister yasaklamak yönünde olsun. Ruanda bu açıdan sayısız tecavüzü kışkırtma örnekleriyle doludur, bunlar üstelik Hutu kadınları tarafından teşvik edilmişlerdir.[86] *A contrario*, Nazi Avrupası'nda Almanların Yahudi kadınlara tecavüz etmesi kesinlikle yasaktı, çünkü "Ari" ırktan olanlarla Yahudilerin "lanetli ırkı" arasında her tür cinsel ilişki kesin olarak yasaklanmıştı.

Ama yine de savaş sırasında militanların yazdığı birçok metinde ileri sürüldüğü gibi, Bosna'da Sırp yöneticilerin sistematik tecavüz operasyonları hazırladığını söylemek ne kadar doğ-

84 Véronique Nahoum-Grappei "L'usage politique de la cruauté. L'épuration ethnique (ex-Yougoslavie, 1991-1995)", in Françoise Héritier (ed.), *De la violence*, *a.g.e.*, s. 273-323.

85 Örneğin bkz. Alexandra Stiglmayer, *Mass Rape. The war against women in Bosnia-Herzegovina*, Lincoln-Londra, University of Nebraska Press, 1994; ve Vesna Nikolic-Ristonovi'nin bir araştırması: *Violence and war. War time victimization of refugees in the Balkans (Belgrad, 1995)*, Budapeşte, Central University Press, 2000.

86 Bunlardan biri de aileden ve kadından sorumlu eski devlet bakanı Pauline Nyiramasuhuko olmuştur. Butare kökenli bu kadın Tutsilerin toplandığı stadyumda kadınlara tecavüz edilmesi yönünde çağrıda bulunmuştur (kendi oğlu da Interahamwe milislerindendi). Portresi için bkz. *Courrier International*, 14-20 Kasım 2002.

ru olacaktır? Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesinin Kunarac davasıyla ("tecavüz kampları" davası) ilgili 22 Şubat 2001 tarihli kararında tecavüzün ilk defa olarak "insanlığa karşı suç" kapsamında ele alınmış olması, bu konuya temkinli yaklaşmamızı zorunlu kılıyor. Karar okunurken yargıç Mumba şöyle demiştir: "Bir 'savaş silahı' olarak sistematik tecavüze başvurulduğunu söylemek kafa karışıklığına yol açabilir. Bu, bir tür örgütlü işleyişin olduğu, Bosna'da silahlı Sırp güçlerinin yürüttüğü mücadele çerçevesinde Müslüman kadınlara tecavüz etme emri aldıkları anlamına gelirdi. Mahkeme böyle bir sonuca varmak için yeterli delil olmadığı görüşündedir (...). Ama Bosnalı Sırp silahlı güçlerinden bazılarının bir terör aygıtı olarak tecavüze başvurduğu görülmüştür. Herhangi bir kişiye ve istedikleri anda serbestçe kullanabilecekleri bir aygıt."[87]

Bu durumda önceden hesaplanmış suçlarla, genel anlamda suçların cezasız kalacağı bilinciyle çatışma anında alınmış kararlar arasında ayrım yapmak nasıl mümkün olabilir? Amerikalı siyaset bilimci Tim Judah vahşetin kontrol edilemez bir gelişime sahip olduğunu belirtir. Araştırmacı, Sırp Omarska kampının yaratıcılarından biri olan doktor Milan Kovacevic örneğini verir. Kamp ona göre başlangıçta sürgün edilen kişilerin konaklayacağı bir merkez olarak kabul edilmekteydi. Ama savaşın hızla ilerlemesiyle birlikte işlevi değişti ve bir toplama kampına dönüştü. Elbette bu açıklamaya temkinli yaklaşmalıyız çünkü söz konusu kişi kendini bunun ardından gelebilecek hukuki yaptırımlardan korumak istemektedir. Ama belki de bu sözlerde bir doğruluk payı olabilir, çünkü Milan Kovacevic kontrolü nasıl kaybettiklerini tam olarak açıklayamamaktadır. Ona göre "tarihçiler bile gelecek elli yıl hakkında tahminde bulunamazlar."[88]

Anlam ve anlamsızlık, kasıt ve kasıtsızlık kavramlarını ele alarak vahşet eylemleri hakkında yapılmış ve temkinli yakla-

87 Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin internet sitesine bkz. (Kunarac ve yandaşları davası): http://www.un.org/icty.

88 Akt. Tim Judah, *The Serbs*, *a.g.e.*, s. 236.

şılması gereken çok sayıda yorum bulmak mümkündür.[89] Kimi yazarlar kategorik bir yaklaşım benimsemiş ve tek yönlü bir okuma önermişlerdir. İncelenen nesnenin korkunçluğu kesin net yargılara varmalarına neden olmuştur. Bu bana göre bir hatadır. Çünkü anlaşılması imkânsız görünen bir konuda bile bakış açınızı değiştirmek, analitik yaklaşımları çoğaltmak gerekmektedir. Sosyal bilimlerin zenginliğini ve olası katkılarını sağlayacak şey tam da budur. Uygun ve yerinde görünen bir tek entelektüel duruşu benimsemek doğru değildir. Kesin olan tek bir şey varsa o da *tek bir* açıklayıcı modele sıkışıp kalmayı reddetmek gerektiğidir. Bu noktada ben de birçok yorum çerçevesini bileştirerek her seferinde farklı bir yaklaşıma karşı reddedici olmamaya çalışacağım.

Rasyonel bir hesap

İlk yorumlama türüne göre bu durumda kendilerine hizmet eden adamların kıyıcılığını artırmak yönünde tedbirler alan siyasi ve askerî yetkililer rasyonel bir hesap içindedirler. Bu yolla söz konusu failler gitgide daha gaddar ve canice eylemler geliştirmeye başlamaktadırlar. Görevlerini kötüye kullanmaları durumunda üstleri tarafından cezalandırılma endişesi taşımamaları elbette ön plandadır. Cezasız kalma, vahşet eylemlerinin ön koşuludur. Buna söz konusu iktidar propagandacılarının keskin ve kışkırtıcı rolü eklemlenir! Çatışmanın daha başında basit ve korkunç sözcükleriyle nefret dolu düşman temsillerinin oluşmasında nasıl etki ettiklerini görmüştük.

Çatışma alanında da, hatta eyleme geçiş anında bile bu sefer vahşet eyleminin zihinsel kurgulayıcısı olarak onları tekrar görürüz. İster Afrika'da, ister Avrupa'da ya da başka bir yerde olalım, işleyiş hep aynı – işlenecek suçun tehlikesi görmezden geliniyor: "Kadınlarımızın karnını deşip çocuklarımızı öldürmüyorlar mı? O halde bu hayvanlara acımayacağız! Aynısını onla-

89 Bu açıdan şiddet hakkındaki çalışmalarıyla tanınan iki Fransız yazarın çalışmalarına bkz. Michel Wieviorka, *La Violence*, Paris, Balland, 2004; ve Philippe Braud, *Violences politiques*, *a.g.e.*

ra yapalım!" Daha önce de ortaya koyduğumuz gibi duygulara hitap eden imgelerle perçinlenen, hem şok edici hem de isyan ettirici bu korku tahayyüllerinin araçsallaştırılması faillerin fantazmadan eyleme geçmesini sağlamaktadır; vahşice öldürülme korkusundan somut anlamda vahşice öldürme eylemine.

Wehrmacht'ın askerleri Asyalı Yahudi-Bolşevik hayvanların pençelerine takıldığın anda sana yapacaklarını anlatan bu kıyamet söylemi içinde çalkalanmaktadır. Bosna savaşının başlarında Milosevic'in ordusunda elden ele dolaşan, Sırpların çekeceği acıları tasvir eden bir kitapçık bulan Roy Gutman bu kişilerin orada yazılan şeyleri aslında yapıyor olduklarını fark etmiştir. Omer Bartov'un tabiriyle adeta bir "ölüm aynası" gibi işleyen bu türden gerçek ya da sahte karşılıklı suçlamalar, faillerin zalimliğini elbette artıracak niteliktedir. Zaten önceki Balkan savaşlarında Yunan bir subay bunu Türklere karşı son derece basit bir dille ifade etmişti: "Karşınızdakiler barbarsa, onlarla anladıkları dilden konuşacaksın."[90]

Özel olarak kurbanlara yönelik şiddetle ilgili çalışmalar vahşet pratiklerinin stratejik maksadını da açığa çıkarmaktadır. Bosna savaşı sırasındaki tecavüz olaylarının incelenmesi böyle bir yaklaşımın ürünüdür. Tecavüz savaşın bir sonucu olarak değil, genellikle bunun kurbanı olan kadınların ötesinde onların aidiyet gruplarını da hedef alan bir savaş taktiği olarak görülmektedir. Hırvat sosyolog Jadranka Cacic-Kumpes, tecavüzcülerin vahşetini ve acımasızlığını sıklıkla ortaya koymuştur; çok sayıda kişi, kurbana ailesinin ya da çocuklarının gözü önünde tecavüz etmiştir.[91] Bu türden eylemlerin nedenlerini bulmaya geldi sıra. Bazıları Bosna savaşı sırasında yaşanan tecavüzleri, toplulukların ayrışmasını ve bölgelerinin belirlenmesini sağlamak amacıyla yapılan bir alan belirleme ve karşıdaki topluluğu aşağılama pratiği olarak yorumlamıştır. Bazıları ise bu eylemde söz konusu topluluğun kimliğini ve karak-

90 Akt. Tim Judah, *The Serbs*, *a.g.e.*, s. 84.

91 Jadranka Cacic-Kumpes, "La guerre, l'ethnicité et le viol. Le cas des femmes refugiées de Bosnie", in *Le Livre noir de l'ex-Yougoslavie. Purification ethnique et crimes de guerre*, *Le Nouvel Observateur* ve Sınır Tanımayan Gazeteciler tarafından derlenen raporlar, Paris, Arléa, 1993, s. 439-444.

terini yok etme isteği olduğunu düşünmüş ve dolayısıyla tecavüzleri topluluk bağlarını hedef alan bir eylem olarak yorumlamıştır. Bu ikinci yorum, Bosna toplumunda tecavüz sonucu doğan bir çocuğun (bu yorumu benimseyenlerin iddiasındaki gibi) bir Sırp çocuğu olarak değil, bir piç olarak görüldüğünü ifade edenlerce eleştirilmiştir.[92] Her koşulda vahşet eylemlerinin gerçekleştirilmesi, kurbanları olduğu kadar tanıkları ve daha fazlasını, tüm topluluk üyelerini travmatize etmenin bir yoludur. Bu anlamda vahşet eylemleri aslında geleceğe yöneliktir, çünkü çatışma halindeki toplulukları sonsuza dek birbirinden ayrıştırmayı hedeflemektedir. Bir ya da birkaç kuşak için yeniden uzlaşma, barışma imkânlarının tümünü ortadan kaldırarak "etnik temizlik" ve siyasi ayrıştırma projesine hizmet etmektedir.[93]

Vahşet eylemlerine araçsal yaklaşım onun tüm karmaşıklığını gözler önüne sermemize yetmemektedir. Bunları "aşağıdan" incelemek de gerekir, yani şiddete gebe bir bölgede dolaşmaya başlayan dedikoduları da incelemek gerek. Aslında propagandanın rolü hakkında söylenenler düşman hakkında çıkarılan söylentiler konusunda da söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında savaş ve/veya sivillerin katledilmesi dönemlerinde söylentilerin rolü pek de farklı değildir. Bir korku tahayyülü hızla yayılır ve toplulukları olduğu kadar kırdaki silahlı insanları da ele geçirir. 1914 Alman işgali sırasında Kuzey Fransa'da söylentiler dolaşmaya başlamıştı. Söylentiye göre "Almanlar çocukların ellerini kesiyor"du. Fransız tarihçi Marc Bloch savaş sonrasında bu türden söylentiler üzerine bir çalışma yapmıştır. Alman askerleri sivillere karşı elbette vahşice şeyler yapmıştı ama bunu değil. Halk arasında yayılan en korkunç söylentilerden biri, hat-

92 Xavier Bougarel'in CERI'de "Faire la paix. Du crime de masse au peacebuilding" grubunda sunduğu bildiri, 15 Kasım 2001: les rapports bourreaux/victimes, İnternet üzerinden bkz. www.ceri-sciences-po.org

93 Bu vahşet görüntülerinin bir hesap işi olduğunu söyleyen başka yazarlar da vardır. Örneğin Raul Richards ve Krijn Peters, Sierre Leone'yle ilgili olarak: "Why we fight: voices of youth combattants in Sierra Leone", *Africa*, 68 (2), 1998, s. 183-210. Aynı düşünce çizgisinde bkz. Stathis N. Kalyvas, "Les guerres civiles après la fin de la Guerre Froide", in Pierre Hassner ve Roland Marchal (ed.), *Guerres et Sociétés*, *a.g.e.*, s. 107-135.

ta en korkuncu buydu. Oysa yanlıştı. Peki ama nasıl yayıldığını ve anlamını nasıl çözebiliriz?

Halk adeta, yoğun bir savaş ve güvensizlik ortamı içinde inandırıcı olduğu kadar abartılı ve başlarına gelebileceğinden korktukları bazı olaylar "yaratıyor"du. Söylentiler krizi "anlamlandırma" tarzlarının bir parçasıydı: bunlar çoğunlukla düşmanı şeytani bir görünüme bürüyen abartılı yorumlardan oluşmaktaydı. Üstelik aynı zamanda bunlarda bir gerçeklik payı da olması muhtemeldi. Ama nasıl ortaya çıkıyorlardı? Kim icat ediyordu bunları? Bir söylentinin kaynağını belirlemek zordur. Ama yine de bu söylentilerin, propagandanın "şok-ifadeler" ekleyebileceği, kaygılı ve travmatize olmuş bir topluluğa "inandırıcı" görünecek zengin bir temel oluşturduğu açıktır.

Örneğin Milosevic davası Sırplar tarafından Şubat 1998'de Racak'ta yapılan bir katliamın ardından Kosova'da yayılan bir söylentiyi ifşa etme imkânını doğurmuştur. Bu katliamdan sağ kurtulan bir tanığın ifadesine dayanılarak, saldırganların kurbanlarından birinin gözlerini bıçakla oyduğu söyleniyordu. Gerçekte bu yorum hatalıydı. Uluslararası mahkemenin yürüttüğü soruşturmada söz konusu kurbanın kafasına isabet eden bir kurşunla öldüğü ve gözlerinin yuvalarından "çıkmasının" nedeninin bu olduğu ortaya çıktı. Başka bir deyişle sağ kalan tanık, iyi niyetli olmakla birlikte gerçekten gördüğü bir şeyi –son derece travmatize edici bir kadavra– hatalı bir yorumla (Sırplar tarafından bir Arnavut'un vahşice parçalanması) aktarmıştı.[94]

Ölçüsüz şiddete doğru

Buradan yola çıkarak vahşet eylemlerinin bir hesaptan kaynaklandığını ileri süren ilk yaklaşımın başka bir olgunun olası etkilerini göz ardı ettiğini görmekteyiz: bu vahşetin gerçekleştirilmesiyle ortaya çıkan çatışma dinamiği. Sıklıkla çelişkinin ölçüsüz bir hale gelmesine yol açan misillemeler ve karşı-misillemelerle karşı karşıya kalınmaktadır. Başka bir deyişle

94 Joel Hubrecht ile söyleşi, 14 Ekim 2004.

katletme ediminde ortaya çıkan ilk rasyonellik "yoldan çıkmaya" ve durum irrasyonelleşmeye başlar. Karşı tarafa daha da büyük bir korku salmak için vahşette ondan daha ileri gitmek söz konusu olacaktır. Şimdi geriye neyin "irrasyonel" olarak addedildiğini anlamamızı sağlayacak yorum çerçevesinin hangisi olduğunu bulmak kalıyor. Bu konuya tekrar döneceğiz. Söylentinin esas özelliği doğru olabilecek şeylerle tamamen yanlış olanları içinden çıkılamayacak derecede birbirine karıştırmasıdır. "Elleri kesilen çocuklar" klişesinde olduğu gibi tüm Balkanlar'da dolaşan "karnı deşilen hamile kadın" söylentisi de vardır. Ama bu, çatışma halindeki grupların hamile kadınlar da dahil olmak üzere masum insanlara karşı ürkütücü kötü muamelelerde bulunmadıkları anlamına gelmez. Benzer biçimde RVC Ruanda'da yeniden savaşmaya başlayınca Tutsilerin sorumlu tutulduğu zulümlerle ilgili çılgınca söylentiler havada uçuşmaya başlamıştı. Doğru ya da yanlış, bunlar Hutulara korku salmaya yetti ve onları derhal Tutsi komşularına karşı harekete geçmeye itti; maruz kalmaktan korktukları şeyleri onlara yapmak için.

Ama cellatlarla kurbanlarının *de facto* fiziksel olarak yakın olmasını gerektiren bu hısım katliamının koşulları vahşetin ortaya çıkması için zaten yeterince elverişli değil midir? Karşındakinin gözünün içine, yüzüne bakarak öldürmek neredeyse imkânsız gibidir. Katliam pratiği *a contratrio* felsefeci Emmanuel Levinas'ın en güçlü ifadelerinden birini, yani ortak insanlığımızın ötekinin çehresiyle karşı karşıya kalmaktan geçtiği ifadesini doğrulamaktadır. Düşman propagandayla korkutucu ve tehlikeli bir görünüme bürünmüş dahi olsa insani çehresini korur. Bundan dolayı katliam failinin her tür özdeşleşmeden kurtulması için karşısındaki benzerini derhal "tahrip etmelidir." Onu öldürebilmek onu insani özelliklerden sıyırmakla mümkündür; "sadece" propagandanın yarattığı tahayyüllerle değil, eyleme geçerek: Onun burnunu ya da kulaklarını kesmek onun artık bir insan çehresine sahip olmamasını sağlamak anlamına gelir. Vahşet eylemi, ötekinin insan olduğunu unutmak için bedeni üzerinde yapılan zihinsel bir işlemdir aslında.

Peki şimdi duracak mıdır? Bu bedeni parçalamaya, kadınların göğüslerini, erkeklerin cinsel organlarını kesmeye, kollarını, bacaklarını kırmaya neden devam etmesinler ki? Cezasız kalacağını bilmek celladı vahşet uçurumunun dibine kadar çeker. Beden üzerindeki yıkıcılık sarmalı ölümden sonra bile devam edebilir. Yaşamı sona ermiş olsa da bedenler canlıymış gibi görünebilir. Hiçbir şeye benzemesinler diye onları tekrar kesmek, biçmek, ezmek söz konusu olur. Onları her biri birbirinden mide bulandırıcı bin bir şekle sokmak, cesetleri bin bir parçaya ayırmak ve onları atık hatta çöp haline getirmek... cellat tüm bunları aslında bu vahşi cinayetlerden kendini korumak için yapmaktadır. Yani anlaşıldığı üzere vahşet sergilemek, faillerin kurbanlarla aralarında radikal bir *psişik mesafe* yaratmak için, onların insan olmadığına en azından artık insan olmadığına kendilerini inandırmak için yaptıkları bir şeydir.

Bu açıdan Nazi yöneticilerinin insanları insani özelliklerinden koparmak için daha safsatalı yöntemler kullandıkları söylenebilir. Önceki vakalarda düşmanın bu insani özelliklerinden koparılmasını sağlayan kişi bizzat celladın kendisiydi. Fail bir biçimde onu kurbandan "koparıp alacak" vahşet eylemini gerçekleştirmekle yükümlüydü. Oysa Naziler "beceriye dayalı yöntem" aşamasını geçerek bu süreci bir sisteme çevirmişlerdi. Söz konusu sistemin bileşenlerini biliyoruz: yük vagonlarıyla taşımak, damgalamak, saç tıraşı yapmak vb. Bu psişik mesafelendirme, eyleme geçiş sürecinde yaşanıyordu. Primo Levi tam da bu noktayı maksatsız şiddetin tek maksadı olarak görüyordu: kurbanları hayvanlara benzeterek faillerin işini kolaylaştırmak. Sobibor ve Treblinka'nın komutanı Franz Stangl'm sözlerine atıfta bulunur. Kendisine sorulan soru şudur: "Madem hepsini öldürecektiniz, tüm bu aşağılamaların anlamı neydi?" Stangl şöyle cevap verir: "Operasyonları fiilen gerçekleştirecek kişileri şartlandırmak, yaptıkları şeyi mümkün hale getirmek için."[95] Başka bir deyişle vahşet burada tümüyle işlevseldir: müstakbel failleri kendilerinden talep edilen şeyi yapabilir hale getirmek.

95 Akt. Gitta Sereny, *Au fond des ténèbres*, *a.g.e.*, s. 107.

Ama korkunun dibinin dibinde bir "rasyonellik" arayışına girişmek hatalı bir iş olmaz mı? Anlamın var olmadığı, artık var olmayacağı, sadece anlamsızlığın hüküm sürdüğü bir yerde anlam arayışına giriyoruz yine. En nihayetinde "irrasyonel" olarak adlandırdığımız şey, delilikten başka bir şey değil. Primo Levi de bu çizgiden farklı bir noktada durmuyor: *Si c'est un homme* (Eğer bu bir insansa) adlı kitabında "kontrolsüz bir deliliğin hâkim olduğu bu genel atmosferin tarihte bir eşine daha rastlanmadığını düşünüyorum"[96] der. Ruanda için de Jean Hatzfeld kimi zaman ülkeyi saran "delilik rüzgârı" metaforunu kullanmıştır. Sanki insanlar bir "gürültü patırtı"ya kapılmıştır; kaldı ki bu "rüzgâr" (*Umuyaga*) imgesi 1959 katliamlarında da ortaya çıkmıştır. Joseph Désiré şöyle der: "Artık kontrol edilemeyen bir delilik her yanı sarmıştı; eline baltasını alan, artık kimseyi duymaz hale geliyordu (...). Kollarımız beynimize hükmediyordu, beyinlerimizse artık kendi sözünü söylemiyordu."[97] Bundan sonra, her şey olabilirdi; vahşet de. İnsanlar şuursuzlaşmış gibiydi.

Psikiyatride "psikoz" kavramı her normal bireyin hayatının belirli bir döneminde yaşayabileceği geçici delilik hali olarak tanımlanır. Genelde kişi normal hale döndüğünde, "delirdiği" anda neler olduğunu kesinlikle hatırlamaz. Vahşet eylemleri gerçekleştiren kişilerin de bir tür psikoz evresine girdiği ve toplum buna izin verdiği, cinayeti ve her türden yasak-aşmayı teşvik ettiği oranda bu dönüşümün mümkün hale geldiği söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında felsefeci Eric Voegelin'in Nazizme yaklaşımı oldukça geniş kapsamlıdır. Ona göre "rejim insanın en temel güdülerini sadece ayaktakımını iktidara taşıdığı için değil aynı zamanda toplumda belirli bir düzen hâkimken bir yerlerde düzensizlik çıkması ve toplumun ahengini kaybetmesi durumunda basit insanın, dürüst bir insanın, ne yaptığını bilmez hale gelip delirmesini sağlamak için de kullanır."[98]

---

96 Primo Levi, *Si c'est un homme*, *a.g.e.*, "Appendice", s. 210.

97 Akt. Jean Hatzfeld, *Une saison de machettes*, *a.g.e.*, s. 60.

98 Eric Voegelin, *Hitler and the Germans*, University of Missouri Press, 1999, s. 105.

Bu gibi bir durumda toplumsal düzensizlik, ölçüsüz bir şiddetin patlak vermesine elverişli bir zemin yaratır: delilik anı aynı zamanda şenlik anıdır. Roger Caillois savaşla şenlik arasındaki, normların "koşut biçimde" tersine döndüğü ilişkileri irdelemiştir: "Her ikisi de doğal olarak bir aşırılık havası yaratan, uygarlık yasalarının geçici olarak askıya alındığı kitlesel ve uzun erimli bir ahlaksızlık olarak ortaya çıkar: içki alemleri, ziyafetler, tecavüzler ve ölçüsüz davranışlar, palavralar, şaklabanlıklar, müstehcen tavırlar ve küfürler, bahisler, sataşmalar, kavga dövüş ve şiddet hep görülen şeylerdir."[99] Fransız tarihçi Alain Cornin'e gelecek olursak o da 19. yüzyılda, bir bayram gününde Périgord köyü sakinlerince gerçekleştirilen "küçük bir katliamın" hikâyesini anlatmıştır.[100]

Şiddetin bu şenliksi havasını Ruanda'da da görmek mümkündür: "Katliam ardına katliam, katiller akşamları yağmaladıkları şeyleri ya da onlara verilen ganimetleri yiyip içip kutlamak için evlerine dönerlerdi ve ertesi sabah dinlenmiş ve "iş" için formda bir biçimde geri dönerlerdi."[101] Bu tasvir hemen Christopher Browning'in 101. birlik polisleri hakkında anlattıklarını anımsatıyor. Onlar da akşamları bir tür erkekler kulübü gibi toplanıp tıkınırlardı. Bunu, gün içinde gözlerinin önünde cereyan eden dehşet sahnelerini ve bizzat işledikleri suçları "unutma" yöntemi olarak benimsedikleri söylenebilir mi? Aynı zamanda ertesi gün tekrar aynı şeyleri yapmak için bir cesaret toplama yöntemi de olabilir mi acaba? Vahşet sergilemek aslında sarhoşluk ve uyuşmuşluğun eş anlamlısı bir kolektif dizginsizliğin de ifadesidir. Sarhoşluk kavramı burada katillerin hare-

---

99 Roger Caillois, *Bellone ou la pente de la guerre*, Paris, Nizet, 1963, s. 211.

100 16 Ağustos 1870'de Périgord'un küzeyinde küçük bir köy olan Hautefaille'da bayram günüdür. Civar köylerin sakinleri de her bayram zamanında olduğu gibi burada buluşmuşlardır. Ama bu tarih aynı zamanda Prusya'yla savaş girildiği ve Fransa'nın ilk yenilgisini tattığı bir döneme denk gelmiştir. Bir grup köylü oradan geçmekte olan ve "Yaşasın Cumhuriyet!" diye bağıran genç bir asilzadeyle karşılaşırlar. Şenlik havası içinde onu herkesin gözü önünde işkenceden geçirir ve son olarak da "Bir Prusyalıyı çiğ çiğ yemiş" olmaktan övünerek onu bir hayvan gibi ölüme terk ederler. Bkz. Alain Corbin, *Le Village des cannibales*, Paris, Aubier, 1990.

101 Alison des Forges (ed.), *Aucun témoin ne doit survivre*, *a.g.e.*, s. 247.

kete geçmeden önce, sonra ya da eylem esnasında aşırı alkol ya da uyuşturucu tüketmesi durumundan öte bir şey ifade etmektedir. Sarhoşluk aynı zamanda bizzat şiddet sarhoşluğudur; bunun sayesinde failler tereddütsüz cinayet işleyebilme gücünü kendine bulurlar. Bir kez eyleme geçildi mi, cinayetler tekrar tekrar gerçekleştikçe katil bağımlılığa yakın bir takıntılı davranış sergilemeye başlar. Burada insanın bedeniyle, insan hayatıyla ve ölümle bahse tutuşabilecek, hem kötücül hem de kişiyi ele geçiren bir tür zafer sarhoşluğu söz konusudur: acı çektirmek, aşağılamak, işkence etmek, ele geçirmek, parçalamak, öldürmek ve yeniden öldürmek, sonra da aynı şeyleri yapmaya devam etmek.

Zulümden haz almak

Bununla birlikte bize tuhaf ve anlaşılmaz görünenleri "deli" diye adlandırma eğilimindeyiz. Katillerin deli varsayılması kadar mantıksız bir şey olamaz. Bazı Antikçağ tarihçilerinin ya da antropologlarının çalışmalarındaki gibi olaya başka açılardan baktığımızda, tüm o vahşetin bir anlamı olduğunu fark ederiz. Örneğin *İliada*'da bedene yapılan o korkunç işkencelerin anlatıldığı bölümleri nasıl unutabiliriz? Büyük şair Homeros'u inceleyen Yunan tarihçisi Jean-Pierre Vernant Yunanlılarda "güzel ölüm" ve "hakarete uğramış ceset" gibi kavramların var olduğunu söyler.[102] "Güzel ölüm" kahramanların ve daha genel anlamda değerli savaşçıların ödülüdür. Hektor öleceğini bilmektedir ama savaşmadan ve zafer kazanmadan ölmek istemez; çünkü kahramanın ve zaferlerinin hatırasının o öldükten sonra dilden dile dolaşacağını bilmektedir. Bu, ölünün kimi özelliklerini, gençliğini, kahramanlığım ve güzelliğini kaybetmemesi için bedenin yakılmadan önce süsleme ritüeliyle bir paralellik taşır.

Oysa düşmanın onu mahrum bırakabileceği tek şey bu güzel ölümdür. İşkencelerin ilki kanlı bedeni toza toprağa bula-

102 Jean-Pierre Vernant, "L'individu, l'amour, la mort", *Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*, Paris, Gallimard, 1989, s. 41-79.

mak, kendine has özelliklerini, teninin rengini ve parıltısını ortadan kaldırmak için derisini yüzmektir. Aşil galip geldiğinde Hektor'a hakaret etmeye başlar; tüm derisini yüzmek için onu arabasına bağlar; bedeninin, özellikle de kafasının ve saçlarının yerlerde sürünüp toza, kire bulanmasını ister. "Bedenin, uzanıp kaldığı topraktan farkı kalmamış biçimsiz bir kütleye dönüştürülmesiyle," der Jean-Pierre Vernant, "sadece ölünün kendine has çehresi silinmiş olmaz, ayrıca cansız madde ile yaşayan varlık arasındaki fark da ortadan kaldırılmış olur." İkinci işkence yöntemi de bedeni parçalamak, uzuvları birbirinden ayırmaktır. Kafa, kollar, bacaklar birbirinden ayrılır ve parçalanır. Öfkeli Ajax Inbrios'un kellesini keser ve tozun içine atıp yuvarlar. Biçimsel bütünlüğünü kaybeden insan bedeni, hem insani özelliklerinden koparılmış hem de nesne haline getirilmiş olur.

Cesedin parçalara ayrılması ve dört bir yana saçılması fikri *İliada*'nın ilk mısralarından itibaren cesedi köpeklere, kurda kuşa yem etmek biçiminde karşımıza çıkar ve şiirin geri kalanında da hatırlatılır. Cesedin bütünlüğünü bozmadan öte dünyaya göndermek için yakmak yerine vahşi hayvanlara yem edilir. Böylelikle bilinmeze, kaosa sevk edilir, tam anlamıyla insanlık dışı bir duruma sokulur. İşkencenin son türü, cesedi mezarına gömmeden kendi kendine çürümeye, açık yarayı deşecek solucanlara ve sineklere terk etmektir. Çürümeye terk edilen beden imgesi, "güzel ölüm"ün tam tersidir. Bu noktada günümüz katliamlarında ölen, tüm o kabirsiz insanları, cenaze merasimi düzenlenmeyen, bir çöp gibi yol kenarına bırakılan ya da toplu mezarlara atılan cesetleri hatırlamamak ne mümkün! Yunanlılarda da gördüğümüz tüm bu cesede hakaret etme biçimleri aslında son derece modern işkenceler gibi görünüyor. Bu durumda onlarla aramızdaki fark, niteliksel değil daha ziyade nicelikseldir diyebilir miyiz? Yunanlıların 25 asır kadar önce küçük ölçekte yaptıklarını bizler bugün sistematik bir biçimde yüz binlerce hatta milyonlarca defa yapıyoruz.

Antropologlar ise konuya başka bir açıdan yaklaşmışlardır. Zulüm pratikleri (yukarıda da değindiğimiz üzere) cellatların zihnine kök salmışsa da kültürel özellikler barındırırlar. Bedeni

ortadan kaldırma, öldürme, parçalama biçimleri celladın bir biçimde kendi kimliğini ortaya koyduğu kültürel edimlerdir. Örneğin Hintli antropolog Arjun Appadurai'nın bakış açısını bunu gözler önüne sermektedir: "Etnik bağlamda insan bedenine yönelen şiddetin asla tümüyle tesadüfi olmadığı açıktır," der, "bu, kültürel bir formda gerçekleşir (...) kaldı ki en beter işkence yöntemleri –(...) kelle koparmak, şişlemek, ciğer deşmek, tecavüz etmek, yakmak, asmak, boğmak– kültürle ilintili biçimlere sahiptir ve bu eylemlerin şiddeti önceden belirlenebilir."[103] Bu şiddet biçimlerine tanık olan kişi için söz konusu eylemler hiç de tesadüf eseri gerçekleşmemiştir. Paradoksal bir biçimde, bu barbarca fiiller yoğun bir kriz ve belirsizlik anında kurbanların bedenine işlenen kültürel izler sayesinde güven duygusu yaratırlar.

Amerikalı antropolog Christopher Taylor, Ruanda'daki 1994 katliamlarına antropolojik bir yorum getirmiştir (kendisi de bu katliama kısmen tanıklık etmiştir).[104] Ona göre, burada düşmanın anatomisi hayvanın anatomisine indirgenmiştir. Böylelikle en yaygın pratiği sığırlara uygulanan bir yöntem olmakla birlikte misilleme olarak düşmanın aşil tendonunu kesmektir. Bu, insanı hayvan görünümüne sokmanın ötesinde Ruandalılar için bedenle ilgili sembolik bir anlam da taşır. Ruanda'nın beden kozmolojisi bedene özel bir anlam atfeder, o da dolaşımdır. Tıkanmış bir beden hem kişinin kendisi hem de toplum için bir tehlike arz eder. Aşil tendonunun koparılması düşmanı hareketsiz kılarak yolun kapanması imgesine gönderme yapar ve *a posteriori* kurban edilmeye hazır düşmanın tıkanmışlığını ifade eder. Benzer biçimde Hutular da Tutsilerin cesetlerini nehirlere atardı ve bu yolla Hutuların bünyesini tıkayan unsurları temizlemiş olurlardı.

Ruanda ontolojisinde siyasi bünyenin kişinin bedeniyle ilişki içinde olduğu inancı burada açıkça görülmektedir. Siyasi bün-

103 Arjun Appadurai, "Uncertainties and Ethnic Violence. The era of globalization", *Public Culture*, c. 10, no. 2, 1998, s. 909.

104 Christopher Taylor, *Terreur et Sacrifice. Une approche anthropologique du génocide rwandais*, Toulouse, Octares, 2000, s. 171.

ye, ülkenin kendisidir; "sindirilmemiş" unsurları attığı boşaltım organı ise nehirlerdir. Taylor da katliamlarda yapılan birçok şeyin kültürel modelle, yapılandırılmış ve yapılandırıcı bir mantıkla uyumlu olduğunu, şiddetin ise kültürel ya da sembolik düzlemde belirli olduğunu belirtir: "İşkenceciler kurbanlarını öldürmekle kalmıyor, tüm bir grubu devlet düşmanına çevirerek onların bedenini Ruanda *habitusunda* belirli bir anlama denk gelen simgelere dönüştürüyordu."[105] Ancak Ruanda'daki 1994 olaylarının bu okuması, tarih ya da siyaset bilimi çerçevesinden olayları inceleyen araştırmacıları pek tatmin etmemiştir. Fakat Amerikalı Alexander Hinton'un Kamboçya hakkındaki çalışmalarında olduğu gibi, katliamları antropolojik açıdan çözümlemenin bize yeni bakış açıları kazandırabileceğini söylemeden geçemeyiz.[106]

Vahşeti sorgulamak bizi daha genel ve biraz da rahatsızlık verici bir yaklaşım benimsemeye götürecektir: vahşetin cellatta yaratabileceği zevk hakkında düşünmeye. Bilindiği üzere şiddet eylemleri insanlık durumunun ayrılmaz bir parçası haline geldiyse bunun nedenlerinden biri de ne kadar sağlıksız ve tuhaf görünürse görünsün bunun ona zevk vermesidir. Karşısındakini aşağılamak ve üstüne üstük ona acı çektirmek; gerek onun bedeninden cinsel açıdan yararlanmak, gerekse yok etmeden önce bedene farklı biçimlerde ıstırap vermek cellatta bir tür haz yaratabilir. Daha önce de belirtmiştik, cezasız kalma durumu şiddet sarhoşluğu yaratabilir. Failin –sadece acı çektirmekten değil tümüyle onun insafına kalmış bir kurban üzerinde mutlak bir erk uygulamaktan– gerçek bir haz durmasının yolu bundan geçer.

Bu türden felaketlerden kurtulanlar kimi zaman celladın bu kendine has dönüşümünden bahsetmişlerdir. Eski bir direnişçi olan ve toplama kampı deneyimi yaşamış olan Jean Améry işkence üzerine yazdığı metninde bu anlamda bizzat yaşadı-

105 *A.g.e.*, s. 176.

106 Alexander L. Hinton (ed.), *Genocide. An Anthropological Reader*, Malde-Oxford, Blackwell, 2002 ve *Anihilating Difference. The Anthropology of Genocide*, San Fransisco, California University Press, 2002.

ğı şeyleri (Naziler tarafından işkenceden geçirilmiştir) anlayabilmek için psikolojiden değil "Sade'ın felsefesindeki... evet, o kategorilerden" yaralandığını yazmaktan çekinmemiştir.[107] Bu gönderme bizi çok şaşırtabilir. Ama tarih, sosyoloji ya da siyaset bilimi alanlarındaki araştırmalarımız da genelde edebiyat ve daha genel anlamda sanatın işlediği sorunsalları yeniden ortaya koymamız gerektiğini göstermiyor mu?[108] Sade'ın lanetlenen eseri söz konusu olamaz mı burada? Jean Amery'nin dikkat çektiği nokta bizi bu alanda ilerlemeye zorlamaktadır. Örneğin Sade *Justine ou les malheurs de la vertu*'nde (Justine ya da erdemin felaketleri) kurbanına acı çektirmekten duyulan hazzın yarattığı şiddet sarhoşluğunu açıkça anlatır; öldürmeden önce onları aşağılamaktan ve acı dolu çığlıklarından haz alma ihtiyacı bundan ileri gelmektedir. Sonra başka vücutlara, başka avlara aynı şeyi tekrar tekrar yapmak...

Bu kitabı erotizm ya da pornografi methiyesi olarak yorumlamak çok sığ ve sonuçta yanlış bir okuma olacaktır. Elbette Sade cinsellik içeren sahneleri tasvir etmekten hoşlanır ama bunlarla aslında bazı toplum kesimlerinin yozlaşmışlığını anlatmak ister. Söz konusu kitap bu anlamda ona göre meşhur yüksek sınıf temsilcilerinin, ister adalet, ister polis ya da kilise çevrelerine dahil olsunlar kendini kaptırdığı adetlerin iğneleyici bir betimini sunar. Peki ama gerçekte betimlediği şey tam olarak nedir? Genç kızların gizli gizli pazarlanması, birçok pedofili ya da ensest vakası, eşcinsel olsun olmasın toplu cinsel pratikler vb. Sade aslında günümüzde daha bilinir hale gelen ve toplumlarımızda açıkça konuşulan az çok marjinal tutumları gözler önüne sermiştir.

Bununla birlikte ahlaksızlığı anlatmayı, tabuları yıkmayı seçmesinin ötesinde eser aslında şiddet ve ölüm üzerine son derece incelikli bir söylem de içermektedir. Gerçekte Justine ahlakın serbest kalmasını savunan değil ondan ziyade Öteki'nin yok

107 Jean Améry, *Par-delà le crime et le châtiment*, *a.g.e.*, s. 71.

108 Bu anlamda, şiddet ve vahşet ifadelerinin anlaşılmasına yönelik karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları çok yararlıdır; örneğin France Catherine Coquio'nun çalışmaları. Kendi yazdığı makalesine bakılabilir: Catherine Coquio (ed.), *Parler des camps, penser les génocides*, Paris, Albin Michel, 1999.

edilmesini yücelten bir romandır. En saf haldeki şiddetin, belki de hep aşağılanmış ve kaybetmiş kurbam simgeleyen Justine karakterinde vücut bulan erdemli kişinin üzerine çöken topyekûn şiddetin romanıdır. Çünkü Sade'm tüm cellat-kahramanları şunu söyler: "Kendini suça teslim etmelisin, bu doğanın kanunu ve buna karşı gelemezsin." Ve Sade La Fontaine'den bir alıntı yapar: "En güçlünün yolu daima en iyi yoldur!" İnsanoğlu da bu doğal yok etme eğilimine kendini kaptırdığında yolu hazza varır; yoğun bir haz çünkü suçun vardığı en yüce nokta kurbanının, aşağılanan Öteki'nin acısından keyif almaktır.

Şunu kabul etmek çok zor: Sade edebiyatının gücü bu kitabın konusunun içine işlemiş gibidir. Kitabımda ve özellikle de bu bölümde cellatların eylemlerinin gerçekleştirirken neler hissettiğini, düşündüğünü anlamaya çalıştım. Sade da uzun sayfalar boyunca ve tekrar tekrar onların o kader amnda kafalarından neler geçtiğini ortaya koymaya, duygularım betimlemeye çalışmıştır. Elbette bunu kendi tarzında yapmıştır: her bir işkence, tecavüz, cinayet sahnesinin öncesinde cellat kurbanına işkence etmeden önce uzun uzadıya açıklamalar yapar. Bu karakterlerde ilgi çekici bir diğer nokta da hiçbirinin deli gibi görünmemesidir. Sade elbette bize bazen bunların birer cani olduğunu söyler ama asla onları anormal olarak göstermez. Özellikle egoizme ve açgözlülüğe batmış durumdadırlar. Yani burada incelediğimiz tüm konular aslında söz konusu kitapta vardır: cezasız kalacağını bilme duygusu, şiddet sarhoşluğu, bedeni damgalama, tüm yasakları aşma, tüm cinsel ve kuşaksal engelleri yıkma isteği. Bu anlamda Sade düşkünlüğün, karakterlerini yerleştirdiği aşırı şiddet ortamının kâşifi gibidir.

Bir doktorun on sekiz yaşındaki öz kızının vücudu üzerinde bir tıp deneyine girişmesini anlattığı bölümler, bundan iki asır sonra Josef Mengele gibi Nazi doktorlarının Auschwitz'de yapacakları şeylerin neredeyse habercisi gibidir; ve üstelik bunlar "deneyimlerini" kendi çocukları üzerinde değil başkalarının çocukları üzerinde yaşayacaklardır. Sade herhangi bir durumun tasvirinden öte, celladın kurbanı üzerindeki mutlak gücünden haz almak için geliştirdiği fantezilerin, hayal gücünün

ve kaprislerinin her şeyden daha önemli olduğunu söyler. Sade burada Fransız mareşal ve Jeanne d'Arc'ın eski silah arkadaşı Gilles de Rais'in hikâyesine gönderme yapar. Hikâyeye göre bu kişi saray eşrafından ayrıldıktan sonra şatosuna yüz kadar erkek çocuğu kapatmış, onları cinsel açıdan istismar etmiş ve ardından öldürmüştür. Günümüzde pedofil ve seri katil olarak tanımlanabilecek bu kişinin hikâyesi Georges Bataille'ı da etkilemiştir;[109] tıpkı Wolfgang Sofsky gibi. Bu yazarlar mutlak iktidarın kendisinden başka bir amaç taşımadığı, şiddetin de şiddetten duyulan hazdan başka gayesi olmadığı konusunda hemfikirdirler. Mutlak iktidar, kurbanları üzerinde mutlak bir eylem gerçekleştirmeye meyillidir. Ve bu hazzın mümkün olduğunca uzun sürmesi için kurbanın ölümünü geciktirmek gerekir. Acılara son vermemek, uzatmak, onun kana boğulduğunu görmek, cellattan aman dilemek için yakarışlarını yalvarışlarını mümkün olduğunca uzun süre işitmek, tüm bunlar cellada mutlak bir haz vermek içindir; sahip olduğu mutlak kudretle kendinden geçmesi için.

"Gri bölgenin" silinmesi

Bu yaklaşım heyecan verici olsa da aslında sadece saf fantazmaya dayanmıyor mu? Eyleme geçiş anının gerçekliği bu yazarların bize bahsettiğinden çok daha karmaşıktır. Celladın psikolojisinin bize gösterdiği şey Öteki'nin yok edilmesinden duyulan hazza dair Sade'cı bakış açısına pek uymuyor. Bu elbette eyleme geçiş anının boyutlarından biridir hatta bazı kişiler için en önemli etken bile olabilir. Ama hiçbir koşulda tek yorum çerçevesi olarak ele alınamaz. –Cüretimi bağışlayın ama– Sade'm, Bataille'ın ve hatta Sofsky'nin hiç bahsetmediği şey, bizzat celladın çektiği acıdır. Bu acı elbette kurbanın çektiği acıdan çok farklıdır. Ve fail hayatım kaybetmeyecektir. Ama yine de celladın gerçekleştirdiği eylemlerin yasak ihlal etme özelliği onlara derin ve uzun erimli bir travma biçimi kazandırmaktadır. Er-

109 Georges Bataille, *Le procès de Gilles de Rais, in Œuvres complètes*, Paris, Gallimard, 1987, c. X, s. 487 vd.

kek ya da kadınlara tecavüz etmiş, insanların karnını deşip kafasını uçurmuş, ceset parçalamış bir kişi asla eskisi gibi olamaz. Kitle katili haline gelmek, söz konusu olan ister bir şef ister bir fail olsun, yoğun bir psişik bozulmaya maruz kalmak ve insani özelliklerinden kopmak anlamına gelir. Failler de hizmet etmeyi kabul ettikleri bir zor düzeninin kurbanlarıdır.

Bu açıdan Primo Levi'nin Auschwitz'deki gardiyanlar ve mahkûmlar arasındaki ilişkileri incelediği ünlü çalışmasında ortaya attığı "gri bölge" kavramı bize daha bütünlüklü bir bakış açısı kazandırmaktadır.[110] Cellatların ve kurbanların, paylaştıkları ortak insanlık durumunu yok eden aynı sistem tarafından ezildiklerini ileri süren Primo Levi bizi onlar hakkında sahip olabileceğimiz kalıplaşmış ikili temsilleri yıkmaya davet eder. Bu bakış açısı "iyi" kurban ile "kötü" cellat biçiminde temsil edilen ikiliği derinlemesine sarsar. Hayır, şiddet ilişkilerinin gerçekliği bir kez daha ve daha da karmaşık ve değişken bir biçimde karşımızdadır ve bizi sürekli olarak bu rahatsız edici iki soruyu sormaya mecbur bırakır; kurbanların bazı durumlarda cellatlarıyla özdeşleşmesi nasıl açıklanabilir? Ve ayrıca: cellatlar hangi noktada kurbanlarına yaklaşabilirler? Bazı failler eyleme geçiş anında ya da sonrasında, bazen savunmasız insanları öldürmekten rahatsız olduklarına dair davranışlar ortaya koyabilirler; örneğin, görevlerini yerine getirmelerini imkânsız kılacak kadar depresif bir ruh haline girip kusmaya ya da istemsiz biçimde hıçkırarak ağlamaya başlayan bazı *Einsatzgruppen* üyeleri gibi.

Bazıları da intiharı deneyebilir ya da aklını kaybedebilir; tıpkı Tutsi arkadaşını evinin arka bahçesindeki bir çukura diri diri toprağa gömen şu Hutu gibi: "Sekiz ay sonra, kurbanı rüyasına girmiş, onu çağırmıştı. Bahçeye gitti, toprağı kazdı, cesedi mezarından çıkardı. O günden beri hapiste gündüz gece elindeki plastik torbada arkadaşının kafatasıyla dolaşıp duruyor. Yemek yerken bile elindeki torbayı bırakmıyor. Kafası tamamen gitmiş durumda."[111]

110 Primo Levi, "La zone grise", in *Les Naufragés et les Rescapés*, *a.g.e.*, s. 36-69.
111 Akt. Jean Hatzfeld, *Dans le nu de la vie*, *a.g.e.*, s. 110.

Ama pek çok katil böyle davranışlarda bulunmaz ve aklını korumayı başarır. Bununla birlikte çoğunlukla suskun kalmayı tercih ederler. Yaptıkları şey hakkında konuşmaktan kaçınır, geçmişte isteyerek istemeyerek yapmayı kabul ettikleri o şeyi kendi içlerine gömmeye çalışırlar. Geçmişleriyle ilgili onlara soru yöneltmeye kalktığınızda kendilerini haklı çıkarmaya yönelik birçok argüman suskunluklarına eşlik eder: "Savaş zamanıydı", "Düşmanlarımız da bize aynı şeyleri yaptı", "Hak ettiklerini aldılar" vb. Ama kişisel olarak onlardan bahsetmelerini bekleyemeyiz: O konuda tamamen dilsiz, suskundurlar.

Bu suskunluk çoğunlukla derin bir *yadsımanın* yani eskiden yaptıkları şeyleri, eyleme geçiş anındaki tutumlarının ağırlığını *a posteriori* üstlenememe durumunun bir işaretidir. İşlediği suçun ölçüsüzlüğünü fail artık "görmemektedir." Sözcüğün tam anlamıyla onu idrak edememektedir. Yaptıklarının bilincine gerçekten varırsa psişik olarak çökme, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Failin, yaptığı şey gerçekten olmamış, yaşanmamış gibi davranmasının nedeni budur. Kendine biçtiği onurlu imge kanlı geçmişiyle tam bir zıtlık içindedir. Cellatlarla kurbanların anılarının ayırt edilemeyecek kadar çelişkili ve aynı zamanda birbirine koşut olmasının nedeni de budur. Ayrıca geçmişte yaşanan katliamları siyasi olarak reddeden yadsımacı söylemlerin ortaya çıkması da bununla ilişkilidir.

Vahşet eylemleri gerçekleştirilmesine anlam yükleyelim yüklemeyelim; ister celladın bundan haz aldığını ya da psişik açıdan etkilendiğini varsayalım, her koşulda aşırı şiddet biçimlerinin tekil bir okumasını yapmamız mümkün değildir. Kuşkusuz barbarlığımızın nedenleri hakkında kesin ve sistematik bir yanıt bekleyen okurlar biraz hayal kırıklığına uğrayacaktır. Ancak araştırmacı alçak gönüllü davranmalıdır. Sosyal bilimler elbette eyleme geçişin *neden*ini anlamamıza yardımcı olabilir. *Niçin*leri de aydınlatabilir. Ama mutlaka analitik yaklaşımların gözünden kaçacak, gölgede kalan bölgeler daima olacaktır. Bu türden sınırlılıklar sadece katliamlar ve vahşet konusunda mı mevcuttur? Muhtemelen hayır. Uzun yıllardır direniş ko-

nusunda araştırmalar yaptım, ki bu da aslında bir diğer eyleme geçiş biçimi olarak okunabilir.[112]

Öte yandan bu "direnen özne" üzerine çalışırken de benzer bir şaşkınlık yaşarız. Neden şu değil de bu kişi, hayatının belirli bir anında direnişe geçme kararı almaktadır? Çoğunlukla bunun yanıtını kesin olarak vermek mümkün değildir. Benzer biçimde, neden şu değil de bu kişi bir cellada dönüşür? Neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirlemek çok zor. Raymond Aron'un da dediği gibi "kişinin kararlarında daima gizemli bir nokta olacaktır."[113] Bu şüpheler, bu tereddütler eyleme geçiş anını açıklayacak bir sistem kurmanın açık uçlu ve daima yenilenen bir sorgulamaya hazır olmamız gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu tutum mutlaka daha iyi sonuç verecektir. Çünkü bu, insanın üzerindeki tüm baskılara rağmen bir özgürlük alanına sahip olduğunun ve davranışlarının önceden kestirilemeyeceğinin bir kanıtıdır. Ona her an bir cesaret gösterisi sergileme imkânı veren ya da yıkıma teslim olmasına yol açan şey de aslında insanlık onuruna ne kadar sahip olduğudur.

112 Jacques Semelin, *Sans armes face à Hitler*, *a.g.e.*

113 Raymond Aron, *De la condition historique de sociologue*, Paris, Gallimard, 1970.

ALTINCI BÖLÜM

KATLİAM VE SOYKIRIMLARIN SİYASİ KULLANIMLARI

Auschwitz halen varlığını sürdürürken ve Almanya savaşı kaybetme noktasından oldukça uzakken Atlantik'in ötesinde, Yale Üniversitesi'nde profesör olan Polonya asıllı Amerikalı hukukçu Raphael Lemkin, "soykırım" sözcüğünü ortaya atmıştı. Öte yandan Lemkin Nazi Avrupası'nın göbeğinde olup bitenler hakkında pek az güvenilir bilgiye sahipti. Ancak şimdiye dek duyulmamış türden şeyler meydana geleceğine dair bir sezgiye sahipti; bu da ona göre yeni bir kavramın bulunmasını gerektiriyordu. 1944'te yayımladığı kitabında bir bölümün tamamım buna ayırmıştı.[1] Öte yandan bundan sadece dört yıl kadar sonra Birleşmiş Milletler, uluslararası insan hakları sözleşmesinin kabulünün hemen öncesinde, 9 Aralık 1948'de Paris'te kabul edilen soykırım suçunun önlenmesi ve cezalandırılmasma dair uluslararası sözleşme çerçevesinde bu kavramı kullanmıştı. Bizzat icat ettiği bir kavramın uluslararası ölçekte bu denli hızlı kabul görmesi bir akademisyen için ne büyük mutluluk! 1945 Kasım ve 1946 Ocak aylarında Nuremberg ve Tokyo'da İkinci Dünya Savaşı'nın galiplerince kurulan uluslararası mahkemelerde ise, Alman ve Japon sorumluları söz konusu suçtan yargılamak için yeni bir kavrama –"insanlığa karşı suç" kavramı-

1 Raphael Lemkin, *Axe's Rule in Occupied Europe*, Washington, Carnegie, 1944.

na– başvuruldu. Ancak belki de savaşın hemen ertesinde Nazilerin Avrupa Yahudilerine karşı işlediği suçların öğrenilmesiyle birlikte, "soykırım" kavramının da yeni uluslararası kamuoyuna kendini dayatması kaçınılmazdı.

Bundan böyle "soykırım" sözcüğü gitgide gündelik dilde mutlak kötülüğü, masum halkları hedef alan o suçların en büyüğünü ifade etmek için kullanılmaya başladı. Kavram, bilerek bilmeyerek her türden şiddet eylemine uyarlanmaya başladı. Gazeteciler, militanlar, akademisyenler, hepsi sırayla 20. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen ve çok sayıda sivilin ölmesine neden olan neredeyse tüm çatışmalar için "soykırım" sözcüğünü kullandılar; Kamboçya'dan Çeçenistan'a, Burundi'den Ruanda'ya, Guatemala'dan, Kolombiya, Irak, Bosna ve Sudan'a vb. kadar. Kavram geriye dönük olarak da Yunanlıların Milosluları katletmesi olayı (MÖ 5. yüzyıl) için, 1793'te Vendée için, Kuzey Amerika yerlileri için, 1915'te Ermeniler için bile kullanıldı; Ukrayna'daki kıtlık vakasını, Stalin'in eski SSCB'deki kitlesel sürgünleri, Avrupalı Yahudilerin ve Çingenelerin katledilmesini tanımlamak için olduğu kadar Amerika'nın Hiroşima ve Nagasaki bombardımanları için de kullanıldı. Bu listenin uzatılması da mümkündür...

"Soykırım" kavramının bu son derece heterojen tarihsel olaylara uygulanması pek çok itiraza ve şiddetli tartışmalara yol açmıştır. Burada söz konusu olan, bu kavrama atfedilen farklı ve muğlak anlamlara bağlı olarak ortaya çıkan, içinden çıkılması zor bir taksonomi sorunudur. Bu farklı kullanımlar 20. yüzyılın kitlesel bir olgusunu, sivil halkların yok edilmesi olgusunu ifade etmek için uluslararası düzleme taşınmış bir kavrama ihtiyaç duyulmasından kaynaklanmaktadır. Ardından, Ted Gurr ve Barbara Harff tarafından 1988 yılında ortaya atılan "siyasi kıyım" gibi farklı kavramlar da ortaya atılmıştır.[2] Bununla birlikte ağırlıklı olarak "soykırım" sözcüğü kullanılmaya devam etmektedir; öyle ki dünya çapında birçok önemli üniversitede *soykırım çalışmaları* bile ortaya çıkmıştır.

---

2 Ted R. Gurr ve Barbara Harff, "Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945", International Studies Quarterly, no. 32, 1988, s. 369-381.

Öte yandan 20. yüzyılın "soykırımlar çağı" olduğuna dair genelleşmiş kanı oldukça tartışmalıdır. Birçok tarihsel inceleme, İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm'm mükemmel deyişiyle aşırılıklar çağında[3] ve buradan yola çıkarak kitle kıyımları çağında yaşadığımızı doğrular niteliktedir. Ancak 20. yüzyılın soykırımlar çağı olduğunu iddia etmek en azından ek kanıtlara sahip olmamızı gerektiren yeni bir iddia oluşturmaktadır – tabi, en azından, soykırımın kitle kıyımının olası biçimlerinden biri olduğunu kabul ediyorsak. Aslında kavramın bu denli yaygın kullanılır hale gelmesi sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacıların önüne pek çok sorun çıkarmaktadır.

Dünyanın gözünde kendisini kurban olarak göstermek isteyen herkes, kendisinin bir soykırımın kurbanı olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu sözcük ister kimlik ister düşünce temelinde her türden araçsallaştırmaya açıktır ve öncelikle yapılması gereken bu sorunu aydınlatmaktır. Bu ahlaki ve siyasi tartışmalara bizzat muhatap olan araştırmacılar ortak bir tanımda birleşememişlerdir. Gerçekte Lemkin'in yol açıcı çalışmasından beri, soykırım konusu özellikle hukuk ve sosyal bilimler alanlarında ele alınmıştır. Uluslararası hukukun normatifliği ve tarihsel-toplumsal analiz arasındaki bu kurucu alaşım, pek çok tartışmaya gebe kavramsal güçlüklere yol açmaktadır. Peki ama bu karmaşadan çıkmak mümkün müdür ve eğer mümkünse bu nasıl olacaktır?

Kanımca, soykırım hakkmdaki çalışmaların sosyal bilimler alanında belirli bir olgunluğa ulaşabilmesi için hukuk alanından kurtulması gerekmektedir. Bu amaçla, normatif olmayan bir söz dağarcığının kullanılmasını öneriyorum; "katliam" kavramı burada ilk referans sözcüğümüzü oluşturabilir. Hukuk alanından çıkmak bizi, katliamların yıkım dinamiklerine göre siyasi olarak nasıl kullanıldıkları üzerine daha fazla düşünmeye götürecektir. 20. yüzyılın (ve öncesi) katliamların tarihini üç ideal-tipik biçimden: *tahakküm altına alma*, *ortadan kaldırma* ve *başkaldırı*'dan yola çıkarak okumayı öneren bu bölü-

3 Eric J. Hobsbawm, The Age of Extremes. A History of the World (1914-1991), Londra, pelham Books, 1994.

mün amacı tam da budur. Bu sayede önceki bölümlerde geliştirmiş olduğumuz karşılaştırmalı bakış açısına dayanarak "soykırım" kavramını ve daha genel anlamda *soykırım sürecini* sosyal bilimler açısından yeniden tanımlamanın nasıl mümkün olduğunu göreceğiz.

Tanımlanması imkânsız bir sözcüğün araçsallaştırılışı

"Soykırım" sözcüğünün ortaya koyduğu ilk sorun, onun pek çok alanda araçsallaştırılmasıyla ilgilidir. Bu terim günümüzde kimliğe, insanlığa ya da siyasete dair her tür retoriğin parçasını oluşturmaktadır. İşte bu, söz konusu kavramın kullanımlarına ilişkin pek çok tartışmayı açığa vuracak tam bir araştırma konusu oluşturmaktadır. Öncelikle bir halkın, kurbanı olduğunu söylediği soykırımın herkesçe tanınması için geçmişini kullanması olgusuna bakabilmek için *bellek tartışmalarını* ele alalım.

Bu alandaki en simgesel mücadele örneği Ermeni cemaatinin mücadelesidir. Ama daha birçoğunu sayabiliriz: 1915 ve 1923 yılları arasında yine Türkler tarafından soykırıma uğratıldığını ileri süren Yunanlıların, 1932-1933 kıtlığını bir soykırım olarak kabul ettirmek isteyen Ukraynalıların ya da Avustralya'da ilk sömürgeciler tarafından katledilişlerinin ve onların çocukları tarafından asimilasyona zorlanışlarının ardından Avustralya ulusundan özür ve telafi bekleyen Aborjin torunlarının mücadelesi. Fransa'da 18 Ocak 2001 tarihinde kabul edilen kanun, barındırdığı tek maddede 1915 Ermeni soykırımını resmen tanımıştır. Bir ülke milletvekillerinin tarihsel bir olayın niteliği konusunda, kendi ulusal tarihleriyle ancak dolaylı olarak ilgili bir olay hakkında fikir beyan etmesi oldukça nadir rastlanan bir şeydir. Bir olayın nasıl adlandırılacağı ve ele alınacağına dair resmî –yasama yoluyla– bir ifade biçiminin tanınması, tarihçiler arasında büyük tartışmalara yol açmıştır; bu durum tarihçilerin soykırım gerçeğinin tanınmasına karşı çıkmaktan ziyade kanunun tarihi bu biçimde tariflendirmesini, bir anlamda tarihsel gerçekliği kanunlaştırmasını kabul edilemez bulmala-

rından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu, tarihçilik mesleğine aykırı bir tarzda, resmî tarihin, dogmatik bir tarihin kapısını aralamak anlamına gelmektedir.[4]

"Soykırım" sözcüğünün kullanılması, bir halkın varlığının tehlike altında olduğu duygusunun hâkim olduğu –ya da gerçekten tehlike altında olduğu– anlardaki doğrudan eyleme ilişkin başka tartışmaları da ortaya çıkarmaktadır. Dramatik koşullarda "soykırım" sözcüğüne başvurmak, herkese bu trajediyi önleme çağrısı yapmak biçiminde anlaşılmalıdır. Bunun bir benzeri, 2004 yılında Sudan'da yaşanan Darfur sorununda yaşanmıştır. Birçok STK bu ülkede yaşanan soykırımı ifşa etmiş; Washington'daki Birleşik Devletler Holocaust müzesinden ardından Colin Powell'dan (ABD'nin savunma bakanı)[5] ve ayrıca İsveç ve Avrupa parlamentolarından çağrıya destek gelmişti. Öte yandan aynı dönemde ne Birleşmiş Milletler'in İnsan Hakları Yüksek Komiseri Louise Arbourg[6] ne de Sudan'da daha ziyade "insanlığa karşı suç" işlendiğini ifade eden Human Rigths Watch ya da Medecins sans frontières (Sınır Tanımayan Doktorlar) gibi STK'lar bu görüşü paylaşmıyordu; ancak bu durum, söz konusu örgütlerin trajediye seyirci kalacakları anlamına gelmiyordu.[7] 2005 yılı Ocak ayında hukukçu Antonio Cassese başkanlığındaki Birleşmiş Milletler inceleme komisyonu da

4 Bkz. Olivier Masseret, "La reconnaissance par le Parlement français du génocide arménien de 1915", *Vingtieme Siecle*, no. 73, Ocak-Mart 2002, s. 139-155; Vincent Duclert, "Les historiens et la destruction des Arméniens", *a.g.y.*, no. 81, Ocak-Mart 2004, s. 137-153.

5 Colin Powell'ın 9 Eylül 2004'te Senato Dışişleri komisyonunda savunma bakanlığı görevlilerince (Temmuz ve Ağustos aylarında) Çad mülteci kamplarında yapılan bir incelemeye dayanarak yaptığı açıklama. Bundan birkaç saat sonra Beyaz Saray, Dışişleri Bakanlığının yaptığı inceleme ve diğer bilgilere dayanarak Darfur'da bir soykırım yaşandığına dair bir basın bildirisi yayınlar. Bu bir devletin kamuoyuna başka bir devlette soykırım yaşandığına dair yaptığı ilk açıklamadır.

6 İnsan Hakları yüksek komiserliği ve BM soykırımların önlenmesi için görevli genel sekreterlik danışmanı tarafından güvenlik konseyine sunulan bu rapora göre "insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve savaş kanunlarının ihlali muhtemelen sistematik bir biçimde ve geniş ölçekte gerçekleştirilmiştir" (30 Eylül 2004).

7 Örneğin bkz. MSF (Sınır Tanımayan Doktorlar) başkanı Jean-Hervé Bradol'ün "D'un génocide a l'autre" isimli yazısı, *Le Monde*, 14 Eylül 2004.

Drafur'da yaşanan şiddet olaylarının "savaş suçu" ve "insanlığa karşı suç" kapsamında ele alınabileceğine karar vermiş, uluslararası kamuoyunu buna bir son vermek için müdahaleye çağırmıştır. Çağrı o dönemde Darfur'dan "dünya üzerindeki cehennem" olarak bahseden Kofi Annan tarafından ilan edilmişti.[8]

"Soykırım" sözcüğünün kullanımı desteklensin desteklenmesin, terim tahayyüllere seslenmeyi, vicdanları uyandırmayı ve kurbanlar lehine harekete geçmeyi hedeflemektedir. Amaç sadece onlara karşı bir sempati beslenmesini sağlayarak kamuoyunu uyarmak değil aynı zamanda BM'nin 1948 tarihli sözleşmesine dayanarak olası bir uluslararası müdahaleyi meşru kılmaktır. Bu koşullarda, "gerçekten" bir soykırım yaşanmadığını söyleme cüretini gösteren kişi, derhal korkaklıkla ya da suçlularla işbirliği içinde olmakla suçlanmaktadır. Ahlak daima yaşanan soykırımı dile getirenlerin tarafında gibi görünmektedir. Ayrıca "soykırım mı, değil mi?" tartışmasının, insanların ölümle burun buruna kaldığı ya da ölmekte olduğu anlarda oldukça yersiz kaldığı da bir gerçektir. Sonuç olarak "soykırım" terimi öylesine sıklıkla kullanılır hale gelir ki bu durum sözcüğün anlamının tümüyle değişmesine neden olur. Amerikalı tarihçi Henry Huttenbach daha 1988 yılında bunu ifade şöyle etmiştir: "Sıklıkla, soykırım suçlaması sadece duygusal bir tepkiyle ya da siyasi bir amaçla kullanılmıştı; gitgide o kadar fazla sayıda olay soykırım olarak nitelendirilir hale geldi ki terim asıl anlamını yitirdi."[9]

Halkların bu bellek mücadelelerine ya da acil savunma ihtiyaçlarına koşut olarak, soykırım suçu kavramı tümüyle hukuki olarak kullanılmaya başlar; özellikle de 1990'lı yıllardan sonra şu veya bu siyasi ya da askerî görevliyi uluslararası mahkemelerin karşısında çıkarmak için... Peki ama siyasi amaçları ga-

8 *Report of the International Commission of Inquiry to the United Nations Secretary-General (Pursuant to Security Council Resolution 1564 of 18 September 2004)*, Cenevre, Birleşmiş Milletler, Ocak 2005; İnternet üzerinden rapora ulaşmak için bkz: http://www.un.org/News/dh/sudan/com_inq_darfur.pdf.

9 Henry R. Huttenbach, "Locating the Holocaust under the genocide Spectrum: Toward a Methodology of Definition and Categorization", *Holocaust and Genocide Studies*, c. 3, no. 3, 1988.

yet açık olan bu suçlamalar her zaman kanıtlanabiliyor muydu? Bu da tartışmalı bir konudur. Eski Şilili diktatör Augusto Pinochet İspanyol yargıç Baltazar Garzon tarafından soykırımla suçlanmıştır; Slobodan Milosevic ve eski Irak diktatörü Saddam Hüseyin için de aynı şey geçerlidir. Anmesty International (Uluslararası Af Örgütü) gibi birçok STK, katliamlara bizzat karar vermiş ve bunları örgütlemiş olanların cezasız kalmaması için çabalamaktadır. Ayrıca bu STK'lar bu görevi yerine getirmek için uluslararası ceza mahkemesine gitme yolunu da arıyorlar (kaldı ki bazı devletlerin desteğiyle bunların kurulmasına da katkı sunmuşlardır). 1 Temmuz 2002'de yürürlüğe giren bu yeni yargılama biçiminde sadece 1948 Sözleşmesi değil savaş suçlarına ve insanlığa karşı işlenen suçlara ilişkin birçok hukuki metin de işin içine girmektedir (bkz. 376 ve 377. sayfalardaki çerçeveli metinler).

Sonuç olarak "soykırım" kavramı hedefteki bir düşman karşısında sarf edilen zehirli bir retoriğin temeli haline gelerek hiç de azımsanmayacak bir propaganda silahına dönüşebilir. "Soykırım" sözcüğünün yarattığı güçlü duygusal devinimi akılda tutacak olursak bunun soykırıma teşebbüsle suçlanan kişiye uluslararası düzlemde kara çalmak için her türden nefret söylemince kullanılıp yeniden dolaşıma sokulabileceğini görürüz. Böylelikle Kosovalı Sırplar 1980'li yıllarda Arnavutlar tarafından yeni bir soykırıma kurban edildiklerini söyleyebilmişlerdir. Benzer biçimde, 2001 yılı Eylül ayında Durban'da (Güney Afrika) yapılan konferans sırasında Arap delegeler de İsrail'i Filistinlilere karşı soykırım uygulamakla suçlayabilmiştir. Sonuç açıktır: Sözcük kurban edilen halk kimliğini kazanmak için önemli bir sembolik kalkan ve ölümcül düşmana karşı yöneltilmiş bir kılıç haline gelmiştir.

"Soykırım": Uluslararası hukukun mirası

Araştırmacılar açısından konuya kavramsal bir açıklık getirmek mümkün olabilir mi? Unutmayalım ki onların çalışmaları da ahlak tartışmalarının ve kimlik mücadelelerinin tam orta-

sında bulunmaktadır. Bir yandan psikolog Israel Charny Çernobil nükleer felaketi gibi teknoloji kazaları da dahil tüm katliamları soykırım olarak kabul etmektedir. Geniş bir tanımı kabul ediyor olması, katliam kurbanı hiçbir insanı soykırım tanımından dışlamak istemeyişinden kaynaklanmaktadır.[10] Bunun karşısında tarihçi Stephen Katz tarihte sadece tek bir soykırım yaşandığını savunmaktadır: Yahudi soykırımı. Ama soykırıma o denli dar ve Shoah'a uyarlanmış bir ön tanım getirmektedir ki tarihte sadece Yahudilerin soykırım kurbanı oldukları sonucuna varmaktadır.[11] Bu iki aşırı uç arasında araştırmacılar tarafından önerilen tanımlar skalası oldukça geniş ve çeşitlidir. Asıl sorun bu ikisi arasında soykırımm ne olup ne olmadığı konusunda bir uzlaşı noktasının olmadığını ortaya koyabilmektedir. Bu durum nasıl açıklığa kavuşturulabilir?

Bunu anlayabilmek için, Raphael Lemkin'in yol açıcı yazılarına hatta ondan öncesinden beri kavramın geçirdiği evrime ve nasıl tanımlandığına yeniden bakmak gerekmekte. Çünkü bir grubun tümüyle yok edilmesi sorununu ortaya koyan ilk isim aslında Lemkin değildir. Ondan daha önceleri, Montesquieu bir halka olası "muameleler" anlamında ama bunun için özel bir sözcük türetmeksizin soykırım sorununu ortaya atmıştı. Montesquieu *Kanunların Ruhu*'nda şöyle der: "Bir devleti ele geçiren bir diğer devlet, şu dört muamele tarzından birini benimser. Ya kendi kanunlarına göre onu yönetmeye devam eder ve sadece siyasi ya da sivil yönetimi uygulamakla yetinir; ya ona yeni bir siyasi ya da sivil yönetim biçimi önerir; ya toplumu bölüp onu farklı topluluklar içine dağıtır; ya da son olarak tüm yurttaşları öldürür. İlk yöntem bugün kabul ettiğimiz kişilik haklarına uygun bir yöntemdir. Dördüncüsü ise Romalıların hukukuna daha yakındır."[12] Gazeteci ve tartışma üs-

10 Israel W. Charny, "Toward a Generic Definition of Genocide", in George J. Andreopoulos (ed.), *Genocide. Conceptual and Historical Dimensions*, University of Pennsylvania Press, 1994, s. 64-94.

11 Stephen Katz, The Holocaust in Historical Context, New York, Oxford University Press, 1994, c. 1.

12 Charles Louis de Secondat, Montesquieu Baronu, *De l'esprit des lois*, Paris, Les Belles Lettres, 1950-1961, 5. kitap.

tadı Gracchus Babeuf Fransız Devrimi'nin yarattığı hava içerisinde, Vendéelilerin katledilmesini anlatırken "nüfus azaltma sistemi"nden (ya da "halk katlinden") bahseder.

Lemkin'in esas katkısı, daha ziyade özel olarak bir halkın yok edilmesi sürecini adlandırmak için bizzat "soykırım" sözcüğünü icat etmiş olması ve bunu İkinci Dünya Savaşı ortamı içinde yapmış olmasıdır. Bu açıdan, *Mein Kampf*'ta ifade edildiği biçimiyle Hitler'in düşüncesini inceleyerek Yahudilerin yok edilmesi planını bizzat Nazi tasarısıyla ilişkilendirir. Lemkin soykırım kavramının öncelikle Führer'in ırk düşüncesine kök salmış biyolojik hatta genetik bir temele dayandığını ileri sürer; bu da "soykırım" sözcüğünün *soy* (*genos*) kökünden gelmesini açıklamaktadır. "Ari ırkın üstünlüğü" iddiasını hesaba katacak olursak, Nazi tasarısı diğer ırkların biyolojik olarak üreme olanaklarını yok etmeyi hedeflemektedir. Bu anlamda kitle kıyımları, örneğin doğum kontrolü ve diğer halklara beslenme ve sağlık konularında eşitsiz muamele edilmesi gibi önlemleri içinde barındıran soykırım yöntemlerinden sadece biridir. Lemkin iddiasını desteklemek için Nazilerin halklar arasındaki hiyerarşi düşüncesini gözeterek benimsedikleri "besin değerleri" tablosu gösterir. Bu tablodan yola çıkarak bir soykırımın uygulanması için bu türden (cinsellik, sağlık vb. konularında) tedbirler almayı hedefleyen tasarıların var olması ve bu önlemlerin tek tek bireylere değil bir gruba gerçek ya da sözde bir kimlik aidiyeti dolayısıyla uygulanmaları gerektiği sonucuna varır.

Lemkin'in düşüncesinde oldukça büyük muğlaklılar da mevcuttur. Bunlardan ilki bu geniş soykırım tanımına dayanmaktadır. Aslında Lemkin soykırımın sadece (yok edilmesi hedeflenen)[13] Yahudileri değil Polonyalıları, Çekleri, Slovenleri vb. de hedefleyen genel bir muamele olduğunu düşünmektedir. Dahası Lüksemburg'da, Belçika'nın Eupen ve Malmédy böl-

13 Lemkin'in, kitabını kaleme aldığı dönemde Avrupa'daki Yahudilerin öldürülme yöntemlerine ve olayların büyüklüğüne dair hiçbir güvenilir bilgiye sahip olamamasına rağmen bu temel noktada herhangi bir tereddütü olmaması şaşırtıcıdır. Aslında düşüncesini burada "sadece" Hitler'in *Mein Kampf*'ta ifade ettiği fikirlere ve Rauschning ile yaptığı görüşmelere dayandırmaktadır.

gelerinde yaşayan halklar kadar Alsace-Lorraine bölgesi halkları da soykırım kurbanıdır. Lemkin soykırım kavramını belirli bir grup kimliğinin kültürel olarak sonlandırılması girişimi olarak anladığı için, bizi oldukça şaşırtabilecek bu yorum bir ölçüde yazarın düşüncesiyle uyumlu görünmektedir. Ona göre, Reich'a komşu bu bölgeler zorunlu olarak köken kültüründen uzaklaştırılma (*déculturation*) ve Alman kültürüne iliştirilme (*reculturation*) politikasına maruz kalmıştır. Halkların "kültürel yeniden üretimini" kırmayı hedefleyen (yukarıda belirtilenler gibi) ve biyolojik yeniden üretimin önünü kesen bu türden önlemler bir soykırım tasarısının bütünleyici parçalarını oluşturmaktadır. Bazıları grupların kültürel olarak yok edilmesi yoluyla ortadan kaldırılması politikasını "etnik kıyım" (*ethnocide*) olarak adlandırabilirler. Ancak Lemkin aslında "soykırım" ile "etnik kıyım" arasında büyük fark gözetmez ve bir dipnotta da bunun altını çizer.

Bu geniş ve görece heterojen soykırım tanımı Avrupalı Yahudilerin kıyımını ayrı bir yere koymak isteyenlerin elini kuvvetlendirmiştir. Aslında bu evrimin kendisi oldukça çelişkilidir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi BM'nin 1948'de söz konusu sözleşmeyi kabul etmiş olması, ancak savaş sonrası dönem ve Nazilerin ölüm kamplarının keşfedilmesi bağlamında bir anlam ifade etmektedir. Ancak "soykırım" terimi, Belçikalı tarihçi Maxime Steinberg'in hoyrat formülüne göre adeta bir "yığın kavram" gibi "konunun ifade ettiği hikâyenin elinden kayıp gitmesine" neden olmuştur.[14] Dolayısıyla Yahudi "felaketinin" "yegâne" olduğu konusunda ısrar edenlerin başka sözcükler bulmaya çalışmaları hiç de şaşırtıcı değildir: ABD'de *Holocaust* ve Fransa'da *Shoah*[15] gibi. Irving Horowitz aslında

14 Maxime Steinberg, "Le génocide. Histoire d'un imbroglio juridique", in Kathia Boustany ve Daniel Dormoy (ed.), *Génocide*, réseau Vitoria, "Droit international", Brüksel, Bruylant Ed. De l'Université de Bruxelles, 1999, s. 161.

15 *Holocaust* sözcüğü Yunanca'dan gelmektedir ve yakılmak için sunulan anlamına gelmektedir. İbranice'de *korban*, yani kurban edilme fikrini ifade eder ve dolayısıyla aslında 6 milyon Yahudi'nin Nazilerce katledilmesini tam olarak ifade etmemektedir. *Shoah* sözcüğü ise "felaket" ya da "yıkım" anlamını taşımaktadır. Sinemacı Claude Lanzmann'ın aynı ismi taşıyan belgeselinden yani 1985 yılından beri Fransa'da kullanılmaktadır. Fransız felsefeci Alain Finki-

tüm iyi niyetiyle Güney Afrika'daki Apartheid rejimini ya da 1978'de Guyana'da Jim Jones ve 910 müridinin intihar eylemini karmakarışık bir "soykırım" kategorisine sokmakta tereddüt etmeyerek 1976 yılında yayımlanan (ve pek çok yeni baskısı yapılan) çalışmasını bu türden bir ayrım üzerinde temellendirmiştir.[16] Bununla birlikte *Holocaust* teriminin kullanımında da bir patlama yaşanır; sanki Yahudi katlinin biricik niteliğini ifade etmesini engellemek amacıyla sözcüğün tekelini onlara bırakmak istemezcesine.[17] Burada da sözcüklerin bu biçimde kullanımlarıyla Belçikalı sosyolog Jean-Michel Chaumont'un "kurbanların rekabeti" olarak adlandırdığı siyasi bir bellek savaşı olduğu söylenebilir.[18]

Lemkin'in yazıları bizzat "soykırım" sözcüğünün kökeninde yer alan ve aslında onun alametifarikasını oluşturan başka bir sorun daha barındırmaktadır. Gerçekte Yale Üniversitesi'nde hukuk profesörü olan bir yazar elbette ki Nazi Avrupası'nda sivil halklara yöneltilen şiddet biçimlerinin yeni bir terim icat edilmesi gerektirdiğini söylemekle yetinmeyecektir. Ayrıca gelecekte bu yeni suç biçimiyle mücadele etmek için yeni somut yasal önlemler önermekte gecikmez. İşte bu anlamda bir yasal öneriler listesi hazırlamaya girişir. Başka bir deyişle "soykırım" sözcüğü, doğduğu andan itibaren sosyal bilimler ile uluslararası hukuk arasındaki bir alışverişle hızla kurulur. Dolayısıyla araştırmacı açısından kullanımını sorunlu kılan son dere-

---

elkraut *Holocaust* sözcüğünün kullanımını şöyle eleştirmiştir: "Artık soykırımı, anlamını yitirdiğini umduğumuz ve işaret ettiği gerçekliği tam olarak ifade etmeyen mistikleştirici bir sözcükle beraber kullanıyoruz." (Alain Finkielkraut, *L'Avenir d'une négation. Reflexion sur la question du génocide*, Paris, Le Seuil, 1982, s. 82.)

16 Irving L. Horowitx, *Taking Lives. Genocide and the State Power* (1976), 4. basım, New Brunswick, Transaction Publisher, 1996.

17 Bu evrimi gösteren birkaç kitap ismi verilebilir: David E. Stannard, *American Holocaust. The Conquest of the New World*, New York, Oxford University Press, 1992; Jeremy Silvster, Werner H. Illebrecht ve Casper Erichsen, "The Herero Holocaust? The Disputed History of the 1904 Genocide", *The Namibian Weekender*, 20 Ağustos 2001; ve Laurence Mordekhai Thomas, *Vessels of Evil. American Slavery and the Holocaust*, Philadelphia, Temple University Press, 1993.

18 Jean-Michel Chaumont, *La Concurrence des victimes*, Paris, La Découverte, 1997.

ce normatif bir özelliğe sahiptir. Bu konuya daha sonra tekrar döneceğiz. Soykırım hakkındaki araştırmaların esası tam da bu hukuki yaklaşımın mirasçısıdır; soykırım çalışmaları alanı hukukun çocuğudur.

Bunu kanıtlamak için Lemkin'den sonra soykırım üzerine karşılaştırmalı bir bakış açısı geliştirmeye çalışan ilk yazarların çalışmalarını incelemek yeterli olacaktır. Bu çalışmaların neredeyse tümü 1948 Sözleşmesi'ni temel dayanak ve çıkış noktası olarak alırlar. Bir biçimde BM'nin ürettiği metin tarihi sorgulamak için onlara bir çalışma çerçevesi sunmuştur. Peki ama Sözleşme ne demektedir? Öncelikle soykırımın bir grubu olduğu haliyle (*as such*) yok etme *niyetine* dayana bir tasarı olduğuna vurgu yapar ve bu grubun tanımlanmasına yönelik bazı kriterler koyar. Bu metinde iki unsurunun altı çizilmelidir: bir yandan kurban edilecek topluluğun *seçilmiş* olmaması durumunda soykırımdan bahsedilemez; bu da soykırımın bir *tasnif* gerektirdiği anlamına gelir; diğer yandan Sözleşme sadece "ulusal, ırksal, etnik, dinî" toplulukları soykırım suçuna karşı hukuki olarak koruma altına almaktadır; ki bu da diğer topluluklar örneğin siyasi, ekonomik ya da kültürel kriterlerle belirlenenler sözleşme kapsamı dışındadır. Böylelikle BM Sözleşmesi taraf devletler arasında bir uzlaşının sonucu olarak soykırıma muğlak bir tanım getirir. Bunlardan bazıları, örneğin Sovyetler Birliği geçmişte yaşanan olaylar yüzünden soykırımla suçlanmaktan çekinerek siyasi kriterin kapsam dahiline girmesine şiddetle karşı çıkmıştır...

Sosyal bilimler: Öncü çalışmalar

Bu sınırlara rağmen BM Sözleşmesi, soykırım üzerine Leo Kuper'inkiler gibi ilk tarihsel-toplumsal çalışmaların ortaya çıkmasında yol açıcı olmuştur. Kuper "soykırım süreçlerine" ve "suç saikleri"ne göre bir sınıflandırma yapmak için Birleşmiş Milletler'in getirdiği tanımı dayanak almıştır.[19] Siyasi kriterin kapsam dışı kalmasına hayıflanmakla birlikte BM Sözleş-

19 Leo Kuper, *Genocide*, *a.g.e.*

SOYKIRIM SUÇUNUN ÖNLENMESİNE VE CEZALANDIRILMASINA DAİR SÖZLEŞME
Birleşmiş Milletler'in 9 Aralık 1948 tarihli çözümlemesi

Madde 2

Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur:

a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;

b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;

c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek;

d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;

e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek.

Madde 3

Aşağıdaki eylemler cezalandırılır:

a) Soykırımda bulunmak;

b) Soykırımda bulunulması için işbirliği yapmak;

c) Soykırımda bulunulmasını doğrudan ve aleni surette kışkırtmak;

d) Soykırımda bulunmaya teşebbüs etmek;

e) Soykırıma iştirak etmek.

mesi'nde yer almadığı için "siyasi kıyımları" ayrı bir yere koyar. Israel Charny'ye gelecek olursak, o da niyet kriterinin sorumluluk düzeylerinin bulanıklaştığı kitle toplumlarında soykırımı tanımlamak için son derece yetersiz olduğunu düşünür.[20] Frank Chalk ve Kurt Jonassohn[21] BM'nin getirdiği tanımı (siyasi kriteri dışladığı gerekçesiyle) çok dar ve aynı zamanda 2.

20 Israel W. Charny (ed.), *Toward the Understanding and Prevention of Genocide. Proceedins of the International Conference on the Holocaust and Genocide*, Boulder-Londra, Westview Press, 1984.

21 Frank Chalk ve Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, *a.g.e.*

17 TEMMUZ 1998 TARİHLİ ROMA STATÜSÜ'NÜN (ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ) 7. MADDESİNDEN; İNSANLIĞA KARŞI SUÇLARIN TANIMI

Bu statünün amaçları bakımından "insanlığa karşı suçlar", herhangi bir sivil topluluğa karşı geniş çapta veya sistematik bir saldırının bir parçası olarak işlenen aşağıdaki eylemleri kapsamaktadır:

(a) öldürme;

(b) toplu yok etme;

(c) köleleştirme;

(d)nüfusun sürgün edilmesi veya zorla nakli;

(e) uluslararası hukukun temel kurallarını ihlal ederek, hapsetme veya fiziksel özgürlükten başka biçimlerde mahrum etme;

(f) işkence;

(g) ırza geçme, cinsel kölelik, zorla fuhuş, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma veya benzer ağırlıkla diğer cinsel şiddet şekilleri;

(h) herhangi bir tanımlanabilir grup veya topluluğa karşı, siyasi, ırksal, ulusal, etnik, kültürel, dinsel, cinsel veya evrensel olarak uluslararası hukukta kabul edilemez diğer nedenlere dayalı zulüm;

(i) zoraki kayıplar;

(j) ırk ayrımcılığı (apartheid) suçu;

(k) kasıtlı olarak ciddi ıstıraplara ya da bedensel veya zihinsel veya fiziksel sağlıkta ciddi hasara neden olan benzer nitelikteki diğer insanlık dışı eylemler.

maddedeki bir bendin "topluluk üyelerinden birinin fiziksel ya da zihinsel bütünlüğüne yönelik ciddi bir saldırı" durumunda da soykırımdan bahsedilebileceği sonucuna varılmasına neden olabileceği gerekçesiyle çok geniş olmakla eleştirir. Ayrıca (Kuper'in tereddütlerine karşın) soykırım tanımına siyasi kriterin dahil edilmesini ve "zihinsel bütünlüğe saldırı" kavramının çıkarılmasını önerirler. Onlara göre soykırım öncelikle sa-

vaş koşullar dışında savunmasız insanların fiziksel olarak yok edilmesi yani kendi adlandırmalarıyla *one-sided killings* anlamına gelmektedir.

Amerikalı sosyolog Helen Fein ise sosyolojik bir "tercüme" getirmeye çalışarak BM tanımına yakın durmayı tercih etmiştir. Böylece soykırımı "bir amaca yönelik bir şekilde toplumu maksatlı olarak fiziksel doğrudan ya da dolaylı bir biçimde yok etmek, grubun sosyal ve fiziksel olarak gelişmesini (çoğalmasını) yasaklamak, önemli derecede baskı veya tehdit altında tutmaktır"[22] şeklinde tanımlamıştır.

Fransa'da soykırım araştırmalarının öncüsü tarihçi Yves Ternon da *L'Etat criminel* (*Suçlu Devlet*)[23] isimli önemli çalışmasında başlangıçtaki bu hukuki yaklaşımdan esinlenmiştir. Bu farklı yaklaşımlardan yola çıkarak bir sentez ortaya çıkarmak neredeyse imkânsız görünmektedir. Örneğin Scott Strauss 2001 yılında bu yazarlar tarafından sunulan farklı tanımları, "niyet" sorunu, hedef alınan topluluğu yok etme yöntemleri, mağdurları ve yok etme işini gerçekleştirenleri tanımlama biçimleri gibi noktalardan yola çıkarak karşılaştırmaya çalışmıştır. Sonuç olarak aralarındaki ayrımlar tali olmak bir yana yıkım sürecinin değişkenlerine son derece bağlı görünmektedir.[24]

Ardından başka araştırmacılar da yeni yollar açabilmek için BM Sözleşmesi bir kenara bırakmaya çalışmıştır. Söz konusu

---

22 "*A sustained purposeful action by a perpetrator to physically destroy a collectivity directly or indirectly, through interdiction of the biological and social reproduction of group members, sustained regardless of the surrender or lack of threat offered by the victims*" Helen Fein, "Genocide: A Sociological Perspective", *Current Sociology*, c. 38, no. 1, 1990, s. 24.

23 Yves Ternon, *L'Etat criminel: Les genocides au XXe siecle*, Paris, Le Seuil, 1995. (Uluslararası hukukun katkılarını anlatan ve tartışmakla başlayan) bu çalışmasından önce Yves Ternon başka birçok kitabın yanı sıra Socrate Helman ile *Le Massacre des aliénés, a.g.e.*, ve ayrıca *Les Armeniens. Histoire d'un genocide*, Paris, le Seuil, 1977, yeniden basım: 1996 adlı kitapları da yazmıştır. Yves Ternon'un çalışmaları benim için Fransa'da pek üzerinde durulmamış bir çalışma alanında ilerleyebilmek açısından çok değerli katkılar sunmuş ve dolayısıyla kendi araştırmalarımın olgunlaşmasında da yardımcı olmuştur.

24 Scott Strauss, "Contested Meanings and Conflicting Imperatives: A Conceptual Analysis of Genocide", *Journal of Genocide Research*, c. 3, no. 3, Kasım 2001, s. 349-375.

metinde siyasi nitelikteki cinayetler "unutulmuş" olduğu için bunları oldukları gibi adlandırmayı önerdiler. "Soykırım" sözcüğü, sonradan uydurulmuş bir sözcük olduğu için farklı olguları adlandırmak için başka terimler üretilmesinin meşru olduğunu düşünmüşlerdir. Bu yüzden Barbara Harff ve Ted Gurr siyasi nedenlerle işlenmiş kitlesel kıyımları anlatmak için "siyasi kıyım" (*politicide*) kavramını oluşturmuştur. Gerçeği söylemek gerekirse, aslında ürettikleri bu kavram da BM'ninkini öykünür niteliktedir; çünkü bu siyasi kıyım kavramı siyasi kriterle ilgili kusuru örtmek için bulunmuş bir sözcük oyunu gibi durmaktadır. Bu sayede soykırımın etnik, dinî kriterlere göre tanımlanan ve "topluluk" özelliği gösteren grupları hedef aldığım, siyasi kıyımların ise egemen iktidara muhalefetleri dolayısıyla kurban edilen gruplar olduğunu ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla bu yazarlar, birbirini tamamladığını düşündükleri bu iki kavramı birbirinden ayırmakta analitik bir yarar görmektedir. "Soya dayalı siyasi kıyım" (geno-politicide) bahsetmeleri bundan kaynaklanmaktadır.[25]

Rudolph Rummel ise "soykırım" kavramını ikinci plana atarak bunun yerine kendi icat ettiği bir kavramı koyar: "halk kıyımı" (*democide*). Halk kıyımını bir hükümet tarafından gerçekleştirilmiş (ve en az bir milyon kişinin ölümüne neden olmuş) her türden kitle kıyımını adlandırmak için kullanır; bu ister soykırım, ister siyasi kıyım ya da ne türden bir kitlesel kıyım olursa olsun.[26] Dikkatlice baktığımızda devlet tarafından öldürülmüş tüm kurbanları kapsaması adına yazarın bu terimi bilimsel nedenlerden çok ahlaki nedenlerle ortaya attığını fark ederiz. Bu anlamda Charny'nin duruşuna yaklaşırken ona karşıt olarak soykırıma geniş bir tanım atfetmekten kaçınır. Öte yandan tüm katliam vakalarını kapsamaya çalışsa da devlet tarafından gerçekleştirilmeyenleri kapsamadığı için tanımı bu anlamda sorunludur. Bunların dışında yeni birçok kav-

25 Ted R. Gurr ve Barbara harf, "Genocide and Politicide in Global Perspective: The Historical record and Future Risks" in Windass Stan (ed.), *Just War and Genocide. A Symposium*, Londra, Macmillian's Foundation for International Security, 2001.

26 Rudolph J. Rummel, *Death by Government*, *a.g.e.*

ram ortaya atılmıştır ama bunların da hukuki hiçbir tutarlılığı yoktur. Her türden Yahudi katlini adlandırmak için ortaya atılan "Yahudi kıyımı" (*judeocide*),[27] ekosistemin yıkımını tanımlamak için kullanılan "çevre kıyımı" (*ecocide*),[28] özelikle kadınları hedef alan katliamlar için kullanılan "kadın kıyımı" (*femicide*(,[29] kütüphanelerin yıkımı için kullanılan "kitap kıyımı" (*libricide*),[30] kentlerin yıkımı için "kent kıyımı" (*urbicide*) ve aydınların yok edilmesi için "aydın kıyımı" (*elitocide*) ve ayrıca "dil kıyımı" (*linguicide*), "kültürel kıyım" (*culturicide*)[31] kavramlarını bir düşünün. Hatta "kardeş kıyımı" (*fratricide*), "sınıf kıyımı" (*classicide*) ve "etnik kıyımı" (*etnocide*) da unutmayalım.[32] Büyük oranda İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan bu kavram çoğalması bizzat sosyal bilimlerde yok etme olgusunu düşünmeye yönelik yeni eğilimlerin bir göstergesidir. İlk zamanlarda araştırmacıların teşebbüslerinde onlar hakkında *düşünmek*, onları nasıl *adlandırmak* gerektiğini bilmekten geçiyormuş gibi bir eğilim hâkimdi. Bu alanda çalışmaların kendilerine temel alabilecekleri bir araştırma geleneği bulunmamaktaydı. Dolayısıyla bu terminolojik bolluk kurulmakta olan bir araştırma alanının zenginliğine dair bir gösterge olarak yorumlanabilir. Ancak bu çeşitlilik başka bir gerçekliği daha ortaya koyuyor: İnceleme nesnesini "kavrama", onu sınırlandırma, tanımlara "yerleştirme" konusunda büyük bir güçlük söz konusudur. Bunun sonucunda genelde aynı konular üzerinde çalışan araştırmacılar arasında birçok yanlış anlama ve karşılıklı olarak birbirini anlayamama gibi sorunlar ortaya çıkmıştır.

---

27 Arno J. Mayer, *La "Solution finale" dans l'histoire*, Paris, La Découverte, 1990.

28 Barry Weisberg, *Ecocide in Indochina. The Ecology of War*, San Francisco, Canfield Press, 1970.

29 Jill Radford ve Diana Russel (ed.), *Femicide. The* Politics *of Woman Killing*, Buckingham, Open University Press, 1992.

30 Rebecca Knuth, *Libricide. The Regim Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century*, Westport, Praeger, 2003.

31 Issiaka-Prosper Laleye, "Genocide et ethnocide: comment meurent les cultures. Interrogations philosophico-anthropologiques sur le concept de genocide culturel" in Kathia Boustany ve Daniel Dormoy (ed.), *Génocide, a.g.e.*, s. 265-293.

32 Fransa'da bu kavramı Robert Jaulin, *La Paix Blanche. Introduction a l'ethnocide*, Paris, Le Seuil, 1970 adlı çalışmasında savunmuştur.

Hukuk'tan kurtulmak

Biraz kışkırtıcı da olsa şu soruyu sorma cesaretini göstermek gerek: Sosyal bilimlerde hâlâ "soykırım" sözcüğüne ihtiyacımız var mı? Kullanımı birçok yanlış anlamaya yol açıyorsa bu kavram araştırmacılara çözülmesinde yardımcı olduğundan daha fazla sorun teşkil etmiyor mu? Bunu düşünmüyor değilim. Dolayısıyla bu, "soykırım" teriminin kimliğe dair kullanımlarını az önce sözünü ettiğimiz militanlara ve hukukçulara bırakmak anlamına gelecektir. Sosyal bilimlerde "kitlesel şiddet" ya da "aşırı şiddet" gibi genel kavramlar, (siyasi amaçlara göre) dinamiklerindeki farklılıkların ve aldığı somut biçimlerin ortaya konması şartıyla yeterli olabilir. Çalışmalarında "suç" ve "soykırım" kavramlarını kullanmaktan vazgeçen Alman tarihçi Christian Gerlach bu türden bir çözümden yana görünmektedir.[33] Ancak bazıları da "soykırım" sözcüğü son derece sorunlu hale gelmiş olsa bile ondan vazgeçmenin zor olduğu ileri sürmeye devam edecektir. İşte bu yüzden burada söz konusu çalışma alanının geleceğini belirleyen temel sorunları açıklığa kavuşturarak sözcüğün sosyal bilimlerde kullanılmaya devam etmesini savunacağım.

Soykırım üzerine çalışmalar günümüzde iki farklı yolun kesişme noktasında bulunmaktadır. Bunların ilki BM'nin 1948'de yaptığı tanımı soykırım incelemelerinde temel kategori olarak ele almaktadır. *Genocide scholars*'ın çoğu kendilerini burada konumlandırmaktadır; Helen Fein'ın çalışmaları bu yaklaşımda en etkili çalışmalar olarak durmaktadır. Aslında tutarlı bir konumda bulunmaktalar; araştırmacıların ortak bir soykırım tanımında uzlaşamadığını gözlemleyerek hukuki tanımı kabul etmenin meşru bir yol olduğunu ileri sürüyorlar. Robert Gellately ve Ben Kiernan gibi tarihçiler tarafından savunulan bakış açısı bunun bir örneği niteliğindedir.[34] Çalışmaları akademisyenin "soykırım" da-

33 Christian Gerlach, "Extremely Violent Societies. An Alternative to the Concept of Genocide", 26 Kasım 2004 tarihinde EHESS'te Peter Schöttler, Florent Brayard ve Pieter Lagrou yönetiminde gerçekleştirilen *Histoire et historiographie du nazisme* (*Nazizmin tarihi ve tarihyazımı*) başlıklı seminerde sunulan bildiri.

34 Ben Kiernan ve Robert gellately (ed.), *The Specter of Genocide. Mass Murders in Historical Perspective*, Cambridge, Cambridge University pres, 2003.

valarını göz önünde bulundurarak konuya dahil olması anlayışına dayanmaktadır. Onlara göre akademisyen bu türden suçluların mahkeme önüne çıkması için olaya müdahil olmakta ve yargıca hizmet etmekte tereddüt etmemelidir. Bir diğer Amerikalı araştırmacı, Eric Markusen ise 1948 Sözleşmesi'nin son derece genel bir tanıma giderek esnekliğini kanıtlamış olduğu için bir referans temeli sunabileceğini ekleyerek Yugoslavya ya da Ruanda gibi birbirinden çok farklı vakalara dair uluslararası davalarda kullanılabileceğini söylemiştir. 1948 tarihli tanımın merkezinde yer alan "niyet" kavramının tarihte pek geçerli kılınamayacağını kabul etmekle birlikte 20. yüzyıl üzerine bir araştırmasını yine BM'nin tammından yola çıkarak gerçekleştiren ama Eric Weitz'ın ilgi çekici çalışmasında savunulan görüş de budur.[35]

Ancak "BM"ci olarak adlandıracağım bu akım çok önemli bir sorunla karşılaşmaktadır: Devletler arasındaki bir uzlaşı zeminine dayanan uluslararası bir hukuk normunu tarih, sosyoloji ya da antropoloji araştırmasının temeli olarak kabul etmek ne derece meşrudur? Aslında bu, tanımı gereği siyasi olan bir normu kabul etmek anlamına gelmektedir çünkü sözleşme metni, 1948 yılında İkinci Dünya Savaşı ortamında bazı devletlerin aralarında vardığı bir uzlaşıya dayanmaktadır. Bu durum son derece sorunludur. Bu bize Durkheim'm 20. yüzyıl başlarında sosyolojide "suç" kavramının normatif bir biçimde kullanılması konusunda ortaya attığı bir eleştiriyi anımsatıyor. İçinde bulunduğumuz bu 21. yüzyılın başında "soykırım" kavramının da sosyal bilimlerde normatif kullanımı konusunda bir eleştiri getirmemiz gerekiyor. Soykırım hakkındaki çalışmaların bir nebze olsun özerklik kazanabilmeleri için hukuktan ve dolayısıyla siyasetten uzaklaşmaları gerekiyor. Hukuk bizzat siyasi bir şeyken her şeyin hukuki bir anlam kazanması ya da tersine hukukun siyasi amaçlarla kullanılması her zaman "moda" değildi.

Kuşkusuz bu eleştiri uluslararası hukuku sorgulamak anlamına gelmemektedir. Bu yanlış anlaşılma tehlikesini ortadan kaldırmak zorundayım. 1948 Sözleşmesi'nin kabulünün, soy-

35 Eric D. Weitz, *A Century of Genocide. Utopias of race and Nation*, Princeton, Princeton University Press, 2003.

kırım suçunun tanınması adına 20. yüzyıl uluslararası hukukunda önemli bir ilerleme olduğundan kimsenin bir şüphesi yok. Bugün uluslararası hukukun katkılarıyla olduğu kadar felsefi temelleriyle de ilgili mükemmel çalışmalar yapılmaktadır.[36] Katliamların sorumlularının ve uygulayıcılarının yargılandığı davaların, her ne kadar bunlar araştırma açısından her zaman kullanılamasa bile araştırmacılar için son derece önemli bir belge niteliğinde olduğu da şüphe götürmez; dava bir suçluyu yargılamak için görülür, tarihsel bir olayı anlamak için değil. İşte asıl fark tam da buradadır: Tarihçi, sosyolog ya da antropolog olarak araştırmacı kanun adamıyla aynı işi yapmaz.

Refeans noktası olarak "katliam"

Birleşmiş Milletler'in tanımına bir nebze de olsa mesafe almaya çalışan ilk yazarlar bana göre tarihçi Frank Chalk ve sosyolog Kurt Jonassohn olmuştur.[37] Birleşmiş Milletler'in tanımının önemli oldğunu kabul etmekle birlikte "soykırım" kavramını özellikle Lemkin'in ilk yazılarından beri var olan ve 1948 tarihli metinde de yer alan bir muğlaklıktan arındırıp onu "etnik kıyım"dan ayırarak sosyal bilimler açısından yeniden tanımlamaya çalışmışlardır. Fransız tarihçi Bernard Bruneteau da bu çizgide ilerler.[38] Mark Levene ya da Martin Shaw gibi İngiliz tarihçiler de aynı doğrultuda çalışmalar yaparken her ikisi de soykırımı sadece büyük bir katliam olarak görme eğilimindedir.[39]

---

36 Öncelikle bkz. Willaim Schabas, *Genocide in International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000; Antoine Garapon, *Des crimes qu'on ne peut ni juger ni pardonner. Pour une justice internationale*, Paris, Odile Jacob, 2002; Mireille Delmas-Marty (ed.), *La Justice penale internationale entre passé et avenir*, Paris, Dalloz, 2004; id., *Vers un droit commun de l'humanité*, Paris, Textuel, 2005; Guenael Mettraux, *International Crimes and the Ad-hoc Tribunals*, Oxford University Press, 2005.

37 Frank Chalk ve Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide, a.g.e.*

38 Bernard Bruneteau, *Le Siecle des genocide. Violences, massacres et processus genocidaries de l'Armenie au Rwanda*, Paris, Armand Colin, 2004.

39 Mark Levene, "Why is the 20th Century the Century of Genocide?", a.g.m.; Martin Shaw, *War and Genocide. Organized Killing in Modern Society*, Cambridge, Polity Press, 2003.

Amerikalı araştırmacılar Norman Naimark ya da Michael Mann da "etnik temizlik" ve kitlesel şiddet üzerine çalışmalarında soykırımın hukuki tanımından kurtulmuşlardır (hatta bunu bilmedikleri söylenebilir).[40] Amerikalı siyaset bilimci Benjamin Valentino için de durum aynıdır; yazar kendi adına genel "kitle kıyımı" kavramını kullanmayı tercih eder.[41] Açıkçası benim çalışmalarım da bu akımdan beslenmektedir ve burada daha ziyade bu yaklaşımı sorunsallaştırmaya çalışacağım.[42]

Aslında hukuktan kurtulmak bizi öncelikle araştırma nesnesini kurmak için normatif ve hukuki olmayan bir söz dağarcığı kullanmaya götürecektir. Bir dönem kullanmış olduğum "kitlesel suç" kavramı bu türden bir gereksinime yanıt vermemektedir.[43] Bu kavramın sağladığı avantaj elbette hukukla sosyal bilimler arasında bir köprü-kavram olmasından kaynaklanmaktadır. "Kitle" sözcüğü söz konusu suçun bir topluluğu, kurban edilecek bir birey kitlesini hedeflemesi anlamında olağanüstü boyutunu ifade etmektedir. Bu ifade bu korkunç suçun tek bir birey tarafından değil, muhtemelen kitle desteğini arkasına alan bir grup tarafından gerçekleştirildiğini de anlatmaktadır. Öte yandan "suç" sözcüğü normatif yani hukuki ve cezaya ilişkin bir niteliğe sahiptir.

Ayrıca bu araştırma alanında referans sözcük olarak "katli-

40 Norman M. Naimark, *Fires of Hatred*, *a.g.e.*; Michael Mann, "The Dar Side of Democracy...", a.g.m.

41 Benjamin A. Valentino, *Final Solutions. Mass Killing and Genocide in the 20th Century*, Ithaka-Londra, Cornell University Press, 2004.

42 Bu, BMci ekole olan ilgiyi reddettiğim anlamına gelmemektedir. Kuramsal ve metodolojik tartışmaların ötesinde, soykırım araştırmacılarının birbirileri arasında iletişim kurabilmeleri ve birbirine karşıt yaklaşımları tartışmayı kabul etmeleri çok önemlidir. Bu her zaman mümkün olmaz, kitlesel şiddet ve dolayısıyla kitlesel ölüm konusu araştırmacılarda da tutku ve tepki yaratmaktadır. Ama aralarındaki ayrılıkları yok etmeksizin ölçülü olmak onların görevi değil midir? Her türden soykırım ve katliam gibi konularda çalışanların, en azından bu katliamlarda ölenlerin anısına bizzat kendi çalışmalarında yüzleşmeye saygı göstermeleri ve böylece araştırmayı ilerletmeleri son derece önemlidir.

43 Jacques Sémelin, "Qu'est-ce qu'un crime de masse? Le cas de l'ex-Yougoslavie", *Critique Internationale*, no. 6, Ocak 2000, s. 143-156. Bu kavramın aynı zamanda Alman araştırmalarında da bir hikâyesi vardır, özellikle de Dieter Pohl'u düşünürsek. Bkz. Dieter Pohl, *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit, 1933-1945*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesselschaft, 2003.

am" kavramına da başvurmuştum. "Şiddet" kadar genelleştirilebilir olmasa da ona sosyolojik nitelikte ampirik bir tanım getirmekteyim: erkek, kadın, çocuk ve silahsız askerlerin, savaşa müdahil olmayanların çoğunlukla kolektif biçimde öldürülmesine dayalı bir eylem biçimi.[44] Bu sözcüğün Avrupa'da Ortaçağ'dan beri hayvanların avlanması için de kullanıldığını unutmayalım. Hayvanların öldürülmesi ile insanların öldürülmesi arasında kurulan bu benzeşim tarihsel ve anlambilimsel düzlemde hiç de önemsiz değildir. Bunun kuşkusuz sosyal bilimler açısından bir soykırım tanımı sorununu çözmediği de aşikârdır. Ancak buna gelmeden önce katliam konusunu çalışmakla başlamak gerekiyor; çünkü tüm katliamlar soykırım olarak kabul edilemez ve bir soykırım öncelikle bir ya da birden fazla katliamdan oluşmaktadır. Dolayısıyla bu, metodolojik sağduyu anlamında çalışma nesnesi olarak "katliamı" ayrı bir yere koymak anlamına gelecektir ve katliamın ne zaman ve hangi koşullarda bir soykırıma dönüştüğünü kavrama sorunu olarak karşımıza çıkacaktır.

Yoğunluğuna, katillerle kurbanlar arasındaki olası mesafeye ve bu aşırı şiddet biçimlerinin ortaya çıkardığı çatışmanın yapısına göre pek çok katliam türü saptanabilir. Katliam kavramı, sayısı tam olarak belirlenemese de birçok insanın ölümü anlamını taşır. Öte yandan Cezayir ya da Kolombiya'daki gibi "küçük" katliamlarla 1965'te Endonezya'da (birkaç haftada 500.000'e yakın ölü) ya da 1994'te Ruanda'da (yaklaşık 800.000 ölü) yaşananlar gibi çok büyük katliamlar arasında büyük bir ölçek farkı mevcuttur. İkinci örnekte, tıpkı sezgisel olarak bir "gösteri" ile "kitle gösterisi" arasında ayrım yapar gi-

44 Kimi savaş tarihçileri, kendi savunma ya da saldırı olanaklarından açık biçimde üstün bir askerî güç tarafından öldürülen silahlı askerler için "katliam" kavramını kullanmayı uygun bulmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında, karşı taraftan topçularının sadece göğüs göğse çarpışmaya uygun silahlara (süngü, el bombası, vb.) sahip askerlerin bulunduğu siperleri yok etmek için ateş açması durumu için kullanılan "sanayi katliamı"ndan bahsedilmektedir. Öte yandan "katliam"ın bu genişletilmiş anlamı (çarpışmaya karar vermiş ve öldürülme riskini almış olan) silahlı savaşçılar kategorisi ile (bu türden bir seçim yapmamış olan) sivillerin birbirine karıştırıldığı durumlarda daha da sorunlu hale gelmektedir.

bi "kitle katliamından" bahsetmek mümkün görünmektedir.[45] Benzer biçimde, (kurbanlarla cellatların yakın temasına dayanan) ve Anglosaksonların *face to face* olarak adlandıracağı yüz yüze katliamlarla uzaktan yapılan katliamları (örneğin bombanın düşeceği yeri dahi görmeyen bir pilotun hava bombardımanı) arasında da bir ayrım yapmak gerekiyor. Çatışma halindeki karşıt güçlerin (iç savaş türünde) iki taraflı katliamlar gerçekleştirmesi durumunda ya da tek taraflı, örneğin bir devletin kendi halkına yönelik katliamı olması durumunda da katliamın anlamı değişecektir. Ayrıca katliamın bir devlet mi yoksa askerî bir örgüt tarafından mı gerçekleştirildiğini ve uygulayıcıların kurbanlarıyla (örneğin ABD'deki 11 Eylül 2001 saldırılarında olduğu gibi) birlikte ölmeyi kabul edip etmediğini bilmek de önemlidir (bkz. ilerleyen bölümler). Bu her biri farklı durumlarla ilgili farklı araştırmalar yapılmalıdır.

Yıkım sürecini düşünmek

Bununla birlikte katliam incelemesi mutlaka daha geniş bir yıkım süreci çerçevesinde ele alınmalıdır; bu onun en korkunç ifade biçimidir. Aşırı şiddet biçimi olarak katliam aslında ondan önce gelişen ve ona eşlik eden daha genel bir şiddet dinamiği bağlamında anlaşılabilir. 1990'lı yıllarda Kosova'da şiddetin yükselişi bu açıdan son derece anlamlı bir örnek oluşturur. Sırp ordusu ve milislerce gerçekleştirilen etnik temizlik operasyonlarının ardından Fransa'da bu eski Yugoslavya bölgesindeki ölü sayısına dair bir tartışma çıkmıştı. NATO'nun buna resmî anlamda bir son vermek amacıyla 1999 yılında yaptığı müdahalesi sırasında ölü sayısı konusunda net bir bilgi yoktu: 3.000? 10.000? 50.000? Ürkütücü de olsa bu sayılar özellikle yargılama süreçleri açısından son derece önemlidir. Ama aynı zamanda 1998'den itibaren (hatta 1990'dan beri) Kosova'daki kayıplar, yerlerinden edilmiş aileler, tecavüze uğramış ka-

45 "Kıyım" sözcüğü en azından Fransız ceza hukukunda hukuki ya da cezai bir anlam taşımadığı için "kitle kıyımı" kavramını sosyal bilimlerde kullanmak bana meşru görünüyor.

dınlar, yakılan evler vb. düşünüldüğünde yaşanan yıkımı kavrayabilmek için son derece yetersiz kalmaktadır. Yani katliam üzerine düşünmenin önemi genel bir yıkım sürecinin "sadece" en korkunç ve trajik biçimi olarak ele almak anlamına gelmektedir. Katliam bu sürece "eşlik edebilir" ya da onun sonucu olabilir.

Bu anlamda Amerikalı psikososyolog Ervin Staub "yıkımlar silsilesi" (*continuum de destruction*) gibi ilginç bir terim önermiştir.[46] Yine de "silsile/*continuum*" terimi pek uygun görünmemektedir; çünkü bir *a* olayından bir *b* olayına (örneğin bir azınlığın zulüm görmesinden katledilmesine) doğru mutlak kaçınılmaz bir süreklilik fikri uyandırabilir. Bu bakış açısı elbette *Shoah* Tarihinin izlerini taşımaktadır. Ancak bunun *a posteriori* olarak kurulmuş hatalı bir yorum olduğu bilinmektedir (çünkü hikâyenin sonunu biliyoruz). Hitler Almanyası'nın ilk dönemlerinde Alman Yahudilerine uygulanan işkenceler Auschwitz hikâyesinin daha önceden yazılmış olduğuna dair bir belirti taşımamaktadır. İşte bu yüzden "süreç" kavramı "silsile/*continuum*"a tercih edilebilir çünkü içinde rastlantılarla, değişimlerle, hızlanmalarla karşılaşılabilecek yıkım dinamiği fikrini bünyesinde barındırmaktadır – kısacası önceden yazılmamış, aktörlerin iradesine ve koşullara göre kurulan bir senaryo. Bu kitapta benimsenen yaklaşım budur.

Biraz daha netleşmeye çalışalım: Hem kişileri hem de onların mallarını hedefleyen sivillerin yok edilmesine dair örgütlü bir süreç. Süreç, çünkü kolektif katliam pratiği, öncelikle uzun erimli bir siyasi tarihin, kültürel bir alanın ve özel bir uluslararası bağlamın kesişme noktasında bulunan karmaşık bir durumun sonucu olarak kabul edilebilir. *Örgütlü*, çünkü (deprem gibi) "doğal" ya da kaza sonucu gerçekleşen (Çernobil nükleer felaketi gibi) bir yıkımdan bahsetmiyoruz. Bu şiddet süreci, anarşik değil şu ya da bu topluluğa karşı yönlendirilmiş, örgütlenmiş hatta inşa edilmiştir. Somut olarak, genelde bu şiddeti örgütlemek isteyen bir devlet (ve organları) tarafından tetiklenen bir kolektif eylem biçimi alır. Bu, aktörlerin acı çektir-

46 Ervin Staub, *The Roots of Evil*, *a.g.e.*

me ve öldürme yöntemlerinde olası doğaçlamalara hatta kendiliğindenliklere izin veren bir süreçtir.

Yıkım: terim "cinayet"ten daha geniştir çünkü "düşman Öteki"nin varlığını yok etmek için girişilen olası yıkımları ya da evlerin, dinî yapıların, kültür merkezlerinin yakılmasını da içerir. Bu ayrıca kurbanların yok edilmeden önce küçük düşürülmelerine ilişkin süreçleri de içine alır. Genellikle çok sayıda ölüme neden olan tehcir ya da diğer sürgün yöntemleri de hakların bu yıkım süreçlerine dahildir. Sonuç olarak "yıkım" sözcüğü cinayet yöntemi hakkında peşin hükümler içermez: ateş, su, gaz, açlık, soğuk ya da tüm diğer yavaş veya hızlı öldürme yöntemleri.

Siviller: çünkü şiddet başlangıçta askerî (ya da paramiliter) hedeflere yönelmiş olsa da daha ziyade hatta çoğunlukla savaşa müdahil olmayanları yani sivilleri hedef almaya evrildiği bir gerçektir. "Sivil halkın öldürülmesi" ifadesi, stratejide kullanılan söz dağarcığına yakın bilindik bir ifadedir. Ancak bu daha çok bir hava bombardımanı fikrini, yani (örneğin tüm bir köy sakinlerinin) topluca öldürülmesini çağrıştırmaktadır. Oysa daha farklı, aynı toplum içinde "dağılmış" durumdaki sivillere yöneltilmiş yıkım süreçlerini de düşünmek gerek. Dolayısıyla "Sivillerin yok edilmesi" ifadesi tercih edilebilir; çünkü oluşturulmuş toplulukların, hatta toplumların yok edilmesinden toplum içinde dağılmış durumda olan bireylerin öldürülmesine kadar giden iki boyutu da içermektedir.

Her durumda bu kolektif yıkım eylemleri saldırganla kurban arasında tümüyle bakışımsız bir ilişki olduğunu düşündürmektedir. Kendini savunma gücü olmayan kişi ve toplulukları hedef alan tek taraflı bir yıkım (*one-sided destrution*) söz konusudur. Ancak bu, kurbanların önceki ya da gelecekteki konumları konusunda bir ön yargı içermez; belki de sıra geldiğinde onlar cellat konumuna geçeceklerdir.

Hukuk alanından kurtulmak, yine farklı bir inceleme perspektifini benimsemek anlamına gelir: araştırmacı bakışını şiddet eyleminin kurbanlar üzerindeki etkilerine değil[47] katliam-

47 Eylemi gerçekleştiren kişileri suçlamak için uluslararası hukukun sınırlandırmaya çalıştığı şey budur.

ları gerçekleştirenlerin eyleme geçiş nedenlerine çevirir. Bu bakış açısı değişimi belirleyicidir. Katliamı artık siyaset gözlükleriyle okuyabilmek için yargıç "gözlüklerini" bir kenara bırakır. Bu kitabın temelde yapmaya çalıştığı şey de budur: katliamların ve soykırımların farklı siyasi kullanımlarını incelemek. Bakış açısı şaşırtıcı görünebilir çünkü katliamların, onları gerçekleştirenlerin gözünde bir "anlamı" daha doğrusu "anlamları" olduğunu iddia etmektedir. Ama cellatların bakış açısını görmeye çalışmak onların davasına inandığımız anlamına asla gelmez. Max Weber'in de dediği gibi "Sezar'ı anlamak için Sezar olmaya gerek yok".[48] Yani aşırı şiddet pratiğinde bir rasyonellik vardır; bu rasyonellik bize saçma görünse bile. Bu anlamda tarihsel durumlar arasındaki farklılıklar hedefteki topluluğu kısmı ve/veya tümden yok etme isteğine göre katliamları en azından üç siyasi mantık dizgesine, amaçları bakımından tasnif etmemizi gerektiriyor. Bunlar:

– Tahakküm altına alma;
– Ortadan kaldırma;
– Başkaldırı.

Kısa bir tarihsel sentez yapmaya çalışalım; bu sosyal bilimler açısından olası soykırım tanımlarını daha iyi kavramamıza izin verecektir.

Tahakküm altına almak için yok etmek

Buradaki amaç bir topluluğu kısmen yok ederek geriye kalanları tahakküm altına almak için sivilleri katletmektir. Tanım gereği yıkım süreci *kısmi*, ama etkisi *genel*dir. Çünkü eylemin sorumluları yarattıları korku ile hayatta kalanlar üzerinde siyasi tahakküm kurmak isterler. Katliamın özelikle bu stratejide yürütülmesinin nedeni budur: Katliam, yarattığı korku tüm topluluğa yayılsın diye *suskunlukla geçiştirilsin diye* değil *bilinsin* diye yapılmıştır – bu etki yağma ve tecavüzlerle daha da artırılır. Bazı durumlarda yağma ve tecavüzler akıl almaz boyutlara ulaşabilir; bunun bir örneği 1937 Aralığından 1938 Ocağı-

48 Max Weber, *Economie et Societe*, Paris, Pocket, Kol. "Agora", 1995, c. 1, s. 29.

na kadar altı haftadan uzun bir süre Japon askerlerinin Nankin kentindeki Çinli kadınlara kitlesel tecavüzleridir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi savaş çoğunlukla katliam üretir (bkz. Bölüm 3). Sivillere yönelik bu yıkım-tahakküm süreci düşmanın teslim olmasını sağlamak, topraklarını ele geçirmek ve halklarını tahakküm altına almak için askerî bir operasyona dahil edilebilir. Amerikalı felsefeci Michael Walzer bir kenti ya da bölgeyi teslim almayı hedefleyen ve içine çeşitli kuşatma ve ambargo yöntemlerinin de dahil edildiği süreci "sivillere karşı savaş" olarak adlandırır.[49] Bu türden savaş pratikleri evrensel ve siyasi iktidarların özelliğinden bağımsızdır. Bunları tek uygulayanlar otoriter ya da totaliter devletler değildir. Demokratik yönetimler de tıpkı İkinci Dünya Savaşı'nda Anglo-Amerikan güçlerinin Alman kentlerini bombalaması, ki bunların en bilineni Dresden bombardımanıdır (13-14 Şubat 1945) – buna başvurabilirler. Japon Hiroşima ve Nagasaki kentlerinin ABD tarafından atom bombalarıyla vurulması (6 ve 9 Ağustos 1945) – Amerikalı felsefeci John Rawls'ın ahlak dışı olarak yorumladığı o askerî saldırılar, liderlerini teslim olmaya zorlamak için tüm ülkeye korku salma niyetiyle gerçekleştirilmiştir.[50]

Daha küçük ölçekte, bu yıkım-tahakküm pratiklerine, aktörlerin savaşanlar-savaşmayanlar ayrımı gözetmediği günümüz iç savaşlarında da rastlamak mümkündür. Bir köyde yaşayan kadınlar ve çocuklar silahlı olmasa bile düşmanın gerillalarına yardım ve yataklık etmekle suçlanabilir. Bu yüzden kadınlar ve çocuklar karşıt kamp için açık hedef haline gelebilirler. Köy düşman güçlerin eline geçtiğinde bu güçler mutlaka tüm bölge sakinlerine "gözdağı" vermek için "ibret olsun" diye köy sakinlerini öldürebilirler. Dolayısıyla katliam civarda yaşayan herkesi bastırmak için kullanılır. Bazı kimseler yaşanan korkuyu etrafa yaymak için görevlendirilir. Her kim ki galibe karşı gelme cüretini gösterecek, kendisini bekleyen durumdan haber-

49 Michael Walzer, *Guerres justes et injustes. Argumentation morale avec exemples historiques*, Paris, Belin, 1999.

50 John Rawls, "Peut-on justifier Hiroshima?", *Esprit*, Şubat 1997, s. 119.

dar olacaktır. Ama topluluk boyun eğip galibin hizmetine girerse bu sefer de yenilen ve intikam almak isteyen tarafın hedefi haline gelme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Siviller işte bu biçimde çatışma halindeki gruplar arasında rehin konumundadır ve ölen sivil sayısı silahlılarınkinden daha fazla önem kazanmaya başlar. Vietnam'dan Lübnan'a, Guatemala'dan Cezayir'e, Mozambik'ten Kolombiya'ya, Sierra Leone'den Çeçenistan'a bu türden siyasi katliam pratiklerinin gözlemlenebildiği eski ya da yeni savaşların sayısı sayılamayacak kadar çoktur.

Savaştan halkların "idaresine"

Savaşlara iliştirilmiş bu yıkım-tahakküm pratikleri ardından gelen süreçte halkların idaresine kadar varabilir. Katliamların eşlik edebileceği fetih savaşlarını mağlup halkın sömürülmesi ve arından bazılarının katledilmesi takip edebilir. Conquistadorların (İspanyol kâşiflerinin) merhamet edilmeyecek değersiz varlıklar olarak kabul edilen yerlilere muamelesi bunun bir örneğidir. Dominiken rahibi Bartoloméo de Las Casas'ın 1527 ila 1561 yılları arasında kaleme aldığı günlükleri bunun çok çarpıcı bir tanığı niteliğindedir.[51] İster Güney Amerika'da ister Afrika'da ya da Asya'da olsun "sömürgelerin" fetih tarihinde bunların pek çok örneğini bulmak mümkündür. 19. yüzyıl sonunda ateşli silah devrimi, ardından mitralyözlerin ortaya çıkması ve geliştirilmesi Avrupalı seyyahlara Sudan, Angola ya da Ruanda fetihlerinde hizmet etmiştir.

Tarih bize savaşlardan halkların idaresine giden süreçte bu yıkım-tahakküm mantığının daha "siyasi" değişkenlerini sunmaktadır. Bu durumda Clausewitz'in formülünü tersine çevirmek mümkündür – "savaş artık siyasetin devam ettirilmesinin aracı değildir; siyaset savaşı devam ettirmenin bir aracıdır..." hem de sivillere karşı. Bir iç savaşın galibi kendi iktidarının kurulmasıyla ilgilenmeye başlar; tıpkı 1793'te Vendée halk isyanını bastırmak için "cehennem taburlarını" yola koyan devrim Fransası'nda oldu gibi. Burada yine (1. bölümde tarif edilen)

51 Bartoloméo de Las Casas, *Histoire des Indes*, Paris, Le Seuil, 2003, 3 cilt.

şüpheli figürünü buluruz; ki 17 Eylül 1793 tarihli bir yasayla şüpheli tehlikesi kurumsallaşır ve bu da 500.000 kişinin tutuklanmasına yol açar.[52] Terör dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, bir devlet politikası olarak kabul edilen "terörizm" kavramı ortaya çıkacaktır.

Lenin'in Devrim Rusyası'nda Bolşevikler de her türden düşmana, eski kralcılara ya da sosyalistlere ya da köylülük gibi "gerici" kabul edilen sınıflara karşı savaşmaya devam ederler. Bolşevikler iktidarını Paris Komünü'nün yetmiş iki günlük iktidarından daha uzun süre muhafaza etmek istiyorlardı ve bu yüzden o güne dek Çarlık Rusyası'nda görülmemiş terör önemleri almışlardı. 1917 Kasımı'ndan itibaren "halkın düşmanı" kavramına resmiyet kazandırırlar ve kavramın anlamı sonrasında her türden "karşı-devrimcileri" kapsayacak biçimde genişler. Ayrıca şiddet pratiklerini "sınıf temeli" üzerinde ve yeni bir dünyanın uyanışı üzerinde meşrulaştırırlar. Bin bir çehreye sahip hain figürü, komünist rejimlerde bir kitlesel şiddet biçimi alarak siyasi yıkım-tahakküm dinamiğine eklemlenir.

İç savaş olsun olmasın bu durumun çok eskilere dayandığı doğrudur: haine işkence etmek, ibret olsun diye gerçek ya da sözde "asileri" katletmek, tüm bunlar tiranların halkını köleleştirmek ve iktidarını elinde tutmak için kullandığı son derece klasik yöntemlerdir. Otoriter ya da sömürgeci iktidarlar, demokratik iktidarlar da dahil olmak üzere bu türden yöntemlere başvurmuştur. Örneğin Hindistan'da İngiliz General Reginald Dyer tarafından 13 Nisan 1919'da şiddet yanlısı olmayan göstericilere karşı giriştiği Amritsar katliamını bir düşünün (379 ölü, 1.200 yaralı). Güney Afrika'da ırkçı rejim Sharpeville'de 21 Mart 1960 günü barışçı bir topluluğa ateş açmaktan çekinmez (69 ölü ve 180 yaralı). Cezayir'de, 8 Mayıs 1945'te (Avrupa'nın Alman egemenliğine girdiği gün) Fransız polisi ve jandarması Sétif'te Cezayir bayrağı taşıyan göstericilere ateş açar ve bu da bir isyanın başlangıcı olur. Aynı günün akşamında Guelma'da, silahlı sömürge güçlerinin yardımıyla yeni bir kat-

52 Pascal Gueniffey, *La politique de la terreur. Essai sur la violence revolutionnaire (1789-1794)*, Paris, Fayard, 2000, s. 46.

liam daha gerçekleştirilir.[53] Ardından bağımsızlık savaşı sırasında Guy Mollet hükûmetinin desteğini alan Fransız askerleri, Cezayir direnişini desteklemekle suçlanan (kadınlar dahil) tüm halka işkence pratiklerini yaygınlaştırırlar. İstihbarat ve dolayısıyla güvenlik gerekçesiyle meşrulaştırılan bu sistematik işkenceler, gerçekte konuşturmayı değil susturmayı hedefleyen bir siyasi terör sisteminin özel aygıtı haline gelir.[54]

Ulusal Kurtuluş cephesi (FLN) ise kendi açısından on binlerce insanı öldürüp kaçırarak sadece Fransız sömürge güçlerine değil (sömürgecilerle işbirliği yaptığından şüphelendiği) Cezayir halkına karşı da mücadeleye girişir.[55] Başta Arjantin ve Şili olmak üzere 1970'li yılların (Fransız ve Kuzey Amerikalı görevlilerden tavsiye alan) Latin Amerika diktatörlüklerine gelecek olursak bunlar şüpheli olarak gördükleri herkesi sistematik olarak "kaybetme" yöntemine başvururlar. Bu teknik, sendikalardaki ve siyasi düzlemdeki gerçek ya da sözde rejim düşmanlarını ailelerine haber vermeksizin tutuklamaya dayanıyordu. Yaşıyorlar mıydı yoksa ölmüşler miydi? Genellikle işkence ediliyor, ardından öldürülüyorlardı. Ama yakınları bunu bilmiyordu, bilmelerine imkân yoktu. Kayıpların akıbeti konusundaki bu belirsizlik tam anlamıyla tüm toplumda psikolojik bir korku iklimi ve felç yaratmayı hedefliyordu.

Komünist rejimler: Toplumsal bünyenin yeniden biçimlendirilmesi

Ancak 20. yüzyılın komünist rejimlerinde bu yıkım-tahakküm işlemleri ülke içinde var olan farklı bir siyasi bağlamda

53 İlerleyen günlerde Fransız ordusu (sömürgelerin de yardımıyla) yağma ve köy yakma olaylarına girişir. Bu katliamlarda ölen Cezayirlilerin sayısı bilinmemektedir (7.000 *ila* 8.000 arasında olduğu *sanılmaktadır*). Buna *karşılık ölen* Fransız sayısı 107'dir.

54 Psikolog Françoise Sironi'nin, *Bourreaux et victimes. Psychologie de la torture*, Paris, Odile Jacob, 1999 adlı çalışmasında ve tarihçi Raphaelle Branche'ın *La Torture et l'Armée pendant la guerre d'Algérie, 1954-1962*, Paris, Gallimard, 2001 çalışmasında vardıkları sonuç budur.

55 Bizzat FLN içinde binlerce militan farklı tasfiye operasyonlarında örgütten uzaklaştırılmıştır.

gerçekleşmekteydi. Söz konusu iktidarların eski rejimin tabanını (ve dolayısıyla onu barındıranları) yok etme iradesi aslında her yolu kullanarak yeni bir sistem kurma isteğinden kaynaklanıyordu. Bu siyasi tasarıyı teşvik eden yöneticilerin ideolojik duruşu bu noktada son derece belirleyicidir. Sivillere karşı çeşitli şiddet pratiklerinin tek amacının bu "yeni toplumda" korku havasını hâkim kılmak olduğunu ileri sürmek oldukça indirgemeci bir bakış olurdu. Gerçekte bunlar daha geniş bir çerçevede ele alınmalı ve bir toplumu tümden değiştirmeyi hedefleyen *toplum mühendisliği* tekniklerinden sadece biri olarak okunmalıdır. Bu tasarıya gücünü ve ütopyasını bahşeden elbette ideolojidir: sınıfsız toplum ideolojisi. Dolayısıyla bu siyasi ve toplumsal yıkım-yeniden inşa tasarısının, tümüyle yeniden biçimlendirilecek olan söz konusu toplumun her katmanında kayıplara neden olması beklenebilir. 20. yüzyılda ortaya çıkan komünist sistemlerin kendi halklarının katili haline gelmesi onları yok etme isteklerinden değil tüm bir "toplumsal bünyeyi" yeni prometheci siyasi tahayyüller ışığında temelinden yeniden biçimlendirme, temizleme ve yeniden tasnif etme amacı taşımalarından kaynaklanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nde bu toplumsal yeniden inşa şantiyelerinin en büyüklerinden biri örneğin ciddi ve tekrarlanan "gulaklardan arındırma" yani resmî makamlarda bu ortaklaştırmaya karşı çıkacak zengin olduğu düşünülen köylülerin sürgün edilmesi gibi tedbirler içeren tarımın zorunlu ortaklaştırılmasıydı. Dolayısıyla bu sürgünler (özellikle de Sibirya'ya gönderilme) ekonominin ve toplumun yaşadığı ciddi dönüşümlere dair daha geniş bir program dahilinde düşünülmelidir. Böylece genç Sovyet devleti ona şu ya da bu biçimde direnmeye çalışan küçük üreticilere... karşı savaşa girişmiş bulunuyordu. Nicolas Werth 1930 yılında "yaklaşık 2,5 milyon köylü rejim karşıtı 14.000'e yakın gösteri, ayaklanma ve yürüyüşe katıldı. Bundan en çok etkilenen bölgeler Ukrayna, özellikle de Polonya ve Romanya sınırındaki tüm kentleri rejimin denetiminden kurtulan Batı Ukrayna, kara toprak bölgesi Kuzey Kafkasya oldu."[56] Mi-

56 Nicolas Werth, "Un Etat contre son peuple. Violences, répressions, terreurs en

silleme olarak Stalin 1932-1933 yılları arasında Ukrayna başta olmak üzere ayaklanan bölgeleri kati denetim altına almak amacıyla 6 milyon ölüme neden olan kitlesel bir kıtlığın çıkmasına yol açar. Ardından köylülere karşı gerçekleştirilen bu kitlesel şiddet eylemi diğer topluluklara da uygulanır.

Böylelikle, Stalin'in 1937-1938 yıllarındaki "Büyük Tedhiş" tasfiyeleri de gulaklara uygulanan yöntemlerle gerçekleştirildi. Her türden "düşmanı" hedef alan bu tasfiyeler sadece seçkinleri değil tüm toplumu etkiler. Amaç ülkeyi "Sovyet karşıtı" ve "toplum karşıtı" unsurlardan arındırmaktır. Bundan kimsenin kurtulması mümkün değildir, çünkü herkes şüpheli durumdadır. Parti, tıpkı üretim için demir ve kömür kotası uygulaması gibi kategorilere ve bölgelere göre tutuklanacak "düşman" kotalarını belirler.

Sovyetler'in bu toplum mühendisliği modelinde bir diğer temel unsur da Rus yazar Alexandre Soljenitsin'in tabiriyle "Gulak Takımadaları" olarak ifade bulan büyük çalışma kampları ağıdır. Tutukluların zindanlarda sağlıklarını hatta hayatlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalarak zorunlu çalışmaya tâbi olduğu kampın temelinde yatan düşünce ceza-yeniden eğitimdir. Ancak Nazi kamplarına karşıt olarak Sovyet çalışma kampı sisteminin amacı tutukluları ölüme terk etmek değildir; Hannah Arendt bu farka dayanarak "Nazi kampı cehennemse, Sovyet kampı Araf" demiştir. Yakın dönem tarih yazımı, Sovyet yurttaşlarınm Gulak'ta ölebiliyorsa da yıllar sonra oradan canlı kurtulabileceğini doğrular niteliktedir. Yani Gulag aslında bir geçiş yeridir.[57]

Mao Zedung'un komünist Çin'i da bu toplum mühendisliğinin bir diğer örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Çin devriminin atasının 1949 yılında düşmanlarına dair bizzat yaptığı tanım son derece geniştir: "Silahlı düşmanların yok edilme-

Union sovietique", in Stephane Courtois (ed), *Le Livre Noir du communisme*, *a.g.e.*, s. 167.

57 Rus Rosspen yayınevinin 6 cilt olarak yayınladığı *Histoire du Goulag* isimli etkileyici çalışmanın vardığı sonuçlardan biri budur. Irina Ziouzina ve Nicolas Wrth'in editörlüğünü yaptığı ilk cilt Stalin'in baskı politikalarına değinmektedir.

sinin ardından silahsız düşmanlarımız da olacaktır; onlar, bize karşı ölümüne bir mücadele vermekten çekinmeyeceklerdir. Onları asla hafife almamalıyız. Sorunu bu şekilde ortaya koymaz ve anlamazsak en büyük hataya düşmüş oluruz."[58] 1951 yılında "karşı-devrimcilere" karşı başlayan büyük kampanya 1955 yılında "gizli devrim düşmanlarına" vb. karşı yürütülmeye başlar.

Sürekli olarak tekrar eden ve aydınları ya da genellikle kent sakinlerini, Parti yöneticilerini, Budistleri vb. hedef alan bu saldırı hareketini tümüyle anlatmak imkânsızdır. Partinin yürüttüğü bu operasyonlarda tutuklanacak "düşman" kotları da belirlenmiştir. 1920'li yıllardaki ilk mücadelesinden başlayıp "kültür devrimi"nden geçerek 1960'lı yılların katliamlarına kadar Çin Komünist partisi sadece halka korku yayma aracı olarak değil Marksizm-Leninizm'in büyük devrim projesini gerçekleştirebilecek olan rejimin "kurucu" ve "üretici" silahı olarak da şiddeti kullanmıştır.[59] Tıpkı Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Komünist Çin'de de kamplar kurulur; Jean-Luc Domenach bunları "unutulmuş takımadalar"[60] olarak adlandırır: büyük ölçekte kurulan bin kadar çalışma kampı ve sayısız cezaevi. On milyonlarca insan –1980'lerin ortasına kadar toplam sayı 50 milyona ulaşmıştır– Harry Wu'nun *Laogai* ("Hiçbir yer" anlamındadır) olarak adlandırdığı bu yerde can verir.[61]

Orada hayatını kaybetme tehlikesi Sovyet kamplarındakinden daha yüksek görünmektedir. Tutuklular burada çoğunlukla "çalışma yoluyla reform" ya da Harry Wu'nun tabiriyle "çalışma yoluyla doğrultma" amacıyla tutulmaktadır. Çin kamplarında insanların köleleştirilmesini Avrupalıların siyah ticaretine ve siyahların köleleştirilmesine benzetenler olmuştur. Ancak bu iki sistem arasında büyük bir fark vardır. Komünist Çin örneğinde

58 Çin Komünist Partisi VII. Kongresi Merkez Komitesi'nin ikinci genel kurul raporu, 5 Mart 1949.

59 Bu açıdan Jean-Louis Margolin'in "Communismes d'Asie: entre 'rééducation' et 'massacre" adlı çalışmasına bkz., in Stephane Courtois (ed.) *Le Livre Noir du communisme*, *a.g.e.*, s. 503-702.

60 Jean-Luc Domenach, Chine. *L'archipel oublié*, Paris, Fayard, 1992.

61 Harry Wu, Laogai. *Le Goulag chinois*, Paris, Dagorno, 1996.

insanların yükümlülük altına alınması onların "yeniden eğitilmesi" maskesi altında yapılır. Tutukluluk halleri tam olarak bir ceza değil kendilerini rehabilite etmeleri, partinin milyonlarcasını yaratmak istediği "yeni insan" idealine yaklaşmaları için bir olanaktır. Dolayısıyla "kamplarda çalışarak, hatalarımdan duyduğum pişmanlığı gösterme fırsatını bana vermenizi diliyorum" cümlesinin de gösterdiği gibi tüm sistem herkesin mutlak tahakküm altına girmesini hedeflemektedir.[62]

"Demokratik Kampuchea" örneği

Kamboçya'da Pol Pot'un Kızıl Kmerleri Çinli ve Sovyet rakiplerinden daha ileri ve üstelik daha hızlı gitmek istemiştir. 1975-1979 yılları arasında "Demokratik Kampuchea" (Komünist Kamboçya'nın yeni ismi) deyim yerindeyse bu yıkıcı toplum mühendisliğinin ülke ölçeğindeki örneğini oluşturmuştur. ABD destekli Mareşal Lon Nol'un utanç rejimini alaşağı etme isteklerinin ötesinde amaçları, en özgün ifadesini ve temelini "eski Kmer toplumunda" bulan tümüyle yeni bir toplum kurmaktı.

Böylece Kızıl Kmerler, özellikle kentlerde yaşayan ve genellikle Batılı bürokrasi ve teknolojilerle içli dışlı olan "yeni halkın" modern uygarlığına dair tüm simgeleri yıkmakla işe başlarlar. Başkent Phnom Penh'i ele geçirir geçirmez (17 Nisan 1975). Buradan başlayarak ülkenin bütün büyük kentlerini boşaltmak gibi radikal bir karar alırlar. Birkaç saat içinde milyonlarca insanın (hastalar ve yaşlılar dahil) yollara dökülmesine neden olan bu hayret verici girişim onlara siyasi düşmanlarının filizlendiği kentsel dokuyu yok etme imkânı verir. Ama böyle denebilirse, daha "olumlu biçimde", tüm Kamboçyalıları çeltik tarlalarında ve demiryollarında çalıştırarak yeni bir toplum ve yeni bir ekonomi kurma fikrine dayanıyorlardı. Bundan böyle tümüyle iki karşıt kutba bölünmüş olan ülke büyük bir çalışma kampına dönüşür. Burada çeşitli ölüm nedenleri gözlemle-

62 Akt. Jean Pasqualini (Rudolph Chelminski ile birlikte), *Prisonnier de Mao. Sept ans dans un camp de travail en Chine*, Paris, Gallimard, 1975, s. 47-49.

nebilir; elbette idamlar, ama aynı zamanda aşırı çalışma, zorunlu tehcirler, açlık, hastalık vb.

Ben Kiernan'a göre Kızıl Kmerleri, Müslüman azınlık (Ham) gibi dinî ya da etnik toplulukları yok etmeye götüren ırkçı bakış açılarını da hesaba katmak gerekmektedir.[63] Ancak buradan yola çıkarak bu ırkçılığın Pol Pot rejiminin temelini oluşturduğunu söylemek için bir diğer Kamboçya uzmanı Steve Heder'in aşmak istemediği bir adım vardır. Ona göre Pol Pot rejiminin kurucu ilkesi aslında "ağabey" Çin modelindeki bir Marksizm-Leninizm'dir: Kamboçya'da komünist sistemin kutlu zaferini hedefleyen hızlı bir modernleşme projesi. Dolayısıyla ona karşı çıkabilecekleri düşünülenlerin "ırk"a dair terimlerle damgalanması bu radikal siyasi proje çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Zaten Heder Sovyetler Birliği'nden Çin'e komünizmin zafer yürüyüşü birçok ulusal azınlığın yok edilmesi pahasına gerçekleştirilmiştir. "Demokratik Kamapuchea"da hüküm süren olağanüstü korku rejimi basit bir ırkçılıktan ötesini ifade ediyordu: Marksist-Leninist bir siyasetin hayata geçirilme çabalarının bir sonucuydu.[64] Çin'de olduğu gibi "bireylerin yeniden eğitilmesi" boyutu burada da esastı, çünkü çalışma sahalarında zorunlu eğitim veriliyordu. İnsanların tükenmek üzere ve çoğunlukla aç olmaları önemli değildi. "Yeni halkın" selameti bireylerin komünist doktrine kazandırılması fikrine dayanıyordu ve François Bizot'ya göre bu Kmer budizminden miras kalan dinî yapıyla ilgiliydi.[65]

Ortadan kaldırmak için yok etmek

Bir diğer dinamik yıkım-ortadan kaldırma dinamiğidir. Burada amaç bireylerin bir iktidarın tahakkümü altına girmesi-

63 Ben Kiernan, *Le Genocide au Cambodge, 1975-1979. Race, ideologie et histoire*, Paris, Gallimard, 1998.

64 Steve Heder, "Racism, Marxism, Labelling and Genocide in Ben Kiernan's The pol Pot Regime", *The South East Asia Research*, c. 52, no. 2, s. 101-153.

65 Bu noktada gardiyanı Douch (korkunç S21 hapishanesinin müdürü olacaktır) ile konuşmalarını okumak yerinde olacaktır, in François Bizot, Işe Portail, Paris, La Table ronde, 2000.

ni sağlamaktan ziyade bir devlet denetimi altındaki ya da göz diktiği dar ya da geniş bir toprak üzerinde yaşayan bir *topluluğun yok edilmesi*dir. Söz konusu olan, bölgeyi istenmeyen ve/veya tehlikeli addedilen bir Öteki'den "temizlemek" ya da "arındırmak"tır. İşte bu yüzden *ortadan kaldırma* kavramı yerinde görünmektedir: Tıpkı bir ayrıkotunu ya da bulaşıcı bir hastalığı ortadan kaldırmak gibi "köklerinden koparmak", "toprağından söküp çıkarmak" kısacası "köksüzleştirmek" gibi anlamları içerir.

Kimliğe dayalı bu yıkım-ortadan kaldırma sürecine bir fetih savaşı da eşlik edebilir. Bu sözcüğün popüler anlamında anlaşılabilir: "Çekil oradan, ki ben geleyim!" Burada yine yağma ve tecavüzle birlikte ilerleyen katliam istenmeyen kişi ilan edilen o Öteki'nin gitmesini hızlandırmanın bir aracıdır. Topluluğun kısmi olarak yok edilmesi ve bunun sonucu ortaya çıkan korku ortamı da gidişlerini teşvik eder ve hızlandırır. Kuzey Amerika'daki sömürge güçlerinin yerli halklara karşı kullandıkları yöntem bu olmuştur; onları sürekli daha batıya, Missisipi'nin ötesine kaçmaya zorlamışlardır. Amerikan ulusunun atalarından birinin Thomas Jefferson'un sözleri bu açıdan açıktır: "Bir kabileye karşı baltamızı sallamak zorunda kalmışsak, onlar tamamen ortadan kalkmadan ya da Mississippi'nin ötesine itilmeden o baltayı indiremeyiz. Savaşta onlar bizden birilerini öldürecektir. Onları hepsini yok etmeliyiz."[66]

Balkanlarda 1990'ların başında belirli bir bölgeden toplulukları zorla kovma işi "etnik arınma" ya da "etnik temizlik" olarak adlandırılıyor, bu isim özellikle Sırbistan ve Hırvatistan tarafından istenmeyen halkları kaçırmak için yürütülen birçok operasyonu nitelendirmek için kullanılıyordu. Ancak kullanılan yöntemler (katliamlar, köylerin yakılması, ibadethanelerin yıkılması ...) söz konusu bölgede geçmiş zamanlardan, en azından 19. yüzyıldan beri milliyetçiliklerin yükselişi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından beri görülen bu türden yöntemlerdi. Etnik temizlik de ister Yunanistan'da, ister Sırbis-

66 Akt. Anthony F.C. Wallace, *Jefferson and the Indians. The Tragic Fate of the First Americans*, Cambridge, Belknap Press, 1999, s. 221.

tan'da, Karadağ'da ya da ister Bulgaristan'da olsun Balkanlardaki tüm milliyetçi hareketlerce uygulanıyordu. 20. yüzyıl başında yaşanan Balkan savaşları bu devamlılık içinde yerini bulur; kaldı ki gözlemciler daha o dönemde "sivil halkların yok edilmesinden" bahsetmekteydi.[67] Bazı durumlarda bir ordunun "arındırma" konusundaki ünü öyle büyük oluyordu ki halk onlar daha gelmeden köyleri boşaltıyordu.[68]

Birleşik Devletler'de ve Batı Avrupa'da ortaya çıkışından sonra, ulus devletin kuruluş sürecine eşlik eden bu katliam pratikleri 19. ve 20. yüzyıllarda gittikçe artan bir şiddetle batıdan doğuya, ardından da 20. yüzyılda batıdan güneye (Asya, Güney Amerika ve Afrika'nın sömürgecilikten kurtuluşu sırasında) tüm dünyaya yayıldı. Bu genel eğilim, tüm dünya üzerinde bazı halkların halen bitmek tükenmek bilmeyen milliyetçi arzuları düşünülünce tükenme noktasından uzak görünüyor. Sanki türdeş bir "ben", hayali bir siyasi, etnik ve/veya dinî temele dayanan bir "biz" sanrısı içindeki bu modern devlet kaçınılmaz olarak kendini dışlanacak hatta yok edilecek bir Öteki'ne karşı kurmak zorundaymış gibi. Düşman figürü bu durumda, hem kendisinden –kolektif benliğinden– son derece farklı hem de söz konusu topraklar üzerinde sayılarının çok fazla olduğu varsayılan "fazlalık durumundaki bir Öteki" haline gelir.

1940'ların sonlarında İsrail devletinin kuruluşu da bu temel dinamikten ayrı düşünülemez. Elbette Yahudilerin 20. yüzyılda Nazi Almanyası tarafından soykırıma uğratılmaya çalışmalarına varana kadar uzun süre kötü muameleye kalmış olmasından dolayısıyla, ayrıksı bir tarihleri vardır. Bu anlamda Yahudilere kati güvenlik sağlamayı amaçlayan bir İbrani devletinin kurulmasının binyıllık tarihlerinde bir öncesi ve bir sonrası da vardır. Ancak çoğu vakada olduğu gibi devletin inşası aslında istenmediği varsayılan bir Öteki'nin aleyhine gerçekleştirilmiştir. İsrailli tarihçiler arasında ortaya çıkan yeni bir ekol, 1948'de Filistinlilerin İsrail askerî birlikleri tarafından saldırı-

67 John Reed, *La Guerre dans les Balkans*, Paris, Le Seuil, 1996.

68 Carnegir International Commission'un 1914 yılında yayınladığı rapor bu olaya dair çarpıcı örnekler sunmaktadır.

ya uğraması ve katledilmesi olayını gün ışığına çıkarmıştır; ki bunların en bilineni 9 Nisan 1948'de Deir Yasin'de ve 11 Temmuz 1948'de Lod ve Ramleh'te yaşanan katliamlardır.[69]

Siyaset Bilimci Ilan Greilsammer *Nouvelle Historie d'Israel* adlı çalışmasında bu olayların, yöneticilerce radyodan yapılacak çağrıya uyarak Arapların kendi istekleriyle bölgeyi terk edeceklerini uman Siyonist tarih mitlerini nasıl yıktığını gösterir.[70] Joseph Trumpeldor'un, (Celile'nin kuzeyindeki ilk Yahudi yerleşimlerini korumak için) Araplara karşı savaşta ölen o Rus askerinin anısı etrafında kurulan mit, pek de tarih yöntemlerine direnecek türden değildir. O, Tel-Hai savaşında hayatını kaybetmeden önce şöyle diyecektir: "Bu bir şey değil. Ülkem için ölmek bir onurdur." 1 Mart 1920'de savaş sırasında öldürüldüğü doğruysa da bu cümleleri sarf etmediği kesindir. Ama "mit iyi işlediyse bunun nedeni kahramanın tam istenecek türden olmasıydı."[71] Aslında bu "değerli piyadenin" sözleri, Filistin'de yaşama hakkını elde etmek için savaşmayı teşvik ederek bir feda ve cesaret mesajı veriyordu. Yahudi geleneği ve Ben Gourion "Trumpeldor'un yoldaşları bu ülkeyi kanlarıyla kutsamıştır," demiyor muydu? Yahudi askerin döktüğü kanın anısına kazman bu toprak hakkı iddiası onların anısına sadık kalmak için doğru kabul edilen bir şiddeti de meşru kılıyordu. Yani her şey sanki fedaya dayalı güçlü bir şiddet mekanizması bizzat İsrail devletinin temelinde yer alıyor gibiydi – ve tabii ki bu topraklar üzerinde yaşayan insanların, Filistinli Araplar aleyhine. Ardından bu kurucu şiddette belirgin duraklamalar yaşandı. Ancak İsrail tarafında emniyetsizlik hissi tekrar belirince Filistinlilere karşı şiddet yeniden alevlendi ve Filistinliler de "işgalci" kabul ettikleri bu güçlere karşı silaha sarılınca şiddet daha kolay meşrulaştırılabilir hale geldi. Böylece her iki tarafta da en radikal kesimler sadece kendileri için istedikleri

69 İlk aklıma gelen çalışma şudur: Benny Morris, *The Birth of the palestinian refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

70 Ilan Greilsammer, *Une nouvelle histoire d'Israel. Essai sur une identité nationale*, Paris, Gallimard, 1998.

71 *A.g.e.*, s. 103.

bir toprak üzerinde diğerini "fazlalık durumundaki bir Öteki" olarak algılamaya başladı – ki aslında son derece yakınlarında bulunan bu Öteki ölümcül düşmanları haline geldi. En aşırılıkçı söylemler her iki tarafta da güvenlik ikileminin temel niteliği olan "ya onlar ya biz" üzerine, yani tümüyle dışlama üzerine temellendirildi.

Devlet kurmak için savaşta kullanılan bu yöntemler halkların iç "idaresi" konusunda da sonradan gündeme gelebilir. Andrew Bell-Fialkoff, Norman Naimark, Steven Béla Vardy ve Hunt Tooley'in yapmış olduğu etnik çatışmaların hepsinde bu görülür.[72] Genellikle iktidara yükselen yeni seçkinler kendi gruplarının tüm ülke üzerindeki egemenliğini pekiştirmek için etnik kriteri araçsallaştırırlar. Bazı durumlarda, "fazlalık durumundaki Öteki"nin egemen etnik grubun kanununa tâbi olmayı kabul etmesi ya da sayıca tehlikesiz addedilmeleri gibi durumlarda ona tahammül edilebilir. Bir savaşın ertesinde halkların zorunlu olarak göç ettirilmesi de söz konusu olabilir. Örneğin III. Reich'ın düşüşünden sonra yaklaşık 16 milyon Alman, artık ikiye bölünmüş durumdaki Almanya'ya gitmeleri için Orta ve Doğu Avrupa devletlerini terk etmeye zorlanmıştı, bunu unutmayalım. Sudetes'lerde yaşayan 3,5 milyon Alman için de benzer bir durum söz konusu olmuştur ki onlar asırlardır burada yaşıyordu. 1945-1946 yılları arasında, Edvard Benes tarafından Çekoslovak devletinin kuruluşu sırasında 200.000 Macar da aynı kadere mahkûm olmuş; Benes onları Tuna nehrini geçip Macaristan'a gitmeye zorlamıştır. Bununla birlikte bazı durumlarda daha radikal bir şiddete yani katliama başvurma yöntemi de göçleri hızlandırmıştır. Bu türden eylemler elbette çözülmesi imkânsız addedilen bir sorunu yoluna koymak için bir meşru müdafaa eylemi olarak sunulmuştur.

Eğer bu türden pratikler özellikle yönetici sınıfın seçkinlerince teşvik ediliyorsa tıpkı 1946-1947 yılları arasında yaklaşık

72 Andrew Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, Basingstocke, Macmillan, 1996; Norman M. Naimark, *Fires of Hatred, a.g.e.*; Steven Béla Vardy ve Hunt Toodley (ed.), *Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*, New York, Columbia University Press, 2003.

1 milyon cana mal olan ve 100.000'den fazla insanın göç etmesine yol açan Hindistan-Pakistan bölünmesi sırasında Müslümanlarla Hindular arasında olduğu gibi topluluklar bazen buna bizzat taraf olabilir. Amerikalı sosyolog Donald Horowitz Malezya, Kırgızistan, Nijerya ve Lübnan'da patlak veren bu etnik ya da dinî topluluklar-arası şiddet eylemleriyle ilgili ilginç bir çalışmaya imza atmıştır. Bu çatışmalar küçük bir "kıvılcım"la patlak vermiş görünse de yönlendirilmiş ve örgütlenmiş oldukları ve bazen de 19. yüzyıla hatta daha öncesine kadar uzanan geleneklere dayanmaktadır.[73]

Siyasette cerrahinin kullanılması hakkında

Sonuç olarak, modern hükümran devletin sınırları dahilindeki önemli azınlıklara karşı gösterdiği tahammülsüzlük onları ya zorunlu asimilasyon ya da "etnik temizlik" programlarına götürmektedir. Her şey siyasi koşullarla ve tarihsel bağlamla ilişkilidir. Ancak bu türdeşleştirme arzusu tüm bir 20. yüzyıl tarihini belirlemiştir. O halde bu devletin gelişimini, tıpkı Michel Foucault'un ortaya koyduğu gibi daha uzun bir tarih çizgisi üzerinde totalleştirici arzulara bağlamamak mümkün mü? Burada özellikle Foucault'nun gözetleyen, denetleyen, aile yaşamına müdahale eden, tehlikeli toplulukları tanımlayıp onları ayrıştıran vb. bu devlette vücut bulmuş "bio-iktidar"m doğuşu hakkmdaki incelemelerini düşünüyorum. 20. yüzyıl tam da bedenin toplumsal denetiminin gündeme geldiği bir yüzyıl olmuştur. Devlet artık "gözetlemek ve cezalandırmak"la ilgilenmemektedir.[74]

"Etnik temizlik" pratiklerinin çoğalmasıyla birlikte 20. yüzyılda yeni bir aşamaya, istenmeyen ya da tehlikeli addedilen topluluklardan *arınma* ve onları *kovma* aşamasına geçilmiştir. Çünkü devlet artık kendini toplumsal bünyeyi parçalamakla mükellef kılmıştır: pürüzleri törpüler, hastalıklı ve kirli un-

73 Donald L. Horowitz, *The Deasly Ethnic Riot*, Berkeley, University of California Press, 2001.

74 Bkz. Michel Foucault, *Surveiller et punir*, *a.g.e.*

surları ayıklar, onları itinayla ezer; kısacası toplumsal bünyeyi kendine, *kendi fikrine* göre yeniden biçimlendirir. Siyaseti bahçıvanlık[75] ya da daha ziyade cerrahlık işine girişir gibi ele alır, çünkü artık elinde daha farklı kimliklendirme ve nüfus sayım araçları (örneğin kitleyi tanımak ve ona göre tutum takınmak için istatistikler) vardır. Daha önce iktidarlar kitleleri yönetmeyi (idare), onlara hitap etmeyi (radyo), onları göndermeyi (trenler) sağlayacak bu kadar güçlü araçlara asla sahip olmamıştı. Bu büyük siyasi yeniden biçimlendirmeyi göz önüne alınca, sadece isyancı halkı tahakküm altına almayı değil (bunu daha önce görmüştük), onu parçalamayı, aralarından istenmeyenleri ayıklamayı, onları sürmeyi, yolda açlıktan ölmeye terk etmeyi içeren *yeni bir toplum mühendisliği tarz*ının ortaya çıktığını görürüz.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı bağlamında gerçekleşen bu kitlesel köksüzleştirme pratiklerinin merkezinde yine Avrupa yer almıştır. Günümüzde Sovyetler Birliği'nin içinde halkların Stalin yönetimince Sibirya ya da Kazakistan gibi "nüfus bölgelerine" bütün halinde nasıl gönderildiğini tahayyül etmek bile çok güç. Amerikalı tarihçi Robert Conquest bu dönem tarihi açısından uzun yıllar boyunca bir "beyaz leke" olarak kalmış bu olay hakkında öncü nitelikte bir kitap hazırlamıştır.[76] Bu kadere ilk mahkûm olanlar 1940 ve 1941 yıllarında Polonyalılar, Volga Almanları, Baltık devletlerinde yaşayan halklar; ardından 1943 ve 1944'te de Kalmuklar, Inguşlar, Tatarlar, Çeçenler vd. olmuştur. Bu "lanetli" halklar Moskova tarafından tehlikeli addedilmiş, hatta düşman Nazilerle işbirliği içinde olmakla suçlanmıştı. Bu sürgünler, katliama uğramamış olsalar bile söz konusu halkların özellikle bütünlüğüne büyük zarar verdi. Tehcir *de facto* tümden köklerinden koparılmaları anlamına geliyordu; bu yer değiştirmeler ölüm oranlarını (%20

75 Burada Zygmunt Bauman'ın önerdiği bahçıvan metaforunu kullanıyorum. Ama konuyla tam anlamıyla örtüşmediği için ben mesleği tedavi etmek için kesmek (ve yeniden dikmek) olan cerrah metaforunu tercih ediyorum.

76 Robert Conquest, *La Grande terreur. Les purges staliniennes des années 1930, Sanglantes Moissons. La Collectivisation des teres en URSS*, Paris, Robert Laffont, 1995'in öncesinde.

ila %25 arası) artırmıştır. Bu anlamda bu türden operasyonlar tam anlamıyla ortadan kaldırma niyetiyle gerçekleştirilmiştir.[77]

Bireyler henüz kaçma fırsatı bile bulamadan öldürülüyorsa ya da sürgün sonunda öldürülüyorlarsa bu sürecin daha aşırı biçimlerde de karşımıza çıkabileceğini söyleyebiliriz. Grubun tümüyle ortadan kaldırılması amacı varsa "arındırılacak bölge" kavramı tali duruma düşer. Bu durumda amaç çocuklar dahil tüm topluluk üyelerini öldürmektir. 1904'te Alman sömürge güçlerinin Hereroları katletmesi (Namibya) olayındaki gibi bazı sömürge katliamları muhtemelen bu perspektifle gerçekleştirilmiştir.[78] Daha başkalarını da görecek miyiz? Bu bir tartışma konusu ve konu hakkında özellikle de 21. yüzyıl hakkında bilgilerimizin artması gerek.[79] Kuşkusuz kimse Nazi Almanyası'nda yöneticilerin bu toptan ortadan kaldırma sürecinin dışında olduğunu düşünmüyor. Elbette 1941 ila 1945 yılları arasında Alman akıl hastalarının öldürülmesini takip eden süreçte Avrupalı Yahudilerin öldürülmesi bunun en büyük örneğini oluşturmaktadır.

Aryen ve tümüyle "arındırılmış" (*judenrein*) devasa III. Reich'ta ortadan kaldırılmaya yazgılı olan "düşman Yahudi" figürü, az önce sözünü ettiğimiz "fazlalık haline gelen Öteki"nin prototipi durumundadır. Daha genel olarak ırk sağlığı gibi nedenlerle Yahudilerin yok edilmesi tüm Avrupa'nın yeniden biçimlendirilmesine dayanan daha geniş bir düzlemde anlam kazanır ve bu sürece Çingenelerin ve eşcinsellerin kitlesel olarak katledilmesi, "aşağı tabaka" olarak görülenlerin yani Slavların kısmen yok edilmesi de dahil edilebilir. Bu operasyonlarda "siyasetçilerin" yanı sıra her türden uzman (iktisatçılar, demog-

77 Claire Mouradian, "Une pratique Sovietique radicalisée par la guerre: les deportations ethniques de masse en URSS" in Stephane Courtois (ed.), *Une si longue nuit. L'apogée des regimes totalitaires en Europe, 1935-1953*, Monako, Ed. Du Rocher, 2003, s. 332-346.

78 Bkz. Jürgen Zimmerer, *Deutsche Herrschaft der Afrikaner. Staatlicher Machtansprunch und Wirklichkeit in kolonialen Namibia*, Münster, LIT Verlag, 2002.

79 Olivier Le Cour-Granmaison'un kitabı bu açıdan önemli katkılar içermektedir; özelikle de Fransa'nın Cezayir işgali konusunda: *Coloniser, exterminer. Sur la guerre et l'Etat colonial*, Paris, Fayard, 2005.

raflar, istatistikçiler vb.) önemli rol oynar.[80] Birbirinden son derece farklı tarihsel bağlamlar içinde olsa da 1915-1916 yılları arasında Jön Türk yönetimince Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilere karşı benzer bir yıkım-ortadan kaldırma süreci işletilmiştir. Yine aynı biçimde 1994 yılında Ruanda'daki aşırılıkçı Hutular ülkedeki Tutsi azınlığa karşı aynısını uygulamıştır. Bu örneklerde amaç bir halkı başka bölgeler sürmek değildir. Hannah Arent'in tabiriyle burada söz konusu olan onları yok etmek, sadece *kendi* topraklarından değil *dünya* üzerinden silmektir.

Shoah örneği

Bu tümden ortadan kaldırma aşamasında "soykırım" kavramı yeniden devreye sokulabilir; ama bu sefer sosyal bilimlerin bir kavramı olarak. Genellikle geniş kitleler, soykırımın büyük çaplı bir katliam olduğunu düşünür. Ölü sayısı yüz binleri ve hatta milyonları bulursa soykırımdan bahsedilebilecektir. Ama kurban sayısını dikkate alan bu sezgisel yaklaşım aslında bir soykırım girişimine özgü değildir. Üstelik *kaç kişinin* ölümünden sonra soykırımdan bahsedilebileceği sorusunu hiçbir uzmanın yanıtlaması beklenemez. Soykırımın en belirgin niteliği bu niceliksel kritere eşlik eden niteliksel verilerdir: bir topluluğun tümden yok edilmesi isteği. İşte bu yüzden ben soykırımı, kriterleri bizzat öldürme işini planlayanlarca belirlenen bir topluluğu tümden ortadan kaldırmayı hedefleyen ve sivillerin öldürüldüğü bir yıkım süreci olarak tanımlıyorum.

Kuşkusuz her tanımda olduğu gibi bu tanım da bir seçime dayanıyor ve elbette buna karşı çıkılabilir. Bu yüzden az önce sözünü ettiğim yıkım-tahakküm ve yıkım-ortadan kaldırma gibi büyük kategoriler ışığında bunu kanıtlamak istiyorum. Soykırım kavramının her iki kategori için de geçerli olduğuna elbette kanaat getirilebilir; gördüğümüz gibi bazı yazarlar bunda

80 Götz Aly ve Suzanne Heim'ın *Vorkender der Vernichtung*, *a.g.e.* çalışmalarının odaklandığı konu budur; Fransızca'da bu çalışmaya dair bir sunum için bkz. Dominique Vidal (ed.), *Les historiens allemands relisent la Shoah*, *a.g.e.*

bir sakınca görmüyor. Peki ama bu neden mümkün değil? Ne olursa olsun bu kavramın ayırt edici olmasını beklemiyoruz. Böyle bir durumda sosyal bilimlerde inceleme aracı olarak kullanılamaz. Onun işlevi daha ziyade ahlakidir; "kırkambar" bir kavram gibi işleyerek dünya üzerinde gerçekleşmiş tüm kitle kıyımlarını nitelendirmektir.

Bir diğer tanımlama girişimi "soykırım" kavramını toplulukların ortadan kaldırılmasını (tahakküm altına alınmalarını değil) hedefleyen her türden katliama has bir olgu olarak ayırma girişimidir. Böyle bir tercih Amerikalıların Japon kentlerine atom bombalarıyla yaptığı hava saldırıları örneği üzerinden tartışılmıştır. Aslında bu eylemler soykırım operasyonu olarak değerlendirilemez çünkü ABD'nin niyeti tüm Japonları yok etmek değil, hükümeti teslim olmaya mecbur bırakmaktı. Bununla birlikte aynı mantık yürütmeyi komünist rejimlerde gerçekleştirilen kitle kıyımlarına uyarlamaya çalışmak da sorunludur. Basitçe (Batılı demokratik bir devlet tarafından yapıldığında) bir savaş operasyonunun soykırım olmadığını iddia ediyorsak niye komünist bir devletin kendi halkına karşı giriştiği eylemleri "iç savaş" operasyonu olarak kabul etmeyelim? Her iki örnekte de tam anlamıyla yıkım-tahakküm mantığının içinde bulunuyoruz. Ama komünist şiddetin "totaliter" olarak tanımlanan ideolojik niteliği bu yıkım sürecine bir başka "nitelik" kazandırmakta, bu da onun soykırım kategorisine sokacaktır. Aslında tüm totaliter iktidarların doğasında mutlaka soykırım olacaktır.

Bu mantık yürütmenin varacağı sonuç son derece ilginçtir, çünkü soykırım nazizmin olduğu kadar komünizmin de ürünü haline gelecektir. Bu durumda iki sistem arasında ölümcül bir denklik kurulmuş olur; komünistler sınıf düşmanlarını, Nazi rejimi de ırk düşmanlarını yok etmek için yanıp tutuşuyor sanırsınız. Bu benzetme çok da çelişkili görünmemektedir ve zaten bu yüzden bu düşüncenin taraftarları örneğin Pol Pot Kamboçyasını ya da Ukrayna'daki kıtlık vakasını soykırım olarak nitelendirecektir. Fransız tarihçi Stephane Courtois, *Livre Noir du Communisme*'in (*Komünizmin Kara Kitabı*) girişinde

bu görüşün avukatlığına soyunur ama aslında nazizimin suçlarını komünizminkilere "görecelendiren" Alman felsefeci Ernst Nolte'nin argümanlarını daha genel olarak yeniden ele alır. Öte yandan birçok tarihçi böyle bir yaklaşıma karşı çıkmıştır.[81] Ayrıca François Furet de Ernst Nolte ile mektuplaşmalarında bizzat buna dikkat çeker ve şöyle yazar: "Soykırım, diğer kötülük biçimlerinden ayrılır çünkü iktidar mücadelelerinden çıkabilecek anlaşılabilir tüm görüşlerden bağımsız olarak sadece erkek, kadın ve çocukları, kendileri olarak dünyaya geldikleri için hedef haline getirir. Antisemit terörün, ortaya çıktığı o siyasi atmosferle artık hiçbir ilişkisi yoktur."[82] Başka bir deyişle François Furet burada Nazilerin Yahudilere uyguladığı şiddetinin komünistlerin "devrim düşmanlarına" uyguladığı siyasi şiddetle aynı nitelikte olmadığını özellikle belirtir.

Tarihyazımı tartışmalarının çok teknik kısımlarına hiç girmeden "totalitarizm=soykırım" denklemini kuran bu yaklaşımın, söz konusu sistemlerin içinde işleyen şiddet dinamikleri arasındaki gözle görülür farklarla hiç ilgilenmediğini belirtmemiz gerek. Bir yandan yıkım-tahakküm sürecinde öte yandan yıkım-ortadan kaldırma süreçlerinde işleyen düşman figürlerinin aslında aynı olmadığını görmüştük.

Tahakküm örneğinde şüpheli figürü tüm toplumsal bünyeyi "süpürüp geçen" bir şiddet dinamiği doğurur; her birey potansiyel düşman haline gelir. Tutuklandığı andan itibaren şüpheli artık suçludur. "Halk düşmanını" tanımlayan bu kriterler öylesine muğlaktır ki somut olarak tutuklanmış olma durumu onun suçluluğunun kanıtıdır.

Buna karşın ortadan kaldırma örneğinde yıkım süreci "fazlalık durumundaki Öteki" olarak tanımlanan birey kimliklerine odaklanmıştır. Dolayısıyla öncelikle kimlikleri onlara iha-

81 Nicolas Werth (*Komünizmin Kara Kitabı*'nın yazarlarından biri) 1932-33 kıtlığını soykırım olarak kabul etmezken James Macé tersini savunur: "Famine and nationalism in Soviet Ukraine", *Problems of communism*, Washington DC, Mayıs-Haziran 1984. Benzer biçimde Ben Kiernan Pol Pot'un soykırımlarından bahsederken Henri Locard bunların soykırım olmadığını savunur.

82 François Furet ve Ernst Nolte, *Facisme et communisme*, Paris, Plon, 1998, s. 108-109.

net etmiştir. Suçludurlar çünkü Yahudi, Tutsi ya da Müslüman olarak doğmuşlardır. Daha tutuklanmadan önce hüküm giymişlerdir. Bu yüzden bir öncekinin tam tersi bir durumdadırlar. Bunun sonucunda ortaya çıkan şiddetin niteliği aynı değildir. Şiddet, ilk örnekte olduğu gibi "kararsız" değildir; söz konusu olan varlıklarıyla hastalık yayan belirli kişileri toplumsal bünyeden "atmak"tır. Dolayısıyla iki dinamik birbirinin tersidir: biri tüm topluma yayılırken diğeri yok edilecek belirli bir topluluğa yönelmiş durumdadır. İşte bu ikinci durumda soykırım kavramı anlam kazanır, en azından soykırımı bir topluluğu olduğu haliyle yok etmek olarak yorumlayan Lemkin'in en başta yaptığı tanıma sadık kalmak istiyorsak.

Bu analize karşı çıkanlar "Kuşkusuz haklısınız, şiddet dinamikleri muhtemelen farklıdır. Farklıysa ne olmuş? Biz sadece soykırımın biri 'siyasi' diğeri 'kimlik' odaklı iki farklı türüyle karşı karşıyayız," diyebilirler. Bu da 1948 Sözleşmesi'nin boşluklarından biridir; yani birinciyi değil ikincisini kabul etmek. Buna karşılık ben de bu sözde "bilimsel tartışmanın" gerçekte (bölümün başında sözünü ettiğimiz) bellek ve doğrudan eylemle ilgili önemli sorunsalları içinde barındırdığı yanıtını verebilirim. "Soykırım" sözcüğünü muhafaza etme yönündeki ısrar ya komünizmin uyguladığı şiddeti soykırım suçlamasıyla birlikte ele alma isteğinin ya da günümüzde siyasi veya toplumsal bir baskıya maruz kalabilecek potansiyel kurbanları korumak amacıyla terimin anlamını geniş tutmak gibi ahlaki bir iradenin, üstelik övgüye değer bir iradenin ifadesi olabilir. Ancak sosyal bilimlerde geçerli olabilecek daha kesin bir yaklaşımı benimsersek, aynı kavramın farklı olguları betimlemek için kullanılmasının büyük karışıklıklara neden olabileceğini kabul etmemiz gerek. Hele bu olgular aynı tarihsel durum içinde cereyan ediyorsa bu daha da can alıcı bir sorun haline gelecektir.

Tahakküm altına almak ve ortadan kaldırmak gibi eylemler aslında biri diğerinin önüne geçse bile birlikte yürürler. İşleyişte, farklı toplulukları hedef alarak birbirlerini tamamlarlar. Nazi Almanyası ile Stalin'in SSCB'si arasındaki karşılaştırma-

dan çıkan tam da budur: Soykırımcı Nazi iktidarı işe kendi siyasi muhaliflerini tahakküm altına almak ve/veya yok etmekle başlamışken; SSCB, "halkın düşmanlarına" karşı her tür mücadeleyi verdikten sonra soykırımcı bir nitelik taşıyan, genellikle tüm bir topluluğun yerinden edildiği geniş ölçekli sürgünlere başlamıştır. Ruanda'da aşırılıkçı Hutu Power'ın yürüttüğü Tutsi katliamı, kendisi de Hutu olan siyasi muhaliflerinin öldürülmesiyle başlamıştır. Kamboçya'da ise Kızıl Kmerler iktidarı ele geçirir geçirmez önce tüm siyasi rakiplerini yok edip sonrasında başta Ham'ın soyundan gelen Müslüman azınlık olmak üzere, kendilerine direnen tüm gruplara karşı bir katliama girişmiştir. Araştırmacının görevi tam olarak bu farklı şiddet dinamiklerini birbirinden ayırt etmektir. Bu karmaşık bir iştir çünkü bu dinamikler iç içe geçmiş olmakla kalmaz zamanla dönüşüm de geçirebilir, örneğin tahakküm sürecinden yok etme sürecine geçilebilir.

Siyasi kıyım rejimleri

Peki ama eğer "soykırım" terimi komünizm döneminde işlenen suçları tanımlamak için uygun bir sözcük değilse yerine başka ne önerilebilir? "Sınıf kıyımı", soykırımı da anımsatıyor ve kulağa etkileyici geliyor. Ama bu deyim de komünist rejimlerin, aslında tam olarak tanımlanamayacak olan "sınıfları" yok etme niyetlerinin ötesinde (gerçekte kime "gulak" denir?), yönetime genel geçer hal almış olan siyasi şüphecilik ilkesinin temelindeki şeyi açıklamakta yetersiz kalıyor; çünkü herkes, parti içindekiler bile (ve hatta belki de öncelikle partililer) ideolojik sapkınlıkla suçlanabilir durumdadır. Kuşkusuz "kardeş kıyımı" kavramı bu açıdan daha elverişli olabilir. "Soykırımm" aslında "siyasi" nitelik taşıyamayacağını ima ediyor olsa bile (ki bu tartışmalıdır) Ted Gurr ve Barbara Harff'ın ortaya attığı "siyasi kıyım" ise belki de en makulü gibi görünüyor. Söz konusu yazarlar gerçekte siyasi kıyımın hedefinin bir grup ya da iktidarın mutlak siyasi egemenliğini benimsetmek olduğunu, kurbanların toplumsal hiyerarşideki yerlerine

ya da rejime ya da söz konusu egemen gruba muhalif duruşlarıyla belirlendiğini söylerler.[83] Bu türden bir yaklaşım komünist iktidarların uyguladığı siyasi şiddete ve özellikle de Pol Pot'un "demokratik Kampuchea"sına uyarlanabilir; Kamboçya hakkındaki çalışmalarında Gurr ve Harff'in yaklaşımını benimseyen Fransız tarihçi Henri Locard da buna dikkat çekmektedir.[84]

Bununla birlikte "siyasi kıyım" kavramının bazıları için hiçbir değeri yoktur, çünkü uluslararası hukukta karşılığı yoktur. Jean-Louis Margolin'in Kamboçya'da bir "soykırım" yaşandığı yönünde fikir beyan etmesinin nedenlerinden biri de budur; çünkü bunlara "siyasi kıyım" demenin, Pol Pot'un işlediği suçların Hitlerinkilerden "daha az" olduğunu söylemek anlamına geleceği düşüncesindedir.[85] Bir defa daha kavram tartışmasına adaletin gölgesi düşer ve bu da bir defa daha terazinin kefesinde "soykırım" daha ağır basmaya başlar. Ama hukuki cezalar konusuna bu kadar kafa yoran insanların başka bir hukuki kavramı daha dikkate almaları gerek: "insanlığa karşı suç" kavramını. Fiili olarak Antoine Garapon ya da David Boyle gibi hukukçular Kızıl Kmerlerin uyguladığı şiddet eylemlerinin, içinde özellikle Müslüman azınlığa karşı soykırımı anımsatabilecek türden eğilimler barındırsa bile daha ziyade insanlığa karşı suç kapsamında ele alınabileceğini düşünmektedir.[86] Bu itham aslında soykırım suçlaması kadar büyük bir ithamdır (soykırım da çoğunlukla insanlığa karşı suçlar arasında sayılır) ve yine benzer ağırlıkta cezalara çarptırılmalıdır. Bana gelecek olursak, ben genel olarak komünist rejimlerce gerçekleştirilen şiddet eylemlerini tanımlamak için "insanlığa karşı suç" kavramının daha uygun olduğunu düşünüyorum – ki bu Michael

83 Ted R. Gurr ve Barbara Harff, *Ethnic Conflict in World Politics*, Boulder, Westview, 1994.

84 Henri Locard, "Reflexions sur Le Livre noir. Le cas du Kampuchea democratique", *Communisme*, 2000.

85 Jean-Louis Margolin, "Du cas cambodgien comme enjeu et comme revelateur", *a.g.d.*, no. 59-60, 1999.

86 David Boyle, *Les Nations unies et le Cambodge, 1975-2004. La paix et la justice dans la balance*, Paris, L'Harmattan, 2005.

Mann'ın da paylaştığı bir görüştür;[87] ve kendimi bu hukukçulara daha yakın hissediyorum.

"Etnik temizlik"ten "soykırım"a

"Soykırım" kavramını her tür yıkım-ortadan kaldırma sürecine uygulamak karşımıza bir başka sorun daha çıkarmaktadır. Bu noktaya kadar "etnik temizlik" "soykırım" olarak adlandırılan yıkıcılıkların arasındaki yoğunluk ve radikallik farklılıklarını artık ayırt edemez duruma gelebiliriz. Oysa bu kitapta geliştirilen karşılaştırmalı düşünce biçimine göre bu anlamda bir ayrıma gitmek gerekiyor. Bosna'da yaşanan etnik şiddetin bazı sınırları olduğunu ama Nazi Almanyası ya da Ruanda'da bu türden kısıtlamalar olmadığını gördük (bkz. Bölüm 4). Bu yüzden Norman Naimark ya da Michael Mann'ın da belirttiği gibi "etnik temizlik" ve "soykırım" ayrımı bana göre gerekli görünüyor. Mann zaten bu yıkım sürecini incelerken, grubun fiziksel olarak ortadan kaldırılmasına kadar giden altı kademe önermiştir:

1) Zorunlu asimilasyon (*Coerced assimilation*)

2) Biyolojik asimilasyon (evlilikleri yasaklayan yasalar; sterilizasyon)

3) Zorunlu göç (*coerced emigration*)

4) Sürgün

5) Öldürerek arıtma (*murderous cleansing*) ve planlı cinayetler

6) Soykırım (20. yüzyılda buna diğerlerinden daha az rastlanmıştır).[88]

Ancak 1948 Sözleşmesi bu tarihsel-toplumsal gözlemleri kü-

87 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy*, *a.g.e.*, Mann "Etnik temizliğin" bu farklı kademeleriyle (bunları uygulamak için girişilen) az çok yoğun şiddet eylemlerini bir araya getirerek tablo 1.1'de sunulan dinamik ve karmaşık bir tipoloji oluşturmuştur. Bu amaçla birçok kavramı (etnik kıyım, siyasi kıyım, kardeş kıyımı, sınıf kıyımı, soykırım) bir araya getirmiştir. Bununla birlikte "etnik kıyım" ve "siyasi kıyım" kavramlarını genelgeçer anlamlarından uzaklaşarak kendince yeniden tanımladığı görülmektedir.

88 Bkz. *a.g.e.*

çümser ve bu da başka bir karışıklığa neden olur. Sözleşme aslında bu ayrımı "çiğneme" eğilimdedir çünkü 2. maddede bir grubun tümden ya da kısmen yok edilmesine dair bir niyet olduğunda ancak soykırımdan bahsedilebileceği belirtilmektedir. Bu yüzden her tür "etnik temizlik" operasyonu yasal olarak bir soykırım suçu olarak tanımlanabilir. Eski Yugoslavya için uluslararası ceza mahkemesinin yargıçları da 11 ve 16 Temmuz 1995'te Srebrenica'daki Müslümanların katledilmesi olayının örgütlenmesine karıştığı için yargılanan General Radislav Krstic'in 2 Ağustos 2001'deki duruşmasında varılan kararı bu maddeye dayanmışlardır. 19 Nisan 2004'te onaylanan bu karar, bazı katliamların soykırım olarak kabul edilmesinin de yolunu açmıştır. Gerçekte La Haye yargıçları Srebrenica katliamında Bosnalı Müslümanların yani "koruma altındaki grubun en azından büyük bir kısmını yok etme niyeti"nin var olduğunu düşünüyordu. Bu yorum yersiz sayılmaz ama grubun "önemli" bir kısmının yok edildiğine dair ileri sürülen kriterler hale oldukça göreceli olduğu konusunda tartışmalar devam etmektedir.[89] Ne olursa olsun EYUCM'nin (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi) bu kararı uluslararası hukukta önemli bir ilerlemeye işaret etmektedir.

Artık Ruanda'da üç ay içinde ülke çapında 800.000 cana mal olan tüm Tutsi katliamlarının soykırım suçu olarak kabul edilmesi ile tek bir kentte birkaç gün içinde 8.000 kişinin öldürülmesinin katliam olarak kabul edilmesi arasında önemli bir ayrım vardır. Dolayısıyla EYUCM'nin kararı günümüzde yaşanan çatışmalarda soykırım potansiyeline dair suçlamaları büyük ölçüde genişletmektedir. Çünkü Ruanda'daki gibi bir kitle kıyımı ne mutlu ki sürekli yaşanmıyor. Buna karşın Srebrenica'daki gibi katliamlara maalesef daha sık rastlanıyor. Yani eğer EYUCM'nin bu kararı örnek teşkil ederse bu türden diğer katliamlar sonuç olarak gelecekte soykırım olarak nitelendiri-

89 Bu bizi çok teknik bir tartışmaya götürecektir. Ama burada hukukçularla siyaset bilimciler arasındaki tartışmanın verimli olabileceği tipik bir örnek söz konusudur. 19 Nisan 2004 tarihli kararı okumak için mahkemenin internet sitesine bkz. http://www.un.org/icty.

lecektir. Bu evrim, özelikle BM sözleşmesini temel alarak "kısmi soykırım"larla "total soykırım"ları birbirinden ayıran Amerikalı siyaset bilimci Robert Melson gibi araştırmacıları haklı çıkaracak türden bir gelişmedir.[90] Bu görüşü paylaşmayan araştırmacılar ve hukukçular da vardı. Melson'un "kısmî soykırım" olarak nitelendirdiği olgunun genellikle terimsel olarak "soykırımların" kendine özgü yıkım süreçleri içinde ele alınabileceğini ifade ediyor ve örneğin Antonio Cassese ve BM Darfur inceleme komisyonu üyeleri bunu farklı bir kavramla, "etnik temizlik" kavramıyla tanımlamayı tercih ediyorlar. (yukarıya bkz.)

Karşılaştırmalı incelemelerin gerçekten de bu kavramları birbirinden ayırt etmeye elverişli olmadığı doğrudur. Elbette "etnik temizlik" ve "soykırım" aynı yıkım süreci silsilesi içinde yer almaktadır. Bir etnik temizlikte, Bosna'da, Srebrenica'da olduğu gibi bazı yerlerde daha yoğun bir şiddetin görülebileceği bile söylenebilir. Ama soykırım kurbanlara biçilen sonun ne olduğuyla bağlantılı olarak etnik temizlikten açıkça ayrılır. Aslında Helen Fein'ın da belirttiği gibi etnik temizlik vakasında tüm çıkış kapıları kapalıdır.[91] Bu yüzden soykırım örneğini en iyi tanımlayan formül sadece "arındırmak ve kovmak" değildir. Burada niteliksel bir eşik aşılmıştır; artık söz konusu olan *arındırmak ve yok etmek*tir.

Bu soykırım tanımı kısıtlayıcı olsa da Raphael Lemkin'in ilk baştaki yaklaşımına dayanır; en azından Eric Markusen'in tabiriyle "tanımının özü" itibariyle yani bir grubun olduğu haliyle yok edilmesi anlamında.[92] Bununla birlikte yaklaşımımız önceki çalışmalardan iki noktada ayrılmaktadır. Öncelikle hukuktan yola çıkmak gibi bir gereklilik yoktur. Daha ziyade tersin-

90 Robert Melson, "Comparative Genocides", in Dinah L. Shelton (ed.), *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, Thomson Gale, 2005, 3 cilt, c. 1, s. 188-189.

91 Helen Fein, "Ethnic cleansing and genocide: definitional evasion, fog, morass or opportunity?", Association of Genocide Scholars Conference'ta sunulan bildiri, Minneapolis, 10-12 Haziran 2001.

92 Eric Markusen, "The Meaning of Genocide, as Expressed in the Jurisprudence of the International Criminal Tribunal fort he Former Yugoslavia and Rwanda: A Non Legal Scholar's Perspective", Association of Genocide Scholars Conference'ta sunulan bildiri, Minneapolis, 10-12 Haziran 2001.

den bir işleyiş, yani bu yıkım sürecinin bir topluluğu tümüyle ortadan kaldırmayı amaçlayıp amaçladığını –*in fine*– belirlemek için verili bir tarihsel dönemde meydana gelen aşırı şiddet sürecinin özelliklerini incelemek söz konusudur. Başka bir deyişle olası bir "soykırım" nitelendirmesi, araştırmacının analizinin sonunda ortaya çıkacaktır. Onun yaklaşımını hukukçununkiyle ardından bundan sonra karşılaştırabiliriz.

Diğer bir değişim de soykırım kavramının nasıl tanımlandığıyla ilgilidir. "Süreç"ten ya da "evrim"den bahsetmek soykırımın *özel bir şiddet dinamiği* olduğunu kabul etmek anlamına gelir. Bu, günümüzde söz konusu çalışma alanına hâkim olan yaklaşımlardan, yani neredeyse istatistiki bile sayılabilecek betimleyici yaklaşımlardan kopmak demektir. Söz konusu yaklaşımlar aslında "soykırımı" sırasıyla *a,b,c,d*... unsurların art arda gelmesiyle ortaya çıkan bir eylem ya da olay olarak tanımlar. Bu yaklaşımlar tam anlamıyla hukukun ve açık bir biçimde BM sözleşmesinin mirasçısıdır (bkz. s. 394, tablo). Dolayısıyla bu özel yıkım-ortadan kaldırma dinamiği üzerinde durarak daima bir *soykırım sürecinden* bahsetmek daha doğru olacaktır.[93]

Başkaldırmak için yok etmek

Şimdi özellikle devlet dışı (en azından öyle oldukları sanılan) aktörlerce gerçekleştirilen üçüncü bir katliam olasılığına bakalım. Bu vakalarda amaç hedefteki grubun içinde yoğun bir travma yaratacak biçimde ve yöneticilerin benimsediği siyasi tavrı değiştirmek için gruba noktasal olarak saldırmaktır. Bu katliamcılar içinde yaşadıkları toplumda kendilerini azınlık olarak gördükleri ondan dolayı davalarını savunmak için bu eyleme başvurarak kamusal alanda yer alma imkânı bulurlar. Eylemleri üstlenseler de kimlikleri belirsiz kalsa da bu şiddet eyleminin siyasi karar alma mekanizmalarında örneğin kurumsal bir kriz yaratmak ya da

93 "Soykırım süreci" ifadesi kimi yazarlarca, örneğin Leo Kuper'de yer almakla birlikte Kuper'in *Genocide*, *a.g.e.*, çalışmasında buna net bir tanım getirilmemiştir.

onaylamadıkları bir siyasi gelişmeyi baltalamak gibi siyasi etkileri olacağını düşünürler.

Dolayısıyla burada katliam pratiği açıkça iktidar karşıtı bir stratejinin, bir devlet politikasına karşı direnişin parçası durumundadır. Anlaşılmış olmalıdır ki burada tarif edilen olgu, İsrailli tarihçi Arie Merari'nin tabiriyle ortak paydası bir başkaldırı stratejisi olan ve "terörist" olarak nitelendirilen eylemlerin temelinde de yer almaktadır.[94] "Başkaldırı" sözcüğünün burada iki şeyi ifade etmektedir: bir yandan lanetlenen bir sisteme karşı şiddetli bir başkaldırı başlatmak, öte yandan ise katliamların "kitleselleşeceğini" umut etme anlamında bir "kendiliğinden-başkaldırı" söz konusudur. Çünkü eylemin sadece siyasi bir engel oluşturması değil aynı zamanda yeni militanları saflarına çekecek ve daha genel, anlamda topluluğun yöneticilerinden "kopmasını" kolaylaştıracak bir "çözülme"ye yol açması beklenmektedir.

Terörizmin retoriği

Bu yıkım-başkaldırıyı hedefleyen kolektif eylem biçimini tanımlamak için en uygun sözcük "terörizm" sözcüğü müdür? Sözcüğe eşlik eden belirgin duygusal yük onun analizini de son derece nazik kılmaktadır. Aslında "terörizm" kavramının algılanışı "soykırım" kavramının yarattığı sorunlara benzer sorunlar yaratmaktadır; siyasette günümüz Kötülüğünün somut halleri olan bu kavramların her ikisi de çatışma halindeki aktörlerin propaganda retoriğinde yer buluyor. İşte bu yüzden iktidarların masum insanları öldürmekle suçladığı rakiplerini damgalamak için sıklıkla kullandığı "terörizm" teriminin siyasi araç-

94 Ariel Merari, "Du terrorisme comme strategie d'insurrection" in Gérard Chaliand (ed.), *Les Strategies du terrorisme*, Paris, Desclée de Brouwer, 2002, s. 73 vd. Ama dikkat etmek gerek, bu yazarın yaptığı gibi buradan tüm başkaldırıları terörist olarak damgalamak gerektiği sonucuna varmamalıyız! Böyle olmayan silahlı başkaldırılar (örneğin 1944 Ağustosunda Paris'in kurtuluşu gibi) *a fortiriori* şiddete başvurmayan sivil itaatsizlik üzerine kurulu siyasi başkaldırılar da vardır. 1989'da Orta Avrupa'da yaşanan "kadife devrimler" gibi Gandhi'nin 1930'da İngiliz sömürge yönetimine karşı örgütlediği ünlü "Tuz Yürüyüşü" de bunun en bilinen örnekleri arasında yer alır.

sallaştırılışlarından kurtulmak son derece güç. 1942 yılında Nazi karşıtı direnişçilerin Alman işgalcilerince "terörist" olarak adlandırıldığını unutmamak gerek. Ayrıca general Pinochet dönemi Şilisi'nde tüm dikta karşıtları da "terörist" damgası yiyordu.

Bu türden siyasi manipülasyonlar söz konusu kavramın kullanımını tümüyle bayağılaştırmaktadır. Franszı siyaset bilimci Didier Bigo'ya göre "terörizm yoktur ya da daha doğrusu bu strateji ve sosyal bilimler tarafından kullanılabilecek bir kavram değildir."[95] Uluslararası Af Örgütü de dünya çapında insan hakları ihlalleriyle ilgili yıllık raporlarında bu sözcüğü kullanmamaktadır. Öte yandan taraf olmayan bir araştırmacı sözcüğün (savunulan şey ne olursa olsun) özel olarak siyasi bir katliamı tanımlamak için kullanılıp kullanılamayacağını araştırmak için bu kavrama gönderme yapmaktan imtina edebilir mi? Anthony Oberschall ahlaki bir yargıya varmaktan kaçınmaya çabalayarak "terörizm" olarak adlandırılan olguyu kolektif eylem kuramının ışığında anlamlandırmaya çalışmıştır.[96] Sosyolog Michel Wieviorka ise kendisi açısından terörizmi "aşırı ve bölünmüş bir karşı-toplumsal hareket" olarak tanımlar; bu hareket içinde aktörler, uğruna mücadele verdikleri şeyin yaşanmış deneyiminden uzaklaşırlar.[97] Bu açıdan bakıldığında terörizm ve gerilla birbirinden ayrılmalıdır; çünkü gerilla hareketinin bileşenleri karşısında mücadele ettikleri bir toplumun bağrında yaşayan sudaki balık gibidirler.

Bu anlamda Walter Laqueur'ün sıklıkla alıntılanan "bir grubun siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için örtülü bir şiddete başvurması" biçimindeki terörizm tanımı yeterli değildir.[98] Bu tanım terörizm ile aynı kategoride yer alacak olan tüm diğer siyasi şiddet biçimleri (ister gerilla hareketi hatta –neden olmasın?– yasadışı gösteriler) arasında bir karışıklığa neden olabi-

95 Didier Bigo, "L'impossible cartographie du terrorisme", *Cultures et Conflits*, Güz 2001. İnternet üzerinden indirilebilir: http://www.conflits.org, *Cultures et Conflits* dosyaları.

96 Anthony Oberschall, "Explaining terrorism: the contribution of collective action theory", Sociological Theıry, 22(1), Mart 2004.

97 Michel Wieviorka, *Societes et terrorisme*, Paris, Fayard, 1988, s. 17.

98 Walter Laqueur, *The Age of Terrorism*, Boston, Little Brown, 1987, s. 72.

lir. Çünkü bu durumda her tür yasadışı şiddet terörist eylem olarak yorumlanabilir, devletler hiç tereddütsüz kendi iktidarlarına muhalif olan tüm unsurları terörizmle suçlayabilir; tıpkı Rusya Başbakanı Vladimir Putin'in tüm Çeçen savaşçılarını terörist olarak nitelendirmesi gibi. Oysa devlet ile devlet karşıtı aktörleri karşı karşıya getiren temel mevzu *in fine* kimin yasal kimin yasa dışı olduğunu belirlemek değil midir?

Tarih, önceleri terörist olarak görülüp ardından devlet başkanlığına gelmiş pek çok savaşçıya tanıklık etmiştir. Menahem Begin bunun bir örneğidir. Filistin İngiliz mandası altındayken 1943'te gizli bir ultramilliyetçi örgütlenme olan ve Temmuz 1946'da King David Oteli'ne (İngiliz hükümet sekreterliğinin karargâhı) yapılan doksan kişinin öldüğü saldırının sorumlusu olacak Irgun'un[99] yönetimini ele geçirir. İsrail devletinin kuruluşunda bu örgüt İsrail ordusu Tsahal'la birleşir. Ülkesinin başbakanı olmadan önce askerî kariyerine bu şekilde devam eder. Belki de "terörist" sözcüğünün iktidarı ele geçirmeyi başaramayanlara atfedildiğini söyleyebiliriz. Dolaysıyla her koşulda, aktörlerin hukuki durumuna gönderme yapmak işlenen şiddet eylemlerini tanımlama sorununu aşmamızı sağlayan bir şey değil.

Bu "yasal/yasadışı" ayrımı uluslararası düzlemde kabul gören devletlerin başka ülkelerdeki terörist gruplara lojistik ve maddi yardım sağlaması durumunda daha da karmaşık bir hal almaktadır. Bir devlet uluslararası meşruiyetinin gölgesine sığınarak yasadışı ve şiddete dayalı eylemleri pekâlâ örgütleyip uzaktan kumanda edebilir. 1986 yılında Fransa'da birçok saldırı gerçekleştiren (muhakkak ki amaç Paris'in İran-Irak savaşında Tahran taraftarı bir konum almaya zorlamaktı) Hizbullah'm operasyonlarına destek veren Ayetullah Humeyni'nin İran'ı buna bir örnektir. Benzer biçimde 1998'de Kenya ve Tanzanya'daki Amerikan elçiliklerine yapılan saldırıların sorumlusu olmakla suçlanan Suudi Usama Bin Ladin'e Afganistan 1990'h yıllarda ev sahipliği yapmıştı.

Sonuçta, terörizmin öncelikle tarihsel olarak Fransız devriminin bağlamı içinde bir devlet politikası olarak ortaya çıktı-

99 Ulusal askerî örgüt anlamına gelen *Irgun zwa leumi*'nin ilk sözcüğü.

ğını gördük. Günümüzde olduğu gibi savaşçıları vicdansız kitapsız olarak nitelendirmeden önce sözcüğün ilk anlamının bir yönetim pratiğini yani korku ortamına dayalı bir *devlet terörizmini* ifade ettiğini, bunun bir yönetme ya da savaşma biçimi olduğunu unutmamalıyız. Aslında yukarda sözünü ettiğimiz tüm yıkım-tahakküm pratikleri, bu terörist mantığın eseridir. Merari de İkinci Dünya Savaşı'nda kentlerin stratejik nedenlerle bombardımana tutulması konusunda şunları söylemekte tereddüt etmez: "Nükleer bombaların (Hiroşima ve Nagasaki'de yarattığı) etki, çok büyük ölçekli bir terörizm örneği olarak kabul edilebilir."[100]

Buradan yola çıkarak devletlerce uygulanan şiddet süreçleriyle devlet dışı grup ve ağlarca uygulananlar arasında bir akrabalık bağı kurmak oldukça kolaydır ve Fransız siyaset bilimci Isabelle Sommier bunu yapmıştır. Sommier terörizmin ("total şiddet" olarak adlandırmayı tercih eder) aslında sivillerin katledilmesine dair, devletlerin de büyük oranda dahil olduğu yöntemlerin bir taklidi ve yeniden ortaya çıkışı olduğunu ileri sürer. İşte bu yüzden soykırımları ve diğer kitle kıyımlarını irdeleyen bir kitapta terörizm hakkında düşünmeye ihtiyacımız olduğuna inanıyorum. Elbette "küçük" terör katliamları soykırımların "büyük" katliamlarıyla gerçekten de karşılaştırılamaz. Ama bu, ikisi arasında tarihî ve siyasi bağlar olduğu gerçeğini değiştirmez. Günümüzde "terörizm" olarak adlandırılan olgu –küçük ölçekte– olsa olsa modernitemizin tipik ürünü olan terörist devlet politikasının "çift başlı canavarı" olurdu.[101]

Terörizmi işlenen suçların niteliğiyle tanımlamak için, öncelikle Christian Mellon'un belirttiği gibi sözcüğün kökenine bakalım: "İlk hedefi yoğun bir korku yaratmak ve bu korkudan siyasi fayda sağlamak olan her tür şiddet eylemi terörist bir eylemdir. Bu anlamda terörizmin en klasik biçimi bir topluluk içinde özel olarak birini hedef almadan rastlantısal olarak görülen 'rastgele' saldırılardır. Çünkü şiddete rastlantısal olarak maruz kalınıyorsa herkes tehlike altındadır. 'Kör terör' ifadesi as-

100 Ariel Merari, "Du terorisme comme strategie d'insurrection", a.g.m., s. 77.

101 Isabelle Sommier, *Le Terrorisme*, Paris, Flammarion, kol. "Dominos", 2000.

lmda tam bir laf kalabalığıdır."[102] Bu yüzden bana göre olabilecek en uygun terörizm tanımı şudur: Terörist bir eylem herhangi bir kişiyi, herhangi bir yerde, herhangi bir zamanda öldürmeyi hedefleyen eylemdir. Bu tanım terörizmi tanım gereği siyasi olarak hedef tahtasında yer alan tiran cinayetinden ayırt etmeyi sağlar. Bu anlamda Cellatlar tarikatını tarihin ilk teröristlerinden saymak doğru değildir çünkü günümüzde sivil halk olarak adlandırdığımız kitleyi değil iktidar temsilcilerini hedef alıyorlardı. Aslında söz konusu kişiler kör katliamlar yapmıyorlar ve asla yabancıları hedef almıyorlardı. Belirli hedeflere: siyasetçilere, askerlere ve Sünni din görevlilerine saldırıyorlardı.[103]

Fiili olarak terörist bir eylem "dolaylı" strateji kategorisinde ele alınırken "doğrudan" strateji karşı safta savaşan güçleri hedef almaktadır. "terörist şiddet bu anlamda 'dolaylı'dır çünkü amacına ulaşmak için şu veya bu kişileri ortadan kaldırmaya değil rakibin siyasi iradesine etki etmeye çalışır: Terörist –çoğunlukla haksız yere, ama bu farklı bir mesele– saldırılarıyla korku içinde kalmış olan halkın yöneticilere siyasi bir baskı yapacağını; böylelikle terörün durması karşılığında isteklerinin yerine getirileceğini varsayar."[104] Terör eylemi bu dolaylı çatışma dinamiğine siyasi güç kazandırabilmek için etkisini artıracak kamusal bir iletişim stratejisine başvurur. İzleyicisi olmayan bir terör eylemi tahayyül etmek zordur. Böylelikle korkutulacak bir üçüncü kişinin mutlak gerekli olduğu bir terör ilişkisinden bahsetmeye başlayabiliriz.[105]

---

102 Christian Mellon, "face au terrorisme, quelques reperes", *Esprit et Vie*, Mart 2003, s. 3-7.

103 Bu anlamda Gerard Chaliand ve Arnaud Blin'in *Histoire du terorisme* (*Terörizmin Tarihi*) adlı kitaplarının girişinde takındıkları tutum bana çok tartışmalı geliyor; çünkü söz konusu yazarlar tiran cinayetlerini ve daha genel anlamda iktidar temsilcilerine yönelik siyasi cinayetleri de gelişigüzel biçimde dahil etmişlerdir. Bu şekilde "Antik Çağ'dan El Kaide'ye" terörizmin tarihini yazmak okurları şaşkınlığa düşürecektir. "Ruanda'da Antik Çağ soykırımları" gibi bir konuyu işlemek istenirse de aynı durum söz konusu olacaktır. Buradaki tehlike ideolojik bir yeniden inşa ve tarihsel anakronizm tehlikesidir. Bkz. Gérard Chaliand ve Arnaud Blin, *Histoire du terrorisme. De L'Antiquité a Al Qaida*, Paris, Bayard, 2004.

104 Christian Mellon, "face au terrorisme, quelques reperes", a.g.m.

105 Didier Bigo ve Daniel Hermant, "Guerre et terrorisme", *Cultures et conflits*,

Medyanın kamusal alanda yankı bulmasını sağlayan organlarının bir terör eylemine duyarsız kalması da imkânsızdır. Bu eylemin hedefi beklenmedik bir anda yaşanan "küçük bir katliamla" işlemekte olan siyasi süreci kati biçimde sarsacak bir duygu durumu yaratmaktır. Örneğin 1994 yılında Hamas sıkıntılı giden İsrail-Filistin barış sürecini sabote etmek için son çare olarak intihar saldırıları yapmıştır. Bu saldırıların İsrail medyasında geniş yankı bulması "Filistinlilere asla güven olmaz," düşüncesindekilerin elini güçlendirdi. Böylece son derece büyük bir duygusal etki yaratmak için bu saldırıları düzenleyen terörist militanlar öncelikle medyayı, özellikle de doğrudan görüntü yayını yapanları yani televizyon kanallarını araçsallaştırmıştı. Çünkü daha geniş izleyici kitlelerine ulaşmak isteyen bu kanallar, kamuoyunun kendini bulacağı, ister acıma ister korku herhangi bir ortak duygu etrafında fikir birliğine varacağı olağandışı olaylar peşindeydi.

Acının ve ölümün gösterisi televizyonlar açısından tam da bu durumlardan biriydi. Yani birbirinden çok farklı nedenlerle de olsa terörizm ve medya birbirine muhtaçtı ve bu yolla olabilecek en çetrefil ilişki ortaya çıkıyordu. Davasını, canlı yayınlanacak bir ölüm gösterisinden daha iyi ne anlatabilirdi? Üstelik *tedirginliği* de koruyabilecek ve dolayısıyla seyirciyi örneğin rehinelerin hayatı söz konusuysa soluk soluğa bırakıp ekran başında tutacak bir gösteri. Medya, meydana gelen terör saldırısını bir yandan lanetlerken onun büyüsüne de kapılmış gibidir. Ayrıca küçücük ekranda sürekli dönen görüntüler halkın duygularını ayağa kaldırmanın en iyi yoludur.

11 Eylül 2001 örneği

Terör eylemi ile görsel medyanın bu neredeyse iç içe geçmiş birlikteliğinin en net örneği ABD'deki 11 Eylül 2001 intihar saldırılarıdır. Manhattan'daki Dünya Ticaret Merkezi'nin peş peşe iki uçağın çarpmasıyla, kulelerin neredeyse estetik bi-

Güz 2001. Internet üzerinden indirilebilir: http://www.conflits.org; *Cultures et Conflits* dosyaları.

le görülebilecek yıkılış sahnesinin çok kısa bir zaman diliminde çakışması olağandışı bir vaka oluşturur; bu sahne tümüyle mutlak trajediyi simgeler, çünkü seyirci binlerce kişinin binalarda mahsur kaldığını bilmektedir. Bu vakanın medyada ele alınışıyla terör stratejisinin bizzat özüne, kitle kıyımı ile onun uluslararası düzlemde yayınlanmasının *kaynaştığı* o biricik ana şahit oluruz. Terör eylemi burada iletişimin küreselleşmesinin olağandışı bir ürünüdür.

Bu açıdan belki de söz konusu olayın medyatik "özgünlüğünün" öncelikle ikinci uçağın yarattığı etkide yattığı yeterince vurgulanmamış olabilir. Aslında ilk aracın çarpmasıyla ilgili olarak televizyon kanallarının yayınladığı görüntüler hep "çarpışma sonrası" görüntüleridir. Bir terör eyleminde örneğin kamusal bir yerde patlayan bir bomba ve kısa süre sonra televizyon ekibinin gelip hasarı çekmeye başlaması, bildik bir şeydir. Ama ikinci uçağın çarpmasıyla birlikte, medyatik etki en üst noktaya çıkar çünkü seyirciler uçağın gelip hedefi vurmasını birebir canlı olarak izlerler. Başka bir deyişle canlı yayınlanan bir katliama bizzat tanık olurlar. Bana göre hiçbir bir kitle kıyımı bu biçimde televizyon kameraları tarafından yakalanıp derhal tüm dünyaya yayılmamıştı. Ruanda konusuna gelecek olursak, kimi yerlerde bunun medyada yansıtılan ilk soykırım olduğu söylenmiştir. Ama bunu doğrulayacak bir kanıtımız yok. Birkaç cinayet görüntüsü yayınlanmış olsa da bunlar soykırım sonrasına ait görüntülerdi. 1991 yılında Birinci Körfez Savaşı'nda, Amerikalı pilotların Irak'ı bombalamasına dair görüntülere gelecek olursak, aslında bunlar da bombaların yarattığı nihai etkiyi yani atıldıkları yerin nasıl yok edildiğini göstermiyordu. Ekranlardaki ışıklı izlerinin rahatsızlık vermek bir yana estetik bir yam bile vardı.

11 Eylül'ün planlayıcıları, ilk uçağın etkisini çekmek için olay mahalline gelecek kameraların ikinci uçağı da kaydedeceğini pekâlâ biliyordu denebilir mi? Yoksa birçok etkenin iç içe geçtiği bir tesadüf müydü bu? Elbette bunu asla öğrenemeyeceğiz. Her koşulda şok etkisi katiydi ve aynı görüntülerin sürekli olarak tekrar tekrar yayınlanması yarattıkları travmayı daha da pekiştirdi.

Bu görüntülerin ekranlarda gösterilmesi Batı dünyasında gerçek bir *duygusal depreme* yol açtı.[106] Merkez üssü, etkinin üretildiği yerde, yani ABD'de olan bir duygu depremi. Felaketin yaşandığı yerin Amerikalılarca *Ground 0* olarak adlandırılması da bu açıdan oldukça manidardır: ABD'nin Hiroşima'ya atmadan önce fizikçi Julius Robert Oppenheimer'ın Yeni-Meksika çölünde ilk atom bombası denemesini yaptığı yere verdiği isim. Başka bir deyişle bu isim Amerikalıların bilincinde mutlak felaketi, masum kurbanların feci biçimde öldürülmesini ifade etmekteydi. *Ground 0* isminin kullanılması bastırılanın geri dönüşü ya da yaralı bilinç olarak da adlandırılabilir: Amerikalıların başkalarına (Japonlara) yaptıklarına karşın işte şimdi onlar kurban haline gelmişti. Denklemi bu şekilde kurmanın strateji açısından kuşkusuz hiçbir anlamı yok; 9 Ağustos 1945 ile 11 Eylül 2001 birbiriyle karşılaştırılamaz. Ama kolektif temsillere baktığımızda, İkiz Kuleler'in yıkıldığı yere iliştirilen *Ground 0* ifadesi tüm Amerikan ulusunun yaşadığı travma hakkında çok şey söylemektedir.

Bu intihar saldırılarının planlayıcıları gerçekte ne istiyordu; bunu açıklığa kavuşturacak hiçbir bildiri yayımlanmadı. Bazı gözlemciler, her tür ulusal ve toplumsal bağlamın dışında gerçekleşen bu saldırıların bir anlam kırılması yarattığına vurgu yapmıştır. Yani aslında Bask bölgesi ya da İrlanda'daki gibi siyasi talepler ya da Kızıl Ordu Fraksiyonu (RFA) ya da Kızıl Tugaylar (İtalya) gibi devrimci talepler öne sürülmemişti. Burada açıkçası belirli bir bağlama dahil olmayan, çok geniş siyasi talepler dile getiren ulusaşırı bir terörizm söz konusuydu. Bazı araştırmacılar da 11 Eylül saldırılarının, 1979 İran İslâm devrimi sonrası Orta Doğu'da gelişen dinî terörizmle sıkı ilişki içinde olan siyasi bir anlam taşıdığını ileri sürmüşlerdir. Bu tartışmaya girmek için yeterli donanıma sahip değilim. Ama katliamlar hakkındaki araştırmalarım sonucunda, kendilerini bu eylemler-

106 Sosyolog Edgar Morin'le bir "Dünya Terörü"nden bahsedebilirdik. (Le Monde, 22 Kasım 2001). Ama bu bir kez daha "batı merkezciliğe" düşmek anlamına gelecektir. Çünkü bu olay pek çok ülkede duygu çalkantılarına neden oldu; bazıları ise başta Çin olmak üzere, olaya duyarsız kaldı.

de gören, hatta bunların sorumluluğunu üstlenen kişilerin söylemlerine büyük önem vermek gerektiği sonucuna varıyorum. Bu açıdan bakıldığında Usame Bin Ladin'in sözleri, intihar saldırılarına çözümlememiz gereken bir "anlam çerçevesi" çizmektedir; kaldı ki Bin Ladin daha önce Amerikalılara (ve daha genel olarak Batılılara) karşı saldırı düzenlemesi çağrısı yapmış, hatta yakın geçmişte olan bazı saldırıların sorumluluğunu üstlenmiştir.[107] Bununla birlikte 7 Ekim tarihinde Katar televizyonu El Cezire'nin yayınladığı görüntülü mesajlarının metni son derece önemlidir, çünkü New York ve Washington saldırıları sonrasında ilk olarak kamusal anlamda "belirmiştir."

Birleşik Devletler'in "misilleme" (Afganistan'a askerî müdahale) hazırlıkları sürerken Bin Ladin Batılılara (öncelikle de Amerikalılara) korku salmanın yollarını arıyor, diğer yandan da Arap-Müslüman kitleleri hareketlendirmeye çalışıyordu. Saldırılardan on beş gün sonra, önceki konuşmalarında da yaptığı kutsal savaş (cihat) çağrısını yineliyordu.[108] 1998 yılı Şubat ayında, Yahudi ve Haçlılara karşı Uluslararası İslâmî Cephe'nin kuruluşu sırasında sarf ettiği sözler kendisinin ve örgütünün haletiruhiyesi hakkında pek çok ipucu vermektedir: "Allah'a inanan her Müslüman'ı nerede ve ne zaman olursa olsun Amerikalıları öldürmeye ve mallarını yağmalamaya çağırıyoruz. Müslümanları Amerika'nın şeytani birliklerine ve onun müttefiki iblislere saldırmaya çağırıyoruz. El Aksa camilerini ve Mekke'yi kurtarmak için Amerikalıları öldürme emri kutsal bir görevdir."

7 Ekim 2001 tarihli mesajında yine asker giysileri içindeki "peygamber figürü" yeniden ortaya çıkar. 11 Eylül saldırılarının "İblis Amerika"ya karşı Tanrı'mn intikamının kanıtı olduğunu söyler. Tanrı adına İslâm topraklarını kirleten tüm kâfirlere karşı ölümüne savaş şiarını tekrarlar. Dolayısıyla açıklamalarında yıkıcı arınma temasını bulmak zor değildir: bir kez daha arındırmak ve yok etmek bir aradadır. Burada İslâm'a özgü hiçbir şey yoktur, bu kitapta arınma tahayyülünün farklı kültü-

107 "Kutsal Topraklar Kurtuluş Ordusu"nun 7 ağustos 1998'de Nairobi ve Dar es-Salaam Amerikan elçiliklerine düzenlediği saldırılar.

108 Bkz. *The International Herald Tribune*, 25 Eylül 2001.

"PEYGAMBER" BİN LADİN'İN VİDEO MESAJI (7 EKİM 2001)

Asker giysileriyle ekranlarda beliren Bin Ladin daha ilk cümlesinde Tanrı ile ölümü birleştirir: "İşte her şeye kadir Tanrı'nın gazabına uğrayan Amerika!" Amerika neden Tanrı'nın gazabına uğramıştır? Birçok şiddet eyleminde Batılıların sorumluluklarını sıraladığı bazı sözlerinde bir parça da olsa haklılık payı olduğunu belirtmemiz gerek. Batı'nın genelde güney ülkelerinde yaşanan acı ve ölümleri, örneğin Iraklı çocukların ölümünü göz ardı ettiğini belirtir (ve tabii bu bir tesadüf değildir). ABD'nin de bizzat sivil-asker ayrımı yapmaksızın savaş yöntemleri kullandığını ve Hiroşima'ya atılan nükleer bombayı hatırlatır (bu da masum bir tercih değildir). Bin Ladin ABD'nin Japon kentlerinin bombalanması konusundaki sorumluluğu ölçüsünde Amerikalıların vicdanını hedef almak ister. Daha genel anlamda Batı dünyası içinde de Amerikalıların layığını bulduğunu, bunu hak ettiklerini vb. düşünebilecek insanlara seslenmek niyetindedir. Sanki dünyanın bu en büyük gücünün bir kez olsun bu türden bir katliamın kurbanı olmasına sevinmek söz konusuymuş gibi. Bin Ladin bu anlamda şu sözleri sarf eder: "Amerika'nın şu anda yaşadığı şey, bizim daha önce başımıza gelenlerin sadece bir örneğidir." Burada kendi zulmünü meşru kılmak için hasmının gerçek ya da sözde zalimliklerine vurgu yapan celladın alışılagelmiş söylemini görürüz.

Bin Ladin'in söylemi dinî terörizm repertuarından ödünç alınmış ölçüsüz bir eğilim sergiler. Bundan yirmi yıl kadar önce Ayetullah Humeyni de İran Devrimi bağlamı içinde davaya inanan kitleleri harekete geçirmek için "iblis Amerika" temasını kullanmıştı. Bin Ladin'in söylemi ise uluslararası niteliktedir; hatta tüm dünyaya yönelmiştir. Dolayısıyla kötülüğün ana kaynağının "modern dünya paganizminin sembolü" Amerika ve müttefikleri olduğunu söyler.

Hedefteki "Amerika" çok başlı bir canavar olarak sunulur. Onun birçok çehresi vardır ve her seferinde biri gerçek düşman olarak belirir: büyük kafir Bush, Amerikan askerleri, ülke – Amerika ya da daha genel olarak Amerikalılar; öyle ki Bin Ladin'in

askerî ya da siyasi liderleri mi, Amerika'nın topraklarını mı yoksa halkını mı hedef aldığı belirsizdir; kuşkusuz bunların hepsi bir arada. Böyle büyük bir hedefe karşı geliştirilen söylem, ayrım gözetmediği ölçüde daha da endişe verici olmaktadır; hedeftekilere yöneltilmiş topyekûn bir tehdidin katliamı haber verdiğini ya da ona eşlik ettiğini biliyoruz.

Kötü-Amerika figürüne karşı Tanrı-Muhammed figürüyle yanıt verir. İlk cümleden itibaren konuşmasının ana ekseni bunun üzerine kuruludur. Tanrı'nın yardımının dile getirilişi aslında neredeyse tüm cümlelerinin ana fikridir. Yaklaşık dört dakikalık bir mesajda on iki defa "Allah" (ya da "Muhammed") ve dokuz defa "Amerika" (ya da "Amerikalılar") sözcüklerini kullanır; sanki bunlar birbirlerine karşı amansız bir mücadele içindeymiş gibi: "Amerika kötülüğün ta kendisi olduğu için, Amerika İslâm'ın kutsal topraklarını kirlettiği için, Allah onları cezalandırdı. Ve 11 Eylül'de bu uğurda ölen Müslümanlar Allah'ın iradesinin aracılarıydı."

Bunların ardından en büyük itham gelir: Amerikalılar Suudi Arabistan'daki varlıklarıyla İslâm'ın kutsal topraklarını kirletmiş erdir. Sonuç açıktır: toprakları arındırmak için "kâfirleri" kovmak gerekmektedir. Böylece "kâfirlere" karşı mücadelenin gerekliliği, dinî özü gereği kurtarıcı bir arınma eylemine dönüşmüş olur.

Katar televizyonu El Cezire'de yayımlanan ve *Le Monde*'un 7 Ekim 2001'de yeniden yayınladığı video mesaj.

rel ve dinî bağlamlar içinde katliama nasıl ortam hazırladığının örneklerini yeterince gördük. Ama Abdelwahab Meddeb'e göre "İslâm'ın hastalığı" tam olarak "öze dönmek ve özdeki saflığa ulaşmayı istemek" olmuştur.[109] Oysa Bin Ladin'in korkutucu söylemini "modern" kılan şey, terörist amaçlarla yok etmeye dayalı bir retorik kullanması olmuştur: devletlerin geçmiş üzerinden çokça başvurduğu bir retorik.

109 Abdelwahab Meddeb, "La Maladie de l'Islâm", *Esprit*, Ekim 2001, s. 86.

Bununla birlikte Tanrı ile ölüm arasında kurulan bu bağdaşıklık da mutlaka sorgulanmalıdır. Bu yeni bir olgu değildir ve dinî terörizmin kuşkusuz en önemli kısmını oluşturmaktadır.[110] Ama bunun tümüyle nihilizme dayanan anlamını da sorgulamak gerekiyor. Çünkü "çürümüş Batı'ya" karşı isyan halindeki 19. yüzyıl sonu Rus nihilizminde de bir arınma isteği vardı. Ayrıca Nietzsche'nin uyarısını ciddiye almamak mümkün mü: "Anlattığım, gelecekteki iki asrın hikâyesidir. Gelecekte olacakları söylüyorum, bunların gerçekleşmemesi imkânsız: *nihilizmin uyanışı*."[111]

Yazarın *Gai Savoir*'inde (*Şen Bilim*) elinde bir laterna "Tanrı'yı arıyorum!" diye bağırarak gelen geçene çıkışan ve insanların alaylarıyla incinip suratlarına "hepimiz Tanrı'nın katilleriyiz!" suçlamasını çığıran delisini unutmayalım.[112] O nihilist bir kahramandır. "Tanrı'nın ölümü"nü yani Hıristiyanların Tanrı inancının çöktüğünü ilan eder. Bundan onyıllar sonra Nietzsche haklı çıkmış gibi görünüyordu. Herman Rauschning, Nazizmin iktidara yükselmesiyle nihilizm devriminin başladığını söylüyordu: özgürlüğün ortadan kalkması, şiddetin hâkimiyeti ve ruhun esareti üçlemesine dayanan bir nihilizm.[113] Bazılarının "yeni totalitarizm" olarak adlandırdığı dinî terörizmle birlikte Nietzsche'nin kehaneti bir kez daha doğrulanmış olmuyor mu? Çöküş halindeki yani herhangi bir ruhani aşkınlığa inancı kalmamış bir Batı'da kimi insanlar İslâm adına, Tanrı'nın uğrunda can vermekten bir an tereddüt etmeyecekleri mutlak hâkimiyetini dile getiriyorlar. Yüksek sesle, ona ihanet etmiş ve hatta onu yıkmış olan tüm kâfirleri yok etmeyi emreden, ölümü emreden bir Tanrı'dan bahsediyorlar. Peki, tüm bu "inançsızlar" onun yerine neyi koydular? Para, iş, seks tanrı oldu. Burada da saldırının Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılması bir te-

110 Bruce Hoffman," La terreur sacré", *Politique internationale*, no. 77, Güz 1997, s. 345-355.

111 Friedrich Nietzsche, *Gesammelte Werke*, Frankfurt, Kroener Verlag, 1905, c. XV, s. 137. Bkz. Jean Granier "Nihilisme", *Encyclopedia universalis*, Paris, c. XVI, 1995, s. 367.

112 Friedrich Nietzsche, *Gesammelte Werke, a.g.e.*, c. 5, s. 271.

113 Hermann Eauschning, *La revolution du nihilisme* (1939), Paris, Gallimard, 1980.

sadûf değildi. Tanrı'nın intikamını almak ve ona saflığını geri kazandırmak için "kâfirlerin" çürümüşlüğünün rahatsız edici sembollerinden birini yok ederek, kutsallığın ölümle birleşen yeni bir başkaldırı biçimi doğmuş oldu. Batılı bir bakış açısıyla bakarsak, sanki bu yeni kutsal savaşın avukatlığını yapanlarla iletişim ve "diyalog" kurma şansı neredeyse hiç yoktu.

"Sıradan" fedailerden kurbana

Bu süre zarfında Batı korkuyor ya da bu korkuyu reddederek yaşıyordu. Çünkü ABD 2005 yılında, bizzat kendi yöneticilerince araçsallaştırılmış bir saldırı psikozunu yaşıyordu. Avrupalı devletler ise 11 Mart 2004'te Madrid'de gerçekleşen saldırının ardından kendi "küçük 11 Eylül"lerinden ders çıkarmışa benzemiyor ve terörün önlenmesi konusunda emniyet işbirliğine girişmekte geç kalıyorlardı. Keşke Raymond Aron'un 1962'de sarf ettiği şekliyle psikolojik etkilerinin fiziksel etkileriyle karşılaştırılamayacak denli büyük olduğu eylemleri "terörist" olarak adlandırmalıyız sözünün halen geçerli olduğunu söyleyebilseydik![114] Medyanın cambaz ipi üzerinde oynayan terörizm aslında insanların yaşamı konusunda görece hep daha tutumlu olmuştu. Örneğin 1968-1984 yılları arasında 3.000 kişinin terör kurbanı olduğu tahmin edilmektedir; yani yılda 200 kişiden az.[115]

Ama aniden 11 Eylül saldırılarıyla birlikte (Washington'daki Pentagon saldırıları da buna dahildir) farklı bir aşamaya geçeriz çünkü ölü ya da kayıp sayısı 3.000 civarındadır.[116] Bu rakamın elbette güney ülkelerinde yaşanan ve birkaç ay içinde yüz binlerce insanın canına mal olan büyük katliamlardaki kıyımlara (örneğin 1965-1966'da Endonezya'da ya da 1994'te Ruanda'da

114 Raymond Aron, *Guerre et paix entre les nations*, Paris, Calmann-Lévy, 1962, s. 176.

115 Xavier Crettiez ve Isabelle Sommier, "Les attentats du 11 Septembre: continuité et rupture du terrorisme", in *Annuaire français de relations internationales*, Brüksel, Bruylant, c. 3, 2000.

116 Kesin rakamlara göre Dünya Ticaret Merkezi'nde 2 823 ölü ya da kayıp ve pentagon'da 184 ölü ya da kayıp olmuştur. Bkz. *The New York Times*, 24 Nisan 2002.

yaşananlar) yaklaşamaz bile. Ama Batılılar onları doğrudan ilgilendirmeyen bu büyük katliamlara kayıtsız kalmaya alışmıştır. 11 Eylül'le birlikte bu sefer Batı dünyası bizzat kalbinden vurulmuştur ve korku hiç olmadığı kadar yoğundur.

11 Eylül'ün yarattığı sarsıntı, birçok uzmanın son yıllardaki gelişiminden endişe ettiği kitlesel kıyım terörizmine dair korkuyu billurlaştırmıştır. Bu son derece yaratıcı ve gözü pek operasyon Gérard Chaliand'a göre yine de "klasik terörizm" kapsamında görülür, çünkü eylemi gerçekleştirenlerin silahı yoktur (sadece bir çakı).[117] Bununla birlikte bazı özel gruplarca kitle imha silahları (atom bombası, bakteri silahları, kimyasal silahlar) kullanılması olasılığından –ama halen bir iddiadan öteye gidemez bu– başlanarak karanlık terörizm senaryoları basında yer almaya başlar. Bu kıyım teknolojileri ilkesel olarak bazı devletlerin mutlak denetimi altındadır, ama ne zamana kadar? 20 Mart 1995'te Japon Aum Shinrikyo tarikatının Tokyo metrosuna sarin gazıyla yaptığı saldırı hatırlanınca en karamsar tahminler daha da inanılır hal alır.[118]

Bu teknolojik baskı olasılıklarından önce en kafa karıştırıcı şey öncelikle François Geré'nin "ölmeye gönüllü" olarak adlandırdığı, hedef aldıkları kişilerle birlikte ölmeye hazır olanların yarattığı psikolojik baskıdır. Katliamlar tarihinde onların gönüllü feda eylemi yeni bir olgu olarak ortaya çıkar.[119] Kuşkusuz ne Naziler Yahudilerle ne de Hutular Tutsilerle birlikte ölmeyi tahayyül etmiyordu. Amaçları güvenli ve arınmış bir dünya yaratmak ve onun efendisi olmaktı. Oysa lanetlediği düşmanıyla beraber ölerek hayatını feda etmek her tür iktidara karşı bir meydan okumaydı. Çünkü iktidarlar ona itaat edileceği-

117 Gérard Chaliand, "Les attentats du 11 Septembre", in Gérard Chaliand (dir.), *Les strategies du terrorisme*, *a.g.e.*, s. 5.

118 İlginç bir çalışma için bkz. Sylvaine Trinth, "Aum Shinrikyo: secte et violence, in Michel Wieviorka (ed.), *Un nouveau paradigme de la violence?, Cultures et Conflits*, no. 29-30, Internet üzerinden: www.conflits.org.

119 Söz konusu uzman, strateji ve psikolojik savaş uzmanı, bu tür operasyonların savaş operasyonlarındaki Japon kamikazelerle karıştırılmamaıs gerektiğini belirtir. Bkz. François Geré, "Les operations suicides entre guerre et terroirsme", in Gerard Chaliand ve Arnaud Blin, *Histoire du terrorisme*, *a.g.e.*, s. 399.

ne dair bir onay almazsa insanlara ölüm korkusu ve ölüm tehdidi savurur. Öte yandan hayatını feda etmekten çekinmeyen kişi, tanım gereği bu iktidarın tüm gücünü elinden almış olur.

İran asıllı Fransız sosyolog Farhad Khosrokhavar bu türden şehit profillerinin bir yandan İsrail-Filistin çatışması bağlamında öte yandan da bizzat Batı toplumlarının içinde nasıl oluştuğunu gösterir. İntihar saldırılarıyla Tanrı uğruna gönüllü olarak ölmenin bu iki biçimi arasında aslında çok az bağlantı vardır. Ortak bir dava uğruna kendini feda etmenin ilk yöntemi Filistinlilerin feda eylemleridir: açık bir biçimde işgalci addedilen İsrailli hasma yöneltilmiştir. "Filistin'de şehitlik umutsuzluğun kutsallaştırılmasından kaynağını bulur; öyle ki ancak öte dünyaya dair bir anlam çerçevesinde yeniden kurulan dinî ülkü ile bu umutsuzluktan sıyrılmak mümkün olur." Bir dava uğruna kendini gönüllü olarak feda etmenin bir diğer yönteminde ise 11 Eylül saldırılarındaki pilotlar düşünülebilir; bunlar Batı ülkelerine entegre olmuş bile olsa başta İslâm topraklarını ve değerlerini tahakküm altında tutup ırzına geçmekle suçladıkları ABD olmak üzere tüm Batı'ya karşı büyük bir nefret besleyen küçük Müslüman azınlığın temsilcileridir. Onlara göre bu "hem baştan çıkaran hem de çürüten kafir Batı, İslâm'ın temellerini kemirmekte, tüm batı bireyler de buna yardım etmektedir. İşte bu yüzden Batılılara karşı masum suçlu ayrımı gözetmeksizin verilen topyekûn ve mutlak savaş "dini bir görevdir." Sonuç olarak terör ağları adamlarını bizzat hiper-modern toplumlar içinden devşirebilmektedir."[120]

Amerikalı psikiyatr ve siyaset bilimci Marc Sageman bu kişiler hakkında ilginç bir araştırma yapmıştır. Çalışması da (elbette profiller farklı olsa bile) birçok noktada söz konusu katliamcılar hakkında yukarıda söylenenlerle uyumludur. Selefi *cihadına* katılmış 172 militanla oluşturduğu bir örneklemden yola çıkarak bunların bireysel özelliklerinin terör eylemine katılmalarını açıklamaya yetmeyeceğini ortaya koymuştur. Çoğunluk-

120 Frahad Khosrokhavar, "La victoire d'oussama Ben Laden", *Le Monde*, 23 Kasım 2001. Ayrıca kitabına da bkz. *Les Nouveaux Martyrs d'Allah*, Paris, Flammarion, 2002.

la üniversite eğitimi almış ve orta sınıf mensubu bu "sıradan" bireyler ne psikopat ne de sosyopattır. Geçmişlerinde şiddete dair bir iz de yoktur; dolayısıyla terôristlere dönüşmelerini hayat hikâyelerinden yola çıkarak anlayamayız.

Bununla birlikte vatanlarından kopmuş, daha ziyade Batı toplumları içinde bir tür sosyallik yitimi (marjinalleşme) yaşamış, bundan ötürü de dinî retoriğe dayalı bir yeniden toplumsallaşma sürecine girmişler; bu da onları onların kendilerini kutsal savaş bağlamında tanımlamalarının yolunu açmıştır. Ancak Marc Sageman bu ideolojik yönelimin yine de eyleme geçiş anını açıklamakta yetersiz kalacağını belirtir. Yazar bu sayfalarda da altı çizilen bir tespite katılır: bir terör eylemine geçmeyi sağlayacak şey, bunu sağlayacak bir *grubun oluşmasıdır*. Bu açıdan 11 Eylül saldırılarını hazırlayanların hikâyesi bunu açıkça ortaya koyar. Aslen aynı arkadaş çevresinde yetişmiş, Hamburg'da yaşamakta olan bireyler söz konusudur; grup oluştuktan sonra *cihada* hizmet etmeye karar verir ve bir gün bu iş için davet edilmeyi kabul ederler. Tek tek bireylerin bir araya gelmesi olgusudur öncelikli olan; zamanla, bu arkadaş grubu yavaş yavaş bir hücre haline gelir ve köktenci militan ağlarına dahil olur.[121] Terör eylemine geçişe dair bu kaygı verici şema ne ölçüde kendini tekrar üretebilecektir?

Kati suretle, 11 Eylül'ün asıl zaferi *korku*dur; Batı'ya yayılan bir korku, artık hem iç hem dış düşman, kendi toplumlarımızda varlığı hemen ayırt edilemeyecek olan bu tedirgin edici "terörist" figüründe billurlaşan yaygın bir korku. O artık, içimize sızmış, bizi mahvetmeye yeminli "şüpheli"nin modern ifadesidir. Artık fark edemeyeceğimiz neredeyse "uyuyan bir düşman"dan bahsetmiyor mu herkes?

Jean Charles de Menezes'in, Londra'daki 7 Temmuz saldırılarında (en az 55 ölü ve 700 yaralı) hiçbir suçu olmayan o genç Brezilyalının 22 Temmuz 2005'te İngiliz polisi tarafından öldürülmesi ve 21 Temmuz'un "başarısız"ları son derece endişe verici bir gelişmenin habercisi olabilir: demokratik bir devlet, terörizme karşı savaş adına kanunlar üstü olduğunu iddia ederek

121 Marc Sageman, *Understanding Terror Networks*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.

"Kötü"yü alt etmek için gözüne kestirdiği kişileri öldürme hakkına sahip olduğunu ileri sürüyor.

Bitirirken, bu kitabın birinci bölümünün ana sorunsalını oluşturan gerçek ile tahayyül arasındaki karmaşık ilişki sorunuyla tekrar karşılaşıyoruz. İçinde yaşadığımız bu tarihsel dönemde bu analizi kendimize de uygulayabilmeliyiz. Elbette yeni terör saldırılarının gerçekleşebileceğinden endişe etmek için nesnel nedenlerimiz var. Ama bununla birlikte biz ötekiler, Batılılar, bizler de koca "paranoyaklara" dönüşmüyor muyuz? Çünkü bir terör eylemine dair gerçek risklerle, antiterör güvenlik güçlerinin yoğunlaştırdığı bir kitlesel kıyım psikozunun tümüyle hayal ürünü riskleri arasında ayrım yapmak çok güçtür. Devlet başkanları kendilerini güvenliğin teminatı olarak göstermek için bizzat bu terör tehdidini kullanmaktadır. Bu tedirginlik verici geleceğe meydan okumak için bugünkü çırpınışlarımızdan kurtulmamıza en çok yardım edecek şey belki de tarihçinin bakış açısıdır. Jean Delumeau'nun 1978'de yazdığı, *La Peur en Occident* (Batı'da Korku) başlığını taşıyan büyük eserini burada anmak istiyorum... Tabii çalışmasında Avrupa'nın 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki evrimi ele almasını bir yana bırakacak olursak. Ama eserin alt başlığı "Kuşatılmış bir kent"tir.[122] Peki ya içindekilere baktığımızda na görürüz? Elbette Yahudi korkusu, kadın korkusu ama aynı zamanda "Müslüman tehdidi"! Burada hiç kuşku yok ki doğmakta olan 21. yüzyılımızdaki korkularımızın ne ölçüde "yeni" olduğu üzerine düşünmemiz gerekiyor.

122 Jean Delumeau, *La Peur en Occident, XIVe-XVIIIe siecle. Une cité assiégée*, Paris, Fayard, 1978.

YİNE YENİDEN "BİR DAHA ASLA!"

Ben bu kitabı soykırım süreçlerini anlamak amacıyla yazdım. Bununla birlikte okurun kendisine "bu araştırma böyle korkunç şeylerin yeniden yaşanmaması adına nasıl bir katkı sunabilir?" sorusunu sorması gayet doğal ve meşrudur. Bu uğraşın ahlaki olarak sivilleri hedef alan kitlesel şiddet eylemlerine odaklandığı herkesin malumudur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "Bir daha asla!" dememiş miydik? "Felaketten dersler çıkarmak", "faşizmin tüm biçimlerine karşı mücadele etmek", "hoşgörüyü çoğaltmak" vb. gerekiyordu. Bu gerçekleşmesi imkânsız dileklerden geriye ne kaldı? Kamboçya'dan Çeçenya'ya, Endonezya'dan Biafra, Guatemala, Irak, Ruanda ya da Sudan'a kadar dünyanın dört bir yanında yıkım ve felaket sahneleri hâlâ karşımıza çıkmaya devam ediyor. Başlangıcında bulunduğumuz şu 21. yüzyılda "Bir daha asla!" şiarı neredeyse katlanılmaz bir hal aldı. Laf ebeliği yapmak yerine bize ne kadar utanç verici gelirse gelsin karşımızda duran gerçeklere bakmak ve tekrar tekrar yaşanan bu kitle kıyımlarıyla trajedinin neden yeniden üretildiğini araştırmak yeğdir.

Soykırım hakkında çalışan çoğu araştırmacının çalışma nesnesiyle arasına psikolojik bir mesafe koyduğunu söyleme cesaretini göstermeliyiz. Araştırmacılar bir yandan, Ruanda'dan

sonra Darfur'da, Kongo'da ya da Çeçenya'da katliamlar yaşanmasına göz yuman sözde "uluslararası kamuoyunun" iki yüzlülüğünü ifşa edenlerin ahlaki hoşnutsuzluğunu paylaşıyorlar. Ama edindikler bilgiler, sıkça görülen bu suskunluğun nedenlerini incelemelerine yardımcı olurken öte yandan da onu sonuç olarak katliamların önlenmesi adına dünya çağında gerçek bir siyasi tedbir mekanizmasının kurulmasının imkânları konusunda şüpheciliğe sürüklüyor. Durduğu yer belki de en rahatsızlık verici yerlerden biri: Araştırmacı sürekli olarak evrensel bir ahlakın gerekleri ile uluslararası ilişkilerin gerçekleri arasında sıkışmış durumda bulunuyor. Ama budalaca bir saflığa ya da koyu bir sinizme kapılma tehlikesi içinde olan başkaları da yok mu? Bu çelişkiyle yaşamayı kabul etmek, antagonist önermelerden yola çıkan paradoksal bir düşünce biçimi geliştirmeyi gerektirir. Amerikalı yazar Francis Scott Fitzgerald'm bir sözünün konumuzla yakından ilgili olduğunu düşünüyorum: "Parlak bir zekânın göstergesi," der, "iş görme imkânını kaybetmeden iki karşıt fikri bir araya getirebilme yetisidir. Örneğin olguların hem umutsuz hem de değişmeye yazgılı olduğunu kavrayabilmek gerekir."[1]

Krizlerin önlenmesi: İddialar ve yanılsamalar

O halde yüzümüzü umuttan yana olanlara, yani önleyici tedbirler alınması yönünde çaba harcayanlara dönelim. Bu açıdan bir nebze de olsa cesaret verici gelişmeler olduğu bir gerçektir. Aslında yeryüzünün şahit olduğu tüm dramlar arasında, dünya çapında bir bilinç kırılması yaşanmasını sağlayacak denli şok etkisi yaratan pek az sayıda olay olmuştur. Genel bir vurdumduymazlığa ve acıların hayal meyal "uzaklarda" olmasına rağmen[2] insanlar birer toplumsal aktöre dönüşebilir, kitlesel şiddetin neden ya da etkilerini sınırlandırmak, önlemek,

1 Francis Scott Fitzgerald, *la Fleure*, Paris, gallimard, 1963, s. 475.

2 Luc Botanski, La Soufrrance a distance. Morale humanitaire, medias et politique, Paris, Métailié, 1993.

dindirmek için ortak bir girişimde bulunabilirler. 1859 Solferino savaşında yaşanan vahşetin İsviçreli Henri Dunant'ı özel olarak savaş kurbanlarına yönelik bir örgütlenmeye, günümüzde Kızıl Haç olarak bilinen örgütü kurmaya ittiğini hatırlamakta fayda var.

Benzer biçimde, Biafra savaşının sonrasında, 1967'den 1970'e kadar geçen sürede, Sınır tanımayan doktorlar gibi medya vasıtasıyla uluslararası kamuoyuna baskı yaparak, yani Bernard Kouchner'in tabiriyle "gürültü patırtı koparark"[3] kurbanlara yardım etme amacı taşıyan yeni sivil toplum örgütleri ortaya çıkmıştır. Bundan otuz yıl kadar sonra, Bosna ve Ruanda'nın ardından örneğin *International Crisis Group* gibi başka örgütlenmeler ortaya çıkmıştır ama bu sefer amaçları farklıdır: karar mercilerinin duyarlılığını artırıp gidişatta etkili olmalarını sağlamak için sürmekte olan çatışmalarla ilgili suni analizler hazırlamak. Bu yeni STK'lar 1990'lı yılların sonlarında gelişmeye başlayan bilinçlenmenin bir göstergesidir: Sadece krizden *sonra* değil, daha ziyade krizin bir felaket senaryosuna evrilmesini önlemek için *önceden* müdahale edilmesini sağlamak.

Tedbir sorunu da uluslararası ilişkilerin önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Konunun kendine has ama çoğunlukla belirsiz ve karmaşık bir sözcük dağarcığı oluşmuştur: "erken uyarı sinyalleri", "yapısal tedbirler", "önleyici diplomasi"[4] vb. gibi konular tartışılmaya başlamıştır. Ama tam olarak tartışılan şey nedir? Çatışmaların önlenmesi mi yoksa krizlerin önlenmesi mi? Eğer söz konusu olan şey çatışmalarsa yine gerçekleşemeyecek bir dilekte bulunmanın âlemi yok: Çatışma insanlık tarihine içkin olduğundan, onları önlemek imkânsızdır ve bundan ortaya sayısız boş söylem çıkabilir. Ciddi bir bölgesel ya da

3 Bkz. Bernard Kouchner, *Charité Business*, Le Pré-aux-Clercs, 1986; ve Bernard Kouchner, *Le malheur des autres*, Paris, Odile Jacob, 1991.

4 Bu son kavram BM eski Genel Sekreteri Boutros Boutros-Ghali tarafından ortaya atılmıştır: "Önleyici diplomasi, taraflar arasında anlaşmazlık çıkmaması, mevcut bir anlaşmazlığın açık çatışmaya dönüşmesini engelleme ve çatışma patlak verirse mümkün olduğunca çabuk çözülmesi amacım taşır" (Boutros Boutros-Ghali, *Agenda pour la paix. Diplomatie préventive, rétablissement de la paix, maintien de la paix*, New York, Ed. Des nations unies, 2. Basım, 1995, s. 48).

uluslararası krize evrilebilecek bir çatışmanın bastırılması söz konusuysa "krizlerin önlenmesi" ifadesi daha anlamlı görünüyor. Ama krizlerin önlenmesi ve uluslararası çatışmaların, anlaşmazlıkların idaresi arasındaki ayrım nasıl yapılabilir? Kanada ya da İsveç gibi bazı devletler bu türden sorular üzerine tartışmalar yürütmektedir.

2001 yılında BM genel sekreterinin yayınladığı bir rapor bu anlamda bir ilerleme kaydedilmesine imkân tanımıştır.[5] Üstelik Kofi Annan, Ruanda olaylarında Birleşmiş Milletler'in ciddi hataları olduğunu dile getirmiş ve 2004 yılında soykırımların önlenmesi konusunda doğrudan Güvenlik Konseyi'ne bağlı olarak çalışacak özel bir raportörlük kurulduğunu açıklamıştır. 2004 yılında yayınlanan bir diğer rapor, –Robert Badinter'in de aralarında bulunduğu "üst düzey yöneticiler" olarak anılan grubun raporudur bu– Birleşmiş Milletler'in geçireceği köklü bir reformla bu çerçevede Güvenlik Konseyi daimi üyelerinin "soykırım ya da kitlesel insan hakları ihlalleri konularında veto hakkını kullanmaktan vazgeçmesi" yönünde tavsiyede bulunur.[6]

Soykırımın önlenmesi konusundaki bu çabalar yargıç Raphael Lemkin'in de gündemindeydi. Bir ölçüde esin kaynağı olduğu 1948 Sözleşmesi'nin bizzat başlığında da aynı ilkeden bahsediliyordu.[7] Ayrıca soykırımları karşılaştırma işine girişen araştırmacıların çoğu da çalışmalarını soykırımların önlenmesi perspektifinde gerçekleştirmektedir. Söz konusu araştırmacılar katliamların nedenlerini ortadan kaldırarak tekrarlanmasını engellemek umuduyla bunların ortak nedenlerini gün yüzüne çıkarmak için sosyal bilimlere başvurmaktadırlar. Elinizdeki bu kitap da katliamların aslında bir kader olmadığını göstermiyor mu? Ancak bu aşırı şiddet süreçleri kesin olarak ön-

5 Kofi Annan, *Prevention of Armed Conflict*, BM Genel Sekreterinin Güvenlik Konseyi'ne sunduğu rapor, 7 Haziran 2001.

6 *Un monde plus sur. Notre affaire a tous* (Daha güvenli bir dünya. Hepimizin görevi) başlıklı raporun 256. Maddesi, Tehditler, ihlaller ve değişim hakkında üst düzey yöneticiler grubu, New York, BM, 2004; http://www.un.org.

7 Soykırım suçunun önlenmesi ve cezalandırılmasına dair sözleşme, Paris'te 9 aralık 1948'de oya sunulmuştur. Bkz. 6. bölüm.

ceden belirlenemez. Süreç, eyleme geçme kararı almış birtakım aktörlerin iradesine ve ayrıca bunun gelişimini kolaylaştıran koşullara bağlıdır. Dolayısıyla canice evrimin önüne geçmek, en azından hızını kesmek mümkündür. Belirli bir ülkedeki herhangi bir durumun tehlike arz edip etmediğini anlamayı sağlayacak "erken uyarı sinyallerini" belirlemeyi hedefleyen araştırmalar yapılmaktadır. Burada bu sinyallerin en önemlilerinden birkaçını aktarabiliriz: aydınların kışkırtıcı söylemlerinin artması, "nefret medyasının" ortaya çıkması, belirli bir grubun marjinalleştirilmeye başlaması, *iç* ve *dış düşman* figürlerinin kamusal alanda ifade edilir hale gelmesi vb. sosyolog Ted Gurr ve Barbara Harff da azınlıklara yönelik kitlesel şiddet eylemlerine yol açabilecek yapısal çatışma modelleri üzerine çalışmalar yapmıştır.[8] Bu yaklaşım sosyolog Helen Fein'm da benimsediği bir yaklaşımdır.[9]

Öngörülen somut tedbirler, örneğin ateşe körükle gidenlere karşı söz söyleme cesareti gösteren "panzehir entelektüellerin" desteklenmesi, gruplar arasında çatışmadan ziyade işbirliğine önem veren[10] ya da kurbanları ses çıkarmamaları durumunda kendilerini bekleyen tehlike konusunda uyarmaya çalışan medyaların kurulmasının teşvik edilmesi[11] vb. türünde-

8 Barbara harf, "No lessons learnt from the Holocaust. Assessing risks of genocide and political mass murder since 1955", *American Political Science Review*, c. 97, no. 1, Şubat 2003, s. 57-73. Ted R. Gurr, "Containing Internal War in the 21st Century", Fen Osler Hampson ve David M. Malone (ed.), *From Reaction to Conflict Prevention: Opportunities for the UN System*, Boulder ve Londra, Lynne Rienner fort he International Peace Academy, 2001, s. 41-62.

9 Helen Fein, "The Three P's of Genocide Prevention: With Application to a Genocide Foretold-Rwanda" in Neal Riemer (ed.), *Protection Against Genocide. Mission Impossible?*, Westport, Praeger, 2000, s. 41-66. Ayrıca Gregory Stanton'un sistematik yaklaşımına da bakılabilir: "Early Warning", in Dinah L. Shelton (ed.), *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, *a.g.e.*, s. 271-273.

10 Bu açıdan *Search for Common Ground* isimli STK ilgi çekicidir. Bu örgüt Amerikalı gazeteci John Marks tarafından kurulmuştur. STK'nın amacı çatışma halindeki etnik ya da dinî topluluklar arasında işbirliğini teşvik eden çeşitli radyo ve televizyon programları yapılmasını desteklemektir.

11 Tarihçi Frank Chalk 1944 yılında BBC'nin Macaristan Yahudilerini Alman işgali sonrasında ve Eichmann onları kamplara götürme çalışmasına başladığında, kendilerini bekleyen tehlike konusunda uyarabileceğini iddia etmiştir.

ki girişimlerdir. Daha genel anlamda, marjinalleştirilmiş (ya da böyle bir tehlike altındaki) bir topluluğun üyeleriyle olan bağları güçlendirme ya da yeni bağlar kurma yönündeki siyasi, toplumsal, kültürel her tür eylem, "önleyici" sıfatıyla tanımlanabilir.[12] Bir diğer önleyici eylem de uluslararası kamuoyunun yetkili mercilerine müdahale etme yönünde baskı yaparak dış dünyayı olası bir trajedi konusunda uyarmak olacaktır. Aslında uyarı işaretleri (STK'ların, olay yerindeki gazeteci ve araştırmacıların, şu ya da bu topluluğun durumunun risk altında olduğunu belirten açıklamaları sayesinde) genel anlamda biliniyorsa da çoğunlukla eksik kalan şey, durumu değiştirmek için müdahale etme yönündeki siyasi iradedir.

Siyasi iradeyi ortaya çıkarmak için önleyici müdahaleden taraf olanlar en az dört iddia ileri sürmektedirler. Acil olarak tepki verilmesi gereği öncelikle uluslararası hukuka atıfta bulunularak meşrulaştırılmaktadır: belirli bir ülkede gözlemlenen bazı eylemlerin hukukileştirilmesi ve suç kapsamına alınması, tedbir alınması (hatta müdahalede bulunulması) için gereken yasal çerçeveyi oluşturmaktadır ve bunlar uluslararası hukuk açısından meşru kabul edilmektedir.[13] Amnesty International (Uluslararası Af Örgütü) ya da Human Rights Watch gibi STK'ların toplanan bilgileri insan hakları ihlalleri konusundaki hukuki çerçeveye dayandırmaktaki özgün rolü bundan ileri gelmektedir.

Tedbir alınması taraftarı olanların ileri sürdüğü bir diğer iddia da pragmatizmdir. Bunlar çevre ülkelerin güvenliğini tehdit edecek mülteci akınlarını önlemek ve dolayısıyla çatışmanın tüm bölgeye yayılmasını engellemek için krize derhal müdahale edilmesinin daha ihtiyatlı bir tavır olacağını ileri sürmektedirler. Ayrıca bu, on binlerce, hatta yüz binlerce mülteciye bak-

---

Ona göre insanların saklanması yönünde İngiliz radyosunda anonslar yayınlansaydı birçok insanın hayatı kurtulabilirdi.

12 Bkz. Barnett R. Rubin (ed.), *Cases and Strategies for Preventive Action*, New York, The Century Foundation Press, 1998.

13 Michel Walzer'in "Au delà de l'intervention humanitaire, les droits de l'homme dans la société globale", *Esprit*, Ağustos-Eylül 2004, s. 8-27 'de ileri sürdüğü bakış açısı buna uygundur.

maktan (konaklama, beslenme, salgınların önlenmesi vb.) daha az maliyetli olacaktır.[14] Carnegie Komisyonu'nun bunu destekleyen rakamlara yer verilen bir raporunda krizi önlemenin geç kalınmış bir müdahaleden daha az maliyetli olduğu belirtilmektedir. Bu rapora göre uluslararası kamuoyu 1990'lı yıllarda yaşanan yedi müdahalede (Bosna Hersek, Somali, Ruanda, Haiti, İran körfezi, Kamboçya ve Salvador) 200 milyar dolar harcamıştır; ama daha etkili bir önleyici yaklaşım benimsemiş olsaydı 130 milyar dolar daha az harcayabilirdi.[15]

Katliamların genellikle az sayıda kişi tarafından gerçekleştirildiği göz önüne alındığında erken bir müdahalenin daha etkili olacağını ileri süren yazarlar da vardır: bu durumda rahatsızlık vermelerini engellemek için hareket etmek, teknik açıdan mümkün olacaktır.[16] Avrupa Birliği ve NATO'nun 2001-2002 yılları arasında Makedonya'daki iç savaşı engellemek için aldığı tedbirler gibi son derece cesaret verici önleyici müdahale örnekleri de bulunmaktadır. Benzer biçimde 2003 yazında Avrupa Birliği, Fransa önderliğinde, Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nin kuzey doğusundaki Ituri'ye, soykırım tehlikesini engellemek amacı taşıdığı iddia edilen bir askerî güç göndermiştir.

Peki, ama evdeki hesap çarşıya uymuş mudur gerçekten? Bu türden müdahaleler bazılarınca (özellikle de Afrika'da) postkolonyalizmin birer ifadesi olarak, sorunları sadece yüzeysel olarak çözen hatta daha da beter hale gelmesine yol açan müdahaleler olarak görülmektedir. Bu müdahalelerin pek de insani yardım gibi amaçlarla gerçekleştirilmediğini ve çoğunlukla müdahale edenlerin çıkarları ve birtakım hesaplar doğrultusunda yapıldıklarını ileri sürmektedirler. Mark Levene'e göre uluslararası ceza mahkemelerinden ya da arabuluculuk çalışmalarından geçip erken uyarı sinyallerinden askerî müdahaleye kadar giden, yine kendi tabiriyle, "yaptakçı önlemler"e

14 Bkz. Arthur C. Helton, *The Price of Indifference. Refugees and Humanitarian Action in the New Century*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

15 Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict, *Final Report*, Carnegie Corporation of New York, Aralık 1997.

16 Örneğin Benjamin A. Valentino'nun *Final Solutions*, *a.g.e.*, yazdığı önsözde ileri sürülen iddialara bakınız.

odaklanmak yerine daha derinlikli ve yapısal bir tedbir mekanizması geliştirmek gerekmektedir.[17] (Askerî müdahalelerde olduğu gibi) yangın söndüren itfaiyeci rolü oynamak yerine alev geçirmez evler inşa etmek gerekmektedir. Zaten günümüzün uluslararası sistemi Batı'nın müttefiki (Türkiye gibi) ülkelere ya da (Rusya ve Çin gibi) Birleşmiş Milletler daimi konseyi üyesi ülkelere müdahale etmek konusunda itfaiyeci rolü oynamaktan bile acizdir. Dolayısıyla ancak çatışmaların yapısal nedenlerine derinlikli olarak inen bir müdahale siyaseti, soykırımların önlenmesinde etkili olabilecektir. Mark Levene şöyle der: "Auguste Compte'un tabiriyle, nedenselliği kavrayamazsak önceden müdahil olamayız. Ve eğer önceden müdahil olamazsak engelleyemeyiz."[18]

Peki ama somut anlamda yapısal önlemler hayata nasıl geçirilebilir? Mark Levene buna bir yanıt vermez, sadece daha adil, ekonomik açıdan sürdürülebilir ve daha eşitlikçi bir dünya için vb. mücadele etmek gerektiğini dile getirir. Bu türden genel amaçlar yoksulluk içinde ve güvenlikten mahrum bölgelerde yaşayan insanlar başta olmak üzere daha çok sayıda kişinin sürece katılmasını teşvik eder ama girişilecek siyasi ve yapısal değişimlerin küresel ölçekte ve radikal bir biçimde gerçekleştirilmesini hedeflediği için yapılabilirlikleri konusunda tereddütler taşımamız normaldir. Ayrıca yazarın kendisinin bile bu konuda endişeleri vardır: bu türden dönüşümler nedeniyle yerkürenin bazı bölgelerinin ekolojik felaketlere, açlığa, hastalıklara, soykırımlara ve başka kitlesel şiddet eylemlerine sahne olma tehlikesi taşıdığını belirtir.

Şimdi de önleyici tedbir mekanizmalarını eleştirenlere bir bakalım. Çünkü kıyımları önlemek için çatışmaların nedenlerine nüfuz etme isteği, hangi yaklaşım benimsenmiş olursa olsun, şüpheciliği de beraberinde getirir. Tedbir alınması taraf-

17 Mark Levene, "A Dissenting Voice: Or How Current Assumptions of Deterring and preventing Genocide May Be Looking at the Problem thought the Wrong End of the Telescope", 1. Bölüm, *Journal of Genocide Research*, c. 6, no. 2, Haziran 2004, s. 153-166.

18 *A.g.e.*, s. 163. Ayrıca *Journal of Genocide Research*, c. 6, no. 3, Eylül 2004, s. 431-445'te makalesinin ikinci bölümüne de bakılabilir.

tarı olanlar, ahlaki bir irade ortaya koyduklarını söyleseler de bizzat bunların işleyişini sorgulayan eleştirilerle karşılaşmışlardır. İngiliz Michael Freeman bu çalışma alanındaki pozitivist yaklaşımı ciddi biçimde eleştirir. Bu araştırmaların şu önermeye dayandığını söyler: soykırımların nedenlerini bilmek onları öngörmemizi sağlayacaktır ve soykırım yaşanmasını önleyecek tedbirler alma olanağımız olacaktır. Önleyici tedbirlerin etkili olacağına inanan araştırmacılar, bilinçli olarak olmayarak, aslında Comte'un çizgisinde durmaktadırlar. Hatta ondan sağaltıcı bir yaklaşım geliştirdikleri bile söylenebilir. Soykırımı kanser gibi toplumsal bünyeyi bozacak korkunç bir hastalık olarak kabul edip, tek tedavi yolu olarak da, ilk semptomlar ortaya çıktığı anda gelişimini önlemeyi önerirler.

Ancak bu türden bir analoji aslında hatalıdır: sosyal bilimler, tıp bilimleri gibi deneysel modellere göre işlemez. Tarihsel bir olayın "nedenlerini" belirlemek tarih alanı için halen tartışmalı bir konudur. Hannah Arendt'e göre "olay, öncesini aydınlatır ama ona asla indirgenemez."[19] Dolayısıyla sosyal bilimler bize ancak sınırlı bir ön bilgi verebilir: Tarihten çıkardığımız "dersleri" her defasında yeni bir görünümde karşımıza çıkan ve nereye evrileceği kestirilemeyen yeni krizlere uygulayabileceğimizi nasıl düşünebiliriz ki? Tarihsel olayların asla tekrar aynı biçimde ortaya çıkmaması durumu, hastalıların belirtileri bile aynı değilken önceden öğrenilen devaların işe yaramayacağını düşündürtüyor. Bunu görmezden gelmek Jean-Claude Passeron'un tabiriyle sosyolojide "deneysel yanılsamalara" kendimizi kaptırmak anlamına gelecektir.[20]

Elbette araştırmacıların olası soykırımları önceden tespit etmeye yarayacak izler bulmaya çalışmaları önemlidir. Michael Friedman da kitle kıyımlarından sağ kurtulanlara karşı bunun bir ödev olduğunu belirtir. "Ama sonuçlar konusunda yanılsamalara kapılmayalım; olasılık zorunluluk anlamına gelmez."[21]

---

19 Hannah Arendt, *La Nature du totalitarisme*, Paris, Payot, 1990, s. 73.

20 Jean-Claude Passeron, *Le Raisonnement sociologique*, Paris, Nathan, 1991.

21 Michael Friedman, "The Theory and Prevention of Genocide", *Holocaust and Genocide Studies*, c. 6, no. 2, 1991, s. 185-199.

Bu eleştiri "önleyici tedbircilik" ideolojisini ifşa eden Amerikalı Thomas Cushman tarafından da ifade edilmiştir. Ona göre soykırımlar üzerine çalışan herkes, çalışmalarının temel amacı onları önlemek olduğu ölçüde, bu ideolojiye kapılmış durumdadırlar.[22] Cushman sadece bilimsel ilerleme adına bu "nesne" üzerine çalışan bir araştırmacı tanımadığını da belirtir.

Bu öngörülemezliğin sonucunda, ister alçakgönüllü ister hırs dolu olsun, ifade edilen tüm bu girişimler hatalı sonuçlar doğuracaktır. Nefret söylemlerine karşı panzehir rolü üstlenmeye çalışan entelektüeller elbette iyi niyetli olabilirler. Ama aynı zamanda cansiperane mücadele ederken ya da sadece beceriksizlikleri yüzünden sözleriyle gerilimleri azaltacakları yerde yangını körükleyebilirler. Benzer bir biçimde ağır insan hakları ihlalleriyle suçlanan rejimlere yönelik ekonomik yaptırımların etkili olup olmayacağı konusu da oldukça tartışmalıdır; zira Saddam Hüseyin döneminde Irak'a uygulanan yaptırımlarda olduğu gibi bunlar söz konusu ülke halkına zarar da verebilir. Daha somut olarak, katliamları durdurma ya da engelleme niyetiyle krizlere müdahale eden STK'lar ya da devletler, müdahalelerinin sonuçlarını kontrol edemeyebilirler; müdahale etmek için doğru konumda olmamaları ya da bölgeyi yeterince tanımamaları durumunda eylemleri umdukları sonuçları doğurmayabilir ve hatta ters etkiler bile yaratabilir. Amerika'nın 1992 yılında Somali'ye yaptığı müdahale bunun en bilinen örneklerinden biridir.

Sorumluluk ahlakı

Bu türden eleştiriler bizi hiçbir şey yapmamaya mı sürüklemelidir, amaçlananın tersi yönde olumsuz etkiler yaratabileceğini düşünüp atalete kapılmamıza mı yol açmalıdır? Elbette şiddetin yaşandığı her durum, genellikle insanı felce uğratan bir karmaşa görüntüsü sergiler ve temkinli, öngörüşlü olmak gerekir. Ama araştırmacı, "bir şeyler yapmaya" çalışanları eleştir-

22 Thomas Cushman, "Is Genocide Preventable? Some Theoretical Considerations", *Journal of Genocide Research*, c. 6, no. 4, Aralık 2003, s. 523-542.

menin avantajlarından da yararlanır; üstelik bunu, çözmek durumunda olduğu karmaşıklık adına yapar. Katliamlarda ölenler ve aynı kadere mahkûm olma tehlikesi altında olanlar açısından, araştırmacının bu konumu hiç de katlanılası değildir. Benimsenen bu konum, hedeflenen ne olursa olsun, siyasi ya da toplumsal her tür eylemin esas ilkesini bile devre dışı bırakacaktır: Sonuçlardan asla emin olamayacağımıza göre neden bir şeyler yapmaya çalışalım ki? Değişimi amaç edinen her siyasi eylem tanım gereği anlamsız olacaktır. O halde dünyada yaşanan tüm bu felaketlere seyirci kalmaktan başka bir şey gelmez elimizden. Ben bu itirazları aşabilmek için kitabımı, biri uluslararası eylem alanında diğeri bizzat sosyal bilimler alanında yeterince sağduyulu ve geleceğe yönelmiş iki çalışma ekseni önererek bitirmek istiyorum.

Katliama kadar varma tehlikesi taşıyan krizlerin uluslararası düzlemde yönetilmesi konusunda Gareth Evans ve Mohammed Sahnoun'un kaleme aldığı ve uluslararası uzmanlar arasında yeni bir konsensüs yaratma amacı taşıyan raporu, içinde bulunduğumuz bu 2000'li yılların başında, bana oldukça yerinde bir referans noktası gibi görünüyor.[23] Yazarlar birçok defa temel amaçlarının yeni bir Ruanda vakası yaşanmaması için faydalı bir iş yapmak olduğunu belirtmişlerdir. Gareth Evans ve Mohammed Sahnoun "müdahale hakkı"nı ön plana koymaktansa (ki bu egemenliklerini koruma konusunda katı olan devletlerin itirazına neden olabilirdi) devletlere düşen *koruma sorumluluğundan* bahsetmeyi tercih ederler. Ancak devletler vatandaşlarını felaketlerden (kitlesel ölümler, açlık, tecavüz vb.) koruyacak durumda değillerse ya da bunu yapmaya güçleri yetmiyorsa bu sorumluluğun "devletler topluluğu" tarafından

23 Eylül 2000'de Kanada ve bir grup önemli kuruluş BM'ye müdahaleler ve devlet egemenliği üzerine uluslararası bir komisyon kurulması yönünde çağrıda bulunmuştur. Komisyonun başkanlığını Avustralyalı Gareth Evans ve Cezayirli Mohammed Sahnoun yapacaktı. Komisyon bu alandaki her tür hukuki, ahlaki, operasyonel ve siyasi sorunları incelemek, tüm dünyadan konu hakkında olabildiğince geniş bir çerçevede görüş almak ve BM genel sekreteri ile yeni bir uzlaşma zemini arayışındaki tüm diğer müdahillere yardımcı olacak bir rapor hazırlamakla görevlendirilmişti.

(özellikle BM ve bölgesel örgütlenmeler çerçevesinde) yerine getirilmesi gerektiğini belirtirler. Ayrıca bu türden bir sorumluluğun üç temel yükümlülük getirdiğini ifade ederler:

a) Uyarıda bulunma sorumluluğu: insanların ürünü olan ve toplulukları hedef alan iç çatışmaların ve diğer krizlerin hem derinlerde yatan hem de doğrudan nedenlerini ortadan kaldırmak;

b) Tepki gösterme sorumluluğu: insanların korunmasının mutlak zorunluluk haline geldiği durumlarda zorlayıcı tedbirler dahil olmak üzere uygun tedbirlere başvurarak harekete geçmek (cezalar, uluslararası kovuşturma ve çok zorlu durumlarda askerî müdahale);

c) Yeniden inşa sorumluluğu: kişilerin faaliyetlerine geri dönebilmesini kolaylaştırmak amacıyla –özellikle de bir askerî müdahalenin ardından– her düzeyde yardım sağlamak, müdahalenin sona erdirmeyi ya da engel olmayı amaçladığı çatışmaların nedenlerine inerek uzlaşma zemini oluşturmak ve yeniden inşa.

Yazarlar yukarıda sözü edilen her bir eksen için oldukça ilginç önerilerde bulunurlar. Uyarıda bulunma konusunda, sorunların köklü nedenlerine yönelik önlemler (ekonomik ve finansal destek programlarının uygulanması) ile acil müdahale gerektiren nedenlere yönelik önlemler (uluslararası kuruluşlara çağrıda bulunma ve askerî müdahale) arasında ayrım yaparlar.[24]

Elbette çalışmalarına eleştiriler de yöneltilmiştir. Yazarlar uyarıda bulunma sorumluluğuna müdahale ve yeniden inşa sorumluluğunu eklemekte haklıdırlar. Ancak bazı bölgelerdeki istikrarsızlık ve aşırı yoksulluk yüzünden bunların hayata geçirilmesi son derece güçtür. Birçok noktada öngördükleri şeylerin nasıl gerçekleştirilebileceği konusunda bir kafa karışıklığı vardır. Örneğin, bir bölgede çatışma sonrasında gerçek bir ekonomik kalkınma yaşanmazsa uzun vadeli bir koru-

24 Gareth Evans ve Mohamed Sahnoun, "The responsability to protect", *Foreign Affairs*, c. 81, no. 6, Kasım 2002. Raporun tamamı için bkz. http://www.crisisweb.org.

ma söz konusu olamaz. Eğer halkın %60'ından fazlası işsizse –NATO müdahalesinden beş sonra Kosova'da olduğu gibi– orada bir gelecek yoksa, ciddi gerilimlerin yeniden patlak vereceğinden endişe etmemek mümkün olabilir mi? Sonuçta Evans-Sahnoun raporu genel ilkelerden bahsetmektedir; bunlar elbette konu hakkında uluslararası bir doktrin ortaya konması açısından faydalıdır ama uygulanması konusundaki güçlükleri, ki bu güçlükler birçok saha çalışmasında da ortaya konmuştur, ele almamaktadır.[25]

Benzer biçimde yazarlar bellek çalışmasının önemine de yeterince eğilmezler; oysa bellek çalışması yapılmazsa ülke yeniden katliamlara sürüklenme tehlikesini bünyesinde barındıracaktır. Tüm bu sayfalar boyunca aslında geçmişin siyasi aktörler tarafından nasıl araçsallaştırılabileceğini, travmatik olayları kimileri gözlerden saklamak isterken kimilerinin de tekil bir okuma önererek fazlaca abarttığını gördük. Okul kitapları çoğunlukla bu dolambaçlı geçmiş okumalarının birer kopyasıdır. Belirli bir ülkedeki gençlere yönelik kitapların da yarınlarda görülecek çatışmaların ideolojik tohumlarını barındırdıkları söylenebilir. Dolayısıyla kitlesel şiddetin önlenmesi mutlak suretle ihtirasları körükleyebilecek kadar onları olası bir uzlaşı zeminine de çekebilecek anılardan, geçmişe dair bir bellek çalışmasından geçmektedir.[26] Ama Evans-Sahnoun'un raporu en azından bütünlüklü bir bakış açısı sunmakta, BM'nin ve Güvenlik Konseyi'nin yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Her bir önerinin somut durumlara uyarlanmasını gerektiren genel bir çalışma çerçevesi sunmaktadır. Büyük krizle-

25 Örneğin yeniden inşa alanında Béatrice Pouligny'nin yaptığı saha çalışmalarına bakılabilir: *Ils nous avaient promis la paix. Opérations de l'ONU et populations locales*, Paris, Presses de la FNSP, 2004.

26 Valérie Rosoux'nun ilgi çekici çalışmasına bakılabilir: *Les Usages de la mémoire dans les relations internationales. Le recours au passé dans la politique étrangère de la France à l'égard de l'Allemagne et de l'Algérie de 1962 à nos jours*, Brüksel, Bruylant, 2001. Bellek hakkındaki bu çalışma Paul Ricoeur'ün *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Le Seuil, 2001 çalışmasına da dayandırılabilir ve tabii ki tanıklık ve bellek üzerine çalışan Shoah tarihçilerinin yazılarına da bakılmalıdır: Henry Rousso, *Vichy. L'événement, la mémoire, l'histoire*, Paris, Gallimard, 2001 ve Annette Wieviorka, *L'Ere du témoin*, Paris, Plon, 1998.

rin önlenmesi konusunda elimizde yazılı reçeteler yoktur; her bir vaka ayrı ayrı incelenmelidir.

Peki araştırmacı sosyal bilimler alanında somut anlamda neler yapabilir? Siyasi karar mercilerine, az çok işlerine yarayacak birtakım tavsiyelerde bulunabilir, onlar için raporlar ve notlar kaleme alabilir. Acı çeken şu ya da bu halk adına bizzat eylem adamı olmayı seçip militan eylemler içine de girebilir. Peki ama katliamlar ve onların önlenmesi konusunda çalışan bir araştırmacı olarak özellikle hangi noktaya eğilmelidir?

Koruma sorumluluğu yerine getirilmediğinde en azından *bilmek ve bildirmek sorumluluğunu* üstlenebilir araştırmacı. Zaten bilgiyi kurmak ve onu insanlara öğretmek onun ilk görevi değil midir? Bu kitap tam da bu anlamda bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Ancak hem araştırmak hem de geniş kitlelerin olaylardan haberdar olmasını sağlamak için başka bilgi yayma biçimlerinden de yararlanılabilir. Örneğin çatışmalarda katliamların önemi göz önüne alındığında konu hakkında güvenilir bir veri bankasının olmaması büyük bir eksikliktir. Ücretsiz olarak faydalanılabilen bir *Encyclopedie électronique des massacres et genocides* (Katliamlar ve soykırımlar elektronik ansiklopedisi) yapmayı önermemin nedeni budur. Bu proje insanlık tarihine önemli bir katkı sunabilir (özellikle de insanlığın yok edilmesinin tarihi konusunda...). Bu türden bir araç, geçmiş hakkındaki bilgilerimize katkılarının yanı sıra, uluslararası ilişkiler alanında günümüzde yaşanan –ve kim bilir belki de gelecekte yaşanacak– çatışmaları derinlemesine incelemek isteyen herkes için (karar mercileri, gazeteciler, STK'lar, hukukçular vb.) değerli bir araç olacaktır.[27]

Araştırma programları konusunda, yukarıda sözünü ettiğimiz "erken uyarı sinyalleri"nin yetkin olup olmadığını irdelemek başka bir öncelik arz eder. Aslında bazı üniversitelerden ve STK'lardan araştırma ekipleri bu türden parametreler oluşturulması için on yıllardır çalışmaktadır. Bu çalışmaların en il-

27 *Encyclopédie électronique des massacres et génocides* (Katliamlar ve soykırımlar elektronik ansiklopedisi) projesi hakkında genel bir sunum için kitabın Ek 3 bölümüne bakınız.

gınçlerinden biri Maryland Üniversitesi'nin *Minorities at Risk* programı çerçevesinde gerçekleştirilmektedir.[28] Ana fikir gerçekten mükemmel: çatışmanın durumuyla ilgili güvenilir bilgi sağlayıp çatışma daha da ağır bir hal almadan siyasi karar mercilerinin zamanında önlem alabilmesini sağlamak. Burada yine siyasi mercilerin bir şeyler yapma iradesi olması gerekmektedir ve bu, daha önce de belirttiğimiz gibi bambaşka bir konudur. Ancak bu siyasi irade varsa karar mercilerinin güvenilir verilere ulaşıyor olması mutlak bir zorunluluktur. Peki bu önceden uyarı kriterleri somut bir kriz durumunda gerçekten işe yarar mı? Uluslararası ilişkilerde uzman kişiler genellikle üniversitelerin söz konusu alanda yaptıkları çalışmalardan habersiz oldukları için bunun kesin yanıtını vermek pek mümkün değil. Bunun dışında, bir olayın seyri ile karar alma anı arasındaki zaman aralığı çok dar olmalıdır: bir ön uyarı sinyali zamanında verilmelidir, yani üç hafta ila on iki ay arası bir zaman dilimi söz konusudur. Bunun ötesinde bir zaman aralığında, olaya müdahale etmek imkânsız hale gelir. Dolayısıyla uyarı işaretlerinin özelliğiyle, zamansallığıyla bir krizin zamandizimini ilişkilendiren ve son olarak karar mercilerinin bunları göz önünde bulundurup bulundurmadığıyla ilgili araştırmalar yapılmalıdır.[29]

"İhtirasların intikamı"

Ancak ister eyleme ister bilgiye yönelmiş olsun, tüm bu önermeler ABD'deki 11 Eylül 2001 saldırılarından beri uluslararası ilişkiler alanındaki yeni oyun düzeni karşısında faydasız kalmaktadır. Bilindiği gibi İkiz Kuleler'e yapılan saldırı uzman-

28 Bkz. http://www.cidcm.umd.edu.

29 Fransa'da, Paris Katolik Üniversitesi'ne bağlı Barış Araştırmaları Merkezi (CRP) François Mabille yönetiminde böyle bir çalışma başlatmıştır. Bu türden araştırmaların özel eğitim programlarıyla da beraber yürütülmesi gerekmektedir. Bu açıdan 2005 yılında Columbia Üniversitesi'nde Andrea Bartoli tarafından soykırımların önlenmesi konulu bir ders açılmıştır. Ben ise 1998 yılında Fransa'da Paris Siyaset çalışmaları Enstitüsü'nde (Institut d'etudes politiques de Paris) aşırı şiddet biçimleri ve soykırımlar üzerine (aynı zamanda sonuç olarak tedbirler konusunun da irdelendiği) çok-disiplinli bir eğitim verdim.

ların analizlerini tümüyle tepetaklak etmiştir. Olayın hemen ertesinde hâkim söylem artık tehlike altındaki halkları koruma ekseninden (ki daha önce öyle değiller miydi?) *kendimizi* uluslararası terörizmden koruma eksenine kaymıştır. Ne de olsa Batı'da, ABD'de 3.000 kişinin ölmesi Güney'de, Ruanda'da 800.000 kişinin ölmesinden çok daha önemliydi.

Uluslararası düzlemde yeni bir paradigma hâkim olmaya başlamıştır. Pierre Hassner yeni bir çağa, terörün ve gücün daha kuvvetli bir biçimde tersine döndüğü bir "ihtirasların intikamı" dönemine girdiğimizi söylemektedir.[30] ABD ele geçirilmeyecek bir düşmana misillemede bulunmak için bizzat kendi güvenliğini bahane ederek hukuku çiğneme hakkını kendinde bulabilmiştir. 1990'lı yıllardaki insani müdahaleler yerini, önce Afganistan'a ardından da Irak'a yönelik *güvenlik müdahalelerine* bırakmıştır. Birçok uzman da zaten savaşmanın (kime karşı?) yeni terör saldırılarını önlemek açısından en iyi tercih olmadığını, ancak yeni saldırılar gerçekleştirmesinden şüphe edilen grup ya da ağlara yönelik istihbarat çalışması yapılmasının yararlı bir sonuç getireceğini dile getirmiştir. Nafile; o büyük Amerika herkesin gözü önünde küçük düşürülmenin intikamı almak için gücünü yani dünya üzerinde istediği her yere askerî misilleme yapabilecek tek güç olduğunu herkese göstermek istemiştir. Kabil'e karşı yürütülen operasyon 11 Eylül'e dair bir anlam ifade ediyorduysa da[31] Saddam Hüseyin rejimine karşı savaşı haklı çıkarmak için ileri sürülen tüm kanıtlar tümüyle asılsızdı.

Amerikalı yöneticiler kendi iyilik anlayışları adına bunu yaparak "önleyici tedbir" kavramının içini boşaltarak onu "öncelik hakkı"na dönüştürmüşlerdir. Bu kavram onların gözünde, kendi ülkeleri için bir tehlike arz eden tüm devletlere karşı önceden askerî güç kullanımını meşru kılacak bir kavramdır. Birden bire terörizme karşı dünya çapında başlatılan bu

30 Pierre Hassner, "Une anthropologie des passions", *Commentaires*, no. 110, Yaz 2005, s. 299-312.

31 Zira Bin Ladin'in denetimi altındaki grupların kampları Afganistan'da, Taliban İslâmi rejiminin koruması altındaydı.

haçlı savaşı başka devlet başkanlarının da işine yaradı. Bir siyaset adamı için, kendisini herkesin güvenliğinin tek teminatı gibi göstermek için terörist tehdit bayrağını sallamaktan daha çekici ne olabilir? 11 Eylül saldırılarının ertesinde Stanley Hoffman terörizmden siyasi fayda sağlayacakların devletler olacağını söylemişti:[32] Onun kökünü kazımak bahanesiyle, ister Rusya'da, ister Çin'de ya da başka yerlerde olsun, tüm muhaliflere karşı ağır baskı politikalarını haklı göstermek için güçlü bir duygusal retoriğe yaslanacaklardı.

Avrupalılar başka bir dünya görüşünü savunmaya ve hatta uygulamaya koymaya muktedir olabilecekler mi? ABD tek yönlü bir politika izlemekten vazgeçecek mi? İsrailliler ve Filistinliler arasındaki çatışma dinecek mi? Vesaire vesaire... Bu kitabın yapabileceği şey ancak bu soruları sormak yani henüz yazılmamış bir geleceği sorgulamaktır. Mutlaka açık, ama oldukça karanlık bir gelecek... Çünkü bu ihtiraslar çağı yeni savaşlara gebe. Ve bunlar yine hiç kuşku yok ki uygarlık ve güvenlik, Tanrı ve arınmışlık adına haklı gösterilecek savaşlar olacaktır... Bu ölümcül çarpışmaların kurbanları da yine siviller olacaktır.

2004 yılı Ocak ayında soykırımların önlenmesi hakkında yapılan konferans çalışmalarımn sonuçları pek bilinmiyor olsa da İsviçre önderliğinde toplanan elli devlet bu tehlikelerin farkına varmıştır. Onlara göre o tarihte on üç ülkede soykırım tehlikesi mevcuttu: Sudan, Myanmar/Birmanya, Burundi, Ruanda, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Somali, Uganda, Cezayir, Çin, Irak, Afganistan, Pakistan, Etiyopya.[33] Neyse ki, kısmen de olsa yanıldılar! Erken uyarı sinyalleri olsun olmasın cereyan etmekte olan trajedinin uluslararası toplumun gözünden kaçmamasını sağlamak açısından medyanın ve STK'larm rolü çok önemlidir. Evet, kesinlikle insanlar medyanın yaydığı dramlardan bıkmış usanmış durumda. Televizyon ekranlarında felaketler birbirini izliyor. Genellikle bencil çıkarlarınm pe-

32 Stanley Hoffman, "Le XXIe siècle a commencé", *Vingtième Siècle*, no. 76, Ekim-Aralık 2002, s. 5-14.

33 Konferans bu listenin başka ülkeleri de kapsayacak biçimde genişletilebileceğini de ortaya koymuştu. Bkz. http://www.preventinggenocide.com.

şinde olan devletlerin de yabancı halklara yardım etmeye can atmadığı ortada. İşte "Bir daha asla!" şiarının tekrar edilmeye başlamasının nedeni de budur. Bu yüzden katliam ve soykırım hayaletini gerçekten ardımızda bırakabilmemiz için daha fazla siyasi kararlılık gerekiyor.

Ekler

EK 1
BİR KATLİAMI ARAŞTIRMAK

Vaka incelemelerinin ampirik bir yaklaşımla gerçekleştirilmesi, ideolojik ve normatif yaklaşımları bertaraf etmek açısından soruşturmanın ilk ve en vazgeçilmez parçasını oluşturur. Olayları adeta bir polis soruşturmasındaki kadar titizlikle yeniden kurmak gerekir. Bu iş son derece zordur çünkü katliam genellikle gizli bir biçimde gerçekleştirilir. Temel sorular yine şunlardır: kim öldürdü ve öldürttü? Ölen kim? Olan bitene tanıklık edecek birileri var mı? Saldırgan, kurban ve tanıktan oluşan bu üçleme tüm katliam incelemelerinin "temel üçgenini" oluşturur; araştırma elbette yazılı belgeleri toplamanın yanı sıra sözlü tanıklığın tarihsel-toplumsal koşullarını da irdelemelidir.

Katliam hakkında bir soruşturma yapmak genellikle bilmeye ve anlamaya çalışan kişide bir huzursuzluk yaratır. Bu kişilere çalışmalarında yardımcı olabilmek için ilk soruşturmada faydalı olacağını düşündüğüm bir soru cetveli hazırladım. Bunu, veri toplamaya yardımcı bir ilk araştırma aracı olarak görmek gerek. Ardından, incelenen vakanın "içine girildikçe", yeni sorular kendiliğinden gelir. Böylece vaka "konuşmaya" başlar ve soru cetveli daha az gerekli hale gelir. Vaka incelemesi aşamasından karşılaştırmalı analiz aşamasına geçmek, yeni ve titizlikle irdelenmesi gereken bir aşama oluşturur. (Bkz. Ek 2)

a) Kim öldürdü?

– Katil profillerini daha ayrıntılı çizebilir miyiz? (yaş, cinsiyet, toplumsal köken)

– Amaçları: toprak almak, siyasi egemenlik kurmak ya da "arındırma" amacıyla mı hareket ediyorlar?

– Katliamın gerçekleştirilmesi, çatışmanın taraflarından bazılarına ne ölçüde siyasi çıkar sağlıyor?

– Katliamın ekonomik saikleri nelerdir?

b) Kurbanların seçimi

– Siviller rastlantısal olarak mı yoksa (örneğin isim listelerine, meslek gruplarına, siyasi, dinî, etnik kriterlere göre) ayırt edilerek mi öldürülüyor?

– Öldürülmeden önce kadınlar ve erkekler ayrıştırılıyor mu?

– Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar sistematik bir biçimde mi öldürülüyor?

– Yaşa, cinsiyete, meslek gruplarına vb. göre kurbanların sayısı nedir?

– Kurban sayısının ve kimliklerinin belirlenmesindeki sorunlar nelerdir?

– Katliamı haritalandırmak mümkün mü?

c) "Düşman" figürünün inşası

– Yok edilecek "düşman" nasıl temsil ediliyor?

– Katillerin ideoloji ve tahayyül dünyası nedir?

– Katliamı önceleyen ve ona eşlik eden propaganda temalarını nasıl incelemeliyiz?

– Ekonomik çöküş durumuyla bağlantılı kolektif bir güvensizlik ve korku duygusu mevcut mu?

d) Katliam biçimleri

– Suçun işlenmesi sürecinin temel aşamalarını açık bir biçimde birbirinden ayırmak münkün mü? (hazırlık, karar alma ve uygulama)

– Suçun "metodolojisini" tanımlamak mümkün mü? (çatışma alanında yapılan katliamlar, tehcir-sürgün, ölüm kampları)

– Kullanılan silahların özellikleri ne ifade ediyor?

– Kurbanlar soğukkanlı ve rasyonel bir biçimde mi yoksa vahşice mi öldürülüyor?

– Cinsellikle ilgili konular ve tecavüzler katliama sürekli olarak eşlik ediyor mu?

e) Katliamın zamanlaması

– Ön belirtiler: gelecekteki kurbanlarla yakın çevreleri arasındaki toplumsal bağların bozulduğuna dair ilk belirtiler nelerdir?

– Ülkenin iç sorunlarıyla ve uluslararası durumla ilişkilendirilebilecek bir katliam "zamanı" saptanabilir mi?

– Savaş koşulları ve imparatorluğun çöküşü söz konusu mu?

– Yakın ya da uzak çevrenin tutumu: kurbanlar arasında gizli bir uzlaşı ya da muhalif tutumlar, kurtarma eylemleri gözleniyor mu?

f) Siyasi etkiler ve medyanın etkisi

– Katliamı gizleme yönünde mi yoksa insanları ondan haberdar etme yönünde mi bir eğilim var? Cesetler gizleniyor mu yoksa teşhir mi ediliyor?

– Olayın sürmekte olan çatışma üzerinde bir etkisi var mı, varsa ne yönde bir etkisi var?

– Katliam bazı kişilere yeni bir meşruiyet kazandırıyor mu?

– Konu hakkındaki haberler nasıl yayılıyor?

– Katliam uzun süre saklı mı kalacak yoksa hemen ortaya mı çıkarılacak?

– Potansiyel kurbanları korkutmak, sindirmek amacıyla mı, belirli bir bölgeden kovmak için mi yoksa siyasi istikrarsızlık yaratmak için mi gerçekleştirildi?

g) "Sonraki" söylemler

– Tanıklar açısından: olan biteni "gerçekten" kim biliyor? Gazetecilerin ve STK üyelerinin metinlerinin yapısal açıdan incelenmesi

– Sağ kurtulanlar açısından: kim konuşabilir? Dehşeti kim anlatabilir? Gerçeklik, deformasyonlar ve hikâyelendirme birbirinden nasıl ayırt edilebilir?

– Katliamın failleri açısından: suçu inkâr ya da ifşa etme yönündeki söylemler? İmkânsız bir suçluluk duygusu?

EK 2
KATLİAMLARI KARŞILAŞTIRMAK

Karşılaştırmalı yaklaşım, sosyal bilimler alanındaki bilgilerimizi artırmanın en verimli yollardan birini oluşturmaktadır. Başta Max Weber olmak üzere[1] birçok yazarın ortaya koyduğu karşılaştırmalı bir tarih, karşılaştırmalı bir sosyoloji, a *fortiori* karşılaştırmalı bir siyaset bilimi vardır. Karşılaştırmalı çalışmaların meşruiyeti, uygulama koşulları ve sınırlılıklarını burada tekrar tartışmanın bir anlamı yok; zaten bu konuda geniş bir literatür mevcut.[2] Karşılaştırma yapmak aslında oldukça zor ve tehlikeli bir iştir. Zordur çünkü karşılaştırmayı yapan kişi farklı ülkelere görülen birçok tarihsel olay (ya da siyasi rejim) hakkında derinlemesine bilgiye sahip olma arzusu duyar ve bu hiç de basit bir çaba değildir. Tehlikelidir çünkü karşılaştırmayı yapan kişi, tek bir ülke üzerinde çalışan ve dolayısıyla konu hakkında daha ayrıntılı bilgiye sahip bir uzmanın olası itirazlarına göğüs germek zorunda kalabilir. Karşılaştırma yapmanın *de facto* araştırmacılar arasında ortaklaşa tartışma ve işbirliği gerektirmesinin nedeni budur; kaldı ki söz konusu araştırmacılar sadece ortak bir sorunsal etrafında olduğu kadar vakaların özellikleri ve onları karşılaştırma biçimleri konusunda da birbiriyle anlaşmış olmalıdır. Öte yandan bu yöntem sorunla-

1 Bu konuda Stephen Kalberg'in muhteşem çalışmasına bakılabilir: La Sociologie historique comparative de Max Weber, Paris, La Découverte, 2002.

2 Fransızca'da *Revue internationale de politique comparée* (Louvain) ve İngilizce'de *World Politics* ya da *World Politics Studies* gibi dergilerde konuyla ilgili ilginç tartışmalar vardır.

rı genellikle bellek mücadelesine hatta ideoloji ve kimlik savaşlarına dönüşmektedir; tıpkı komünizmin ve nazizmin suçları ya da Shoah'ın tekilliği etrafında dönen tartışmalarda olduğu gibi.

Bunun nedeni karşılaştırma çalışmasının olabilecek en hassas "nesnelerden" birine odaklanıyor olmasıdır. Gerçekten de örneğin farklı molekül yapılarını ya da farklı coğrafi bölgelerdeki jeolojik yapıları karşılaştırmak değildir söz konusu olan... Hayır, söz konusu olan farklı kitle katliamı pratiklerini yani kitlesel kıyımları ve dolayısıyla bununla bağıntılı olarak katil haline gelen iktidarları, halen masumiyetlerini çığıran cesetleri, katliamdan sağ kurtulup trajedinin izlerini halen bedenlerinde taşıyan, adalet, intikam ya da telafi bekleyen insanları karşılaştırmaktır. "Katliam nesnenin" duygusal yükü, bu konuda sağlıklı bir bilimsel araştırma yürütüme olanağını imkânsız kılabilir.

Bu açıdan katliamların karşılaştırılmasının öncelikle karşılaştırma yapmayı kabul eden ya da etmeyen kişinin "tarafsızlığı" sorunsalını karşımıza çıkardığı doğrudur. Çünkü araştırmacı bu trajedilerin biriyle daha yakından ilgili, ilişkili olabilir, aidiyet bağları ya da siyasi inançları doğrultusunda bunlardan birine daha yakın durabilir. Araştırmacı bu yüzden belirli bir kurbanlar topluluğuna karşı daha büyük bir acıma duygusu besleyebilir ve dolayısıyla kendi topluluğundan başkasının acılarının gerçekliğini görmezden gelebilir hatta reddedebilir – kısacası şu ya da bu iktidarın sorgulanması yönünde araştırmayı saptırabilir. Araştırmacılık mesleği açısından anlaşılabilir ama kabul edilemez bir durumdur bu. Peki öyleyse bağlantılarımızdan ve duygularımızdan nasıl uzaklaşabiliriz? Ama öncelikle karşılaştırmalı çalışmaların tuzaklarından ve çıkmazlarından bahsedelim.

Karşılaştırmalı çalışmaların tuzakları: denklik ve tekillik

En sık yapılan hatalardan biri kitle kıyımlarının, özellikle de ölü sayılarının karşılaştırılması yoluyla birbirleriyle denk olup olmadığını düşünmektir. Genellikle kurban sayısının yüz binlerle hatta milyonlarla sayıldığı birbirinden çok farklı tarihsel örnekleri aynı düzleme çekme gibi bir eğilim sergileriz. İnsan kıyımı bu denli kitleselken ölüler arasındaki" farkların" ne önemi olabilir? Ama bunu yapmak onların belleği göz önüne alındığında faydasız hatta patavatsızca bir iştir. Çünkü herhangi bir olayın kurbanlarının diğerlerinden "daha önemli" olup olmadığına nasıl karar verilebilir ki? Bu türden bir temel üzerin-

de karşılaştırmalı bir çalışma yürütmek, büyük tartışmalara meydan vererek doğruca hataya sürüklenmek anlamına gelir.

Livre noir du communisme'nın (*Komünizmin Kara Kitabı*) yayımlanması bu türden ve çoğunlukla duygusal tartışmaların alevlenmesine yol açmıştır; kimileri komünist iktidarların hanesine yazılacak ölü sayısına bakıldığında bu rejimlerin işledikleri suçların nazizminkilere "denk olduğu" hatta onunkileri geçtiğini bile söylemiştir. Bu fikir kitabın giriş bölümünde de açıkça ifade edilmiştir. Stéphane Courtois giriş bölümünde şöyle yazar: "Stalin rejimi tarafından kıtlığa mahkûm edilen Ukraynalı bir gulak çocuğunun açlıktan ölmesi, Nazi rejimi tarafından Varşova gettosunda açlığa mahkûm edilen bir Yahudi çocuğun açlıktan ölmesine 'denktir'."[3] Peki ama yazar birbirine "denk" ölümlerden bahsederken nasıl bir ölçüt kullanmıştır? Böyle bakarsak, kullanılan öldürme yönteminin ötesinde Yahudi ya da Ukraynalı bir çocuğun ölümünün Alman ya da Japon bir çocuğun Dresden'de ya da Hiroşima'da Müttefik devletlerin attığı atom bombaları altında ölmesiyle de "denk" olduğu ileri sürülemez mi? Aslında bu türden bir iddiada bulunmak, açıkça simetrik (her iki vakada da açlık) ve duygusal (bir çocuğun ölmesi) bir denklik kurulduğu için karşılaştırma yapmaktan ziyade her iki vakanın da insani açıdan benzer olduğunu ifade ederek karşılaştırmayı "devre dışı bırakmak" anlamına gelir. Yani gerçekte bu iddia, böyle trajedilerin kaynağındaki iktidarlar arasındaki özellik farklarını ortaya koymayı amaçlayacak karşılaştırmalı bir düşünme biçimini etkisiz kılmak için ahlaki argümanları araçsallaştırmak (tanım gereği masum olan çocukların ölümü) anlamına gelecektir. Oysa Nazi ve Stalinci sistemleri karşılaştırmayı amaçlayan, bir yanda tarihçi Ian Kershaw ve Moshe Lewin, diğer yanda Henry Rousso yönetiminde hazırlanan kolektif eserler, bu iki totaliter sistemin birbirinden ne denli farklı olduğunu ortaya koymuştur.[4]

Buna karşıt olarak, bazı Shaoh tarihçilerinin yaptığı gibi, tarihsel bir olayın tek ya da benzersiz olduğunu ne pahasına olursa olsun savunmak her tür karşılaştırmaya kendini kapatmak anlamına gelir: Shoah biricik bir örnekse karşılaştırılması da imkânsızdır. Bu tutum elbette sözde bir "denklik" adına Avrupalı Yahudilerin yok edilmesinin sıradanlaştırılmasına ya da görecelendirilmesine karşı bir ilk tep-

3 Stéphane Courtois (ed.), *Le Livre noir du communisme*, a.g.e., s. 19.

4 Ian Kershaw ve Moshe Lewin, *Stalinism and Nazism. Dictatorship in Comparaison*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997; Henry Rousso (ed.), *Stalinisme et Nazisme. Histoires et mémoires comparées*, Brüksel, Complexes-IHTP, 1999.

kidir. Ama bu biriciklik iddiası bilimsel açıdan kabul edilemez, çünkü her tarihsel olay ilkesel olarak biriciktir! Amerikan devrimi biricik bir olaydır. Fransız devrimi de yine biricik bir olaydır. Ama bu Tocqueville'in bu iki olayı ve sonucunda ortaya çıkan siyasi sistemleri karşılaştırarak muhteşem bir eser sunmasına engel olmamıştır. Açıktır ki bir olay ya da olgu, bir diğer olay ya da olgudan bir veya birçok açıdan farklılık gösterip biricik olabilir ama tümüyle farklı olması gerekmez.

Dolayısıyla sosyal bilimler açısından hiçbir olay tarihten "çıkarılamaz" ya da tarih-aşırı bir noktaya konulamaz. Hatta bu yaklaşım Yehuda Bauer gibi bazı Yahudi Shoah tarihçileri tarafından da eleştirilmiştir. Söz konusu tarihçiler örneğin Elie Wiesel gibi yazarların savunduğu gibi Shoah'ın tarih-dışı, dinî ya da metafizik bir konuma yerleştirilmesini eleştirmişlerdir.[5] Elbette *La Nuit*'nin (Gece) yazarının edebi niteliği ve çok değerli tanıklığı değildir burada tartışılan. Aynı biçimde Annette Wieviorka[6] ya da Omer Bartov başka soykırımların varlığını kabul eder ve karşılaştırma yapmaya daha açık bir duruş sergilerler.[7] Shoah'ın tekil olduğunu savunanlar bizzat kendi söylemlerinde bile kendileriyle çelişirler: Mademki amaç Shoah'ın tarihte daha önce görülmemiş bir olay olduğu kanıtlanmak isteniyor, o halde başka kitle kıyımlarıyla karşılaştırılmalıdır ki ilk önermeden kanıtlamaya geçilebilsin. Burada söz konusu olan aslında basit bir entelektüel tutarlılık sorunudur. Aslında, bir katliam-olayının *hem* biricik *hem de* karşılaştırılabilir olduğunu söylemekte bir çelişki yoktur: bu, katliamın hem tekil hem de evrensel bazı özelliklere sahip olduğunu kabul etmek anlamına gelir.

Karşılaştırma yöntemleri

Peki ama bu alanda nasıl bir yöntem izlenmelidir? Karşılaştırmalı çalışmalar yapmak öncelikle ideolojik nazizim/komünizm karşıtlığının "pathosundan" hatta "totalitarizm" sorunsalından kurtulmamı-

---

5 Yahuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, New Haven, Yale University Press, 2001.

6 Kitabı *Auschwitz expliqué a ma fille*, Paris, Le Seuil, 1999 bize bunu düşündürüyor çünkü burada başka iki soykırımın daha varlığından bahsedilmiştir: Ermenilerin ve Ruandalı Tutsilerin soykırımı (s. 31).

7 Omer Bartov, "Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro and Micro-History of Mass Murder", in Ben Kiernan ve Robert Gellately (ed.), *The Specter of Genocide*, *a.g.e.*, s. 75-96.

zı gerektirir; bu sayede totalitarizm kaynaklı olmayan vakalar da incelenebilecektir. Bizi 1994 yılına kadarki Ruanda tarihini incelemeye iten nedenlerden biri de buydu. Ama birbirinden çok farklı vaka incelemelerini yeniden gruplandırmak da yeterli değildir. Bu alanda birçok eser yayınlandı ama aslında çoğunda yapılan şey oldukça karmaşık tarihsel örnekleri yan yana koymaktan başka bir şey değildi. Bu çalışmaların karşılaştırmalı bakış açısına katkıları çok az olmuştur hatta neredeyse hiç olmamıştır denebilir. Asıl zorluk bu vaka incelemeleri bütününden tutarlı bir karşılaştırmalı analiz çıkarmaktır.

Bu açıdan bakıldığında ilk aşama karşılaştırılacak olayları sınıflandırmamızı sağlayacak ortak bir kavram bulmaktan geçer. Bu anlamda ilk çalışmalarda asgari bir kavram olarak, 1948 yılında BM tarafından kabul edildiği tanımıyla "soykırım" kavramı benimsenmiştir. Bununla birlikte sosyal bilimlerde bu hukuki kavramın benimsenmesinin büyük güçlüklere yol açtığı bilinmektedir. Referans birim olarak, soykırım olup olmadığına dair bir önyargı geliştirmeden "katliam" kavramını seçmemin nedeni bu. Ama katliam kavramı da yine birbirinden çok farklı vakarla gönderme yaptığı için araştırmamızı aynı türden olayları incelemekle sınırlandırdık: *tamamen ortadan kaldırmaya* yönelik olaylar.[8] Geriye ise en titizle yapılması gereken ve en tehlikeli şey kalıyor: bunların somut olarak karşılaştırılmasına dair usulü belirlemek.

Bu konuda en sık tercih edilen yol incelenen vakalardaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktır. Örneğin, ermeni ve Yahudi soykırımlarını derinlemesine ve ustaca karşılaştıran siyaset bilimci Robert Melson bu alandaki öncülerden biridir.[9] Bu karşılaştırma biçiminin farklılıkları eşitlemek anlamına gelmediğini, aksine olayların ortaklaşabilecekleri noktaları görmezden gelmeden onları ortaya koymak olduğunu da belirtelim.[10]

Öte yandan incelenen olaylar arasında bunların *özgünlüklerini* ortaya koyacak *ortak sorunsallar* keşfedilebilirse karşılaştırma işlemi

8 Çalışmamızı belirleyen bu önemli noktalar ve daha genel olarak *genocide studies* (soykırım çalışmaları) alanındaki konumumuz için kitabın 6. Bölümünde yürütülen tartışmaya bakınız.

9 Robert Melson, *Revolution and genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.

10 Bu anlamda Hamit Bozarslan'ın bir makalesine bakılabilir: "L'extermination des Arméniens et des juifs: quelques elements de comparaison", in Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (ed.), *Der Völkermord an der Armenien un die Shoah*, Bale, Chronos Verlag, 2002, s. 317-345.

daha da ileriye taşınabilir. "Sorunsal"dan anladığım, tüm vakalara değen, kuramsallaştırmaya yatkın, yanıtları ise incelenen tarihsel durumlara göre farklılaşabilecek türden sorulardır. Örneğin bu kitapta söz konusu sorunsallar, imgelem ve ideolojinin rolü, devletin içinde bulunduğu kriz ve kurban edici şiddet, uluslararası bağlam ve savaş koşulları vb.dir. Böylelikle karşılaştırmalı kavramsallaştırma incelenen her bir vakayı tekilleştirmeye izin verir. Bu yaklaşım tarih alanında Paul Veyne'nin de savunduğu bir yaklaşımdır: "Tekilleştirmek için kavramsallaştırmak". Bu da burada benimsediğimiz yaklaşıma çok yakındır: *farklılaştırmak için sorunsallaştırmak*. Bu amaçla soru cetvelimiz (ek 1) vazgeçilmez çalışma aracımız olmuştur.

Norman Naimark ya da Eric Weitz'ın araştırmaları bir ölçüde bu yaklaşım çizgisinde yer alır.[11] Söz konusu araştırmalar, yazarların aynı karşılaştırmalı sorgulamaya tâbi tutukları sınırlı sayıda vakaya dayanır. Bununla birlikte eser biraz daha canlı bir işleyişin ürünüdür. Aslında Naimark ya da Weitz'ın kitapları temelde tarihsel monografilerden oluşmaktadır. Yazarlar ardından bunları karşılaştırmalı bir incelemeye tâbi tutarlar. Ben bu aşamayı atlayıp okurun içindekiler tablosunda temel yapıyı bulabileceği sorunsallaştırılmış bir ürün sunmak istedim. Böylelikle kitabın yazımındaki temel ilke, çok-disiplinli bir yaklaşımla tekil ile genel, evrensel ile tikel arasında sürekli bir gelgitten oluşmaktadır. Bu türden bir işe girişmem uzun yıllar boyunca edindiğim deneyimlerin bir ürünüdür ve bu türden bir analiz yönteminin karmaşıklığı karşısında sağlam temellere dayandıkları ölçüde tartışma ve eleştirinin ilerlemek için gereklilikten öte bir zorunluluk olduğu su götürmez bir gerçektir.

11 Norman M. Naimark, *Fires of Hatred*, *a.g.e.*; Eric D. Weitz, *A Century of Genocide*, *a.g.e.*

EK 3
KATLİAMLAR VE SOYKIRIMLAR HAKKINDA ELEKTRONİK BİR ANSİKLOPEDİ

CNRS ve Science Po destekli proje
www.massviolence.org

20. yüzyılda uluslararası hukuk alanında bir ilerlemeye tanık olunmuştur. Bu gelişme 2002 yılında Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin kurulmasıyla somutlaşmıştır. Bu türden bir gelişme geçtiğimiz on yıllarda sivil toplulukların yok edilmesine dair vakaların çok yoğun ve sıklıkla görülmesi durumuyla yakından ilgilidir. Hukukçular savaş suçu, insanlığa karşı suç ya da soykırım suçu gibi kavramlar aracılığıyla yeni hukuki normlar yaratarak bunların önüne geçmek ve engellemek istemişlerdir.

Hukuk alanındaki bu gelişmeye koşut olarak sosyal bilimler açısından, sivil toplulukların yok edilmesi konusunda elimizdeki bilgileri ansiklopedi biçiminde toparlayacak bir referans kaynağı üretmek de çok önemlidir. Elbette tarih, siyaset bilimi ve sosyoloji alanlarındaki çalışmalar bir katliam ya da soykırım vakasının analizinde önemli ilerlemeler kaydetmemize olanak sağlamıştır. Ancak bu çalışmaların sağladığı katkılar genellikle dağınıktır ve bunların bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bunun dışında, üzerinde pek durulmamış olan katliam vakaları tarihini araştırmak için de daha yapılacak çok iş var. Bu ansiklopedinin öncelikli hedefi, tarihsel sürece odaklanmanın yanı sıra bilinen ya da az bilinen katliam vakalarının bağlamsal analizini yaparak bu eksiklikleri kapatmaktır.

1. Hedefler

Bu ansiklopedi projesi katliamlar ve soykırımlar hakkında elektronik bir veri tabanı oluşturmayı ve bunları güncel tutmayı hedeflemektedir. 2003 yılı sonbaharından beri Fondation nationale des sciences politiques (Siyasal bilimler ulusal vakfı) bünyesindeki Centre d'études et de recherches internationales'de (CERI [Uluslararası çalışmalar ve araştırmalar merkezi]) bu konuda bir çalışma yürütülmektedir. Bu türden bir referans aracının kurulması aslında şiddet, savaş ve barış –kendi uyguladıkları şiddeti haklı göstermek için söylemlerinde genellikle geçmişte yaşanan katliamlara ve vahşet eylemlerine gönderme yapan çatışma halinde devlet ya da devlet dışı aktörler– hakkında çalışanlar için gitgide daha da zorunlu hale gelmektedir. Oysa günümüzde konu hakkındaki bilgi ve verileri toplayacak nitelikte böyle bir veri tabanı mevcut değildir. Türünün tek örneği olan bu veri tabanı sadece öğrenci ve eğitimciler için değil uluslararası alanda çalışan hukukçu ve uzmanlar, STK üyeleri ve daha genel olarak herhangi bir yılda herhangi bir ülkede vb. yaşanan herhangi bir katliam hakkında tarihsel bir araştırma yapmak isteyecek herkes için yararlı olacaktır. İnternet sitesinde sunulacak bilgiler toplamı İngilizce olarak yayınlanacaktır. Ancak hedeflerimizden biri de her bir ülkeye dair verileri o ülkenin ana dilinde vermek olacaktır.

2. Neden elektronik bir site?

Neden elektronik bir site yapmayı tercih ettik? Bilişim teknolojilerinin (ve internet) desteği bu türden bir girişim için özellikle gereklidir. Aslında bu teknoloji, hem kullanım açısından hem de "kâğıda basılı" kitap formatındaki "klasik" ansiklopedinin üretiminden daha fazla esneklik sağlamaktadır. Böylece büyük baskı maliyetlerinin altına girmeden edinilen bilgileri güncellemek, yeni veriler sunmak vb. daha kolay hale gelmiştir. Bunun dışında ansiklopediye internet üzerinden erişilebilmesi genç kuşakların kullanımını da artıracaktır. Üstelik devletler kısıtlamalara gitse bile tüm dünyadan "nete" ulaşma imkânları artmaktadır. Bu teknoloji, hâlâ gerekli olsa da artık daha sınırlı hale gelen kitap basımından daha geniş bir bilgi akışı sağlamaktadır. Ansiklopedinin bilimsel kriterlerine uygun olması koşuluyla (ilgili ülkelerden gelecek) yayınlanabilir türden katkılara açık olduğundan etkileşim olanakları halen geniştir. Tüm bu olanakları en etkili biçimde kullanabilmek için, zaten hiçbir ticari beklenti içinde olunmadığından siteden ücretsiz olarak yararlanılması önemlidir.

Proje tüm dünyaya hitap ettiği için bu ansiklopedi evrensel bir kamu hizmeti olarak görülmelidir.

3. İnternet sitesinin sunumu

Bu konuda karşılaştığımız ilk güçlük, böyle canice eylemlerin kurbanı olan topluluklara özgü bellek tartışmalarını aşıp derlenen olayları nasıl adlandıracağımız konusudur. "Katliam" kavramını seçmemizin nedeni de normatif olmayışı ve özel bir hukuki nitelik taşımamasıdır. Bununla birlikte konuyla ilgili olarak sıkça kullanılır hale geldiği için (çoğunlukla kötüye kullanılıyor olsa da) "soykırım" terimi de buna eklenmiştir. Dolayısıyla konuyla ilgili araştırma yapacak bir internet kullanıcısı anahtar sözcük olarak "soykırım"ı kullanabileceği için, siteye erişimi kolaylaştırmak adına başlığa bu terimi eklemek gerekmiştir. Ancak bu, vakaların incelenme biçimi hakkında bir önyargı yaratmamalıdır. Ansiklopedi bu açıdan şu veya bu soykırım tanımını dayatmayı amaçlamaz ve okura kendi fikrini belirtme imkânı tanır.

Site kıtalara ve ülkelere göre düzenlenecektir. Derlenen vakalar her bir ülke için kronolojik olarak sınıflandırılacaktır. İlk hedef 20. yüzyıl tarihi üzerine çalışmak olacaktır. Ancak incelemeler göstermektedir ki daha geçmiş tarihlere gitmek gerekecektir. Sonuç olarak amacımız 19. yüzyıl tarihiyle hatta daha öncesiyle ilişkili öğelere de yer vermektir.

Her vaka ortak bir soru cetveli yardımıyla incelenecek ve ansiklopedinin ana başlıkları buradan yola çıkılarak oluşturulacaktır.

İlk liste şöyle biçimlenmiştir:

- Bağlam (iç savaş, sömürge savaşları, dünya savaşı);
- Katliamın sorumluları ve failleri;
- Kurbanlar;
- Tanıklar;
- Bellekler/anılar;
- Olayların yorumu ve nitelendirilmesi;
- Olası hukuki kovuşturmalar;
- "Hakikat ve Uzlaşma" komisyonları;
- Bellek mekânları (mekânlar ya da müzeler);
- Kaynakça.

Yukarıda sıralanan her bir öğenin alt başlıkları, konuyla ilgili özel ekler (fotoğraflar, haritalar, metinler vb.) olacaktır. Vakaya göre konu hakkında daha geniş bilgi alınabilecek siteler varsa bunlara bağlantı verilecektir.

Bu projenin ulaşmak istediği asıl hedef, bir yandan katliam hakkındaki temel ampirik verileri toplamak ve yapılandırmak; öte yandan da olaylar hakkında çok-disiplinli incelemeler sunmaktır. Bu anlamda ansiklopedinin iki önemli girdisi şu konuların irdelenmesini sağlayacaktır:

– Her bir ülke için, "katliam" olarak tanımlanan olayların tarihsel dizinleri (1. düzey).

– Yukarıdaki sorgulama cetveline göre incelenecek farklı katliam vakaları (2. düzey).

Bu verilerin yazılmasında karşımıza çıkan tanım ve yöntem sorunları özel notlarda ortaya konacak ve bunlar da yazılarına başlamadan önce tüm katkı sunacak kişilere iletilecektir.

Son olarak ansiklopedi şunları da sunacaktır:

– Bu çalışma alanında en sık kullanılan terimler dizini

– Belli başlı araştırma akımlarının temsilcisi yazarların kaleme aldığı değişik makaleler.

Ansiklopediye katkı sunacak katılımcıların çalışmaları site üzerinde yayınlanmadan önce uluslararası nitelikte bir bilim kurulunun onayına sunulacaktır. Proje yöneticisi bu bilim kurulunun üyeleriyle yakın temas içinde kalarak, sitenin militan ve siyasi amaçlarla ya da herhangi bir topluluk yararına araçsallaştırılmasını engellemek konusunda son derece temkinli olacaktır. Bu ansiklopedinin amacı öncelikle bilimsel bilgi açısından bir referans aracı olmaktır. Son olarak umarız bu site, ilgili ülkelerde bu alanda araştırmalar yapılmasını, yerel araştırmacı ekiplerinin kurulmasını teşvik eder ve bizler de araştırma sonuçlarını site üzerinden yayınlayabiliriz.

Uluslararası bilim kurulu

Omer Bartov (ABD), **Hamit Bozarslan** (Fransa), **Philippe Burrin** (İsviçre), **Frank Chalk** (Kanada), **Abram de Swaan** (Hollanda), **Ignatio Fernandez de Mata** (İspanya), **Henry Huttenbach** (ABD), **Christophe Jaffrelot** (Fransa), **Ben Kiernan** (ABD), **Jean-Louis Margolin** (Fransa), **Dirk Moses** (Avustralya), **Norman Naimark** (ABD), **Dieter Pohl** (Almanya), **Smantha Power** (ABD), **Valérie Rozoux** (Belçika), **Gonzalo Sanchez** (Kolombiya), **William Shabbas** (İrlanda), **Martin Shaw** (İngiltere), **Nicolas Werth** (Fransa), **Eric D. Weitz** (ABD), **Jürgen Zimmerer** (Portekiz).

KAYNAKÇA

Bu kaynakça aşırı şiddet, katliam ve soykırım meseleleriyle ilgili karşılaştırmalı çalışmaları içeriyor. Dolayısıyla, özgül bir katliam ya da soykırım barındırsa bile savaşla ilgili eserleri içermiyor.

Ayrıca bu kaynakça uluslararası hukuk, hakikat ve uzlaşma komisyonları, soykırım önlemleri üzerine eğilen eserler ve bu alanlardaki dergi ve internet siteleriyle zengileştirilmiştir.

AŞIRI ŞİDDET VE SOYKIRIM

Kişisel Eserler

Alvarez, Alex, *Governments, Citizens and Genocide. A Comparative and Interdisciplinary Approach*, Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 2001.

Arendt, Hannah, *Eichmann à Jérusalem. Rapport sur la banalité du mal*, Paris, Gallimard, 1966.

Bauer, Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, New Haven, Yale University Press, 2001.

Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Cambridge, Polity Press, 1989.

Bell-Fialkoff, Andrew, *Ethnic Cleansing*, New York, Saint Martin's Press, 1996.

Braud, Philippe, *Violences politiques*, Paris, Le Seuil, coll. «Points Essais», 2004.

Bruneteau, Bernard, *Le Siècle des génocides. Violences, massacres et processus génocidaires de l'Arménie au Rwanda*, Paris, Armand Colin, 2004.

Chaumont, Jean-Michel, *La Concurrence des victimes*, Paris, La Découverte, 1997.

Fein, Helen, *Genocide. A Sociological Perspective*, Londra, Sage Publications, 1990.

Hassner, Pierre, *La Violence et la Paix*, cilt 1: *De la bombe atomique au nettoyage ethnique*, Paris, Le Seuil, coll. «Points», 2000; cilt 2: *La Terreur et l'Empire*, Paris, Le Seuil, 2003.

Holsti, Kalevi J., *The State, War, and the State of War,* Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Horowitz, Donald L., *Deadly Ethnic Riots*, Berkeley, University of California Press, 2001.

Jaulin, Robert, *La Paix blanche. Introduction à l'ethnocide*, Paris, Le Seuil, 1970.

Knuth, Rebecca, *Libricide. The Regim Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century,* Westport, Praeger, 2003.

Kotek, Joël, ve Rigoulot, Pierre, *Le Siècle des camps. Détention, concentration, extermination: cent ans de mal radical,* Paris, Jean-Claude Lattès, 2000.

Kuper, Leo, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century,* New Haven, Yale University Press, 1981.

Levene, Mark, *Genocide in the Age of the Nation-State,* I. B. Tauris Publishers, 2005.

Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Markusen, Eric, ve Kopf, David, *The Holocaust and Strategic Bombing. Genocide and Total War in the Twentieth Century,* Boulder, Westview, 1993.

Mazower, Mark, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century,* Londra, Allen Lane, Penguin Press, 1998.

Melson, Robert, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust,* Chicago, University of Chicago Press, 1992.

Medlarsky, Manus, *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century,* Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Naimark, Norman M., *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in the Twentieth-Century Europe,* Cambridge, Harvard University Press, 2001.

Power, Samantha, *A Problem from Hell. America and the Age of Genocide,* New Republic Book-Basic Books, 2002.

Revault d'Allonnes, Myriam, *Ce que l'homme fait à l'homme. Essai sur le mal politique*, Paris, Le Seuil, 1995.

Rummel, Rudolph J., *Death by Government,* New Brunswick-Londres, Transaction Publishers, 1994.

Sémelin, Jacques, *Analyser le massacre. Réflexions comparatives,* Paris, CERI, coll. «Questions de recherche/Research in Question», 2002; http://www.ceri-sciencespo.com/cerifr/publica/ question/menu.htm adresinden erişilebilir.

Shaw, Martin, *War and Genocide. Organized Killing in Modern Society,* Cambridge, Polity Press, 2003.

Sironi, Françoise, *Bourreaux et Victimes. Psychologie de la torture,* Paris, Odile Jacob, 1999.

Sofsky, Wolfgang, *Traité de la violence*, Paris, Gallimard, 1998.

Staub, Ervin, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge, Cambridge University, Press, 1989.

Tatz, Colin M., *With Intent to Destroy. Reflecting on Genocide,* Londra-New York, Verso, 2003.

Ternon, Yves, *L'État criminel. Les génocides au XXe siècle*, Paris, Le Seuil, 1995.

Tilly, Charles, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Todorov, Tzvetan, *Face à l'extrême*, Paris, Le Seuil, 1990.

Uekert, Brenda K., *Rivers of Blood. A Comparative Study of Government Massacre*, Westport, Praeger, 1995.

Valentino, Benjamin A., *Final Solutions. Mass Killing and Genocide in the 20th Century*, Ithaca-Londres, Cornell University Press, 2004.

Weitz, Eric D., *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation*, Princeton, Princeton University Press, 2003.

Wieviorka, Michel, *La Violence*, Paris, Balland, 2004.

Ortak Eserler

Andreopoulos, George J. (der.), *Genocide. Conceptual and Historical Dimensions*, University of Pennsylvania Press, 1994.

Audoin-Rouzeau, Stéphane, Becker, Annette, Ingrao, Christian, ve Rousso, Henry, *La Violence de guerre, 1914-1945*, Brüksel, Complexe, 2002.

Bartov, Omer, ve Mack, Phyllis, *In God's name. Genocide and Religion in the Twentieth Century*, Oxford-New York, Berghahn Books, 2001.

—, Grossman, Atina, ve Nolan, Mary, *The Crimes of War. Guilt and Denial in the Twentieth Century*, New York, The New Press, 2002.

Chalk, Frank, ve Jonassohn, Kurt, *The History and Sociology of Genocide*, New Haven, Yale University Press, 1990.

Charny, Israel W. (der.), *Toward the Understanding and Prevention of Genocide. Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide*, Boulder-Londra, Westview Press, 1984.

— (der.), *Le Livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*, Toulouse, Privat, 2001.

—, Parsons, William S., ve Totten, Samuel, *Century of Genocide. Eyewitness Accounts and Critical Views*, New York, Garland, 1997.

Chobardjjan, Levon, ve Chirinian, Georges, *Studies in Comparative Genocide*, New York, Saint Martin's Press, 1999.

Coquio, Catherine (der.), *Parler des camps, penser les génocides*, Paris, Albin Michel, 1999.

Courtois, Stéphane (der.), *Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, Paris, Robert Laffont, 1997.

El Kenz, David (der.), *Le Massacre, objet d'histoire*, Paris, Gallimard, 2005.

Friedrich, David O. (der.), *State Crime*, Ashgate, Dartmouth Company, 1998.

Hannoyer, Jean (der.), *Guerres civiles, dimensions de la violence, économies de la civilité*, Paris, Karthala, 1999.

Héritier, Françoise (der.), *De la violence*, Paris, Odile Jacob, 1996-1999.

Hinton, Alexander L. (der.), *Anihilating Difference. The Anthropology of Genocide*, San Francisco, California University Press, 2002.

— (der.), *Genocide. An Anthropological Reader*, Malde-Oxford, Blackwell, 2002.

Jansen, Steven L. B. (der.), *Genocide. Cases, Comparisons and Contemporary Debates*, Copenhague, The Danish Center for Holocaust and Genocide Studies, 2003.

Jonassohn, Kurt, ve Bjornson, Karin Solveig, *Genocide and Gross Human Rights Violations in Comparative Perspective,* New Brunswick, Transaction, 1998.

Jones, Adam (der.), *Gendercide and Genocide*, Nashville, Vanderbilt University Press, 2004.

Kiernan, Ben, ve Gellately, Robert, *Specter of Genocide. Mass Murders in Historical Perspective,* Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Levene, Mark, ve Roberts, Penny (der.), *The Massacre in History,* New York, Bargain Books, 1999.

Radford, Jill, ve Russel, Diana (der.), *Femicide. The Politics of Woman Killing,* Buckingham, Open University Press, 1992.

Shelton, Dinah L. (der.), *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, Thomson Gale, 2005, 3 cilt.

Smith, Robert W. (der.), *Genocide. Essays toward Understanding, Early-Warning and Prevention,* Association of Genocide Scholars, 1999.

Vardy, Steven Béla, ve Tooley, Hunt (der.), *Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe,* New York, Columbia University Press, 2003.

Zartmann, William (der.), *Collapsed States. The Disintegration and Restoration of Legitimate Authority,* Boulder, Lynne Rienner, 1995.

Dergiler

Génocides. Lieux (et non-lieux) de mémoire, Revue d'histoire de la Shoah, no 181, 2, 2004.

Les Usages politiques des massacres, Revue internationale de politique comparée, cilt 7, no 1, İlkbahar 2001.

Violences extrêmes, Revue internationale de sciences sociales, no 174, Aralık 2004.

HUKUKİ BAŞLIKLAR

Ball, Howard, *Prosecuting War Crimes and Genocide. The Twentieth-Century Experience*, Lawrence, University Press of Kansas, 1999.

Bass, Gary Jonathan, *Stay the Hand of Vengeance. The Politics of War Crimes Tribunals,* Princeton, Princeton University Press, 2000.

Best, Goeffrey, *Nuremburg and After. The Continuing History of War Crimes against Humanity,* Reading, University of Reading, 1984.

Bettati, Mario, *Le Droit d'ingérence. Mutation de l'ordre international,* Paris, Odile Jacob, 1996.

Bloxham, Donald, *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory,* Oxford, Oxford University Press, 2003.

Bouchet-Saulnier, Françoise, *Dictionnaire pratique du droit humanitaire*, Paris, La Découverte-Syros, 2000.

Boustany, Kathia, ve Dqrmoy, Daniel (der.), *Génocide,* Réseau Victoria, «Droit international», Brüksel, Bruylant-Éd. de l'Université de Bruxelles, 1999.

Delmas-Marty, Mireille, *Vers un droit commun de l'humanité,* Paris, Textuel, 2005.

— (der.), *La Justice pénale internationale entre passé et avenir,* Paris, Dalloz, 2004.

Delsol, Chantal, *La Grande Méprise. Justice internationale, gouvernement mondial, guerre juste,* Paris, La Table ronde, 2004.

Garapon, Antoine, *Des crimes qu' on ne peut ni juger ni pardonner. Pour une justice internationale,* Paris, Odile Jacob, 2002.

Goldstone, Richard J., *For Humanity. Reflections of a War Crimes Investigator,* New Haven, Yale University Press, 2000.

Gutman, Roy, ve Rieff, David (der.), *Crimes of War. What the Public Should Know,* Singapour, Norton & Company Ltd, 1999.

Lemkin, Raphael, *Axe's Rule in Occupied Europe,* Washington, Carnegie, 1944.

Mettraux, Guenael, *International Crimes and the Ad-Hoc Tribunals,* Oxford, Oxford University Press, 2005.

Osiel, Mark, *Mass Atrocity, Collective Memory and the Law,* New Brunswick, Transaction, 1997.

—, *Obeying Orders. Atrocity, Military Disciplines and the Law of War,* New Brunswick, Transaction, 1999.

Schabas, William, *Genocide in International Law,* Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

BARIŞ OLUŞUMU, ADALET VE UZLAŞMA

Barkan, Elazar, *The Guilt of Nations. Restitution and Negociating Historical Injustices,* Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2001.

Chesterman, Simon, *Just War or Just Peace? Humanitarian Intervention and International Law,* Oxford, Oxford University Press, 2001.

Cousens, Elizabeth, Kumar, Chetan, ve Wermester, Karin (der.), *Peace-building as Politics. Cultivating Peace in Fragile Societies,* Boulder, Lynne Rienner, 2001.

Destexhe, Alain, *L'Humanitaire impossible ou deux siècles d'ambiguïté,* Paris, Armand Colin, 1993.

Fatic, Aleksander, *Reconciliation via the War Crimes Tribunal?,* Aldershot, Ashgate, 2000.

Hayner, Priscilla B., *Unspeakable Truths. Facing the Challenge of Truth Commissions,* New York, Routledge, 2000.

Lederach, John Paul, *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies,* Washington, United Institute of Peace Press, 1997.

Lefranc, Sandrine, *Politiques du pardon,* Paris, PUF, 2002.

Minear, Larry, ve Weiss, Thomas, *Mercy under Fire. War and the Global Humanitarian Community,* Boulder, Westview Press, 1995.

Minow, Martha, *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History after Genocide and Mass Violence,* Boston, Beacon Press, 1998.

Newman, Edward, ve Schnabel, Albrecht (der.), *Recovering from Civil Conflict. Reconciliation, Peace and Development,* Londres, Frank Cass Publishers, 2002.

Off, Carol, *The Lion, the Fox and the Eagle. A Story of Generals and Justice in Rwanda and Yugoslavia,* Toronto, Random House Canada, 2000.

Pouligny, Béatrice, *Ils nous avaient promis la paix. Opérations de l'ONU et populations locales,* Paris, Presses de la FNSP, 2004.

Rotberg, Robert, ve Thompson, Dennis (der.), *Truth versus Justice: The Morality of Truth Commissions*, Princeton, Princeton University Press, 2000.

Stover, Eric, ve Weinstein, Harvey (der.), *My Neighbor, My Enemy. Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

Teitel, Ruti G., *Transitional Justice*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

Ternon, Yves, *Du négationnisme. Mémoire et tabou*, Paris, Desclée de Brouwer, 1999.

ÖNLEM

Buissière, René, *L'Europe de la prévention des crises et des conflits*, Paris, L'Harmattan, 2000.

Croker, Chester A., Hampson, Fen Osier, ve Aall, Pamela (der.), *Herding Cats. Multiparty Mediation in a Complex World*, Washington DC, United States Institute of Peace Press, 1999.

Evans, Gareth, ve Sahnoun, Mohamed, «The Responsability to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), Appointed by the Government of Canada», *Foreign Affairs*, cilt 81, no. 6, Kasım 2002. Ayrıca raporun tamamı için: Internet: http://www.crisisweb.org.

Fein, Helen, ve Apsel Freedman, Joyce, *Teaching about Genocide.*

A Guidebook for College and University Teachers, Human Rights Internet, Institute for the Study of Genocide, Ottawa, New York, 1992.

Gurr, Ted. R, *Minorities at Risk. A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, Washington DC, United States Institute of Peace Press, 1993.

— ve Davies, John L., *Preventive Measures. Building Risk Assessment and Crisis Early Warning Systems*, Lanham, Rowman & Littlefield, 1998.

Hamburg, David A., *No More Killing Fields. Preventing Deadly Conflict*, New York, Rowman & Littlefield, 2002.

Heidenrich, John G., *How to Prevent Genocide. A Guide for Policymakers, Scholars and the Concern Citizen*, Westport, Praeger, 2001.

Helton, Arthur C., *The Price of Indifference. Refugees and Humanitarian Action in the New Century*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

Riemer, Neal (der.), *Protection against Genocide. Mission Impossible?*, Westport, Praeger, 2000.

Rocard, Michel, *L'Art de la paix*, Biarritz, Atlantica, 1997.

Rubin, Barnett R. (der.), *Cases and Strategies for Preventive Action*, New York, The Century Foundation Press, 1998.

Dergiler

Holocaust and Genocide Studies, Oxford, Oxford University Press. *Journal of Genocide Research*, New York, the City College of the City University of New York.

Journal of International Criminal Justice, Oxford, Oxford University Press.

Revue d'histoire de la Shoah, Paris, Centre de documentation juive contemporaine.

İnternet Siteleri

Uluslararası Af Örgütü: http://www.amnesty.asso.fr.

Holokost Ve Soykırım Araştırmaları Merkezi, Minnesota Üniversitesi: http://www.chgs.umn.edu/index.html.

Uluslararası Gelişme Ve Çatışma Yönetimi Merkezi, Maryland Üniversitesi: http://www.cidcm.umd.edu.

1999'da La Haye'da kurulan ve soykırımı durdurmayı hedefleyen Collectif International,: http://www.genocidewatch.org.

Danish Center for Holocaust and Genocide Studies (Danimarka Holokost ve Soykırım Merkezi): http://www.holocaust-education.dk/Default .asp.

2005'te Avrupalı üniversiteliler tarafından, soykırım araştırmalarını desteklemek için kurulan European Network of Genocide Scholars: http://www.enogs.com.

Genocide Studies Program, Yale Üniversitesi: http://www.yale.edu/gsp.

Amerikalı gazeteci Gutman, Roy'un uluslararası hukuk ihlallerine karşı kamuoyunun dikkatini çekmek için yarattığı internet sitesi: http://www.crimesofwar.org.

Holocaust/Genocide Project, de l'International Education and Ressource Network: http://www.iearn.org/hgp.

Human Rights Watch: http://www.hrw.org.

Imperial War Museum, Londra: http://www.iwm.org.uk.

1995'te özellikle Kuzey Amerikalılar tarafından, soykırım araştırmalarını geliştirmek için kurulan International Association of Genocide Scholars: http://www.isg-iags.org.

Journal of Genocide Research: http://www.tandf.co.uk/jouraals/titles/14623528.asp.

International Crisis Group: http://www.crisisweb.org.

Journal of Holocaust and Genocide Studies: http://hgs.oupjournals.org.

Montreal Institute for Genocide and Human Rights Studies: http://migs.concordia.ca.

Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi: http://www.un.org/icty/index-f.html.

Raunda için Uluslararası Ceza Mahkemesi: http://www.ictr.org/ index.htm.

United States Holocaust Memorial Museum, Washington: http://www.ushmm.org.

Adorno, Theodor 345, 354
Akazu 216, 217
Allcock, John B. 42, 93, 274
Allen, William 51
Aly, Götz 215, 423
Améry, Jean 130, 135, 374, 375
Ancoma, Leonardo 326
Anderson, Benedict 45
Andric, Ivo 155
Annan, Kofi 246, 386, 454
Anzulovic, Branimir 116
Appadurai, Arjun 373
Arendt, Hannah 52, 290, 331, 343, 354-358, 412, 459
Arkan Kaplanları 178, 232, 242, 322
Aron, Raymond 70, 138, 380, 445
Arusha (anlaşma) 158, 165, 166, 179, 180, 218, 219
Audoin-Rouzeau, Stéphane 170, 171, 186
Auschwitz 15, 78, 90, 192, 193, 215, 255, 257, 285, 292, 344, 345, 376, 378, 381, 404, 478

Babi-Yar 26, 234
Badinter, Robert 144, 454
Bagosora, Théoneste 181, 212
Baljvine 276
Balladur, Edouard 203, 204
Bankier, David 138, 253, 255
Barbarossa (operasyonu) 177
Barth, Karl 113
Bartov, Omer 128, 129, 154, 155, 177, 235, 252, 319, 364, 478, 484
Basic, Natalija 301, 309, 335
Bataille, Georges 377
Bauer, Yehuda 478
Bauman, Zygmunt 16, 78, 233, 299, 421
Bax, Marc 273
Bayart, Jean-François 27, 75
Becker, Annette 170, 171, 186
Begin, Menahem 435
Bell-Fialkoff, Andrew 419
Belzec 189, 227, 292
Bemeriki, Valérie 239
Beyaz kartallar 242, 303
Bensoussan, Georges 257
Bergen-Belsen 193
Bernanos, Georges 65
Bertrand, Jordane, 104, 158
Bettati, Mario 144
Bettelheim, Bruno 38, 278, 346
Bigo, Didier 434, 437
Bin Ladin, Usame 435, 441-443, 466
Birck, Danielle 198

Bizimingu, Augustin 212
Bizot, François 415
Bleiburg 29
Bloch, Marc 14, 15, 365
Blum, Alain 51
Bogdanovic, Bogdan 83, 274
Bogdanovic, Radmilo 241
Botanski, Luc 452
Bonhoeffer, Dietrich 111-114
Bormann, Martin 167, 254
Bougarel, Xavier 131, 132, 179, 276, 365
Bourke, Joanna 170, 171
Bouthoul, Gaston 25
Boutros-Ghali, Boutros 201, 203, 453
Boyle, David 428
Bozarslan, Hamit 479, 484
Bradol, Jean-Hervé 385
Braeckman, Colette 181
Branche, Raphaëlle 410
Brandt, Karl 214
Bratunac 279, 301
Braud, Philippe 109, 363
Braud, Pierre-Antoine 263, 342
Brayard, Florent 228, 229, 292, 353, 398
Bringa, Tone 123, 183, 184
Broszat, Martin 123, 125, 255
Browning, Christopher R. 14, 15, 18, 227, 228, 307-310, 313, 316, 322, 326, 328, 329, 332, 334, 335, 338, 340, 353, 357, 370
Broz, Svetlana 276
Brubaker, Roger 150
Bruhler, Philip 214
Bruneteau, Bernard 400
Bujumbura 152
Burrin, Philippe 41, 54, 227, 228, 284, 484

Cacic-Kumpes, Jadranka 364
Caillois, Roger 370
Cassese, Antonio 385, 431
Castoriadis, Cornelius 31
Chaliand, Gérard 433, 437, 446
Chalk, Frank 37, 171, 393, 400, 455, 484
Chamberlain, Houston 82
Chambon-sur-Lignon 275
Chandler, David 61, 62
Charny, Israel W. 388, 393, 396
Chateaubriand, François René de 13, 172
Chaumont, Jean-Michel 391
Chelmno 188, 227, 292, 414
Chrétien, Jean-Pierre 43, 103, 105, 117, 151, 158, 166, 220, 285, 319
Clausewitz, Carl von 280, 281, 408
Claverie, Élisabeth 273, 319
Cohn, Norman 33, 67
Colas, Dominique 60
Colovic, Ivan 64, 55, 346, 347
Conquest, Robert 421
Coquio, Catherine 375
Corbin, Alain 370
Coret, Laure 158
Cosic, Dobrica 81-83, 85, 86, 93
Courtois, Stéphane 57, 60, 61, 191, 412, 413, 422, 424, 477
Cushman, Thomas 460

Çetnik 46, 65, 185, 242, 292, 302, 304

Dachau 278, 346
Dallaire, Roméo 158, 165, 166, 202, 203, 236, 258
Darwin, Charles 54, 69
Delmas-Marty, Mireille 400
Delumeau, Jean 449
Des Forges, Alison 60, 118, 159, 165, 217, 238, 240, 257, 258, 267, 328, 347, 370
Devereux, George 301
Dicks, Henry V. 345
Dieulefit 276
Domenach, Jean-Luc 413
Douglas, Mary 53
Douhet, Giulio 174
Dower, John 360
Dubrovnik 178, 274
Duclert, Vincent 385
Duizjings, Ger 247
Dunant, Henri 453
Dupaquier, Jean-François 103

Easton, David 222
Eichmann, Adolf 285, 343, 354-358, 455
Einsatzgruppen 177, 186, 188, 232, 234, 256, 288, 291, 295, 306, 312, 339, 354, 378
Einstein, Albert 34, 35
Elias, Norbert 37, 77, 78, 330, 342
Ellis, John 291
Ermeniler 16, 149, 175, 226, 283, 284, 291, 382, 384, 423, 478, 479
Evans, Gareth 461-463

Farge, Ariette 89, 90
Fein, Helen 129, 395, 398, 431, 455
Festinger, Leon 314, 315
Finkielkraut, Alain 390, 391
Fitzgerald, Francis Scott 452
Fletcher, Jonathan 78
Fornari, Franco 35, 36, 38, 52
Foucault, Michel 19, 20, 420
Freeman, Michael 459
Freud, Sigmund 33-35, 47, 48, 122
Friedlander, Saul 67, 68, 113, 353
Fromm, Erich 68
Ruanda Vatanperver Cephesi (RVC) 29, 60, 119, 120, 154, 157-159, 179, 180, 182, 200, 204, 216-219, 225, 235, 237, 261, 262, 283, 285, 289, 309, 367
Furet, François 425

Garapon, Antoine 400, 428
Garde, Paul 83, 155, 169, 242
Gellately, Robert 398, 478
Gellner, Ernest 45
Gerlach, Christian 186, 228, 229, 284, 357, 398
Gerstein, Kurt 353
Gikondo 237
Gikongoro 95, 238, 289
Girard, René 121, 122, 199
Gitamara («Ruandalı Toussain») 94, 238, 262
Gitì 276
Glamocak, Marina 222, 223, 270
Gobineau, Joseph Arthur de 82
Goebbels, Josef 91, 99, 102, 114, 136, 167, 254, 292
Goldhagen, Daniel J. 251, 252
Göring, Hermann 212, 224
Gossiaux, Jean-François 131
Gourevitch, Philip 276
Gow, James 197, 223, 240, 241, 287
Greilsammer, Ilan 418
Grmek, Mirko 83, 151, 178, 316
Gross, Jan T. 303-305, 316
Gueniffey, Pascal 409
Guichaoua, André 95, 96, 125, 166, 217, 258, 261
Gurr, Ted R. 382, 396, 427, 428, 455
Gutman, Roy 195, 196, 364

Habyalimana, Jean-Baptiste 262
Habyarimana, Juvénal 49, 95, 96, 103, 109, 117, 157, 158, 160, 179, 180, 204, 212, 216, 217, 259, 283, 347
Hampson, Fen Osler 455
Harff, Barbara 382, 396, 427, 428, 455
Hartmann, Florence 241, 265, 319
Hassner, Pierre 141, 196, 197, 205, 283, 294, 365, 466
Hatzfeld, Jean 88, 263, 266, 274, 277, 306, 310, 316, 322, 327, 339, 348, 352, 369, 378
Hazan, Pierre 197
Heim, Suzanne 215, 423
Helton, Arthur C. 457
Heydrich, Reinhardt 137, 212, 224, 227, 229, 232-234, 252, 257, 342
Hilberg, Raul 227, 232, 251, 293, 317
Himmler, Heinrich 137, 186, 212, 215, 216, 227-229, 233, 252, 257, 336, 342
Hinton, Alexander L. 374
Hitler, Adolf 32, 34, 41, 46, 48, 54, 60, 66-70, 78, 81, 82, 87, 90-92, 96-100, 111, 114, 115, 123, 124, 128, 129, 136, 139, 140, 144, 150, 162, 163, 167, 176, 177, 186, 188, 192, 212-216, 221, 224, 225, 227-229, 233, 234, 251, 252, 254, 275, 284, 289, 292, 293, 319, 345, 346, 355, 356, 369, 380, 389, 404, 428

Hobsbawm, Eric J. 149-151, 383
Hoffman, Stanley 215, 467
Holbrooke, Richard 207
Holsti, Kalevi J. 221, 283
Horne, John 172, 174, 360
Horowitz Irving L. 390, 391
Horowitz, Donald L. 27, 211, 420
Hess, Rudolf 345
Hubrecht, Joël 221, 222, 267, 288, 366
Husson, Édouard 233
Huttenbach, Henry R. 386, 484

Ignatieff, Michael 47, 48
Ingrao, Christian 186, 306, 312, 339, 340
Interahamwe 109, 232, 236, 237, 266, 277, 347, 352, 354, 361
Izzetbegovic, Alija 179, 279

Jansen, Steven L. B. 86
Jaulin, Robert 397
Jedwabne 303, 306
Jelisic, Goran 345
Jobard, Fabien 137
Jonassohn, Kurt 37, 171, 393, 400
Judah, Tim 223, 242, 362, 364

Kabanda, Marcel 100, 239, 245
Kadijevic, Eljko 240, 270
Kafka, Franz 250, 411
Kagabo, José 154, 294
Kagamé, Paul 154, 182
Kageler, Georg 334
Kahle, Marie 51
Kalimanzira, Calixte 238
Kalyvas, Stathis N. 272, 365
Kambanda, Jean 181, 212, 220, 236, 238, 259
Demokratik Kampuchea 414, 415, 428
Kangura 103, 104, 107, 158, 289
Karadzic, Radovan 55, 87, 116, 212, 225, 242
Karadzic, Vuke 55
Karolak, Marian 305
Karski, Jan 188, 189
Katyn 176
Katz, Stephen 388
Kayibanda, Grégoire 44, 81, 83, 84, 86, 94, 97, 99, 100, 109, 110, 117, 160, 218, 220
Kayitesi, Annick 347, 349
Kershaw, Ian 66, 81, 82, 91, 98, 163, 167, 255, 477
Kertes, Mihajl 242
Kızıl Kmerler 61, 62, 282, 414, 415
Khosrokhavar, Farhad 447
Kiernan, Ben 398, 415, 425, 478, 484
Klein, Melanie 34-36
Klemperer, Victor 48, 125, 130, 253, 255, 256
Knuth, Rebecca 397
Kocevje 29
Kosova 25, 55, 58, 82, 83 85, 107-109, 115, 116, 164, 187, 194, 195, 205, 206, 221, 223, 264, 288, 366, 403, 463
Kouchner, Bernard 201, 453
Kovacevic, Milan 362
Kramer, Alan 173, 360
Kravica 248
Krieg-Planque, Alice 193
Krulic, Joseph 42, 104, 164, 222
Kuper, Leo 143, 392, 394, 432

Lame, Danielle de 30, 123, 133, 134, 260
Landau, Felix 310-313, 320
Lanzmann, Claude 14, 390
Laogaï 413
Laqueur, Walter 189, 434
Le Cour-Grandmaison, Olivier 422
Le Pape, Marc 158, 200
LeBor, Adam 98
Lefebvre, Georges 74
Lefort, Claude 52
Legendre, Pierre 297
Leibovici, Martine 354
Lemarchand, René 86, 152
Lemkin, Raphael 145, 381, 383, 388-392, 400, 426, 431, 454
Lenin 60, 61, 86, 144, 149, 409, 413, 415
Levene, Marc 27, 146, 147, 400, 457, 458

Levi, Primo 15, 344, 360, 368, 369, 378
Levinas, Emmanuel 367
Lévi-Strauss, Claude 26, 364, 395
Li, Darryl 259
Lifton, Robert J. 333, 352
Livingston, Steven 205
Locard, Henri 425, 428
Longerish, Peter 228
Longman, Timothy 260, 261
Ludendorff, Erich 174
Lukic, Milan 302, 303
Lydall, Harold 30

Maalouf, Amin 71
Maïla, Jospeh 71
Majdanek 292
Malone, David 455
Mamdani, Mahmood 43
Maners, Lynn D. 132
Mann, Michael 55-58, 145, 146, 189, 230, 255, 307, 308, 401, 429
Mao Zedong 144, 412, 414
Marchal, Roland 141, 283, 365
Markale 279
Markovic, Ante 92, 92, 162, 177
Markusen, Eric 399, 431
Martin, Jean-Clément 62, 282, 351
Martin, Denis-Constant 44, 45
Masseret, Olivier 385
Mattner, Walter 312, 313
Mayer, Arno J. 397
Meddeb, Abdelwahab 443
Mellon, Christian 436, 437
Milos 382
Melson, Robert 431, 479
Melvern, Linda 202, 219, 225, 236, 259
Mengele, Josef 376
Merari, Ariel 433, 436
Merton, Robert 74, 75
Mertus, Julie 85
Messersmith, George 168
Mettraux, Guenael 400
Micombero, Michel 152
Milgram, Stanley 324, 325, 329, 355
Milosevic, Slobodan 32, 42, 49, 69, 83, 92, 93, 97-99, 102, 108, 110, 115, 124, 161-164, 177, 178, 182, 212, 220-223, 232, 240-243, 249, 265, 268, 269, 303, 319, 319, 322, 364, 366, 387
Mironko, Charles 315
Mitterrand, François 157, 158, 194
Mladic, Ratko 26, 197, 241, 242, 246, 248, 249, 320
Montesquieu, Charles Louis de Secondat, baron 388
Morris, Benny 418
Mosse, George L. 40
Mouradian, Claire 422
Mrdja, Darko 323
Mueller, John 303
Mugesera, Léon 217, 218
Muhlman, Géraldine 354
Mukangango, Gertrude 349
Murambi 289

Nahimana, Ferdinand 217, 347
Nahoum-Grappe, Véronique 65, 196, 274, 360, 361
Naimark, Norman M. 148, 401, 419, 429, 480, 484
Ndadaye, Melchior 166, 180
Neher-Bernheim, *Renée* 26
Nikolic-Ristanovi, Vesna 361
Noelle-Neumann, Elisabeth 126, 127, 135
Nolte, Ernst 162, 163, 425
Nsengiyumva, Vincent 117, 119
Nuit de Cristal 137, 168
Nyiramasuhuko, Pauline 361

Oberschall, Anthony 133, 271, 327, 434
Obote, Milton 153
Omarska 195, 362
Oric, Nazer 247, 249

Passeron, Jean-Claude 459
Pernkopf, Édouard 86, 87
Perraudin, André 117, 119
Phayer, Michael 114
Pichot, André 54

Pie XI 114
Plavsic, Biljana 55, 212, 265, 267
Pohl, Dieter 233, 244, 320, 357, 401, 484
Pol Pot 16, 60, 61, 143, 144, 169, 414, 415, 424, 425, 428
Poliakov, Léon 135, 138, 192
Pollak, Michael 255
Posen, Barry R. 71
Potocari 247
Pouligny, Béatrice 463
Power, Samantha 202, 203, 484
Poznanski, Renée 190, 191
Prunier, Gérard 44, 84, 181, 277

Quilès, Paul 158

Radford, Jill 397
Radic, Radmila 115
Mille Collines Radyo-Televizyon (RTLM) 103, 217, 220, 239, 257, 259, 260, 262, 276
Rath, Ernst von 168
Rawls, John 407
Reed, John 417
Reichstag (yangını) 98
Reyntjens, Filip 94, 217
Rohde, David 249
Rhodes, Richard 306
Ricœur, Paul 463
Rieff, David 195, 196
Roosevelt, Theodore 57, 168
Roseman, Marc 213, 244
Rosenberg, Alfred 81, 82, 86
Rosoux, Valérie 463
Rousset, David 331
Rousso, Henry 186, 463, 477
Roux, Michel 221
Rubin, Barnett R. 456
Rugova, Ibrahim 161, 195
Rummel, Rudolph J. 143, 144, 281, 396
Rupnik, Jacques 283
Russel, Diana 397
Rwagasore, Louis 151
Rwigema, Fred 154

Sabac-Valjevo, Jovan de 116
Sageman, Marc 447, 448
Sahnoun, Mohamed 461, 463
Saint-Exupéry, Patrick de 158
Schabas, William 400
Schmitt, Carl 72, 294
Sereny, Gitta 339, 368
Serukwavu, Antoine 151
Seselj, Vojslav 212, 242, 291
Shaw, Martin 400, 484
Siméant, Johanna 200, 205
Sindikubwabo, Théodore 212, 220
Sironi, Françoise 410
Sobibor 278, 292, 368
Sofsky, Wolfgang 331, 332, 359, 377
Soljenitsyne, Alexandre 412
Sommier, Isabelle 436, 445
Sonderkommando 344
Sorabji, Cornelia 245, 246
Spitz, René 36
Srebrenica 26, 196, 197, 226, 246-250, 294, 317, 320, 334, 430, 431
Stalin, Joseph 52, 58, 61, 63, 68, 69, 144, 148, 156, 171, 176, 382, 412, 421, 426, 477
Stambolic, Ivan 93
Stangl, Franz 339, 368
Stannard, David E. 391
Staub, Ervin 183, 404
Stiglmayer, Alexandra 361
Strauss, Scott 264, 395
Sudetic, Chuck 302, 305
Swaan, Abram de 78, 484
Szurek, Jean-Charles 306

Tardy, Thierry 196
Tarrow, Sydney 169
Taylor, Christopher 373, 374
Ternon, Yves 227, 395
Thalmann, Rita 168
Thucydide 171
Tilly, Charles 148, 282
Tito 29, 82, 92, 93, 102, 130, 144, 157, 162, 221, 269, 270, 276, 282, 292
Tojo, Hideki 144
Tokarska-Bakir, Joanna 306

Tooley, Hunt 419
Toynbee, Arnold J. 149
Traverso, Enzo 342, 343
Treblinka 278, 292, 307, 339, 368
Trinth, Sylvaine 446
Tudjman, Franjo 42, 93, 161-163, 223, 243, 268
Tuo Slang 61

Umfried, Hermann 113
Uwilingiyimana, Agathe 181, 258

Valentino, Benjamin A. 401, 457
Valéry, Paul 39
Van Creveld, Martin 170
Vardy, Steven Béla 419
Vernant, Jean-Pierre 371, 372
Vershave, François-Xavier 158
Veyne, Paul 123, 480
Vidal, Claudine 43, 94, 95, 151, 294
Vidal, Dominique 168, 214, 215, 244, 320, 423
Voegelin, Eric 41, 369
Vukovar 178, 196, 243, 274, 316
Vulliamy, Ed 271
Vulpian, Laurede 181

Walzer, Michae 407, 456
Wannsee (konferans) 228, 289, 317
Weber, Max 15, 69, 98, 232, 324, 406, 475
Weil, Simone 73
Weisbeig, Barry 397
Weitz, Eric D. 399, 480, 484
Werth, Nicolas 61, 411, 425, 484
Wheeler, Nicholas J. 207
Wieviorka, Annette 463, 478
Wieviorka, Michel 47, 363, 434, 446
Wilson, Woodrow 149, 150
Winock, Michel 80
Wolton, Dominique 260
Wu, Harry 413
Wyman, David S. 192

Yahya Han 144

Zartmann, William 221
Zawadski, Paul 41
Zepa 196, 320
Zimbardo, Philip 329
Zimmerer, Jürgen 422, 484
Zimmermann, Warren 165

akıl hastaları (öldürülmesi) 176, 214, 235, 253-255, 293, 422
anlam çerçeveleri 80, 125, 259, 260, 299, 308, 314, 320, 324, 330, 346, 441, 447
antibolşevizm 66, 92
antisemitizm 26, 33, 41, 63, 66, 90, 135, 136, 162, 168, 175, 213, 214, 251, 252, 254-256, 304, 305, 307, 340, 425
arınmışlık *bkz.* saflık
aşırı şiddet eylemleri 17, 33, 72, 148, 154, 209, 210, 280, 282, 286, 288, 298, 300, 376, 379, 398, 402, 403, 406, 432, 454, 465

bellek 14, 39, 42, 65, 106, 160, 208, 276, 306, 310, 337, 359, 384, 386, 391, 426, 463, 476, 483
bellek kıyımı 278
bilimselcilik 69
bilişsel uyumsuzluk 314, 315
bystander 134, 187

cellatlar 14, 15, 23, 38, 72, 134, 135, 186, 204, 267, 278, 294, 299, 306, 309-311, 313, 319, 320, 340, 342, 344, 346, 353, 354, 356, 357, 367, 368, 372, 374, 376-379, 403, 405, 406, 437
cezasız kalma durumu 298, 331, 346, 350, 362, 363, 374, 376, 387

çevre kıyımı 397

devlet 20, 21, 29, 56, 77-79, 91, 92, 94, 96-99, 102-104, 109-112, 115-118, 124, 129, 132, 141-150, 154-161, 167-169, 173, 175, 178, 179, 183, 188, 192, 203-207, 210, 212, 213, 231-233, 235, 238, 250, 265, 270, 273, 281-285, 290, 294, 298, 385, 387, 388, 392, 395, 396, 399, 403,404, 407, 409, 416, 417, 419, 420, 424, 432, 433, 435, 436, 443, 446, 448, 454, 460, 461, 467, 468, 477, 480, 482
dil kıyım 397
direniş 49, 113, 123-125, 128, 156, 161, 174, 183, 188, 194, 195, 212, 219, 235, 239, 240, 242, 243, 248, 253, 255, 257, 275-279, 283, 288, 304, 330, 336, 374, 379, 380, 410, 413

entelektüeller 79, 80, 84, 85, 87-89, 97, 124, 153, 190, 216, 455, 460
erken uyarı sinyalleri 453, 455, 457, 464, 467
etnik kıyımı 390, 397, 400, 429
etnik temizlik 17, 24, 56-58, 93, 145, 146, 148, 150, 178, 179, 193, 195, 220, 225, 230, 240, 242, 247, 270-275, 287, 289, 291, 309, 317, 365, 401, 403, 416, 420, 429-431
etnikçilik 46, 49
eyleme geçiş 14, 24, 70, 72, 73, 75, 167, 170, 209, 219, 224, 226, 234, 243, 250, 252, 271, 275, 298-300, 302, 306-309, 313, 314, 320, 321, 328, 330, 333, 338, 346, 348, 351, 358, 359, 363, 364, 367, 368, 371, 377-380, 406, 448, 455

güvenlik 21, 39, 46, 63, 64, 71, 73, 79, 105, 109, 111, 132, 184, 186, 196, 272, 285, 350, 351, 410, 417, 419, 449, 456, 458, 466, 467

halk kıyımı 44, 346
hınç 41, 98, 101, 106, 107, 130, 261, 273, 303

ırkçılık 24, 28, 46, 49, 54, 69, 82, 85, 86, 166, 301, 409, 415

iç düşman 36, 49, 61, , 66, 108, 111, 159, 174, 175, 177, 182, 217, 235, 283
ideoloji 37, 39-41, 51-53, 62, 81, 84-86, 89, 105, 106, 123, 125, 130, 132, 141, 233-235, 252, 281, 284, 285, 289, 301, 302, 308, 350, 356, 357, 411, 460, 472, 476, 480
insani 14, 59, 143, 173, 203, 206, 207, 311-313, 319, 342, 343, 352, 353, 367, 368, 378, 457, 466, 477
itaat 259, 310, 321-326, 346, 446
itaatsizlik 183, 231, 326, 433

kadın kıyımı 397
kamuoyu 31, 70, 83, 91, 100, 127, 135, 138, 158, 167, 168, 197, 202, 205-207, 210, 211, 225, 236, 246, 250, 255, 265, 382, 385, 386, 438, 452, 453, 456, 457
kardeş katli 57
katil profilleri 345, 472
kent kıyımı 397
kitle kıyımı 14, 53, 62, 100, 123, 145, 181, 187-189, 192, 209, 210, 212, 213, 226, 230, 238, 246, 249, 250, 259, 264, 282, 286, 287, 290, 292-295, 299, 300, 307, 318, 321, 327, 340, 341, 344, 345, 350, 351, 383, 389, 396, 401, 403, 424, 430, 436, 439, 451, 459, 476, 478
kıyıma sürükleme aygıtı 299, 300, 330
kilise (rolü) 44, 84, 87, 94, 110-120, 125, 138, 158, 253, 258
kimlik müteahhitleri *bkz.* entelektüeller
kişilik bölünmesi 333, 352
kitap kıyımı 397
korku tahayyülü 66, 70, 71, 184, 308, 364, 365
kötülüğün sıradanlığı 345, 354-358
kurban etme kültürü 120-122, 175
kurbanların insani özelliklerinden koparılması 59, 319, 343, 352, 368, 372, 378
kültürel kıyım 397

maksat 361, 364, 368
medya 99, 101-103, 108, 126, 134, 141, 142, 193-195, 197, 198, 203-205 207, 217, 220, 260, 265, 269, 279, 438, 445, 453, 455, 467, 473
Meryem Ana'nın görünmesi 319
milliyetçilik 20, 29, 45-49, 55, 69, 82, 83, 85-87, 92, 93, 102, 115, 116, 149, 150, 155, 161, 221, 222, 224, 273, 292, 302, 416
müdahale hakkı 144, 206, 289, 441, 461
müdahale ödevi 65, 185

nasyonal sosyalizm 81, 82
normların tersine dönmesi 298, 370

öldürme yasağı 110, 119, 120, 123, 185, 298

propaganda 66, 71, 79, 101, 102, 105-109, 114, 125, 126, 135, 136, 161, 163, 173, 175, 185, 186, 195, 203, 211, 217, 259-262, 265, 291, 292, 302, 313, 315, 320, 363, 365-367, 387, 433, 472

saflık 24, 39, 53-63, 73, 79, 82, 88, 106, 122, 285, 313, 443, 445, 446, 452, 467
seçkin kıyımı 181, 287
sınıf kıyımı 397, 427, 429
Sion Bilgelerinin Protokolleri 33, 66, 81
sosyal Darwinizm 69

tecavüz 13, 195, 304, 348, 361, 362, 364, 365, 370, 373, 376, 378, 403, 406, 497, 416, 461, 472
tedbirler 54, 92, 108, 173, 176, 192, 198, 204, 213, 214, 216, 224, 227, 229, 254, 363, 389, 393, 411, 452, 453, 455-460, 462, 465, 466
terörizm 409, 433-438, 440, 442, 444-446, 448, 466, 467

uygarlıktan uzaklaşma 37
uluslararası toplum 142, 163-166, 196, 197, 203, 279, 467
ulusların kendi kaderini tayini 149
uyumluluk 126

üçüncül tanıklar *bkz.* bystander

Yahudi-bolşevizm 66, 67, 82, 146, 177, 234, 364
Yahudi kıyımı 114, 188, 252, 291, 397

Yıllarını soykırım araştırmalarına veren ve bu alanda dünya çapında bir ün elde eden Fransız tarihçi ve siyaset bilimci Jacques Sémelin bu kitabında, yakın tarihteki arındırma ve yok etme politikalarını ele alıyor. Özellikle Yahudi soykırımı, eski Yugoslavya'daki etnik temizlik, Ruanda'daki Tutsi soykırımı, Türkiye'deki ve Kamboçya'daki soykırımları örnek alarak yürüttüğü araştırmasında bu kitlesel kıyımların nasıl gerçekleşebildiğine, insanların nasıl birer katil haline gelebildiklerine, kendilerini nasıl haklı gördüklerine, akladıklarına; kısaca, bu cinayet mekanizmasının nasıl işlediğine ışık tutmaya çalışıyor.

"Ben, birtakım toplulukların tarihi adına konuşmuyorum. Chateaubriand'ın zekice betimlediği biçimiyle 'halkların intikamını almaya söz vermiş', daha ziyade güçsüzlerin hakkını koruyan o tarihçi tavrını takınmak da istemiyorum. Bu kitabın konusu üzerinde yıllardır çalışıyor olmam, araştırmacı *olarak soykırımların gizemini anlamaya bir katkı sunmak içindir. Çağdaşlarımın pek çoğunun kendilerine aynı soruları sorduklarından kuşkum yok: bu nasıl olabilir? Binlerce, on binlerce hatta milyonlarca savunmasız insanı öldürme noktasına nasıl gelinebilir? Ve üstelik, onları yok etmeden önce bunca eziyet, tecavüz ve işkence nedendir?"*

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-0965-0